

Valuch Tibor

Honnan hova?

Társadalmi változások
Magyarországon
közép-kelet-európai
összehasonlításban

a késő kádárizmustól
az illiberalizmusig

Valuch Tibor

Honnan hova?

Társadalmi változások Magyarországon
a késő kádárizmustól az illiberalizmusig
– közép-kelet-európai összehasonlításban

Kronosz Kiadó

Pécs, 2024

Készült az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport
kutatásának keretében.

A kötet megjelenését támogatták:

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

és a Tanulmány Kiadó Alapítvány

Képszerkesztő
Feitl Írisz

Olvasószerkesztő
Bellus Ibolya

A borítót

Ételosztás karácsonykor a Városligetben, 2000 körül
(MNM Történeti Fényképtár, 2024.21.1, Teknős Miklós felvétele)
és Nagy Imre és mártírtársai újratemetése, 1989. június 16.
(MNM Történeti Fényképtár, 2024.24.1., Prohászka Imre felvétele)
képek felhasználásával Erőss Zsolt tervezte

ISBN 978 615 6604 32 3

© Valuch Tibor, 2024

© Kronosz Könyvkiadó Kft., 2024

Somogyi-könyvtár, Szeged

5000826962

TARTALOM

I. BEVEZETÉS	9
II. KÖZELÍTÉSEK A RENDSZERVÁLTÁSHOZ, A POSZTKOMMUNIZMUSHOZ ÉS AZ ILLIBERALIZMUSHOZ	
FOGALMAK, ÉRTELMEZÉSEK	15
Történeti előzmények	19
Fogalmi közelítések 1989-1990-hez	27
III. A MAGYAR TÁRSADALOM IDŐBELI VÁLTOZÁSAI - DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK 1980-2020	49
Magyarország lélekszámának változása - születések	49
Halandóság és halálozási okok	57
Korszerkezet, nemek aránya	61
Családszerkezet, családformák	65
A demográfiai viszonyok társadalmi összefüggései és következményei	68
IV. TÁRSADALOM A TÉRBEN	73
A magyar társadalom térbeliségének változásai a posztkommunista átmenetben és a 21. század elején	73
Közigazgatási rendszer, településpolitika és területi egyenlőtlenségek	81
A településrendszer jellemzői és változásai	84
Szuburbanizálódás, reurbanizáció és szegregáció	94
Magyarország népességének térbeli mozgása - belső vándorlás, be- és kivándorlás	98
V. KISEBBSÉGEK ÉS ETNIKUMOK ORSZÁGHATÁROKON INNEN ÉS TÚL	105
Nemzeti kisebbségek és nemzetiségi politika Magyarországon	105

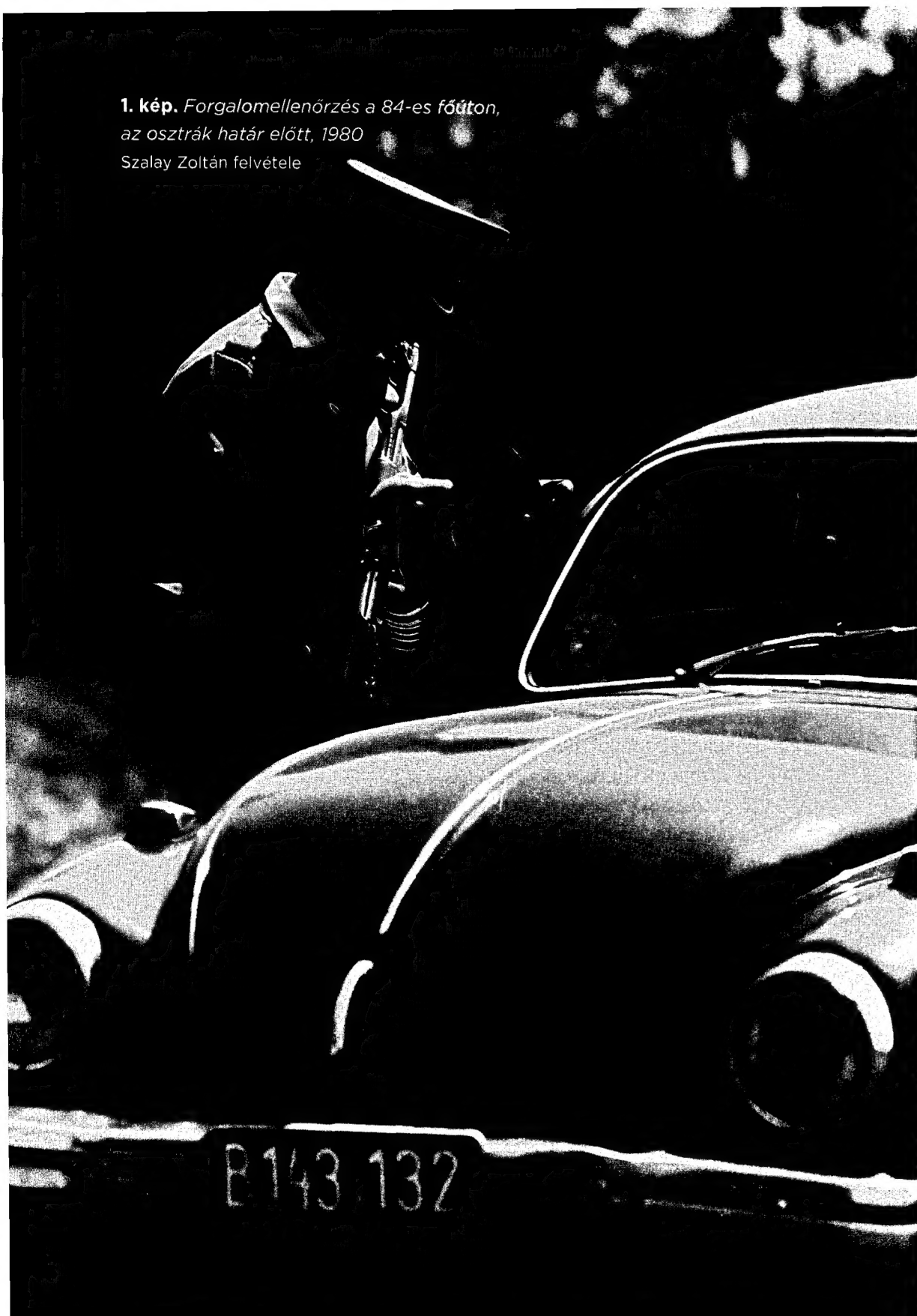
Zsidóság Magyarországon a késő Kádár-korszaktól a 2020-as évekig	109
A magyarországi romák társadalmi viszonyai	116
Kisebbségi magyar társadalmak a Kárpát-medencében	125
VI. TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS - MOBILITÁS ÉS TÁRSADALOMSZERKEZET A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENETBEN ÉS AZ ILLIBERÁLIS RENDSZERBEN	131
A késő Kádár-kor magyar társadalmának sajátosságai	131
A rendszerváltás, a posztkommunista átmenet és az illiberalizmus hatásai a társadalmi tagolódásra	135
A társadalmi szerkezet és az újratagolódás	140
<i>Az iskolázottság szintjének alakulása 1990-2020</i>	140
<i>Foglalkoztatottság és gazdasági aktivitás</i>	146
<i>Jövedelmi tagolódás</i>	153
<i>Társadalmi mobilitás és rétegződés</i>	159
VII. RÉGI, ÚJ ÉS MEGÚJULÓ TÁRSADALMI CSOPORTOK A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENETTŐL AZ ILLIBERALIZMUS RENDSZERÉIG	177
Elitök átalakulása Magyarországon	177
<i>Politikai elit</i>	185
<i>Gazdasági elit</i>	195
<i>Kulturális elit</i>	203
<i>Az elit és a társadalom viszonya</i>	209
Az elit és a középosztály között - a jómódúak	211
A társadalmi közép	214
Alsó társadalom és marginalizáltak	223
VIII. TÁRSADALOM ÉS POLITIKA A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENETBEN, A 21. SZÁZAD ELEJÉN ÉS AZ ILLIBERALIZMUS RENDSZERÉBEN	233
Politikai részvétel, politikai aktivitás	233
A politikai tagoltság, a választások és a politikai viszonyok változásai	249

IX. A KÖZGONDOLKOZÁS ÉS AZ ÉRTÉKEK	267
A rendszerváltás, a posztkommunista átmenet, az illiberalizmus és a közgondolkodás	267
Az értékek és a társadalmi magatartás néhány jellemzője a késő államszocializmustól az illiberalizmusig	275
A történelmi tudat és nemzettudat változásai és sajátosságai	290
Vallás, vallásosság	294
X. SZOCIÁLIS VISZONYOK ÉS TÁRSADALMI HELYZETEK	305
A szociálpolitika és az ellátórendszer változásai	305
A társadalom peremén - szegénység, munkanélküliség, hajléktalanság	313
Devianás társadalmi jelenségek - öngyilkosság, alkoholizmus, drog	333
Bűnözés és bűnelkövetők	341
XI. A MAGYAR TÁRSADALOM 1980 ÉS 2020 KÖZÖTTI ÁTALAKULÁSÁNAK SAJÁTÓSÁGAI KÖZÉP-KELET-EURÓPAI ÖSSZEHOSONLÍTÁSBAN	351
Előzmények és közelítések	351
Politikai viszonyok 1989/1990 előtt, a posztkommunista átmenetben és a 2000-es években	353
A gazdasági átmenet kiindulópontjai és sajátosságai	359
Demográfiai, társadalmi viszonyok és az életszínvonal/ életminőség az átmenet előtt és után	364
Összegzés helyett	374
HIVATKOZOTT IRODALOM	377
KÉPEK, ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	403
SUMMARY	409

1. kép. Forgalomellenőrzés a 84-es főúton,
az osztrák határ előtt, 1980

Szalay Zoltán felvétele

BEVEZETÉS

A történész számára mindig különös kihívás, ha saját kora társadalmi viszonyainak elemzésére vállalkozik, hiszen maga is részese a kornak, amelynek társadalmi folyamatait értelmezni és elemezni próbálja. Nyilvánvaló, hogy más szempontok, nézőpontok szerint vizsgálódik, mintha szociológus vagy statisztikus volna. A történettudomány módszereinek összekapcsolása más társadalomtudományos megközelítésekkel szélesebb látókört, másféle kérdésfelvetések megfogalmazását teszi lehetővé a szűkebb, diszciplináris elemzésekkel szemben. Ennek eredményeként komplexebb, a folyamatok történeti összefüggéseit is feltáró összefoglalás és értelmezés adható az 1980-as évek közepétől a 2020-as évek elejéig¹ végbement magyar társadalmi változásokról. Ezt segíti az is, ha a magyar átalakulás sajátosságait közép-európai összehasonlításban vizsgálom, ahol ez lehetséges.

A korlátozottan piaci elemeket is tartalmazó késő államszocializmus-tól a posztkommunista átmeneten keresztül a 2010-es években kialakult illiberális autokrácia rendszerének kiépüléséig gyökeresen átalakult a magyar társadalom szerkezete, tagoltsága, működése, s ezeknek a radikális változásoknak az elemzése, értelmezése, a következmények összegzése során a történeti módszerek mellett a szociológiai, a közgazdasági, a kulturális antropológiai és a statisztikai elemzések kutatási eredményeire is támaszkodni kell.

1989/1990 óta a rendszerváltásnak² és a kelet-közép-európai átmenetnek könyvtárnyi irodalma keletkezett, a tranzitológia lényegében önál-

¹ A vizsgált korszak időhatárait nem értelmezem és kezelem mereven. Nyilvánvalóan célszerű támaszkodni a vizsgált korszak népszámlálásaira, de egyes esetekben, részben a vizsgált folyamatok jellegéhez igazodva hosszabb vagy rövidebb időbeli metszeteket emelek ki.

² Az 1980–1990-es évek átmenetét többfajta elnevezéssel jelölik, magam a *rendszerváltás* kifejezést használom, mert úgy vélem, hogy ez fejezi ki a leginkább a

ló tudományterületté vált. Kétségtelen, hogy a változások részkérdéseiről sokat írtak, ám a politikai átmenettől eltekintve elvértve születtek összefoglaló munkák az átalakulás gazdasági és társadalmi kérdéseiről.³ Ez a kötet – elsősorban a társadalmi vonatkozások tekintetében a magyar változásokat középpontba állítva – ezt a hiányt is igyekszik pótolni. Izgalmas kérdés, honnan indultunk el és hová jutottunk el, s különösen az a lengyel, a cseh és a szlovák társadalmi változások trendjeivel összevetve.

Munkámban többek között arra keresem a választ: milyen tényezők befolyásolták meghatározó módon az átalakulás folyamatában és az azt követő évtizedek során az egyes emberek, csoportok társadalmi pozícióját, helyzetének alakulását? Mi volt a politika szerepe a társadalmi változásokban? Hogyan változott meg a különböző tőkefajták szerepe a társadalmi átalakulás folyamatában? Milyen szerepe volt ebben a folyamatban az államszocialista korszakból áthúzódó, gyakran csak részlegesen megújuló szocializációs mechanizmusoknak, az autonómiahiányos mentalitásnak, a közgondolkodásnak és a társadalmi magatartásformáknak? Miként változott meg a társadalmi integráció a kapitalizmusba történő átmenet (visszatérés) folyamán? Integráltabbá vagy dezintegráltabbá vált-e a magyar társadalom az átmenet során/következtében? Milyen hasonlóságok és eltérések figyelhetők meg a magyar, a lengyel, a cseh és a szlovák társadalmi átalakulásban? A piacgazdasági átmenet vártnál nagyobb árá hogyan befolyásolta a társadalmi magatartást? Mi a társadalmi háttere és következménye annak, hogy a régió egyes országaiban megnőtt a populizmus szerepe, befolyása, ami elsősorban Magyarországon tartós, már rendszer-szintű politikai, gazdasági és társadalmi változásokat okozott?

Az adatok és elemzések alapján látható, hogy az 1990-es években folytatódtak a már a rendszerváltást megelőzően kibontakozó társadalmi átrendeződések, amelyek alapvető vonása a piachoz, a magánszektorhoz, a jövedelemtermelésre képes javak birtoklásához való viszony újragondolása/újrendeződése, a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása volt. Az államszocializmusban mindvégig jelenlevő, rejtett, nem rendszerkonform piaci viszonyok a felszínre kerültek és a társadalmi-gazdasági átalakulás meghatározó tényezőivé váltak. Ugyancsak fontos változás volt az

egyes társadalmi tőkék átértékelődése, szerepének megváltozása, hiszen a pénz és a vagyon mellett fontossá vált a kulturális, a kapcsolati és a politikai tőke is. Mindez befolyásolta a magyar társadalom újrarétegződését az 1990-es, a 2000-es és a 2010-es években. Ebben a korszakban vált egyre markánsabbá a munkavégzés intellektualizálódása is, ami az új információtechnológiai iparágak kibontakozásával, térhódításával is összefügg. Nagyon sok tekintetben alapvetően megváltozott a magyar társadalom különböző csoportjainak viszonya a munkához. Ennek a háttérében többek között a foglalkozási/foglalkoztatási viszonyok gyökeres átalakulása, a foglalkoztatottság mértékének, átlagos szintjének nagymértékű visszaesése és a foglalkozási ágak átrendeződése, a gazdaságot és a társadalmat jelentősen átformáló de-, poszt- és reindusztrializáció, a globalizáció, valamint az infokommunikációs technológiai változások hatásai állnak.

Munkámban először a társadalom demográfiai és időbeli átalakulását vizsgálom, majd a térbeliség problematikáját és a fontosabb strukturális változásokat próbálom meg összefoglalni. Ugyancsak törekszem a mentalitás, az értékrend, a közgondolkodás, a társadalmi magatartásformák és a szociális viszonyok elemzésére is. Szeretném bemutatni és értelmezni, milyen következményekkel járt a magyar társadalom újratagolódása, hogyan változtak meg a társadalmi mobilitási lehetőségek, milyen jellemzői vannak a jelenkori magyar társadalom makrocsoportjainak. Ki honnan jött, hová ment? Miért és hogyan került oda, ahová került? Miként befolyásolta a társadalmi átalakulást a privatizáció és az újravagyonosodás? Miként mérséklődött, majd erősödött fel ismételt a politikai tőke szerepe a társadalmi helyváltoztatásban? Hogyan változtak a jövedelmi viszonyok, s miként írható le a társadalmi egyenlőtlenségek átrendeződése? Milyen egyéni és csoportos életstratégiák alakultak ki a rendszerváltást követően? Vannak-e olyan jellemzői napjaink magyar társadalmának, amelyek egyértelműen a rendszerváltás következményeinek tekinthetők? Hogyan teremtdtek meg a populistá politikai gyakorlat alapján azok az autokratikus és erős tekintélyelvű társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok, amelyeket a 2010-es évek második felétől már illiberális rendszernek tekintenek, illetve tekinthetünk?

A kérdések még hosszasan sorolhatók lennének, s az is kérdéses, hogy mennyire lehet teljeskörűen megválaszolni a jelenlegi ismeretek birtokában ezeket. S ez már azért is izgalmas, mert 1989/1990 óta ugyan az informális és a formális társadalmi folyamatok is megváltoztak, de az informa-

változások lényegét. A kérdés kifejtését részletesen lásd a „Fogalmi közelítések 1989–1990-hez” című alfejezetben.

³ Lásd Berend T. 2016; Morys (ed.) 2020; Grieverson et al. 2019.

litás mint egyfajta sajátos társadalmi örökség jól érzékelhetően továbbra is meghatározó módon jelen van mind a magyar társadalom, mind pedig a gazdaság működésében. Másként fogalmazva: számos olyan jelenség volt és van, amelyek nem vagy csak alig-alig ragadhatók meg, írhatók le a szűk értelemben vett, megszokott tudományos módszerekkel, ezért is igyekszem minden lehetséges társadalmi tény, szakszerű megközelítést felhasználni. További nehézséget jelent, hogy az elmúlt évtizedek szociológiai kutatásai inkább a részterületekre koncentráltak, az alapvető társadalmi folyamatok elemzése és értelmezése, maga a szociográfia is háttérbe szorult valamelyest, a statisztikák pedig csak a számszerűsíthető társadalmi jelenségek, folyamatok jellemzésére alkalmasak. Miután az informális társadalmi és gazdasági folyamatok nem mérhetők, még a becslések szintjén sem jelennek meg a statisztikákban. Mindezt egyetlen példán szemléltetve elegendő arra utalni, hogy a jövedelmi viszonyokkal kapcsolatos statisztikai adatok csak a legálisan bevallott jövedelmeket tükrözik. Ezek azonban nem a valós képet mutatják, hiszen Magyarország évtizedek óta a minimálbér mellett zsebbe⁴ – adózatlanul – fizetett aktív keresők Mekkája, nem beszélve az illegális juttatások, jövedelemszerzési módok, a 2010 után ipari méretűvé alakított korrupciós vagyonszerzési technikák végtelen variációiról. A tényleges jövedelmi viszonyok bemutatása csak ezek figyelembevételével lehetséges. Ez is jól érzékelteti, hogy a realitáshoz közelítő társadalomkép felvázolásához módszertanilag egyaránt szükséges a klasszikus szociológiai elemzés, a történetiség szempontjainak érvényesítése, a statisztikai adatfeldolgozás, és a szociografikus leírás. Másrészt a saját jelenét vizsgáló elemző részéről elkerülhetetlen egyfajta, a tudományos értelmezési kereteket nem sértő, inkább azokat kiegészítő, néha talán szubjektívnak tűnő leírás alkalmazása sem. Vállalva mindazt a kockázatot, ami ezzel együtt jár.

Jelen munka alapjául a 2015-ben az Osiris Kiadó által megjelentetett *Jelenkori magyar társadalom* című könyvem szolgált. Igyekeztem to-

⁴ A törvények megkerülését lehetővé tevő ún. „okos megoldásoknak” évtizedes hagyománya van Magyarországon. A rendszerváltást követően széles körű gyakorlattá vált, hogy a vállalkozók minimálbéren jelentették/jelentik be a társadalombiztosításnak az alkalmazottaikat, így csökkentve a magas járulékok okozta terheket. A valóságban azonban készpénzben, feketén kifizették/kifizetik a minimálbért meghaladó havi jövedelemrészt, ami után sem adót, sem járulékot nem fizetett sem a munkáltató, sem a munkavállaló. Ezt nevezik a köznyelvben zsebbe fizetésnek.

vábbgondolni az abban felvetett kérdéseket, értelmezéseket, frissítettem minden elérhető adatot, kiegészítettem a tematikát a 2010 óta kialakulóban levő illiberális hatalmi rendszer társadalomra gyakorolt hatásainak elemzésével. A 2015-ös könyvhöz képest érdemi tartalmi változást jelent, hogy a jelen munkából kimaradt a mindennapi élet változásaival foglalkozó fejezet, mert ennek a feldolgozásához olyan alap kutatásokra lett volna szükség, amelyek nem vagy csak részlegesen állnak rendelkezésre. Viszont önálló fejezet foglalja össze a magyar, a cseh, a lengyel és a szlovák társadalmi változások fontosabb sajátosságait, jellegzetességeit a tárgyalt időszakban. Így a hosszú időtartamú társadalmi változásvizsgálat és a közép-európai társadalomtörténeti összehasonlító elemzés szempontjait is megpróbáltam következetesen érvényesíteni munkám során. Mindennek köszönhetően, reményeim szerint egy olyan társadalomtörténeti munkát adhatok közre, ami inspirálhatja a rendszerváltással, a posztkommunista átmenettel, annak konszolidációjával és az illiberális, autokratikus rendszer létrejöttével bekövetkezett társadalmi átalakulással kapcsolatos tudományos gondolkodást. Azt, hogy mindezt mennyire sikeresen tudtam megtenni, nyilvánvalóan az olvasók fogják eldönteni.

Ez a könyv nem készülhetett volna el a munkahelyeim, a kollégáim és a barátaim támogatása nélkül. Nagyon fontos számomra azoknak az intézményeknek a támogatása, amelyek hosszú évek óta stabil háttérrel és szellemi otthont nyújtanak kutatómunkámhoz. Elsősorban a HUN-REN Társadalomtudományi Kutató Központ Politikatudományi Intézetének és az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi és Művészeti Kar Történettudományi Intézetének, valamint Történettudományi Doktori Iskolájának tartozom köszönettel, továbbá Feitl Írisznek, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársának, aki a kötet képanyagának összeállítását végezte, és Kiscsatári Mariannak, aki ebben őt segítette. Köszönöm az MTA BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport támogatását is, amivel segítette a könyv kiadását. S végül, de nem utolsósorban köszönettel tartozom a szívemhez legközelebb álló legfontosabbaknak, a családom tagjainak, akik türelmesen viselték, viselik a munkámmal együtt járó, időnként zaklatottabb ritmusú életet velem.

Debrecen, 2024. március 12.

Valuch Tibor

2. kép. A vasfüggöny lebontása a magyar-osztrák határon,
kamerák keresztltüzében
Szigetváry Zsolt felvétele (részlet)

II.

KÖZELÍTÉSEK A RENDSZERVÁLTÁSHOZ, A POSZTKOMMUNIZMUSHOZ ÉS AZ ILLIBERALIZMUSHOZ

Fogalmak, értelmezések

Miért fontos az 1989/1990-es politikai átmenet,⁵ a posztkommunista társadalmi-gazdasági átalakulás és az azóta eltelt évtizedek történeti-szociológiai, társadalomtörténeti vizsgálata?⁶ Nyilvánvalóan azért, mert meg akarjuk érteni, mi történt, hogyan változtak meg az életfeltételek, a társadalom és a gazdaság működése az államszocializmusból a kapitalizmusba történő békés átmenet során. Napjainkra a magyar és a közép-európai közgondolkodásban megerősödött az a vélemény, amely szerint a rendszerváltás elsősorban a vesztesek számát gyarapította. Egyértelművé vált, hogy az 1980-as évek végének társadalmi várakozásaival szemben a valóságban az átalakulás sokkal nagyobb társadalmi és gazdasági árat követelt. Az is látható, hogy a demokratikus politikai rendszerváltás és a piacgazdasági átalakulás már történeti kérdéssé válik éppen úgy, ahogyan a posztkom-

⁵ A magyar és a közép-európai rendszerváltás esemény- és politikatörténetének részletes feldolgozását nem tartom feladatomnak. Ezeket a kérdésköröket itt és a következő fejezetekben is csak annyiban érintem, amennyiben az a vizsgált folyamatok értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges. Az átmenet politikatörténetéről számos összefoglalás, elemzés született. A teljesség igénye nélkül: Bihari 2006; Körösi 1998; Ripp 2006; Romsics 1999; Körösi (szerk.) 2015; Körösi-Bozóni-Schöpflin (eds.) 2016.

⁶ A kelet-európai átmenet kérdéseit európai összefüggésben lásd. Ther 2016a; Ther 2016b; Berend T. 2009.

munista átmenetet követő időszak piaci viszonyok közötti gazdasági és társadalmi konszolidációja is. Így a jelenkor-történeti kutatások számára egyre sürgetőbb feladat az érvényes kutatási kérdések megfogalmazása, a releváns értelmezési kísérletek áttekintése és elemzése.

Sem a magyarországi, sem a közép-európai rendszerváltás története nem vizsgálható önmagában, hiszen az európai és világpolitikai feltételek, valamint a gazdasági körülmények, a modernizációs törekvések és kényszerek számbavétele megkerülhetetlen.⁷ Az államszocialista rendszerek alapvető hasonlóságán túl az egyes országok társadalmának – így a magyarnak is – számos olyan vonása, jellegzetessége volt, ami azzal járt, hogy eltérőek voltak az egyes országok átmenetet megelőző kiindulópontjai. Mindaz, ami bő három évtizeddel ezelőtt történt, természetesen vizsgálható a modernizáció⁸ szemszögéből vagy éppen a divergencia és a konvergencia⁹ szempontjából is.

A rendszerváltás folyamata, társadalmi következményei, a posztkommunista átmenet sajátosságai, a kialakult piaci viszonyok jellemzői időről időre fellángoló viták kereszttüzeiben állnak. Ha meg akarjuk érteni azt, ami történt, ha értelmezni szeretnénk a mai magyar társadalmi viszonyokat – önmagukban és közép-európai összehasonlításban is –, akkor elkerülhetetlen, hogy ne csak egyes jelenségeket, hanem a teljes folyamatot, annak valamennyi lényeges összetevőjét vizsgáljuk, s ennek szellemében próbáljuk meg elemző módon leírni ennek az átalakulásnak a legfontosabb tényezőit, folyamatait.

A kortárs megfigyelő természetesen a tőle elvárható maximális objektivitásra és a politikai szempontok kizárására törekszik, ám nyilván nem mentesülhet teljesen a jelen hatásaitól. Az elmúlt évtizedek politikatörténetéből jól látható, hogy az egyes politikai erők múltához és közelmúltához való viszonyát nemegyszer legitimációs célú érdekek, identitást teremtő és erősítő szemléletmódok határozzák meg. Ripp Zoltánnal alapvetően egyetértve úgy vélem, hogy a „rendszerváltás értelmezése, politikai megítélése, az utóbbi évtizedek fejleményei nyomán szinte önálló történeti kutatási témaként kínálkozik. A közéleti-politikai viták állandó tényezője lett a rendszerváltás (rendszerváltozás, rendszerváltoztatás) fogalmának

parttalanná kiterjesztett értelmezése és ennek nyomán a »végtelenítése«. A lezáratlanság, sőt már-már a lezárhatatlanság benyomását keltve bukkantak és bukkannak fel folyamatosan a különböző további – gazdasági, társadalmi, jóléti, erkölcsi – rendszerváltásra vonatkozó igények és ígéretek. Összefonódtak ezekkel a korábbi évtizedekben elszenvedett sérelmek jóvátételére és/vagy megtorlására irányuló szándékok.”¹⁰ Mindez természetesen valamennyire megnehezíti az objektív megközelítést, de nem teszi lehetetlenné, hiszen a jelen elemzés tárgyát nem a különböző politikai erők rendszerváltás-értelmezése, múltképe, hanem az 1980-as évek közepétől a 2020-as évekig tartó időszak társadalmi folyamatai képezik. Az átmenet részletes elemzését önmagában már az a tény is indokoltá teszi, hogy a magyar társadalom jelentős csoportjai igen negatívan értékelik a rendszerváltás folyamatát és annak következményeit.¹¹ A különböző felmérések eredményei szerint a 2000-es években a felnőttkorú magyar lakosság nagy része nem tartotta pozitív változásnak mindazt, ami az 1980–1990-es évek fordulóján és azt követően történt Magyarországon.¹² A közép-európai országok között a magyar közvélekedés volt az, ami legkevésbé tartotta fontosnak a demokratikus viszonyokat, ezzel szemben túl nagynak tartotta az átalakulás társadalmi árát és kevésbé érezhetőnek az életkörülmények javulását. Egészen érdekes, hogy minden közép-európai országban és még Oroszországban is pozitívabban értékelték a piaci átmenet és a demokratikus átalakulás életkörülményekre gyakorolt hatását, mint Magyarországon.

¹⁰ Ripp 2009, 113.

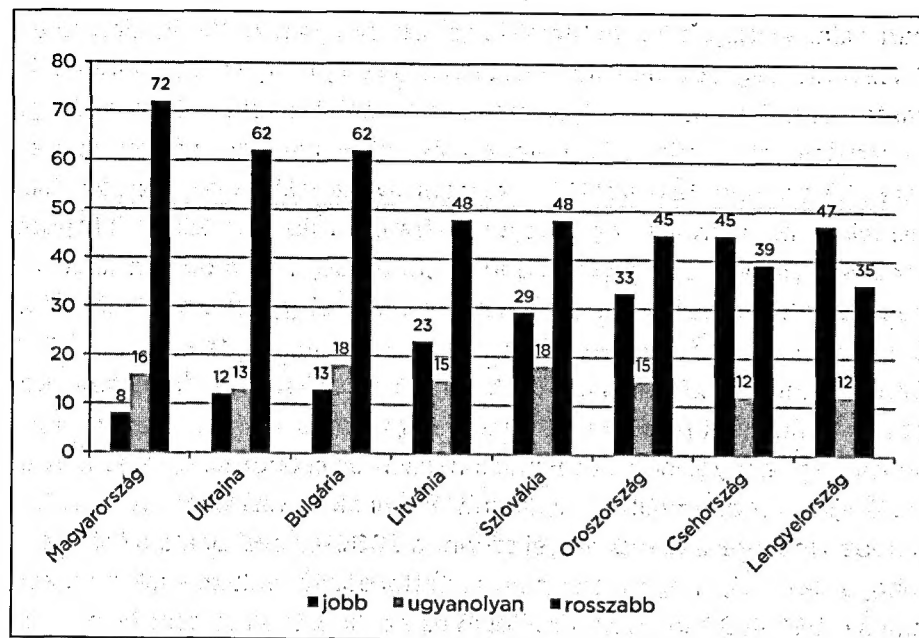
¹¹ Már egy 1995-ös felmérés adatai is azt mutatták, hogy a magyar társadalom tagjainak csak kisebb része élte meg pozitív folyamatként a rendszerváltást. Lásd Ferge 1996.

¹² „A magát a rendszerváltás vesztesének érző 72 százalékos társadalomhányad megdöbbentő. Még akkor is sokkoló az arány, ha szubjektív közérzetet jelenít meg: így is két évtizednyi permanensen rendszert váltó politika hozadékának mutat görbe tükröt. Sőt mi több, nem csupán azoktól vonta meg – milliós nagyságrendben – a megélhetés kiszámíthatóságát, akik ténylegesen elvesztették egzisztenciájukat, hanem azokat a keresőkorú milliókat is folytonos bizonytalanságban (és öregkori perspektívatlanságban) tartja, akiknek ma éppen (még) van munkája. Nem szólva az időközben felcseperedett új generáció azon hányadáról, akik még pályakezdőkként sem tudták magukat kipróbálni »a munka világában«. Ilyen értelemben a rendszerváltási deficit immár demokráciadeficitként látszik tartósulni, mert saját helyzetükön túlmenően, az ország számára is »kockázati tényező« a diktatúra elboldoguló alattvalóiból képződött demokráciapáriák számossága.” Gyarmati 2013, 87.

⁷ Ehhez lásd Kolodko 2000; Bartha E. 2013.

⁸ Lásd Laki 2009a; Laki 2009a; Sós 2010; Havrylyshyn 2020.

⁹ Újabban ennek figyelemre méltó összegzésére tett kísérletet Ther 2013.

1. ábra. 2009-ben jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul él, mint a kommunizmus alatt?

Forrás: Gyarmati 2013.

Nyilvánvaló, hogy ez a megítélés nem magyarázható a magyar jellemvonásként emlegetett általános pesszimizmussal, hanem tényleges társadalmi tapasztalaton alapul. A várt, vágyott jólétet megteremtő, tartósan biztosítani képes, kiegyensúlyozott modern társadalom helyett erősen polarizált, fragmentált, markánsan dezintegrálódó, szolidaritáshiányos társadalom jött létre. A társadalmi átmenet folyamatainak elemzése révén remélhetőleg ez a megítélés, vélekedés is érthetőbbé, értelmezhetőbbé válik. Sok más tényező mellett az illiberalizmus elfogadásában és egyes társadalmi csoportok általi támogatásában is szerepe lehet ennek a csalódottságnak, kiábrándultságnak.

Az átmenet értelmezése kapcsán az is izgalmas kérdés, hogy valóban csak 1989-ben lépett Közép-Európa és benne Magyarország a globalizálódó, modern világ színpadára? Nem inkább arról volt szó, hogy a gazdasági elszigeteltség már régen nem létezett, az egyes országok a hidegháború lezárulásával fokozatosan és eltérő mértékben váltak résztvevőivé a

világgazdaságnak, a helyi elitnek pedig a politikai és ideológiai elszigeteltséget feladva megteremtették a régió és az egyes országok teljes körű globalizációjának a lehetőségét ennek minden társadalmi következményével együtt?¹³ Reményeim szerint a könyv erre is választ ad majd.

Történeti előzmények

Magyarország a közép-európai országokkal együtt az 1980-as évekre válaszüthöz érkezett. Az államvezérelt modernizáció, ami a szovjet típusú rendszerek keretei között zajlott, fokozatosan elveszítette azt a minimális hatékonyságát is, amivel egyáltalán rendelkezett, egyre kevésbé volt már képes a minimális társadalmi igények kielégítésére. Még ott is így volt ez, ahol – mint Magyarországon – az 1980-as évek elején részben feladták a bürokratikus koordinációra épülő tervgazdaságot, és megpróbáltok a piaczgazdaság egyes elemeinek alkalmazásával. Így nagyobb teret engedtek az egyéni kreativitásnak, kezdeményezéseknek, a korlátozott magánvállalkozásnak. Ezzel párhuzamosan Lengyelországban állandósult a politikai és gazdasági válság, a szovjet típusú rendszer lengyel változatának fennmaradását lényegében az 1981. decemberi katonai puccs biztosította. Romániában ugyanakkor a kommunista-nacionalista diktatúra határozta meg a mindennapi életet, egyre mélyülő társadalmi és gazdasági válságot okozva.

A gazdasági válságjelenségek – az ország eladósodása, az alacsony hatékonyság, a reálbérek csökkenése – fokozatos eskalálódása azon túl, hogy önmagában is egyre nehezebben kezelhető problémát jelentett a magyarországi, kvázi piaci államszocialista gazdasági viszonyok között, kikezdte azt a hallgatóságos társadalmi konszenzust, ami a konszolidált Kádár-korszakban lehetővé tette a rendszer működését.

Ezzel párhuzamosan az 1980-as évek elejétől a magyar belpolitikai viszonyok is fokozatosan átalakultak. A kommunista eliten belül feszültséget keltett, hogy olyan, korábban nem tapasztalt problémákkal kerültek szembe, amelyek a hagyományos, parancsuralmi módon már nem voltak megoldhatók. Az évtizedes múlttal rendelkező puha diktatúra viszonyai között – ellentétben Lengyelországgal vagy Csehszlovákiával – a nyílt fi-

¹³ Mark-Bogdan-Rupprecht-Spaskova 2019.

3. kép. Kádár János
és Grósz Károly a Parlamentben, 1988
Bánkuti András felvétele

zikai erőszak ismételt alkalmazása a hatalomgyakorlás mindennapjaiban nem merült fel reális lehetőségként. Elsősorban azért, mert egy ilyen lépés jelentősen rontotta volna Magyarország nemzetközi megítélését, s nehezebbé tette volna az egyre súlyosabb adósságválság menedzselését.

Nehézséget jelentett az 1980-as évek közepétől a politikai felső vezetés előregedése, ami általános közép- és kelet-európai sajátosság volt. A magyar kommunista vezető, Kádár János¹⁴ politikai tekintélyét ugyan még senki sem kérdőjelezte meg nyilvánosan, de egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ország első embere már nem tud alkalmazkodni az új viszonyokhoz, és továbbra is annak a hatalomgyakorlási szisztémának a foglya, amit maga alakított ki. Életkora és betegségei miatt lelassult, s egyre inkább elveszítette korábbi karizmatikus vezetői szerepét. Az általa támogatott és 1985-ben elfogadott „mesterséges élénkítésre” alapozott gazdaságpolitikáról egy esztendő leforgása alatt kiderült, hogy alkalmatlan a magyar gazdaság¹⁵ válságának kezelésére, az eladósodottság érdemi mérséklésére, sőt inkább elmélyítette a válságjelenségeket.

A magyar belpolitikában¹⁶ fokozatosan új törésvonalak alakultak ki, és új politikai csoportosulások kezdtek megszerveződni a kommunista párton belül és azon kívül is. Az 1980-as évek közepétől felerősödtek a pártvezetésen belül a Kádár utódlásával kapcsolatos pozícióharcok, helyezkedések, szövetségeskeresések. Ezen túlmenően a kialakuló különböző irányzatok – radikális reformerek, mérsékeltek, dogmatikus kommunisták – közötti küzdelmek is jelentős mértékben lekötötték a pártvezetés tagjainak energiáit. A Kádár-féle centrupolitika, amit évtizedeken keresztül sikeresen alkalmazott, fokozatosan elveszítette érvényességét.

Mindeközben új helyzet teremtdött azzal, hogy az 1980-as évek elejétől megkezdődött a különböző ellenzéki csoportok illegális megszerveződése,¹⁷ ami 1956 után két és fél évtizeddel először teremtette meg az egypárti berendezkedéssel szemben megfogalmazódó demokratikus politikai alternatíva kialakulásának a lehetőségét. A politikai közömbös-

¹⁴ Hušár T. 2003.

¹⁵ A korszak gazdaságtörténetéhez lásd Kaposi 2002; Bihari-Lengyel et al. 1987.

¹⁶ Bruszt-Stark 2000; Romsics 1999. Újabban: Körösenyi-Bozóki-Schöppflin (eds.) 2016; Bozóki 2019. Az MSZMP-n belüli folyamatok legjobb kortárs elemzője Szabó Miklós történész volt, akinek ezzel kapcsolatos írásai az illegális *Beszédo* folyóiratban jelentek meg az 1980-as években.

¹⁷ A kérdéshez lásd Csizmadia 1995.

ségre és a depolitizáltságra szocializált magyar társadalmi közegben, ahol – a lengyellel ellentétben – nem volt kultúrája a kommunista hatalommal szembeni ellenállásnak, ennek akkor is nagy jelentősége volt, ha az aktív ellenzékiek köre néhány ezer főre korlátozódott. A nemzeti sorskérdéseket középpontba állító ún. „népiek”, az emberjogi alapra helyezkedő liberális demokrata gondolkodásmódot képviselő ún. „demokratikus ellenzék”, valamint az 1956-os forradalom emlékét és eszméit megőrző, a forradalmat követő megtorlás áldozatainak a rehabilitációjáért fellépő „ötvenhatosok” – időleges és változó összetételű – tömörülései mellett számos kisebb-nagyobb csoport szerveződött, mint például a környezetvédelem kérdéseit a Bős-nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozás révén a köztudatba beemelő Duna Kör. Erejük nem a résztvevők létszámában mutatkozott meg, hanem a merőben új gesztus által, ami megmutatta a másfajta létezés és cselekvés lehetőségét. Másfelől pedig az ellenzéki szerveződések legfontosabb tevékenysége a cenzúrátlan, független nyilvánosság megteremtése és működtetése volt. Ugyancsak lényeges volt, hogy a különböző politikai beállítottságú, eltérő ideológiai kötődésű ellenzéki és reformer értelmiségi csoportok az 1980-as évek közepétől tudatosan törekedtek az együttműködésre, aminek kezdőpontja az 1985 nyarán megrendezett monori találkozó¹⁸ volt. Ez folytatódott az 1956-os magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából szervezett kétnapos tanácskozással, majd az 1987-es lakiteleki találkozóval. Ez utóbbi már korántsem az irányzatok közötti összefogás, sokkal inkább a szétválás jegyében szerveződött. Mindezek az események, folyamatok részben egy szélesebb ellenzéki platform kialakulását segítették, másfelől pedig gyorsították az ellenzéki, politikai véleményformáló csoportok megszerveződését is. Természetesen az is nyilvánvaló, hogy a kommunista hatalom birtokosai az általuk ellenőrzött erőszak-apparátusra támaszkodva, kisebb-nagyobb konfrontációk révén megkísérelheték volna az államszocialista rendszer ellenzékének teljes felszámolását, ám ezt bel- és külpolitikai okokból igyekeztek elkerülni. Csak a mérsékelt beavatkozás és a folyamatos figyelés, zaklatás gyakorlatát, taktikáját alkalmazták, és tartózkodtak a látványos, nagyobb társadalmi szolidaritást keltő erőszakos büntető akcióktól.¹⁹ A korszak ellenzéki mozgalmainak a

megítéléséhez az is hozzátartozik, hogy a tudatos aktivisták csoportja körül fokozatosan bővült az ún. „haladárok” létszáma, akik ugyan a nyílt ellenzékiiséget különböző okok miatt nem vállalták, de kritikus szemléletük révén növekvő bázist biztosítottak az ellenzéki törekvéseknek. Végül ezekből az ellenzéki szerveződésekben alakultak ki az 1980-as évek második felében az „előpártok”, majd az évtized végére a rendszerváltás folyamatának meghatározó pártjai is.

Természetesen a magyar és a közép-kelet-európai belpolitikai folyamatokat nagymértékben befolyásolták a külső feltételek²⁰ is. Egyrészt az amerikai külpolitika következetesen ragaszkodott az emberjogi kérdések képviseletéhez, másrészt a nagyhatalmak gazdasági és fegyverkezési versenye az 1980-as évekre végérvényesen az Egyesült Államok javára dőlt el, harmadrészt az 1980-as évek első felének gerontokráciája által okozott bizonytalanságot követően új politikai helyzet alakult ki a szovjet legfelső vezetésben. Az 1985-ben hatalomra került új szovjet kommunista pártfőtitkár, Mihail Szergejevics Gorbacsov által képviselt pragmatikus politikai irányvonal fokozatosan felülvizsgálta a Szovjetunió birodalmi szerepfelfogását, tudomásul vette a világpolitikai erőviszonyok megváltozását, a nyíltság és az átépítés (*glasznosztj i peresztrojka*) politikájával próbálta meg talpon és egyben tartani a Szovjetuniót. A szovjet birodalmi befolyás gyengülésével párhuzamosan a keleti blokk országai közötti kapcsolatok is lazultak. A magyar kisebbségekkel szemben gyakorolt erőszakos asszimilációs politika miatt volt távolságtartó Magyarország kapcsolata Csehszlovákiával és vált feszültté a viszony Romániával. A kelet-közép-európai régió országainak belpolitikájára közvetetten hatása volt annak is, hogy az 1980-as évek Lengyelországában nem sikerült felszámolni a kommunistaellenes tömegmozgalmakat, a Szolidaritás független öngazgató szakszervezet illegálisan, de tovább működött a lengyelek széles körű támogatását élvezve. Ennek is fontos szerepe volt abban, hogy Lengyelországban kezdődtek el elsőként a kommunista vezetés és az ellenzék közötti tárgyalások, amelyek felgyorsították a politikai átmenetet, a parlamentáris demokrácia kialakulását. Mindez egyfajta nyomást jelentett a kommunista vezetésekre számára, másfelől pedig realitásként mutatta meg a politikai változás lehetőségét a régió egyes országainak.

¹⁸ Rainer (szerk.) 2005.

¹⁹ A kérdéshez lásd Kádár–Gorbacsov találkozó 1992.

²⁰ Békés 2000.

4. kép. A Szolidaritás szakszervezet tüntetése Gdańskban, 1989. február 12.

MTI Fotó Külföldi Képszolgálat

Magyarország a külpolitikát illetően²¹ az 1980-as években már egy sajátos „félfüggségi” viszonyrendszerben létezett. Nem tért el látványosan a szovjet vonaltól, ám igyekezett önálló lépéseket is tenni, elsősorban az európai államokkal és főként a Nyugat-Németországgal fenntartott kapcsolataiban, aminek erős gazdasági háttere volt. A magyar vezetés számára létfontosságú volt, hogy külpolitikájával egyértelműen segítse az ország finanszírozhatóságának fenntartását. Az 1970-es évek végére a magyar-amerikai kapcsolatok is konszolidálódtak, Magyarország visszakapta a második világháborúban amerikai őrizetbe került koronázási ékszereket; majd az USA lehetővé tette a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvének érvényesítését a gazdasági kapcsolatokban.

²¹ A külpolitika kérdéseire lásd Rainer-Baráth (szerk.) 2000; Békés 2000.

A magyar gazdaság az elkésett reagálás, a politikai prioritások – életszínvonal-növekedést, majd szinten tartást szolgáló hitelek – miatt az 1970–1980-as évek fordulójától egyre mélyülő válságba került. Az ország gazdasága három alapvető problémával küzdött a rendszerváltást megelőző évtizedben: egyrészt az alacsony hatékonyságú, munkaerő-, energia- és nyersanyagigényes iparágak túlsúlyával, valamint a lassú reagálóképességgel, másrészt a gyorsuló ütemű eladósodással, amit alapvetően a hibás gazdaságpolitikai döntések okoztak, harmadrészt a valós egyéni érdekeltség hiányával és a nehézkesen működő tervalkukra, bürokratikus koordinációra alapozott gazdaságirányítási rendszerrel. Mindez az 1980-as években gyorsuló inflációt és reálbércsökkenést okozott; amit a magángazdasági tevékenységek 1980-as évek elejétől kibontakozó fokozatos engedélyezése sem tudott érdemben ellensúlyozni, hiszen a tervgazdaság továbbra is domináns maradt.

Az államszocializmus magyar társadalma az 1980-as évekre jelentősen átrendeződött. Teljes gőzzel zajlott a kispolgárosodás/középrétegesezés, a polgárjogok nélküli polgárosodás folyamata. „Általános trendnek tekinthető, hogy foglalkozási viszonyaitól függetlenül középre tartott a jól kereső szakmunkás, a nagyban háztájizó téleszttag, a munkaidő után gépirást vállaló hivatali adminisztrátor, de a középréteghez tartozóként fogta fel társadalmi pozícióját a középiskolai tanár éppen úgy, mint a katonatiszt.”²² Mindez sokak számára kézzelfogható létbiztonságot jelentett. Ugyanakkor gyorsult a jövedelmi differenciálódás is, elsősorban a második gazdaságból, az igen szerteágazó és sokféle gazdasági aktivitást jelentő, legális és illegális kiegészítőjövedelem-szerzésből származó bevételeknek köszönhetően. Az 1980-as években készült felmérések adatai szerint növekedtek az életszínvonalbeli különbségek a felsőfokú végzettségű vezetők és értelmiségiek, a sikeres magánvállalkozók, valamint a társadalom más csoportjainak tagjai között.

Egy többtényezős – területi (regionális), valamint jövedelem, iskolázottság, munkamegosztás, illetve a legális és illegális magángazdaságban való részvétel mértéke által meghatározott – rétegződési rendszer szerint tagolt társadalom alakult ki az 1980-as években, amiben egyre kevésbé érvényesültek a kommunista ideológia társadalomképével kapcsolatos elvárások. A közgondolkodásban felértékelődtek az anyagi jóléthez

²² Lásd Valuch 2001, 112.

kapcsolódó értékek, a mindennapokban az „ügyes emberek” tekintélye, elismertsége gyarapodott, nőtt a vállalkozói hajlandóság, a kockázatvállalási készség és a gazdasági racionalitás szerepe a mindennapi életben. A kommunista párttagság jelentette politikai tőke formálissá vált, jelentősége folyamatosan csökkent, a pénzbeli tőke szerepe nőtt a társadalmi viszonyokban, és fontos maradt a kapcsolati tőke, valamint nőtt a kulturális tőke szerepe is. Mindezek következtében, társadalmi téren számos vonatkozásban kedvezőbb volt a rendszerváltás előtti magyar kiindulópont, mint a szovjet táborbeli országok többségében.

Összegezve megállapítható, hogy a magyar belpolitikában, gazdaságban és társadalomban jelentős átrendeződések zajlottak le az 1980-as években, fokozatosan formálódtak a rendszer kereteit is kikezdő változások. Ha a külső, világpolitikai feltételek nem alakultak volna át oly mértékben, mint amennyire ez megtörtént, nagy esélye lett volna a rendszert lassan felemészítő kis szükségletek, kis engedmények, kis változások politikájának. Vagyis a korabeli magyar társadalom pusztán a saját erejére támaszkodva képtelen lett volna a rendszerváltás gyors kikényszerítésére.

Az államszocialista rendszer összeomlásához, a rendszerváltáshoz vezető út, illetve az azóta eltelt évtizedek nem tekinthetők egységes történelmi periódusnak. Az 1977–1978 és 1985–1986 közötti időszak a Kádár-rendszer elmélyülő válságáról szól, az 1987–1990 közötti szakasz a politikai és részben a gazdasági átmenet éveiként jellemezhető, az 1990–1995 közötti fél évtized a politikai átmenetet követően a parlamentáris rend stabilizálódásának, a piaci viszonyok kialakulásának, a tulajdonviszonyok nehezen követhető megváltozásának, s a prosperitást alig mutató gazdaság és a társadalom átalakulásának a kezdeti periódusa. Az 1995–1996-ban kezdődő és 2001–2002-ig tartó időszakra a rendszerváltó változások lezárulása, a tömeges privatizáció befejeződése, a rendszerváltó átrendeződések konszolidálódása és a politikai erőter átalakulása volt a leginkább jellemző. A 2000-es évek első évtizede, 2008–2009-ig²³ az európai integrálódás, a társadalmi viszonyok megmerevedése, a gazdasági viszonyok konszolidálódása, majd ismételt válságba kerülése, továbbá a

rendszerváltás óta halogatott modernizációs szerkezeti reformok bevezetésének a kudarca jegyében zajlott. A 2010 óta eltelt évek legfontosabb változása pedig az autoriter, ún. illiberális rendszernek a létrehozása, konszolidálása és tartós működése annak minden társadalmi és gazdasági következményével együtt.

Ez a rövid történelmi összefoglalás nem pótolhatja a kérdéssel kapcsolatos monográfiákat, ám reményeim szerint arra mindenképpen alkalmas, hogy egyrészt elhelyezze a történelmi időben és térben az általam vizsgált társadalmi folyamatokat, eseményeket, másrészt pedig felvillantsa a rendszerváltást megelőző évtizedben Magyarországon zajló folyamatok sokszínűségét és összetettségét, megmutassa ezeknek a sajátosságait más kelet-közép-európai országokkal összevetve.

Fogalmi közelítések 1989–1990-hez

Ha a rendszerváltás körül kialakult, már-már zűrzavarosnak tűnő sokszínűségben próbálunk eligazodni, kiindulópontként célszerűnek látszik néhány kérdés és szempont megfogalmazása, hiszen ezek mentén könnyebben értelmezhetővé válnak a különböző fogalmak, értelmezések és megközelítések.

Mit jelent a rendszerváltás fogalma? Végbement-e? Mi változott meg és mihez képest? Ha pontosan le akarjuk írni az átmenetet, akkor melyik fogalom/elnevezés használata a célszerűbb: rendszerváltás, rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, rendszerátalakítás? Vannak-e ezek között érdemi tartalmi különbségek? Milyen alapvető problémái voltak a poszt-szocialista átalakulásnak? Kornai János²⁴ megfogalmazásával élve: milyen tapasztalatilag megfigyelhető társadalmi képződményeket nevezünk rendszernek? Milyen tapasztalatilag érzékelhető, történelmileg valóban végbement változásokat nevezhetünk rendszerváltásnak? Ugyancsak megkerülhetetlen a kérdés, hogy mi volt valójában a rendszerváltás? Milyen kölcsönhatás volt a politikai, a gazdasági és a társadalmi átmenet folyamatai között? Milyen lehetséges értelmezései vannak a rendszerváltásnak mint fogalomnak?

²³ Az újabb európai jelenkor-történelmi elemzések is ezt az időszakot jelölik meg az átmenet és az átépítés periódusaként. Lásd többek között Andreas Wirsching és Philipp Ther írásait. Megközelítőleg hasonló értelmezést fogalmazott meg Kéri László is: Kéri 2010.

²⁴ Kornai 2007.

A magyarországi változások nem értelmezhetők elszigetelt jelenségként, hiszen komoly hatást gyakoroltak a történésekre a globalizációs folyamatok, a kétpólusú világrend felszámolódása, illetve a volt szovjet blokkban – így Magyarországon is – az államszocializmus túlméretezett nehézipari kapacitását felszámoló dezindusztrializáció, az 1990 évek végétől kibontakozó posztindusztrializáció, az ezzel párhuzamosan Magyarországra és a régióba is megérkező multinacionális tőke, a globalizációs tendenciák és a visszanyert/visszanyerni próbált „nemzetállami” ambíciók közötti lényegi különbségek. A posztkommunista átmenet lezárulásával a 2000-es években az európai egységesülés folyamata, majd a 2010-es évektől a populizmus térnyerése is fontos változásokat okozott.

Ha társadalmi, gazdasági, politikai és történelmi értelemben *rendszerről* beszélünk, egyszerre gondolunk a társadalom működőképességéhez elengedhetetlenül szükséges pozíciókra, és az ezeket a pozíciókat működővé szervező intézményi közegre. Egy-egy rendszer jellemzői tehát a pozíciók, a pozíciókat betöltő személyek, valamint a közöttük levő együttműködést és versenyt szabályozó intézmények és szabályok formális, illetve informális normák terminusaiban írhatók le. A gazdasági, a társadalmi és a politikai rendszereket szokás egymástól különválasztani és kezelni, leszögezve, hogy a tulajdon, a termelés, a kereskedelem, a verseny a *gazdasági rendszert*, az alkotmányos keretek, az érdekkifejeződés, a közpolitikai preferenciák összegződésének szereplői és intézményei a *politikai rendszert* önálló szférákként írják le. Fontos kiemelni, hogy mind a gazdasági, mind pedig a politikai rendszer *társadalmilag beágyazottan, egymással szoros kölcsönhatásban* működik. A rendszerváltás értelmezése a gazdaság területén viszonylag egyszerű: az állami tulajdonra és a redistribúcióra alapuló tervgazdaságból a magántulajdonon alapuló piacgazdaság felé zajlott le az átmenet. Ugyanígy könnyen értelmezhető a változás a politikában: lényege az egypárti diktatúra felszámolása és a parlamenti demokrácia rendszerének kialakítása, működtetése. A társadalmi rendszer átalakulásának értelmezése jóval bonyolultabb, hiszen a társadalmi viszonyok, integrációs és dezintegrációs folyamatok igen összetettek. A késő Kádár-korszak társadalmi viszonyaira az erőteljes, ám a tisztességes versenyt, a kooperációt alapvetően elutasító individualizálódás volt a jellemző, ami meghatározó módon befolyásolta a társadalmi átmenetet. Ez a társadalmi magatartás túlélte a rendszerváltást és napjainkban is jelen van.

A rendszerváltás Magyarországon és máshol is – ahogyan ezt Kolosi Tamás és Tóth István György megfogalmazta – „egy sajátos, ideológiai és politikai szempontok által meghatározott kombinációból egy másik sajátos társadalmi és gazdasági kombinációba történő átmenetet”²⁵ jelentett. Magyarország különbözött a régió posztoszocialista országaitól abban, hogy az átmenet hosszabb múltra²⁶ tekintett vissza és fokozatosan zajlott. Ha ezt a logikát követjük, akkor a rendszerváltáson ebből következően egyfelől intézményi változást lehet/kell érteni, vagyis annak a szabályrendszernek, intézményi keretfeltétel-rendszernek a megváltozását, amely megszabja a változás előtti és utáni helyzetben is az alapvető működési jellemzőket, a társadalmi érvényesülés feltételeit és mechanizmusait, másfelől pedig az egyes rendszerek adaptív alkalmazkodási képességeit. Vagyis a rendszerváltás a társadalom működési mechanizmusainak egyfajta „átprogramozását” jelenti. Ez a fajta „kódcseré” azonban csak Németországban valósult meg, ahol az újraegyesített ország keleti felébe átültették az ország nyugati felében működő demokratikus politikai és piaci gazdasági intézményrendszert, ami persze ott is sok-sok konfliktussal járt. A többi, egykori államszocialista országban az átmenet ennél jóval összetettebb folyamatot jelentett, hiszen teljesen új intézményeket és szabályrendszert kellett létrehozni, párhuzamosan a világgazdasághoz történő adaptálódással. Átfogó, egyszeri, a nemzeti intézményeket is megteremtő változás zajlott le azokban az országokban, amelyekben a politikai változás nemzeti önállósodást is hozott (a balti országokban, a volt jugoszláv tagköztársaságokban, továbbá bizonyos késéssel a volt Csehszlovákia utódállamaiban).²⁷

A rendszerváltás tehát a társadalmi-gazdasági és politikai viszonyok gyökeres megváltozását jelenti, vagyis „nem más, mint az az átmenet,

²⁵ Kolosi-Tóth 2008, 17.

²⁶ Bizonyos piaci elemek már az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetésével megjelentek, de ehhez hasonlóan fontos volt, hogy 1982-től a keleti tömb államai közül egyedül Magyarországon volt lehetséges a jogi személyiséggel nem rendelkező, kisméretű, maximum ötvön főt foglalkoztató társas magánvállalkozások működése, 1988-tól pedig már ötszáz főre emelték a magántulajdonban levő magánvállalkozások alkalmazotti létszámának a felső határát, és már részvénytársaságot is lehetett alapítani. A politikai átmenet 1990-es lezárulását követően eltörölték a magánvállalkozások alkalmazottainak létszámkorlátját.

²⁷ Kolosi-Tóth, 2008.

amelynek során a szocializmusra jellemző feltételek átadják a helyüket a kapitalista rendszerre jellemzőknek.”²⁸ Ám ez még annál is többféle „új rendszert” jelentett – intézményi, működési jellemzőit tekintve –, mint amilyen sokfélék voltak az egyes korábbi államalakulatok már a rendszerváltások kezdete előtt is.

Ha magát a fogalmat, illetve a fogalom értelmezését nem akarjuk partalanná tenni, akkor közvetlen átmeneten, amikor a politikai és a gazdasági feltételek, szabályozók megváltoztak, célszerű egy jól körülhatárolható történelmi periódust, az 1980-as évek végét és az 1990-es évek első felét érteni. „Ebben a szűkebb értelemben a rendszerváltás, annak a hatalmi-politikai átrendeződésnek a leíró-értelmező fogalma, amely megnyitotta az utat a piacgazdaság és a társadalom polgári átalakulása előtt, egyúttal lehetővé tett a félperifériás magyar helyzetben egy új modernizációs kísérletet, és ezzel együtt a kelet-európai kényszerintegráció felbontását, az euroatlanti integrációs folyamat elindítását.”²⁹ Ennek során átalakult a politikai rendszer felépítése, működése, a politikai elit összetétele. A politikai átmenetben az 1990-es évek elejétől alapvetően megváltoztak a társadalom szerveződésének és irányításának elvei és gyakorlata, a marxista-leninista ideológia hegemoniájára alapozott, autoriter rendet, a jogra, a szabadságra, a demokráciára és az autonómiára épülő társadalomszerveződés gyakorlata váltotta fel. Alapvetően átalakult Magyarország gazdasági szervezete. A kvázi piaci elemeket tartalmazó tervgazdaságot felváltotta a piacgazdaság rendszere. A gazdasági szerkezetváltást annak minden társadalmi következményével együtt az 1988. évi VI. – a gazdasági társaságok alapításáról szóló – törvény és az 1980–1990-es évek fordulójának „spontán privatizációja” gyorsította fel. „Spontán privatizációnak az állami tulajdon tömeges magántulajdonba kerülésének kezdetét, annak még pártállami keretek között kibontakozó 1987–1990-es szakaszát szokás nevezni. Ebben hazai és külföldi magánszemélyek és vállalkozásaik igen előnyös feltételek mellett, az állami vállalatok vezetésének segítségével, többnyire azokkal társulva szerezték meg az állam tulajdonában lévő vagyont. A spontán privatizáció során egyéni érdekek alapján használták ki az erkölcsileg ugyan elítélhető, de nem feltétlenül törvénybe ütköző lehetőségeket, a joghézagokat, a rosszul megfogalmazott törvényeket, a kialakulatlan

jogértelmezést. A spontán privatizáció csak az állam szempontjából volt spontán, mivel az önkormányzóvá tett vállalat önkezdmenyezésén alapult, amire a kormány nem tudott érdemben befolyást gyakorolni. A spontán privatizáció tudatos vállalati döntésen alapult, ahol a vállalat vezetői saját – és olykor a vállalat – érdekei alapján maguk választották meg privatizációs partnereiket, a privatizáció módját és feltételeit. [...] Az 1987. évi 28. tvr. szerint egy jogi személy részvétele esetén már magánszemélyek és magántársaságok is részt vehettek rt.-k, kft.-k alapításában, állami jelenlét mellett. A folyamatot az 1988. évi társasági törvény és a külföldi befektetéseket szabályozó törvény, illetve az 1989. évi átalakulási törvény teljesítette ki, ezek a törvények adtak igazán lehetőséget nagy állami vagyonok – gyakran erkölcstelen – magánkézbe juttatására.”³⁰ Az állami tulajdon az átmenet éveitől egyre jelentéktelenebbé zsugorodott – 1988 és 1994 között az állami kézben lévő vállalatok száma 2378-ról 828-ra csökkent, a termeléshez szükséges javak magántulajdonra vált meghatározóvá, kiépült a kétszintű bankrendszer, a tőke- és értékpapírpia. A gazdasági szervezetrendszer átalakulását jól mutatja, hogy 1988-ban Magyarországon 2900 vállalat, rt., kft. és 180 ezer kisiparos, kiskereskedő működött, 1995-re a jogi személyiséggel rendelkező társaságok száma 110 ezerre, az egyéni/magán vállalkozók száma 850 ezer körülre emelkedett.

³⁰ „A spontán privatizációnak ezt a szakaszát az apport-privatizáció jellemzi. Az apport-privatizációban részt vevő állami vállalatok nem alakultak át társasággá; hanem vagyonuk egy részét, üzemeiket, vagyontárgyaikat, pénzügyi forrásait gazdasági társaságokba – részvénytársaságokba, korlátolt felelősségű társaságokba (hazai vagy vegyes vállalatokba) – vitték, s ezek a vagyonok a társaságok tulajdonába mentek át. A természetbeni vagyontárgyak helyébe az állami vállalatnál kft.-üzletrészek, részvények, a társaságok által kibocsátott kötvények kerültek. Nyilvánvaló, hogy ha egy tényleges tulajdonos bonyolít le hasonló tranzakciókat, azzal többnyire gyarapodik; a magyar állam azonban – amelynek tulajdonával ezt a tulajdonosi jogokat gyakorló menedzsmentek hajtották végre – igen sokat veszített, a vezetők, valamint az általuk kiválasztott hazai és külföldi befektetők köre viszont aránytalanul gyarapodott. Az új társaságokat a vállalat, a vállalat vezetése, más magánszemélyek és társaságaik többnyire külföldi magánszemélyekkel és társaságokkal együtt alapították. A bevitt vállalati vagyont leértékelték, míg a magánrészesedéseket – például a szellemi apportot és hasonlókat – alaposan felértékelték, majd különböző alaptőke-emelési és -leszállítási manipulációkkal egyre nagyobb részesedésre tettek szert az állami-magán vegyes társaságban.” Magyarország a XX. században 1997. II. kötet, 621.

³¹ Részletesen lásd Valuch 2001.

²⁸ Rainer 2010.

²⁹ Ripp 2009, 115.

Ha magát a szóhasználatot vizsgáljuk, akkor láthatóan a magyar társadalomtudományban bevett mindhárom kifejezés – *rendszerváltás*, *rendszerváltozás*, *rendszerváltoztatás* – helytálló bizonyos szempontból. Rendszerváltás, vagyis a meglevő rendszer egy másikra cserélése; politikai rendszerváltoztatás, vagyis az alkotmány, az államforma átalakítása és a parlamentarizmus bevezetése. Utóbbi kifejezésben hangsúlyosabban benne foglaltatik a kontinuitás, vagyis az, hogy nem lehet mindent és mindenkit egyik napról a másikra lecserélni, de a kontinuitás mellett a változás is eléggé hangsúlyos. Mégis „a rendszerváltás fogalma talán alkalmasabb arra, hogy a leváltott és az induló új rendszer közötti cezúrát hangsúlyozza, a rendszerváltozás, -változtatás fogalma viszont az átmenet hosszadalmas és bonyodalmas jellegére utalva az új rendszer kibontakozásának a történetét is bevonja a fogalom jelentéstartományába. A magyarországi rendszerváltozásnak tehát sokféle érvényes meghatározása lehetséges és nem is remélhető, hogy egyhamar nyugvópontra jutna a vita.”³² A vita nemcsak a társadalomtudományok, hanem időről időre a politika síkján is zajlik, ami még jobban megnehezíti a konszenzus kialakulását.

Ha megvizsgáljuk az 1980-as évek társadalmi-gazdasági helyzetét, feltűnő, hogy a változás érlelődőben volt, ám a politikai korlátok lebontása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a piaci rendszer alapjai kialakulhassanak. Ezért a rendszerváltásnak mint az átmenet politikai szakaszának fő tartalma a jogállam kialakítása, a parlamentáris demokrácia megteremtése volt, annak a politikai rendszernek a létrehozása, amely a legjobban megfelel a gazdasági rendszer napirenden lévő kapitalista átalakításának. A történetek ismeretében joggal feltételezhető, hogy még „a rendszerváltók jó része számára sem volt egyértelmű, hogy voltaképpen egy új, globalizált kapitalizmus kibontakozása van a napirenden, hogy ez lesz a gazdasági rendszer átalakulásával folytatódó átmenet fő tartalma”.³³ A közép- és kelet-európai rendszerváltások periódusa egybeesett a globalizáció igen offenzív szakaszával, amikor is az államszocializmus rendszere, amely képtelen volt megfelelni az új kihívásoknak, általános válságba jutott, gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt kimerült.

Magyarországon a rendszerváltás fogalomköre, értelmezési tartománya szorosan egybefonódott a múlt értékelésével, illetve át- és újraértéke-

lésével.³⁴ A 20. századi magyar történelem megemészthetetlen, elfojtott, elhallgatott traumáinak sorozata a rendszerváltás után valósággal rázuhant a társadalomra, ezt csak fokozta, hogy az új politikai elit szemben álló csoportjai ideológiai síkon vívták a legelkeseredettebb és mindeddig legkilátástalanabb harcaikat. Ennek a verbális harcnak a tétje nagyon is húsbavágó volt: valójában a választandó új útról vitáztak az átalakulás szereplői. „Eredménye azonban az lett, hogy a rendszerváltó politikai elit, valamennyi részecsoportjával, ideológiai és politikai kötődésétől függetlenül együttesen bizonyult képtelennek a 20. század keserves magyar történetének a racionális feldolgozására, sőt azáltal, hogy a legkeményebb politikai harc terepévé avatták a múlt értelmezését, meg is akadályozták az értelmes, konszenzus felé vezető érdemi vitát a legneuralgikusabb és legfontosabb kérdésekről. Képtelenek voltak arra, hogy a múlt legfájdalmasabb pontjairól nagyjából közös álláspontot képviselve alakítsák, formálják a közvéleményt. Éppen ellenkezőleg, a saját, részleges múltértelmezésekkel a politikai bázis megerősítésére törekedtek, aminek következményeként egy meglehetősen fragmentált nemzettudat és történelmi tudat alakult ki. A múlthoz való viszonynak különösen nagy szerepe lett abban, hogy a társadalom élesen szembenálló politikai oldalakra szakadt.”³⁵ Úgy, hogy a különböző nézeteket valló csoportok képviselői között lényegében megszűnt a normális párbeszéd. A múltértelmezési harcok alaposan megterhelték az eredendően a jövőre irányuló, rendszerváltó elképzeléseket. Az új rendszer kiépülésének folyamatában kialakult zavarok közül a legtöbb a közelmúltban gyökerezett, a Kádár-korszakban kialakult válság következménye volt, a visszafelé mutogatás, az örökös historizálás megnehezítette az új demokratikus viszonyokkal, a piac és verseny alapján álló rendszerrel való azonosulást, és egyre kevésbé segítette az elbizonytalanodó emberek eligazodását a problémák és az új viszonyok követelte kihívások között.

A rendszerváltás számos ígéretet és lehetőséget kínált. Ezek közé tartozott a dinamikus gazdasági gyarapodás mint minden fejlődés alapjának a megteremtése, a hosszú szovjet megszállás után a nemzeti függet-

³⁴ Nyilvánvaló, hogy a múlt bizonyos kérdései nemcsak Magyarországon, hanem a közép-kelet-európai országokban is tabusítottak voltak az államszocialista korszakban. A tabuk feloldása azonban nagyon gyakran végtelen politikai-ideológiai vitákba torkollott, ami megnehezítette az egyes társadalmak saját múltképeinek a kialakulását.

³⁵ Uo. 120–121.

³² Ripp 2009. 115.

³³ Uo. 116.

lenség helyreállítása, valamint a Nyugat-Európához történő egyenrangú (re)integrálódás feltételeinek kialakítása, a közélet erkölcsi megtisztulása. Ugyancsak ilyen alapvető jelentőségű dolog volt a rendszer önkorrakcióját biztosító parlamenti demokrácia alapján álló, jól működő, liberális jogállam megteremtése és működtetése, az alapvető szabadságjogok korlátozás nélküli érvényesülése, a polgárosodó társadalom fejlődésének a biztosítása. Megvalósulásuk külső és belső feltételei azonban korántsem voltak egyértelműek. A globalizáció korában a kelet-közép-európai félperiférián a modernizációs felzárkózási modell szükségképpen számos társadalmi ellentmondást termelt ki, ami előbb-utóbb növelte a végbement változásokkal elégedetlenek számát. A rendszerváltó remények és illúziók szertefoszlásával párhuzamosan az 1990-es évek második felében megjelentek a rendszerváltás legitimációs gondjai. A pártoknak az volt a legegyszerűbb, ha ezeket áthárítják ellenfeleikre, azoknak a „végtelenített” rendszerváltásban betöltött szerepére.

Ha a posztkommunista átalakulás jellegét és fontosabb problémáit szeretnénk összegezni, akkor rá kell mutatni arra is, hogy a késő kádárizmus, az 1970-es évek második felétől – lényegét tekintve – a rendszer fenntartását szolgáló engedmények kiterjesztésének az időszaka volt, amikor a viszonylagos szabadság fokozatosan tovább bővült. Az ellenzékiiségnek – ellentétben Lengyelországgal – nem volt széles bázisa, a második gazdaság kiterjedése és kiterjedtsége sajátos módon önmagában is akadályozta az aktív politizálást. Elsősorban azért, mert a többség az életszínvonalának fenntartásával volt elfoglalva; másodsorban pedig azért, mert a Kádár-korszak politikailag tagolatlan magyar társadalmát a lassan növekvő elégedetlenség ellenére az átmenet éveiben is ragaszkodott politikailag közömbös státuszához, kevés hajlandóságot mutatott önmaga megszervezésére. A többség figyelemmel kísérte a – számos vonatkozásban meghökkentő – változásokat, de az átalakulás horderejéhez képest feltűnően passzív magatartást tanúsított, nem volt aktív résztvevője annak, ami történt. Politikai elköteleződése pedig, ha kialakult is, gyenge maradt. Jól érzékelhető volt viszont az elégedetlenség, amelyet a gazdasági válság és az egyre drasztikusabb megszorítások váltottak ki, ennek ellenére csak szórányosan került sor gazdasági-szociális tiltakozásokra.³⁶ Erdemi

³⁶ Az első nagyobb, közfigyelmet felkeltő megmozdulás a mecseki szénbányászok 1988. augusztus 23-i sztrájkja volt.

társadalmi ellenállást, az átalakulás módjára, irányára ténylegesen hatást gyakorló társadalmi nyomásgyakorlási kísérletet³⁷ szinte alig lehet említeni az 1990-es évekből. Ennek egyik lehetséges magyarázata az, hogy a magyar társadalom különböző csoportjaira a korábbi évtizedekben sem volt jellemző a nyílt protestkultúra, valószínűleg azért, mert az ehhez szükséges ismeretek – a szolidaritás és a közös fellépés kultúrája – hiányoztak a társadalmi szocializációból. Ez a magatartás a 21. század elején továbbra is számos vonatkozásban érvényes maradt.

A rendszerváltás fogalmának értelmezése a kortárs társadalomtudományban is hangsúlyosan megjelent. A magyar szakirodalomban az egyik legmarkánsabb és – véleményem szerint – legtárgyilagosabb megközelítést a nemzetközileg is jól ismert közgazdász, Kornai János³⁸ tette közzé. Kiindulópontja szerint ahhoz, hogy megérthessük, mi és hogyan változott meg, pontosan tisztában kell lenni azzal, honnan, miből, milyen körülmények közül indult el az átmenet folyamata, ezért röviden összegzi, hogy pontosan mit is nevezünk, nevezhetünk szocialista rendszernek? Megfogalmazása szerint ez nem más, mint az a társadalmi-gazdasági-politikai képződmény, ami a Szovjetunióban és a többi kommunista pártok által vezetett országban létrejött a 20. század során. Azon lehet vitatkozni, hogy ez mennyiben volt az ideológia eredeti, marxi értelmében szocialista, lehet jelzővel kiegészíteni, miszerint ez csak a „létező szocialista” rendszer volt. Ám az egyes országok között – lásd például az NDK-t és Magyarországot – is igen nagy különbségek voltak, annak ellenére, hogy ugyanahhoz a rendszerhez tartoztak. A kelet-európai rendszereknek voltak alapvető közös vonásaik. Mindenhol meghatározó volt a jövedelemtermelésre alkalmas javak állami tulajdona és az ebből következő széles körű állami redisztribúció, a magántulajdonnak ebben csak marginális szerep jutott. A társadalom és a gazdaság irányításában, működtetésében meghatározó szerepe volt a centralizált bürokratikus koordinációnak, a piac és a verseny nem volt álta-

³⁷ A legnagyobb nyomásgyakorlási potenciállal a vasutas szakszervezetek rendelkeztek. Az 1990-es évektől rendszeresen szerveztek munkabeszüntetéseket a munkabér-követelések érvényesítése érdekében, többnyire sikerrel. Más munkavállalói csoportok csak ritkán vagy egyáltalán nem tudták képviselni az érdekeiket, az új gazdasági viszonyok közepette a szakszervezetek társadalmi támogatottsága, szervezettsége és érdekérvényesítő képessége jelentősen csökkent. A kérdéshez lásd Tóth András írásait.

³⁸ Lásd Kornai 2007.

5. kép. Az MSZMP-székház, a mai Képviselői Irodaház („Fehér Ház”) előtt gyászolók állnak sorban, hogy leróják kegyeletüket Kádár János ravatalánál, 1989. július 13.

Vimola Károly felvétele

lános, szabályozó szerepe minimális volt. A politikában kizárólagos hatalmi monopóliummal rendelkezett a kommunista párt, amely ideológiájánál fogva ellensége a kapitalizmusnak, vagyis a piacnak és a magántulajdonnak.

Az államszocializmus működésében nemcsak az azonos táborba tartozó országok között, hanem egy-egy országon belül is jelentős különbségek voltak korszakonként. Annak ellenére, hogy a szocialista rendszerek működésének alapelvei – országoktól függetlenül – lényegében mindig is változatlanok maradtak, ezek üzemeltetési gyakorlatában egyes időszakonként komoly eltérések mutatkoztak, hiszen más volt a gyakorlat a „klasszikus szocialista rendszert” 1948–1953 között kiépítő Rákosi Mátyás, és más az 1956-os megtorlások lezárulását követően, az 1960-as évek közepétől konszolidált viszonyok kialakítására törekvő Kádár János Magyarországnak működése között.

Ahhoz, hogy a változás tényét reálisan értelmezhezzük és ítélhessük meg, Kornai szerint következő lépésként meg kell határozni a kapitalizmus legfőbb jellemzőit és ismérveit. A kapitalista rendszerek esetében a következő feltételeknek kell teljesülniük: elsőként annak, hogy a tulajdonviszonyokban a magántulajdon a meghatározó, a köztulajdon alárendelt, kiegészítő szereppel bír. Másodsorban a társadalom és a gazdaság működésében meghatározó, koordináló szerepe van a piacnak és a versenynek. Harmadrészt pedig nincs olyan politikai hatalom, amely ellenségesen szemlélné a kapitalizmust, a magántulajdont. Kapitalista rendszer működhet antidemokratikus politikai viszonyok között is, vagyis a demokrácia nem a működés alapfeltétele. A kapitalista rendszereknek is többféle típusa van, akárcsak a jogrend, a politikai viszonyok alapján is. Egy rendszercsaládról van tehát szó, amelynek sokféle változata létezik térben és időben, mint például a szabad versenyű kapitalizmus vagy az állami beavatkozás rendszere.

Ha a Kornai által felvázolt logikai rendben haladunk tovább, és választ keresünk arra a kérdésre, valóban végbement-e az átalakulás, akkor látható, hogy Magyarországon kétségtelenül lehet rendszerváltásról beszélni, hiszen az 1990-es évek elejétől már nem vagy egyre csökkenő mértékben érvényesült a szocialista rendszer három alapvető jellemzője, és helyükre a kapitalista rendszer jellemzői léptek. Ennek alapján az is kijelenthető, hogy a rendszerváltás megkérdőjelezhetetlenül végbement.

Ha a gazdasági mutatókat nézzük, akkor látható, hogy Magyarországon 1989-ben a magánszektor mindössze a GDP 5 százalékát állította elő, 1994-ben már 55 százalékát, 1998-ban már 80 százalékát, ami önmagában is arra utal, hogy a bürokratikus felváltotta a piaci koordinációt. A politikai rend alapvetően védi és támogatja a magántulajdont és a piaci intézményeket.

Ugyancsak alapvetően átalakult a politikai intézményrendszer is. A diktatúrát parlamentáris demokrácia, a kommunista párt egyeduralmát a pártok versengésén alapuló politikai berendezkedés váltotta fel. A politikai és a gazdasági átalakulás egybeesett, aminek egyaránt voltak belső és külső okai, s többnyire ezek: a külső politikai feltételek kedvezőbbé válása, a globalizáció felgyorsulása, az egyes országok gazdaságának a kimerülése, a tervgazdasághoz történő ragaszkodás – voltak az erőteljesebbek, Lengyelország és részben Magyarország kivételével, ahol a politikai átalakulás, tárgyalásos formában, más országokhoz képest már hama-

rabb kibontakozott. Az is látható, hogy annyira eltolódtak a nemzetközi politikai és gazdasági erőviszonyok, hogy a Szovjetunió már képtelen volt fenntartani befolyását a korábban általa uralt térségekben.

Ugyancsak a rendszerváltás megtörténtének a tényét erősíti az elit leváltása is. Történelmi léptékkal szemlélve a magyar rendszerváltás gyorsan ment végbe. Az új politikai és gazdasági elitnek csak egy kisebb hányada volt magasabb pozícióban a régi rendszerben is. „A többiek közül sokan a régi politikai-bürokratikus rétegek alacsonyabb beosztásából léptek feljebb, míg mások kívülről, a régi eliten kívüli társadalmi csoportokból toborzódtak. [...] miközben a rendszerváltás után drasztikus őrségváltás nem zajlott le – hamar megkezdődött a régi gazdasági elit részleges leváltása. Ez a trend folyamatosan folytatódott. 2001-ben az új gazdasági elitnek már csak egynegyede volt a rendszerváltás előtt az MSZMP tagja. De az elitcsere önmagában nem szükséges feltétele, hogy a rendszerváltást befejezettnek nyilvánítsuk.”³⁹ A közép-kelet-európai országok mind-egyikében széles körű volt az elit cserélődése a politikai átalakulás következtében és a posztkommunista periódusban, kisebb-nagyobb eltérések inkább csak ennek a dinamikájában figyelhetők meg.

Annak eldöntéséhez, hogy valóban lehet-e demokratikus viszonyokról beszélni Magyarországon az 1989–1990-es politikai átmenetet követően, érdemes áttekinteni, melyek a demokratikus berendezkedés legfontosabb ismérvei. A procedurális jellegzetességek alapján egy ország csak akkor minősül demokráciának, ha vezetőit jól definiált procedura keretében választják meg. Ennek legfontosabb elemei: a politikai pártok versenye, az erre épített választás és a parlament törvényhozó tevékenysége. A vezetők békés keretek között, a törvények által szabályozott módon leválthatók. Ezek a demokratikus működés minimális feltételei. „Igen ám, de az a tény, hogy eddig is minden így történt, nem ad abszolút garanciát arra, hogy ugyanez történik a jövőben is. A minimumfeltételek teljesítése ma nem elégséges feltétele annak, hogy a demokráciát megőrizhetjük holnap.”⁴⁰ Ha mindezt kivetítjük a magyar állapotokra, akkor lehet ezt a minimumfeltételekre épülő kormányzati formát szeretni vagy éppen elvetni, 1990 és 2010 közötti létezését kétségbe vonni azonban elég nehéz és a tényeknek ellentmondó volna. Ahogyan a demokrácia rendszerének a szisz-

tematikus leépítését, a politikai verseny korlátozását, az egyenlő feltételek mentén lebonyolított választási rendszer felszámolását, a parlament politikai konszenzusra törekvő törvényalkotó tevékenységének a korlátozását sem lehet kétségbe vonni a 2010-es és 2020-as évek Magyarországon.

Az kétségtelen, hogy az 1990 óta elmúlt évtizedek magyar kapitalizmusa meglehetősen sajátos képet mutat. Megmaradt az állam túlságosan nagy szerepe, ráadásul egy rosszul működő, rossz hatékonysággal tevékenykedő, nem szolgáltató jellegű, alacsony presztízzsel rendelkező állam; szervezet jött létre és működik Magyarországon. Kornai János tényszerű, megalapozott vélekedésével egyetértve megállapítható, hogy a magyar átalakulás erőszakmentes volt, tárgyalások útján, kompromisszumok keresése, megkötése jegyében zajlott le. Ennek eredményeként kétségbevonhatatlanul létrejött a kapitalista gazdaság és a parlamenti demokrácia.

Viták zajlanak azonban a változások jellegének megítélése körül, hiszen különbséget kell tennünk a társadalmi-gazdasági változások, átalakulások között azok mélysége és radikalizmusa szerint. Kornai János úgy vélte, hogy reformról akkor beszélhetünk, ha egy rendszeren belül, annak lényeges alapvonásai közül változik meg alapvetően valamelyik, úgy, hogy a változás célja nem az adott rendszer felszámolása, sokkal inkább működőképességének fenntartása és vagy működési hatékonyságának javítása. Kornaival ellentétben Kis János a rendszerváltást értelmező tanulmányában⁴¹ nem a következményeket, hanem a politikai átmenetet emeli ki, és úgy véli, hogy ebben az értelemben Magyarországon és Kelet-Közép-Európában forradalom – hirtelen jött, nem várt és radikális politikai fordulat/átalakulás következett be. Új osztályok, csoportok léptek be a politika színterére, megtört az állam erőszak-alkalmazási monopóliuma, rivális hatalmi-politikai központok alakultak ki. Árnyalt és összetett megközelítésében megkülönbözteti egymástól a reformot, a forradalmat és a koordinált átmenetet.

Kis János szerint alapvető kérdés az egykori történések értelmezése során, hogy folyamatos marad-e a jogi koordináció, illetve miként érzékelik a fennálló rendszer legitimációját a változások fő mozgatóerői, reform esetén az elit, forradalom esetén a hatalmon kívül állók tömegei. „Amikor az átalakulást legitimációs váltás indítja el, de a koordináció mégis fennmarad, és megőrződik a jogrend hatálya, csakhogy nem az intézmé-

³⁹ Kornai 2007, 318.

⁴⁰ Uo. 319.

⁴¹ Kis 2000.

nyes hatalom autoritása tartja fenn, hanem az intézményeken belüli és kívüli erők közötti együttműködés, olyankor beszélünk koordinált átmenetről.”⁴² A rendszerváltás hármaskövetelménye: a legitimitációs válság, a (jogi) koordináció fennmaradása, valamint az intézményes hatalom és a hatalmon kívüliek politikai csoportjainak békés együttműködése. Ennek technikai feltétele a nemzeti kerekasztal-tárgyalás, ahol az átmenet szabályait rögzítik. Az átmenet forgatókönyve az új rendszer megteremtéséről szól, ami létrejöttékor megszünteti a régi rend legitimitását, bár az átmenet forgatókönyvét a régi parlament fogadja el. Mindennek a lebonyolításához peremfeltételként szükséges a régi elit meghasonlása, a reakciók és a reformerek viszonylagos gyengesége és együttműködési kényszere a rendszer átalakításában. Olyan politikai csoportok léte is szükséges, amelyek tömegtámogatást tudva maguk mögött képesek a politikai ellenelit szerepének a betöltésére, mindezt békés úton.

Kis János úgy vélte, ha az átmenet koordinált, akkor megelőzhető a konfliktusok elmélyülése, elkerülhető az állam összeomlása. Mindez ugyanakkor sebezhetővé teszi az átmenetet azokkal az utólagos bírálatokkal szemben, amelyek megkérdőjelezhetik a múlttal való szakítást. „A forradalom fogalma ott munkál Kornai definíciójának hátterében, Kis meghatározásának pedig egyenesen kiindulópontja a rendszerváltás forradalomként történő leírása, ahol a forradalom valamiféle »progresszív átalakulásnak« utat nyitó politikai fordulat. A modalitásról értekező Kis ebből a szemszögből próbált válaszolni okfejtése végén arra a kérdésre, hogy miért nem lett forradalom 1989-ben Kelet-Közép-Európában. Válasza szerint három okból: mert az átmenet nem elmaradott, hanem éppenséggel modernizált államokban zajlott, mert társadalmi kellően polgárosultak voltak (volt veszténivalójuk), végül az interdependencia okán: a nemzetközi közösség a világrend stabilitásában volt érdekelt.”⁴³ A Kis János által megfogalmazottak értelmezéséhez hozzá kell tenni azt is, hogy ő elsősorban az átmenet jogi, közpolitikai kérdéseivel foglalkozik, csakúgy, mint ahogy az átmenet szabályait meghatározó „kerekasztal” is tette. A gazdasági átmenet kérdéseit lényegében nem elemezte, ahogyan ez a tárgyalások során sem került elő kellő súllyal.

⁴² Uo. 102.

⁴³ Rainer 2010, 18.

A rendszerváltás forradalomként, reformként vagy éppen koordinált átmenetként történő értelmezése nemcsak a magyar társadalomtudósokat foglalkoztatta/foglalkoztatja, hanem a társadalomtudományok jeles nemzetközi személyiségeit is. Az 1989–1990-es változás felvetette az eseménysorozat történeti elhelyezésének kérdését, ezen túlmenően számos elméleti reflexiót váltott ki a forradalom és a kommunizmus fogalmával, illetve a szovjetrendszer összeomlásával kapcsolatban.

Jürgen Habermas 1989-et „helyrehozó” vagy „pótlólagos” forradalomnak (*nachholende Revolution*) nevezte. „Az 1989-es forradalom, mint ha visszafelé görödne, az elmulasztott fejlődés utólagos behozásának a pályáit tenné szabaddá. [...] az a törekvés, hogy alkotmánypolitikailag visszatérjenek a polgári forradalmak örökségéhez, társadalompolitikailag pedig a fejlett kapitalizmus érintkezési viszonyait és életformáit újítsák fel.”⁴⁴ Habermas szerint a helyrehozó forradalom véget vetett a bürokratikus szocializmus modernizációs kísérletének, ám nem kínált új, alternatív kapitalizmusmodellt a létezővel szemben. Vagyis visszavezette a kelet-európai társadalmakat a létező európai kapitalizmushoz.

Az 1990-es években két meghatározó szintetizáló történeti munka jelent meg, amelyek szintén nagy figyelmet fordítottak az 1989–1990-es változások értelmezésére. Az egyik Eric Hobsbawm *Szélsőségek kora* című műve, amelyben a szerző az 1980-as évek végi fordulat lényegét mint a szocializmus végét határozza meg. A folyamat alapja a Szovjetunió megroppanása, majd megbénulása. Ennek okait elsősorban a gazdaságban látta, de az alsó és a felső szintű politizálást is felelőssé téve a változásokért, hiszen egy olyan centralizált államban, mint a Szovjetunió, máshonnan, mint fentről, nem is indulhatott a változás. A gorbacsovi politika, a *peresztrojka* (átépítés) és a *glasznosztj* (nyíltság) előbb megbénította az apparátust, majd a helyi, nemzetiségi autonómiák kiépülése mellett a különböző gazdasági komplexumok is önállósították magukat. Az angol történész tehát úgy vélte, hogy 1989 nem volt forradalom. „Természetesnek tűnt [...], hogy az 1989–1990-es változásokat forradalmaknak nevezték, a rendszer bukásához vezető eseményeket meg forradalmiaknak, a jelző aktuális volt, ám félrevezető. Egyetlen kelet-európai rendszert sem döntöttek meg. Lengyelországot leszámítva egyetlen országban sem voltak olyan szervezett vagy szervezetlen erők, melyek komoly veszélyt je-

⁴⁴ Habermas 1991, 104.

lentettek volna a rendszerre nézve.”⁴⁵ Amint a Szovjetunió visszavonult, ezeknek a rendszereknek vége volt. „Tengernyi beszéd folyt a »civil társadalomról«, azaz az önkéntes citoyen-szervezetek és magántevékenységek testületeiről; melyek az önkényuralmi állam helyébe lépnek [...] Ám akárcsak 1848-ban, a szabadság és az igazság ideje hamar leáldozott. A politika és az állam ügyei visszakerültek azokhoz, akik általában ezeket a funkciókat betöltik.”⁴⁶ Nem volt forradalom magának a Szovjetuniónak a szétesése sem: sokkal inkább hasonlított egy háborús vereséghez. A kommunista ideológia hatása rendkívül felszínes volt, különösen azután, hogy nyilvánvaló lett: modernizációs és felzárkóztató ígéreteit soha sem fogja teljesíteni. A szovjet szocializmus nem bizonyult globális alternatívának, csupán egy lokális helyzetre adott specifikus válasznak.

Hobsbawmhoz hasonlóan a jeles francia történész, François Furet 1989-ben egyenesen a modern kori forradalom végét látja. „Gorbacsov Szovjetuniójával együtt a szemünk láttára múlt ki a kommunizmus minden változata, az októberi forradalom elveitől kezdve ezek további történetéig, illetve e történet kedvezőbb feltételek melletti humanizálásának szándékáig. Olyan ez, mintha hirtelen véget ért volna a társadalmi boldoguláshoz vezető leghatalmasabb út, amely a modern ember képzeletét valaha is megérintette. [...] Ha a kapitalizmus lett a szocializmus jövője, ha a polgári világ követi a »proletárforradalom« világát, mivé lesz az időbe vetett bizalom?”⁴⁷

A harmadik, gyakran idézett álláspontot Timothy Garton Ash fogalmazta meg. Úgy vélekedett, hogy 1989–1990 nem más, mint „revolúció”.⁴⁸ Vagyis az átalakulás Kelet-Európában egyszerre hordozott forradalmi jegeket és egyszerre volt reform is. Bármennyire is fogalmi lehetetlenségnek tűnik a forradalom – ami radikális szakítást jelent – és a reform – ami számos vonatkozásban megőrzi a folytonosságot – ötvöződése, mégis, ebben a történelmi eseménysorozatban, a kommunizmusból a demokráciába történő átmenet során gyakran párhuzamosan volt jelen.

A rendszerváltás óta immár hosszú évtizedek teltek el, az új demokráciák többé-kevésbé stabilnak és működőképesnek bizonyultak. Átestek a nemzeti vagyont át- és gyakran leértékelő transzformációs gazdasági, to-

vábbá az egyes emberek, csoportok életlehetőségeit, helyzetét, mozgásterét radikálisan átrendező társadalmi válságon,⁴⁹ majd a 2000-es évek gazdasági válságain, kisebb-nagyobb politikai kríziseken. „Mindezek fényében ma már talán nem annyira a két évtizeddel ezelőtti, ma lezártnak tűnő történet fogalmi meghatározása a leglényegesebb kérdés. Sokkal inkább valami, amit az említett strukturális változások elindítottak, de egyelőre nem fejeződött be, sőt a mából visszatekintve e változásoktól érintetlennek, kontinuusnak tűnik. A változásokat átéltek emberek magatartására, értékrendjére, beállítódásaira, reflexeire gondolunk. A rendszerváltozáson többet és mást is értünk, mint a demokratikus politikai intézményeket, alkotmányt, jogszabályokat, illetve piaci koordinációt, magántulajdont. Az emberi gondolkodás rendszerének a változásait, amely rendszeren a szovjet típusú berendezkedés nyilván nyomot hagyott, de mélyszerkezetei valószínűleg sokkal korábbra nyúlnak vissza. E mentális rendszerváltás mibenlétét jó volna pontosabban meghatározni, mert addig csak az a szorongató érzés marad, hogy az – ha egyáltalán elkezdődött – legfeljebb a kezdet kezdetén tart.”⁵⁰

A rendszerváltás fogalmi meghatározását követően az 1980-as évek végétől a 2020-as évekig terjedő időszak kapcsán érdemes összefoglalni még két kulcsfogalom, a posztkommunizmus és az illiberalizmus definícióját és értelmezési kísérleteit.

A posztkommunizmus fogalmán rendszerint mindazon társadalmi, gazdasági és politikai változásokat szokás érteni, amelyek a kommunista/államszocialista rendszerek 1980-as évek végi összeomlását követően történtek. A fogalom tehát ezeknek a társadalmi-gazdasági és politikai folyamatoknak az összefoglaló meghatározása, amelyek a közép-kelet-európai országokban a kommunizmus 1989-ben bekövetkezett összeomlását követték. Az átalakulás egyik alapvető oka a rendszerek kimerülése, a másik pedig az, hogy a kommunista országok nemzeti

⁴⁵ Hobsbawm 1998, 462.

⁴⁶ Uo. 465.

⁴⁷ Furet 2000, 856–857.

⁴⁸ Ash 1989.

⁴⁹ Transzformációs válságon a tervgazdaságból a piacgazdaságba történő átmenet folyamatát értem, amikor megtörtént a régi intézményrendszer, a társadalmi és gazdasági mechanizmusok felszámolása és az újak kialakítása. Ennek során a magyar GDP mintegy 30 százalékkal csökkent, a reálbérek, reálnyugdíjak 1989-es értékük 25–30 százalékát veszítették el, aminek visszaszerzése közel egy évtizedet vett igénybe. A kérdéshez lásd többek között: Kornai 1993a és 1993b; Kornai 1996a; Csaba 1999; Csaba 2006.

⁵⁰ Rainer 2010, 22.

kinyilvánították a demokrácia iránti elkötelezettségüket. Az átmenetnek és az átalakulásnak a célja, hogy a régi és az újonnan létrejött – például az egykori Szovjetunióból kivált – államok a liberális demokrácia nyugati modelljéhez illeszkedjenek.

Leslie Holmes a fogalom újragondolását javasolta a szerinte az 1989–1991 között lezajlott „kétszeresen elutasító forradalmak” fényében.⁵¹ Úgy érvelt, ha arra figyelünk, amit elutasítottak a forradalmak, akkor kirajzolódni látszanak a posztkommunizmus körvonalai is. Mire vonatkoznak az említett elutasítások? 1) A külső hatalomnak tekintett uralom elutasítása, amit a legtöbb kommunista ország esetében a Szovjetunió jelenített meg; 2) magának a kommunizmusnak mint politikai, hatalmi, gazdasági és társadalmi rendszernek az elutasítása. Éppen ezért 1989 váratlan eseményei annak megértéséhez is elvezethetnek, hogy mi a posztkommunizmus, és segíthet felderíteni az úgynevezett korai posztkommunista időszak fontosabb céljait is. Más megközelítésben a posztkommunizmus elsősorban kritikai, nem semleges, levezetett és nem indukciós fogalom. Ennek oka a dinamikájában rejlik. A korábbi kommunista világban élők hajlamosak voltak azt gondolni, hogy az új, posztkommunista világ mindannak ellenkezőjét fogja hozni, amit a kommunizmusban tapasztaltak. Ha a kommunizmus a gyakorlatban azt jelentette, hogy egyetlen hivatalos ideológia létezhet, amely mindenre választ és megoldást ígér, egypárti állam működik, ami kizárja a politikai versengést, és állami tulajdonban lévő tervutasításos gazdaság működik, akkor ezután nagy igény mutatkozik a mindentudó ideológiák elutasítása, a többpártrendszer bevezetése és a nagymértékben privatizált és piacorientált gazdaság iránt. A posztkommunizmusban megfogalmazott cél tulajdonképpen mindenütt ugyanaz volt, és ennek rövid szintézisét az a népszerű jelszó foglalta magába, hogy „legyünk olyan, mint a Nyugat.” Ezért, mint valóság, a posztkommunizmus a radikális társadalmi változások (*transformation*) eredményeként kialakult átmeneti (*transition*) jelenség. Mindez úgy is értelmezhető, mint egy a folytonosság és a megszakítottság dinamikus jelenlétével és összetett hatásmechanizmusával jellemezhető folyamat. A politikai rendszer demokratikussá válik, megteremti a piacgazdaság létrejöttének és tartós létezésének politikai és jogi feltételeit, kereteit. Miközben a kommunisztikus ideológia, társadalmi kultúra jegyében eltelt évtizedek társadalmi magatartásformái nem

szűntek meg azonnal, a társadalmi magatartásformákban, csökkenő mértékben, de tovább éltek, hatottak és befolyásolták az új demokratikus és piaci viszonyokhoz történő alkalmazkodási stratégiákat. Ezeknek az érvényessége és tartóssága eltérő volt az egyes kelet-közép-európai országokban, de nyilvánvalóan befolyásolták az átmenet társadalmi megélését, sikerként vagy kudarcként történő minősítését, a változásokkal kapcsolatos egyéni és társadalmi elégedetlenséget. Ahol ez utóbbi erősödött fel az ezredforduló után, ott nagyobb esélye volt a felemelkedőben levő populizmus politikáját képviselő politikusoknak egyfajta, részben a társadalmi rendszer-kritikusság érzetén alapuló, erős államot ígérő, autokratikus irányú fordulat végrehajtására, ahogyan ez Magyarországon és Lengyelországban is megtörtént a 2010-es években.

Mit is jelent valójában az illiberalizmus?⁵² Milyen fontosabb, társadalomtudományi értelmezések és megközelítések fogalmazódtak meg ennek kapcsán? A legtöbb elemző egyetért abban, hogy az illiberális demokrácia egy olyan kormányzati rendszer, amelyben ugyan formálisan szabad választásokat tartanak, de a polgári szabadságjogok hiányosságai miatt a nép hatalma korlátozott, a formálisan többpárti választásokon a hatalmon levő, domináns párt lényegében leválthatatlan az erőforrások egyenlőtlensége, a választók manipulatív befolyásolása, a propagandaeszközzé átalakított állami média felett gyakorolt korlátlan uralma miatt. Fontos

⁵² Az illiberális demokrácia fogalmát Fareed Zakaria amerikai politológus vezette be 1997-ben, a *Foreign Affairs* című folyóiratban publikált cikkében. Ez alatt – szemben a magyar kormányzati érveléssel – olyan rezsimeket értett, amelyek egyszerre jelenítik meg a demokratikus és az autoritárius normákat, és ahol a szabad választások megtartása mellett a kormányzat nem biztosítja az alapvető politikai, illetve polgári jogokat. Zakaria értelmezésében a negatív értéktartományba sorolt illiberális demokrácia mindössze a politikai aktorok választási versengésére korlátozódik az alapvető szabadságjogok csorbítása mellett. Konceptióját később a *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad* (A szabadság jövője: illiberális demokrácia itthon és külföldön) című kötetében fejtette ki részletesebben, hangsúlyozva, hogy a szabadság és a demokrácia csak Nyugaton együtt járó fogalmak, ahol a liberális demokrácia magától értetődően védi az egyén törvényes jogait, és a fékeknek és ellensúlyoknak köszönhetően jól elkülöníthetően működnek a hatalmi ágak. Másutt azonban ezek nem feltétlenül kapcsolódnak, a szabadságjogok csorbítása pedig a választópolgárok többségének támogatását élvezheti, hangsúlyozta Zakaria. Példaként Vlagyimir Putyin Oroszországát hozta fel, amely – a „szuperelnökséggel” vagy például a sajtószabadság korlátozásával – egyszerre hordoz demokratikus és illiberális jegyeket. Lásd: Zakaria 1997; 2003.

⁵¹ Holmes 1997.

eleme ezeknek a rendszereknek a demokrácia „liberális” komponenseinek a szisztematikus kiiktatása, a hatalmi ágak szétválasztásának formálissá alakítása, a hatalmon levő párt és politikusi feletti politikai és társadalmi kontroll megszüntetése. A hatalmi rendszer kiépítésének és működtetésének ugyancsak kulcseleme a piacgazdaság működésének erős állami kontroll alá helyezése, a klientúrák kiépítése, a politikai alapú vagyonújraosztás folyamata, a közvagyon kreatív magánosítási rendszerének felépítése, működtetése és ezeknek a beépítése a hatalom gyakorlásába.

A látszólag demokratikus, valójában autokratikus hibrid rendszerek nagyon sokfélék lehetnek – a legfontosabb megkülönböztetés, hogy van-e reális esély a hatalom leváltására, vagyis tartanak-e rendszeres időközönként választásokat, amelyen az ellenzék is indulhat. Ezekben az esetekben versengő autoriter rendszerekről beszélhetünk, mivel a politikai verseny valós, de tisztességtelen. Nem kiegyensúlyozottak a feltételek, a hatalmon lévők rendszerszintű előnyökhöz juthatnak. Steven Levitsky és Lucan Way az ilyen közeget „egyenlőtlen játéktérnek” nevezik a hibrid rezsimeket bemutató könyvükben,⁵³ amelyben 35 ország politikai rendszerét vizsgálták meg közelebbről.

Bozóki András és Hegedűs Dániel 2017-es tanulmányukban⁵⁴ speciális kategóriába, úgynevezett kívülről korlátozott hibrid rendszerek közé sorolták a 2010 után létrehozott Orbán-rezsimet. Szerintük egyedi jellegét főként az a paradox helyzet adja, hogy a magyar hibrid rendszer a demokratikus berendezkedésű tagállamokból álló Európai Unió része, így az EU egyszerre korlátja és fenntartója is a magyarországi rendszernek.

A fentiekkel rivalizáló elmélet Körösi András, Illés Gábor és Gyulai Attila munkája,⁵⁵ amely plebiszciter vezérdemokráciaként írja le a 2010-től kialakított magyar rendszert. Ebben az értelmezésben a szerzők elvetik a demokrácia-diktatúra ellentétpárt, így azt is, hogy a kettő között helyezték el a fennálló rendet, és Max Weberhez visszanyúlva az uralom típusaiból indulnak ki, a weberi minta szerint megkülönböztetve tradicionális, racionális és karizmatikus uralmat. Azt is leszögezik, hogy a liberális demokrácia nem az állami lét megkérdőjelezhetetlen csúcsa, nem valamiféle makulátlan ideáltípus, sőt, a liberális és demokratikus

jegyek előbb-utóbb ellentétbe kerülnek egymással, hiszen a tömeg pillanatnyi akarata és az egyén szavatolt jogai között gyakran támadhat konfliktus. Ebből következően számukra a magyar rendszer alapvetően demokrácia, mégpedig a karizmatikus uralomra épülő vezérdemokrácia, amely folyamatosan – minden kérdésben – közvetlen felhatalmazáson alapul, azaz plebiszciter vezérdemokrácia. Vagyis minden releváns kérdésben igyekszik létrehozni olyan törésvonalat, amelyben a többség oldalára állhat, és ezt a többséget a vezető meg is jeleníti, ugyanakkor széles eszköztára van, hogy a népi elvárásokat irányítsa és az autoriter hatalom szándékainak megfelelően befolyásolja. A karizmatikus vezér felhatalmazása formálisan demokratikus, de jelentős hatással bír arra, hogy ezt a felhatalmazást befolyásolja.

Többen rámutattak arra is, hogy a populista politika erősödéséhez kapcsolódva, a 2010 után kiépült magyar politikai rendszert meghatározó „orbánizmus”, valamint a „putyinizmus” között szembeötlőek a hasonlóságok. Fareed Zakaria szerint a magyar rendszer főbb elemei megfigyelhetők annak, amit korábban a putyinizmus jellemzőiként írt le. Ezek: a nacionalizmus, a vallásosság, a szociális konzervativizmus, az államkapitalizmus és a kormány által ellenőrzött média. A témával szintén foglalkozó két magyar szociológus, Szelényi Iván és Ladányi János mindezt összességében posztkommunista neokonzervativizmusnak⁵⁶ nevezi, melynek minden illiberálisnak nevezett rendszerben jellemzője, hogy egyfajta urbánus-vidéki társadalmi törésvonalhoz kapcsolódik, és szembeállítja az általa természetesnek tartott értékeket, elveket és viszonyokat a felvilágosodás korából eredeztetett természetellenes (liberális) absztrakciókkal. Mindez egyfajta Nyugat-ellenességnek is tekinthető, amennyiben abból indulunk ki, hogy a Nyugat egy olyan átfogó civilizációs érték- és eszmerendszer, amely a kollektívizmus helyett az individualizmust, a korlátlan állami hatalom helyett a liberális demokráciát, a bürokratikus rend helyett pedig a szabadságot részesíti előnyben. A 2010-es évek politikai eseményeinek ismeretében látható, hogy ez a fajta álláspont jelentős támogatottságot is élvezhet a demokráciát leértékelő, a paternalizmust viszont felértékelő közegben.

⁵³ Levitsky-Way 2012.

⁵⁴ Bozóki-Hegedűs 2017.

⁵⁵ Körösi-Illés-Gyulai 2020.

⁵⁶ Ladányi-Szelényi 2014.

Magyar Bálint és Madlovics Bálint 2021-ben megjelent monumentális munkájában⁵⁷ a magyar eset tanulmányozásából kiindulva olyan átfogó gazdasági-társadalmi értelmezést dolgozott ki, amely a demokratikus berendezkedéstől való távolodás folyamatát, a politika, a gazdaság és a társadalom alrendszerében párhuzamosan követi. Konceptiójuk kiindulópontja, hogy léteznek úgynevezett túlélő struktúrák, amelyeknek szerepe volt abban, hogy Magyarországon és Kelet-Közép-Európa országaiban a demokratizálódás részleges maradt, nem különültek el egymástól tartósan a politika, a hatalom és a gazdaság struktúrái. Erre épül fel egy olyan sajátos államszervezet, amelynek a célja és a feladata nem a közjó, hanem a hatalmat birtokló elitcsoportok érdekeinek a képviselése. Ebből törvényszerűen következik annak a patrónus-kliens rendszernek a kialakulása, amelynek középpontjában a „választott politikai család” áll, ami maffiaszerűen szervezi és irányítja a rendszer működését. A jog kreatív alkalmazására is épülő politikai rendszernek a szerzők szerint ugyancsak alapvető eleme az informális függőségi viszonyok fenntartása és a vezérelvűség. A gazdaság működését a fentiekből következően a rendszerszintű korrupció, a vagyon, a tulajdon politikai újraelosztása, a politikai kapitalizmus alacsony hatékonysága határozza meg. Az így kialakított illiberális rendszernek a társadalmi elfogadottságát a kliensrendszer, a tömegideológia és az állandó mozgósítás biztosítja. Mindez a populista politikai gyakorlattal együtt sokak számára elfogadhatóvá teszi a kialakult viszonyokat. Az illiberális autokráciában a populizmus az uralkodó réteg kollektív egoizmusának pótolhatatlan eszköze, vagyis nem pusztán a vezető uralmi technikája.

Látható, hogy a rendszerváltás és az azt követő évtizedekkel kapcsolatos elméleti és fogalmi megközelítések, értelmezések meglehetősen sokrétűek, a nézőpontok és álláspontok olykor ellentétesek, ám szinte mindegyikben felfedezhető közös vonásként, hogy nem vonják kétségbe a változások tényét és azok világtörténelmi jelentőségét, illetve az is, hogy történelmi összefüggésrendszerben vizsgálják a magyar és a kelet-közép-európai politikai, gazdasági és társadalmi átmenet folyamatát, s árnyalt elméleti kereteket nyújtanak ennek a társadalomtörténelmi vizsgálatához.

⁵⁷ Magyar-Madlovics 2021.

III.

A MAGYAR TÁRSADALOM IDŐBELI VÁLTOZÁSAI

*Demográfiai folyamatok
1980-2020*

Magyarország lélekszámának változása – születések

A jelenkori magyar társadalom demográfiai viszonyait⁵⁸ meghatározó trendek már az államszocialista korszak utolsó évtizedeiben kialakultak. A második világháborút követő évtizedek népességnövekedése 1980-ban ért véget, ettől kezdve az ország népességszáma folyamatosan csökken. A fejlett európai társadalmakhoz hasonlóan jellemző a magyar népesség elöregedése is. Az 1989-1990-es politikai fordulatot követő gazdasági és társadalmi átalakulás ezeket a trendeket érdemben nem változtatta meg. A 2010 óta regnáló jobboldali kormányzat szociálpolitikai és részben népesedéspolitikai intézkedései (családi otthonteremtési kedvezmény, babaváró hitel, családi adókedvezmény) sem befolyásolták az alapvető trendeket, legfeljebb egy-egy évre átmenetileg mérsékeltek a népességfogyás ütemét.

Kedvezőtlenül hat a népesedési helyzetre a magyar társadalom egyes csoportjainak általános demográfiai magatartásváltozása, ezen belül a gyermekekkel kapcsolatos közgondolkodás és a nők szerepfel-

⁵⁸ A 20. századi magyar demográfiai változásokat európai összehasonlításban lásd Tomka 2013. A posztoszocialista országok demográfiai viszonyainak áttekintéséhez lásd Brainerd 2012. – Az adatok forrása a fejezetben, ha ezt külön nem jelzem: Népszámlálás 2011a és Magyarország 2021.

fogásának átalakulása. Mindezt befolyásolta a rendszerváltással együtt járó általános társadalmi elbizonytalanodás, az új élet- és alkalmazkodási stratégiák kialakításának kényszere is. A demográfiai megközelítések mindezt úgy értelmezik, hogy az 1990-es évek végétől Magyarországon is általánossá vált „a késői házasodás és alacsony termékenység” nyugat-európai mintája,⁵⁹ s ez tartós trenddé vált a 21. század első évtizedeinek Magyarországon.

Mindennek következtében folytatódott az ország népességének 1981 óta tartó természetes fogyása. Az élve születések száma továbbra is csökken(t), a halálozások száma ezzel szemben az időszak nagyobbik részében viszonylag magas szinten stagnált. Miután 1990 óta folyamatosan csökken a szülőképes korú női generációk létszáma, ennek következtében csökken az esélye annak, hogy a természetes fogyás érdemben mérséklődjön vagy megálljon. Hiszen ehhez az egyre kisebb létszámú női generációk tagjainak kellene egyre több gyermeknek életet adni.

A népesség csökkenése már 1981 és 1990 között meghatározó folyamattá vált, a fogyás átlagos üteme 0,15 százalék volt évente. 1990 után ez tovább növekedett, és meghaladta az évi 0,3 százalékot. Ennek következtében a 2011-es népszámlálás időszakában az ország lakosságának a lélekszáma 9 937 628 fő volt, ez 260 687 fővel volt kevesebb, mint az ezredfordulón. 2021. december 31-én az ország népességének a száma már csak 9 689 461 főt tett ki.

A természetes fogyás tartós folyamat, aminek során Magyarország népességszáma négy évtized alatt 1 021 459 fővel csökkent. A fogyás – pusztán a születések és a halálozások számának különbségét tekintve – ezekben az évtizedekben átlagosan 25–30 ezer fő körüli értéket mutatott, ám a tényleges fogyást 2011-ig valamelyest mérsékelte a nemzetközi vándorlás pozitív egyenlege. Ebben meghatározó szerepet játszott az, hogy Magyarország az 1989–1990-es rendszerváltást követően új helyzetbe került a nemzetközi migráció⁶⁰ szempontjából, a vasfüggöny, a zártság megszűnésével tranzit- és célországgá vált. A ki- és bevándorlás egyenlege 2009-ig pozitív volt. Azóta ez a helyzet alapvetően megváltozott. Az 1980–1990-es évek fordulóján magas volt a szomszédos országokból

érkező magyarok száma, az 1990-es évek második felétől viszont megnövekedett a Közép- és Közel-Keletről és Ázsiából érkezők aránya. 2009-ben például a halálozások száma 33 900 fővel haladta meg a születéseket, ám a természetes fogyás mégis csak 18 ezer fő volt, mert a vándorlási egyenleg 15 900 fős többletet mutatott.

A bevándorlás és a kivándorlás egyenlege a 2001 és 2011 közötti évtized során túlnyomó részben még pozitív volt, mert az időszak elején – elsősorban a szomszédos országokból – többen telepedtek át, mint ahányan a kitelepedés szándékával elhagyták az országot. A 2008–2009-es gazdasági válság felerősítette a magyarok kivándorlási hajlandóságát.⁶¹ Magyarország már nem az elsődleges migrációs célpont a szomszédos országok kisebbségben élő magyar népessége számára sem.

A népesség természetes fogyásában a hosszú távú trendek érvényesülésének és a csökkenő gyermekvállalási hajlandóságban is megjelenő demográfiai magatartásnak⁶² volt és van meghatározó hatása. Az adatokból látható, hogy a szülőképes korú nők körében a harmincéves életkor közelébe helyeződött át az első gyermek vállalásának időpontja, ami rontja a második és harmadik gyermek megszületésének az esélyét, így a természetes reprodukció lehetőségét is. A népességfogyás trendjének tartósságát szemléletesen mutatja a teljes termékenységi arányszám alakulása is: 1990-ben ez még 1,84 volt, 2011-re pedig 1,24-re csökkent. 2017-re 1,49-re, majd 2021-re 1,59-re emelkedett, de ez a kedvezőnek tűnő változás sajnos nem jelent trendfordulót, hiszen továbbra is messze elmarad az egyszerű reprodukciós szintet jelentő 2,1-es értéktől.

A ki- és bevándorlás mellett meghatározó módon befolyásolta az ország lélekszámát a halálozások alakulása. A 2000-es évek első évtizedeiben a halálozások száma az ország valamennyi régiójában meghaladta a születéseket, ám a halandóság regionális eltérései miatt az ebből következő természetes fogyás mértéke területi eltéréseket mutatott.

⁵⁹ Erre hívta fel a figyelmet Spéder 2006.

⁶⁰ A ki- és bevándorlás kérdéseit a IV. fejezetben részletesen áttekintem.

⁶¹ A 2011-es népszámlálás időpontjában az ország népességéből 143 ezren egy évnél hosszabb, 70 ezren pedig egy évnél rövidebb ideje éltek külföldön, ám ez az összeírás bizonytalanságai miatt csak minimális számnak tekinthető. A 2008-as pénzügyi-gazdasági válságot követő fél évtized során mintegy félmillió fő hagyta el Magyarországot

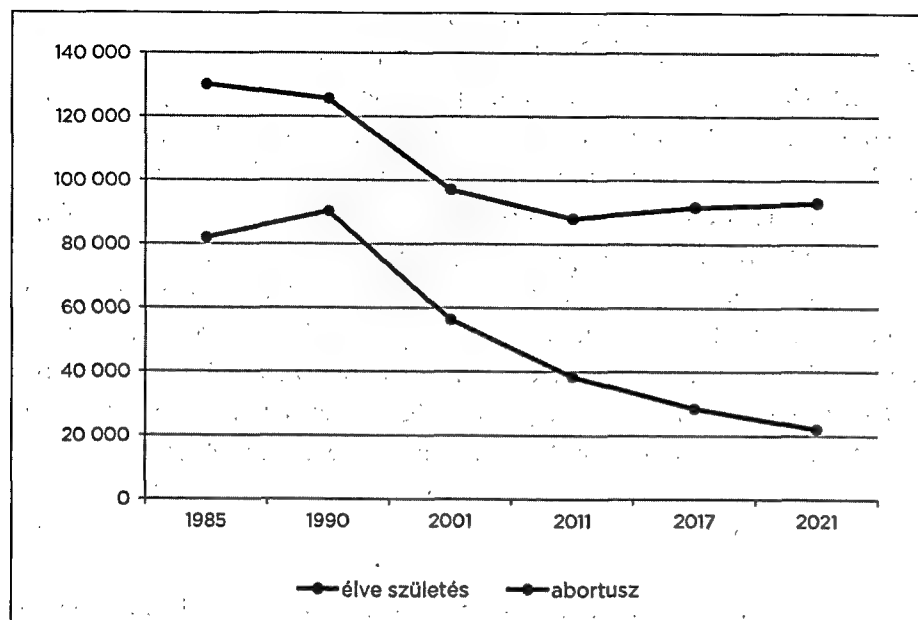
⁶² Pongrácz 2011.

1. táblázat. Fontosabb népmozgalmi mutatók változása 1980 és 2021 között

Év	A népes- ség száma	Élve születések száma		Halálozások száma		Természetes fogyás/ szaporodás	
1980	10 709 463	148 673	13,9	145 355	13,6	3318	0,3
1990	10 374 823	125 679	12,1	145 660	14,1	-19 981	-1,9
2001	10 198 315	97 047	9,5	132 183	13,0	-35 136	-3,4
2011	9 937 628	88 049	8,8	128 795	12,9	-40 746	-4,1
2017	9 797 561	91 600	9,3	131 700	13,5	-40 100	-4,2
2021	9 689 461	93 000	9,6	155 000	16,0	-62 000	-6,4

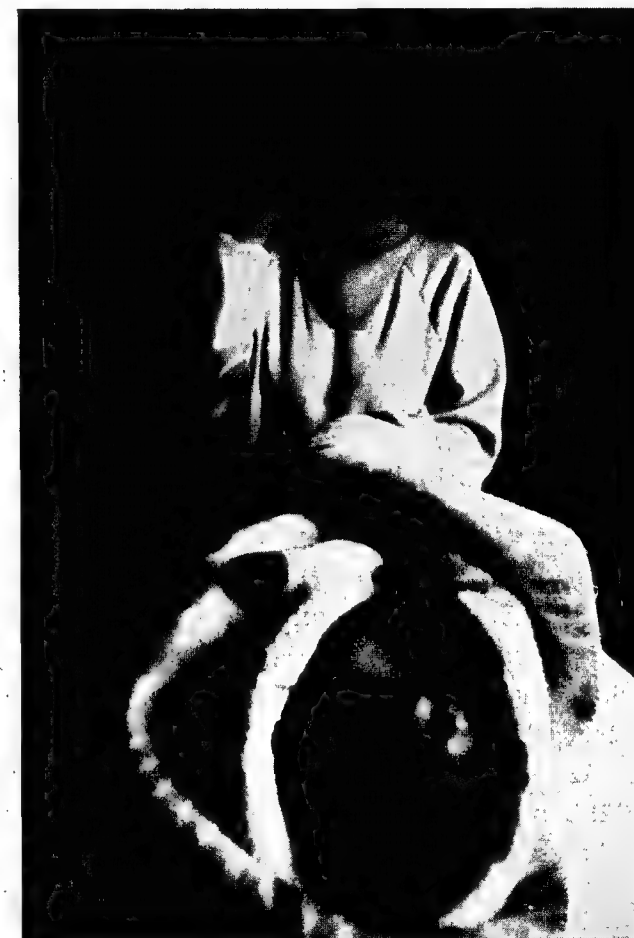
Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnt001a.html;
Magyarország 2021.

2. ábra. Az élve születések és az abortuszok változása 1985 és 2021 között

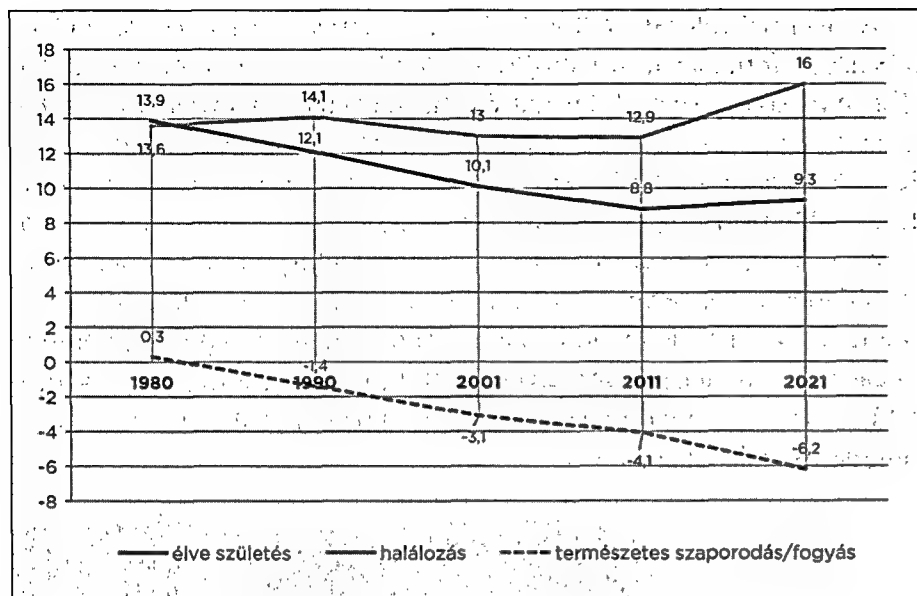
Forrás: Az 1990-es, a 2001-es és 2011-es népszámlálások,
valamint Magyarország 2021 alapján saját szerkesztés

A gyermekvállalást befolyásolja a születésszabályozás is, aminek valamilyen formáját a fogamzóképes női korosztályok tagjainak döntő többsége alkalmazza. A kémiai és mechanikus fogamzásgátló szerek és eszközök széles körű használata háttérbe szorította az abortuszt. Ez utóbbi beavatkozások száma az 1990-es 90 ezerről 2013-ra 35 ezerre, 2017-re 28 500-ra, 2021-re 22 ezerre esett vissza, ami tényleges javulást jelent ugyan, de az európai uniós és ezen belül a közép-európai országok átlagához viszonyítva is még mindig magas szám. A művi vetélések száma a 20 évnél fiatalabb és az alacsony iskolázottságú nők körében emelkedett, ami jelzi a fiatal generációk tagjainak felemás felelősség-tudatát, részleges ismerethiányát, és utal a krízishelyzetbe került fiatalok támogatásának a hiányára is.

6. kép. Fiatalkorú
anya gyermekével
a gödöllői leány-
anyaotthonban
2000 körül

Czagány Balázs
felvétele

3. ábra. Élve születések és halálozások természetes szaporodás/fogyás 1980 és 2021 között (ezrelék)

Forrás: Magyar Statisztikai évkönyv 2011
és Magyarország 2021 alapján saját szerkesztés

Magyarország népességének fogyásában a terhességmegszakítás szerepe folyamatosan mérséklődött, hiszen a regisztrált abortuszok száma tartósan csökkent.

A születések száma Magyarország jelenkori története során először 1998-ban esett százezer alá, és azóta sem haladta meg ezt a szintet. Ez a tény önmagában is azt jelenti, hogy tovább romlottak a magyar társadalom demográfiai reprodukciójának lehetőségei. A születések száma az ezredfordulót követően 2003-ban érte el a mélypontot, majd mérsékelten emelkedett, aztán 2009-től újra csökkent, 2015-től kisebb visszaesésekkel emelkedett, és 2021-ben öt éves csúcsra ért.

Az összességében kedvezőtlen trend tartósságát jól mutatja, hogy 2021-ben már 26 százalékkal kevesebb gyerek született, mint harminc évvel korábban. Vagyis az élve születési arány az 1990 óta eltelt három évtized folyamán 12 ezrelékről tartósan 10 ezrelék alá csökkent, s nem mutat semmi sem arra, hogy ez megváltozna.

Az 21. század első évtizedeiben markáns trenddé vált az első gyermeküket vállaló nők életkorának emelkedése. A 35 évesnél fiatalabb női korcsoportokban erősen csökkent a gyermekvállalási hajlandóság. „A rendszerváltozás nem hagyta érintetlenül a hagyományos párkapcsolati pályát sem: az együttélést házasságban kezdők gyermekvállalási hajlandósága szintén érzékelhetően mérséklődött. [...] a termékenység csökkenése mögött, azzal szoros összefüggésben a párkapcsolatok radikális változása tapasztalható. Olyan párkapcsolati formák terjedtek el, amelyekben a gyermekvállalási hajlandóság alacsonyabb, mint a korábban jellemző formákban és pályákon.”⁶³

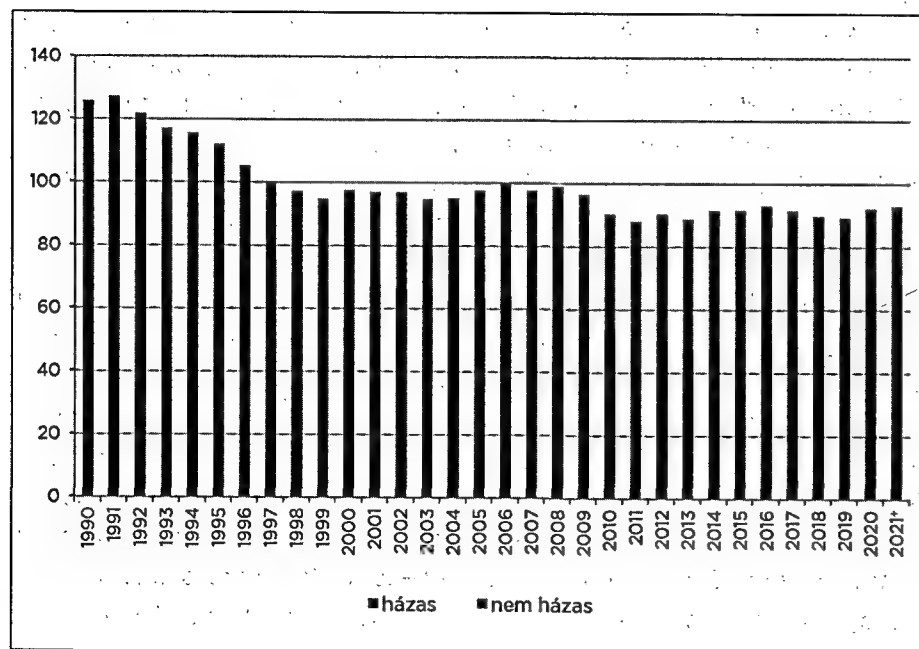
A különböző statisztikai és demográfiai elemzések azt mutatják, hogy a gyermekvállalási kedv, a születések száma társadalmi csoportonként jelentős különbségeket mutat. A magasabb iskolázottságúak és képzetebbek esetében a kétgyermekes családmodell uralkodóvá válása gyorsabb volt, lényegében már az 1960-as évek elejére bekövetkezett. A magas gyermekszám általában az alacsonyabb iskolázottságúakra volt jellemző. Az iskolázottabb nők esetében, Nyugat-Európához hasonlóan, egyre erőteljesebben megfigyelhető a hivatásgyakorlás és a gyermekvállalás konfliktusa.⁶⁴ „Magyarország Európa és a világ egyik legalacsonyabb termékenységű országa. Az EU-27 tagállamait vizsgálva holtversenyben állunk Portugáliával, és egyedül Lettországból alacsonyabb a gyermekvállalási kedv, mint nálunk.”⁶⁵

A születésszám alakulásának szintén fontos tényezője a házasság és nem házasság termékenység alakulása. A rendszerváltás óta eltelt évtizedek során egyre népszerűbbé vált a házasságon kívüli tartós együttélés, és ezzel párhuzamosan a 2010-es évek közepéig csökkent a házasságkötések száma. Mindez azt jelentette, hogy a házasságon kívüli születések száma és aránya emelkedett, a házasságon belüli születéseké pedig csökkent; egészen 2016-ig. 2009-ben már az újszülöttek 40,8 százaléka, 2015-ben 43,9 százaléka, 2021-ben viszont már csak 24,8 százaléka jött házasságon kívül a világra. A gyors növekedést követő fordulatban nyilván a magyar kormány által nyújtott, alapvetően a házasságban élők számára elérhető kormányzati családtámogatások játszottak meghatározó szerepet.

⁶³ Spéder 2006, 118.

⁶⁴ A kérdéshez lásd Nagy 2009; Paksi-Szalma 2009.

⁶⁵ Pongrácz 2011, 28.

4. ábra. Élve születések 1990–2021 között az anya családi állapota szerint.
(+ 2021 – előzetes adat).

Forrás: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepmozg/nepmozg21/index.html>
(utolsó letöltés: 2023. augusztus 10.)

A születésszám szempontjából azért is fontos a házasságban és a házasságon kívüli párkapcsolatban élő nők arányának az alakulása, mert a házas nők termékenysége több mint kétszerese a nem házasokénak. „Míg a gyermektelen 15–49 éves nők aránya két évtized alatt 14 százalékponttal 43 százalékra emelkedett, addig az egy vagy két gyermeket nevelőké ugyanennyivel csökkent (45 százalékra), a három- és több gyermekeseké lényegében nem változott. Az alacsony születésszámból és a növekvő élettartamból adódóan a népesség tovább öregedett, ami távlatokban számos gazdasági és szociális gond forrása.”⁶⁶ Egy 2010-ös évi végzett reprezentatív felmérés⁶⁷ adatai szerint a felnőtt magyar lakosság kéthar-

mada vélekedett úgy, hogy az ország népességének a fogyása komoly társadalmi problémát jelent, de csak minden ötödik megkérdezett vélekedett úgy, hogy ez az ország legsúlyosabb problémája. Ez egyfelől jelzi, hogy a kérdés ugyan benne van a köztudatban, de a folyamat társadalmi következményeinek súlyosságát még kevesen ismerték fel, így a közgondolkodásban nem várható fordulat.⁶⁸

Halandóság és halálozási okok

A halandóság terén a 20. század utolsó harmadától kezdődő hosszú távú trend érvényesülése figyelhető meg a magyar társadalomban. A halálozás – európai átlagban is – viszonylag magas, 13–14 ezrelékes szintre emelkedett az 1980-as évekre, s továbbra is magas szinten stagnált a 2000-es évek elejéig, majd azóta kismértékben csökkent egészen a 2010-es évek végéig. A piactársadalmi átmenet éveiben, 1993-ban 150 ezerre emelkedett a halálozások száma, ami az ezt követő évtizedek során a 130 ezres érték közelébe mérséklődött, ami szűk 1 ezrelékes javulást jelent. A Covid-válság hatására 2020-ban 141 ezerre, 2021-ben 155 ezerre emelkedett a halálesetek száma. Ez utóbbi a második világháború befejeződése óta a legmagasabb halálozás volt Magyarországon. A balti országokkal, Bulgáriával és Romániával együtt a magyar halálozási adatok voltak a legmagasabbak a 21. század első évtizedeiben. A magyar halandóság 3–4 ezrelékkal haladta meg ebben az időszakban az EU-27 átlagát.

Változatlan maradt a halálozás nemek szerinti különbsége, a férfiak halandósága átlagosan másfél ezrelékkal magasabb volt, mint a nőké. Ugyanakkor az is látható, hogy az 1990 előtti időszakhoz képest az azt követő három évtized során az 50 évesnél fiatalabb férfiak valamennyi korcsoportjában mérséklődött a halandóság, ami részben a társadalmi túlterheltség enyhe csökkenésével is magyarázható.

A rendszerváltást követő évtizedek során ugyancsak folytatódott a csecsemőhalandóság mérséklődése. 1990-ben még ezer újszülött gyermek közül 14, 2010-ben öt, 2021-ben pedig már csak három hunyt el egy éves kora előtt, ami európai uniós és közép-európai összehasonlításban is nagyon kedvező mutató. A halálozás terén szintén pozitív változást jelen-

⁶⁶ Magyarország 1989–2009, 8.

⁶⁷ A KSH Népességtudományi Intézetének adatfelvétele a 18 éves és idősebb férfiak és nők ezerfős országos mintáján készült.

⁶⁸ Kapitány B. 2011.

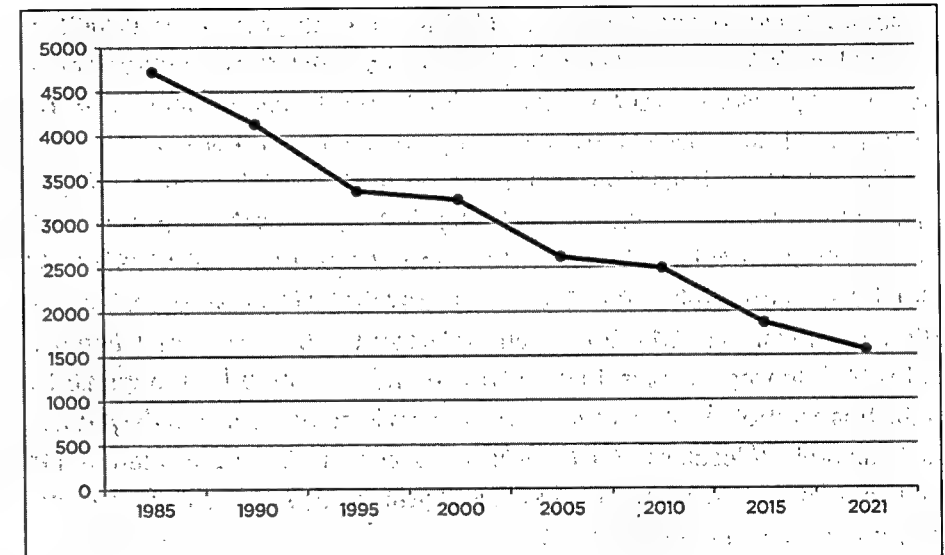

7. kép. A koronavírus időszaka – idős asszony a Covid-osztályon, 2021

Móricz-Sabján Simon felvétele.

tett az öngyilkosságok számának markáns visszaesése, ami az életkilátások javulásával, pontosabban a rendszerváltás keltette reményekkel magyarázható. Annak ellenére, hogy ezek a várakozások az 1990-es években csak részlegesen valósultak meg, sőt a reménykedéssel várt rendszerváltás veszteségeinek száma magasabb volt, mint a nyerteseké, ez a kialakult trendet érdemben nem befolyásolta. Ebben feltehetően a társadalomlélektani nyomás mérséklődése játszott szerepet. Az 1990-es 4133-ról 2010-ben 2492-re, 2021-ben pedig 1561-re esett vissza az öngyilkosságok száma, ami kétségbevonhatatlanul fontos és pozitív változás. Magyarország kikerült a legmagasabb szuiciditású európai országok közül. A 2008-as gazdasági válság kibontakozását követően az öngyilkosságok számának csökkenése megállt, majd az évtizedfordulóig kisebb emelkedés volt megfigyelhető, ám az adatok alapján látható, hogy a csökkenő trend folytatódott:

5. ábra. Az öngyilkosságok számának változása Magyarországon 1985 és 2021 között

Forrás: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0009.html (utolsó letöltés: 2023. augusztus 10.) és Magyarország 2021.

A 20. század utolsó évtizedeiben és a 21. század elején az egyes halál-oki főcsoportok szerepe és súlya időszakonként változott. Folyamatosan emelkedett a daganatok okozta halálozások aránya, ami jelenleg az összes halálozás mintegy negyedéért felelős. A második leggyakoribb halál-okot a kardiovaszkuláris betegségek jelentik, évtizedek óta az összes haláleseteknek megközelítőleg a felét ezek a betegségek okozzák. Jelentős az emésztőrendszeri betegségek okozta és a baleseti halálozás. A fertőző betegségek halált okozó szerepe évtizedek óta folyamatosan csökken, ebben csak a Covid-járvány okozott jelentős változást, ami extrém magas halálozással járt Magyarországon. Ugyancsak számottevő az erőszakos halálozás, ami a háztartási és közlekedési baleseteket jelenti.

A halál-oki struktúra változásában alapvetően két tényező játszott meghatározó szerepet: egyfelől az, hogy milyen eredményeket ért el a megelőző és gyógyító orvoslás az egyes halál-okokat tekintve, másrészt pedig az, hogyan alakult az egyes halál-okoknak kitett népességcsoportok száma és aránya, azaz a népesség korösszetétele. Az előrejelző magyar

társadalomban folyamatosan mérséklődött a csecsemő- és gyermekkorúak halandósága, és emelkedett a 60 éves és ennél idősebb korúak halálozási aránya. Nemek szerint jelentősek a különbségek: az elhunyt férfiak 71, míg a nők 87 százaléka 60 éves vagy ennél idősebb korú.

Az erőszakos halálokok esetén, ha az emberölések számát vizsgáljuk, látható, hogy az 1980-as évek eleji 180 körüli esetszámról az évtized közepére megközelítőleg 220-ra emelkedett, majd 1989–1990 táján ismét 200 alatti értéket mutatott. Az ezt követő fél évtized során, feltehetően a politikai és gazdasági átmenettel együtt járó jog- és jogalkalmazási bizonytalanság miatt is, igen jelentősen nőtt, és 1995-ben meghaladta a 300-as számot. Ezután intenzív csökkenés kezdődött, és másfél évtized alatt az emberölések száma jelentősen visszaesett, 2010-ben számuk 145 volt. A 2010-es években a csökkenés folytatódott, 2020-ban 78 gyilkosságot követtek el Magyarországon.

A társadalomstatistikusok a hagyományos módszerek és eszközök alkalmazása mellett újabban az úgynevezett „elvesztett életévek” metódusát is alkalmazzák a halálozási viszonyok és ezen keresztül az életminőség jellemzésére. Ez a mutató azt szemlélteti, hogy hány életévet veszít el az átlag magyar polgár azzal, hogy nem éli meg a 70 éves életkorát. Az adatok alapján látható, hogy igen markáns területi és nemenkénti különbségek voltak ezen a téren is. 2007-ben Magyarországon a teljes népességre számított, születéskor várható átlagos élettartam 73,3 év volt. Az eredmények az mutatják, hogy a férfiak több mint kétszer annyi életévet vesztenek el a potenciális 70 évből, mint a nők. Ez is azt mutatja, hogy a jelenkori magyar társadalom életminősége elmaradt a lehetséges-től éppen úgy, mint az EU átlagától.

Mindezekből önkéntelenül adódik a kérdés: mi az oka, hogy Magyarországon az egészségügyi ellátás, az orvosi tudás fejlődése ellenére továbbra is az Európai Unió átlagát meghaladóan magas maradt a halandóság? Az 1990 óta eltelt évtizedekben a népesség lelki-idegi megterheltsége, ha változó dinamikával is, de valamelyest mérséklődött. A rossz adatok hátterében azonban továbbra is jelen van a fizikai túlterheltség, a megélhetéssel kapcsolatos túlvállalások, amelyek erősebben elhasználják az emberi szervezetet. S az is igaz, hogy a magyar társadalomban az egészségtudatos magatartás és életmód még korántsem általánosan elfogadott. Ezen túlmenően Magyarországon az egészségügyi ellátás színvonala átlagosan emelkedett ugyan, de az átlag nagyon különböző részteljesítményeket

takar. Az egészségügyi rendszer⁶⁹ működésének nehézkessége, lassúsága, egyidejű alul- és túlfinanszírozása egyaránt rontotta az orvoslás hatékonyságát. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a „hálapénzes rendszer”⁷⁰ – ami a Covid-válság alatt végrehajtott orvosi béremelés és a fenyegető retorziók ellenére sem tűnt el teljesen – társadalmi egyenlőtlenségeket teremtett és tart fenn az egészségügyi szolgáltatások elérhetőségében, minőségében, ami önmagában is rontja a gyógyítás eredményességét és közvetve a halálozási adatokat is.

Korszerkezet, nemek aránya

1989/1990 óta a magyar népesség korszerkezetében igazán jelentős változások nem történtek. Folytatódott a 15 éves és ennél fiatalabb generációk létszámának a csökkenése, valamint a 60 éves és ennél idősebb generációkhoz tartozók számának a növekedése, vagyis a magyar társadalom-előregedése is tartós folyamat. Az 1940-es évek végétől az 1950-es évek első harmadáig született nagy létszámú korosztályok napjainkra 70–75 évesek lettek, s ezáltal nagymértékben gyarapították az idős felnőttkorúak létszámát. E korosztály gyermekei jelenleg zömmel a 40–45 év körüli korcsoportokba tartoznak, ezért 1990-hez képest ennek a korcsoportnak is nőtt a létszáma. Az elmúlt évtizedek alatt létszámgyarapodás következett be a 75–84 éveseknél, akik a 20. század első évtizedeiben született alacsonyabb lélekszámú korosztályok helyére léptek be. A születések számának tartós csökkenése következtében a 20 év alatti népesség minden korcsoportjának a létszáma csökkent 1990 óta.

⁶⁹ A kérdéshez lásd Kovács K. 2012.

⁷⁰ Magyarországon az államszocialista rendszerben megszüntették a tényleges biztosítási alapon álló egészségügyi ellátási rendszert, a magánbiztosítókat felszámolták, helyükbe állami tulajdonú kvázi-biztosítási rendszer lépett, ahol a tisztázatlan jogviszonyok közepette általános szokássá vált, hogy a betegek a nem túl jól megfizetett állami alkalmazásban álló orvosoknak ajándékozott összegek segítségével igyekeznek jobb ellátást elérni a maguk számára. Ez a sajátos korrupciós szisztéma a rendszerváltás után is fennmaradt, mérséklődően, de jelen van a magyar egészségügyben. Mindeközben az átláthatóbb finanszírozást lehetővé tevő, a többszintű egészségbiztosítási rendszer bevezetésére nem került sor.

8. kép. Idős asszonyok Budapesten a Sírkert úton, 1996

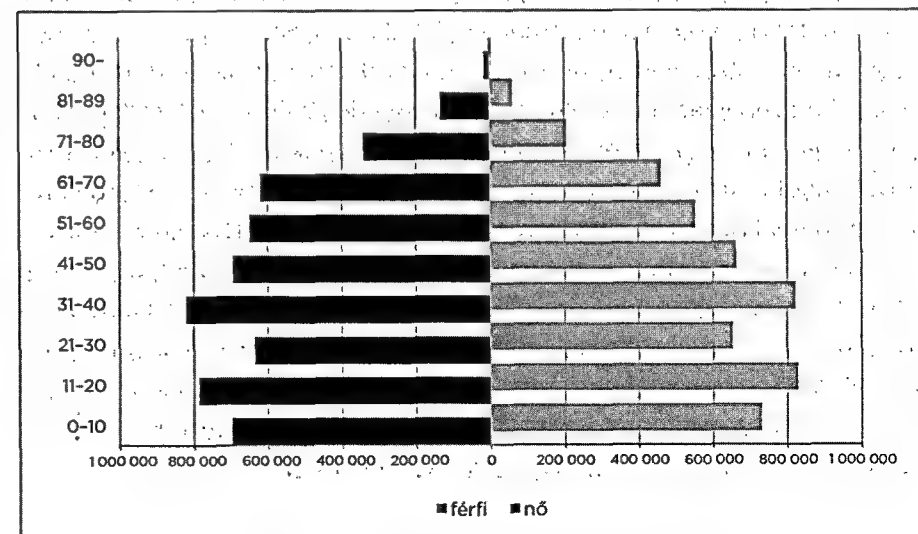
Gulyás Miklós felvétele

A magyar társadalom előregedését az átlagéletkor emelkedése is mutatja. 1990-ben a férfiaké 37,6, a nőké pedig 39 év volt. 2011-ben ez a férfiak esetében 39,3 évre, a nők esetében 43,5 évre, 2021-ben pedig a nőknél 45 évre, a férfiaknál 40,8 évre emelkedett. A születéskor várható átlagos élettartam 1990 óta mintegy öt évvel nőtt, és 2012-ben meghaladta a 75 évet. A javulás a férfiaknál valamivel nagyobb volt, de 71,45 éves várható élettartamuk még mindig hét és fél évvel alacsonyabb a nők 78,83 évnvi mutatójánál. 2017-re a magyar nők születéskor várható élettartama 78,99 évre, a férfiaké pedig 72,40 évre emelkedett, a nők és férfiak közötti élettartam különbség mérséklődött. A Covid-járvány következtében 2021-ben a férfiak élettartama 70,69 évre, a nőké 77,52 évre csökkent.

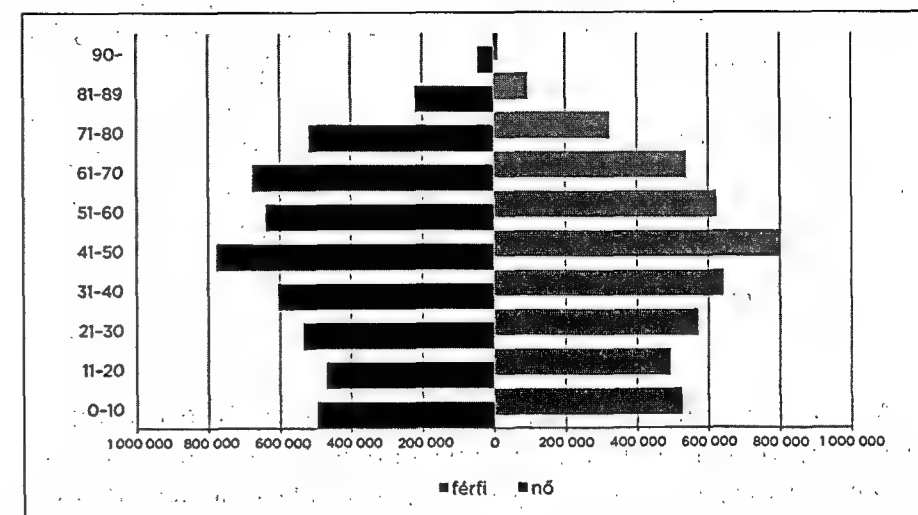
A társadalom folyamatos előregedésével a nyugdíjas és időskorúak helyzete jelentős és rendszeres törődést igénylő demográfiai és szociálpolitikai kérdéssé vált. A nyugdíjasok létszámának emelkedése 1980 és 2010 között folyamatos volt. 1980-ban 1,9 millió főt, 1994-ben pedig 2,935 millió főt, 2010-ben 2,98 millió főt regisztráltak. 2021-re a nyugdíjban és

egyéb ellátásban részesülők száma 2 514 969 főre csökkent. Ennek hátterében részben a népességcsökkenés, részben pedig a nyugdíjjogosultság újrászabályozása áll.

A korszerkezet változásait jól mutatja a korfa alakjának változása is, ami 30 év alatt egyre erősebben romboid formát öltött.

6. ábra. A népesség megoszlása életkor és nemek szerint 1990-ben

7. ábra. A népesség megoszlása életkor és nemek szerint 2023-ban

Ha az 1990-es és 2023-as korfát összehasonlítjuk, jól látható a korábbiakban bemutatott és elemzett korszerkezet változása és az általános elöregedési trend változatlansága. Markánsan emelkedett az elmúlt harminc évben a szépkorúak, a 90 év feletti nők és férfiak létszáma és aránya is. Az idősök számának, valamint a megélt életéveknek az emelkedése természetesen nagyon pozitív változás. A problémát sokkal inkább az jelenti, hogy a fiatal generációk létszámának alakulása nemhogy nem tart lépést ezzel, hanem – éppen ellentétes módon – csökken. Így alakul ki az aszinkronikus korszerkezet, ami a jelenlegi és a következő évtizedek magyar társadalmának a mozgásterét és humánerőforrásának az összetételét alapvetően meghatározza. Hiszen folyamatosan növekszik az ún. eltartási teher úgy, hogy közben az aktív keresővé váló generációk létszáma csökken.

A nemek szerinti megoszlásban az ezredforduló után is folytatódott a nőtöbbség növekedése, vagy másként fogalmazva emelkedett a feminitási index. A jelenség háttérben alapvetően a férfiak magasabb halandósága húzódik meg, ami a középkorú és idősebb korcsoportokban igazán markáns. A 2010-es években viszont a kismértékben javuló férfi halandóság mérsékelte a nemek szerinti megoszlás különbségét.

2. táblázat. A népesség nemek szerinti aránya 1980–2021

év	ezer férfira jutó nők száma
1980	1064
1990	1081
2001	1102
2011	1106
2021	1087

Forrás: Népszámlálás, 2011a és Magyarország 2021.

A népességi előreszámítások szerint a nőtöbbség tartósan ígérkezik. A nemek szerinti megoszlás területileg eltérő. Az 1990-es években a nőtöbbség Budapesten volt a legmagasabb: 1,164, a vidéki városokban 1,086, a községekben 1,051 volt ugyanez a mutató. A különbséget alapvetően az okozta, hogy a főváros népessége előregedetebb, mint a vidéki vá-

rosoké vagy a községeké. Az életkor emelkedésével, a férfiak magasabb halandósága miatt egyre jelentősebb a nők számbeli fölénye. Közép- és hosszabb távon ez is komoly társadalmi problémákat okozhat, hiszen a nemek szerinti megoszlás is befolyásolja az aktív keresők összetételét, az idős korosztályokon belül pedig egyre extrémébbé válik az aránytalanság a nemek között.

Családszerkezet, családformák

A családi állapot terén több jelentős változás zajlott le az ezredfordulón és a 21. század elején. Ezek közül meg kell említeni a házassodási kedv tartós csökkenését, általános értelemben a párkapcsolatok markáns pluralizálódását, illetve a tartós élettársi kapcsolat felértékelődését. A 15 éves és ennél idősebb népességből 1990-ben még csak 250 ezren, 2005-ben már 740 ezren választották a társas kapcsolatnak⁷¹ ezt a formáját. A 2010-es években az élettársi kapcsolatban élők száma kisebb dinamikával növekedett, de elérte az egymillió főt.

Az élettársi kapcsolat különösen népszerűvé vált a fiatalok körében, ahol ez mint első együttlakásos párkapcsolat egyre gyakrabban jelent egyfajta próbaházasságot is. Ezek egy része házassággént, másik része pedig élettársi kapcsolatként folytatódik, kisebb részükben pedig megszűnik a párkapcsolat. Az élettársi kapcsolatban élők többsége az 1990-es évek elején még az özvegyek és elváltak közül került ki, negyedszázaddal később pedig a nőtlenek és hajadonok körében volt a legnépszerűbb. Évtizedek óta tartós tendencia a 15 éves és idősebb népesség családi állapot szerinti összetételében a házasok arányának csökkenése, amit mindkét nemnél az elváltak, valamint a nőtlenek, hajadonok számának és arányának növekedése kísér. Ebben 2010 után következett be egy kisebb fordulat, ekkortól emelkedni kezdett a házasságkötések száma, amit az okozott, hogy az állami lakástámogatásokat a házasságban élők számára tették elérhetővé.

Az özvegy nők arányának növekedését elsősorban a férfiak és nők élettartamának a különbsége és a középkorú férfiak magasabb halandósága okozza. Az elváltak aránya mindkét nemnél emelkedett. Utóbbi jelenség háttérben annak ellenére, hogy az 1990-es években az előző

⁷¹ Pongrácz, 2012.

évtizedhez képest a válások száma kismértékben csökkent – az újráházassodások számának hosszabb ideje megfigyelhető visszaesése áll. Amíg 1990-ben 100 házasságból 31 végződött válással, addig 2009-ben már minden második házasság szűnt meg válóperes eljárással, 2020-ban viszont 100-ból 33 házasságot bontottak fel.

Az 1990 óta a 30 éven aluliaknál nagymértékben visszaesett a házassok aránya. Amíg 1990-ben a 25–29 éves férfiak közel kétharmada, a nők több mint háromnegyede volt házas, addig a 2010-es évek közepén az ilyen korú férfiak alig több mint egyharmada, a nők valamivel több mint fele. Emellett ebben a korcsoportban az elváltak aránya a férfiaknál 5 százalékról 3-ra, a nőknél 8-ról 6 százalékra mérséklődött.

3. táblázat. A 15 éves és idősebb férfiak és nők családi állapot szerinti arányának alakulása, 1970–2020 (százalék)

	1970	1980	1990	2001	2011	2020
nőtlen, hajadon	24,6	22,0	25,1	32,9	38,8	41,2
házas	69,9	70,8	64,6	55,6	47,2	44,6
özvegy	3,2	3,5	3,9	3,8	3,8	3,7
elvált	2,2	3,7	6,4	7,7	10,8	10,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
nőtlen, hajadon	17,2	13,8	15,9	22,1	27,0	29,5
házas	63,8	64,4	58,1	49,4	41,9	40,1
özvegy	15,3	16,3	17,8	18,5	18,2	16,6
elvált	3,6	5,6	8,2	10,0	12,8	13,6
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Népszámlálás, 2011a; Spéder et al. (szerk.) 2022.

Új jelenséggé az 1990-es évektől terjedt a szingliség; vagyis jelentősen emelkedett a tartósabban egyedül élők száma a húszas és harmincas éveikben járók, elsősorban a felsőfokú végzettségűek körében. A tartós párkapcsolatot hosszabb ideig nélkülöző életforma hátterében

az érintettek erős munka- és fogyasztásorientáltsága, a karriertörekvések megvalósításának a vágya húzódik meg, ami olykor tudatos döntés következménye, olykor pedig az élethelyzet velejárója. Mindez önmagában is jelzi a magyar társadalom demográfiai magatartásának változását. Az is megfigyelhető, hogy a házasság mint együttélési forma elveszítette kizárólagosságát. A mérsékelt házassodási kedv ellenére – a különböző demográfiai és szociológiai kutatások szerint – a házasságnak mint intézménynek azonban továbbra is jelentős presztízse van.

A rendszerváltás óta eltelt évtizedek során a házassodási kedv jelentős mérséklődését jól mutatja, hogy 2011-ben már 45 százalékkal alacsonyabb volt a házasságkötések⁷² száma, mint 1990-ben. A házasulók életkora szintén folyamatosan emelkedett ebben az időszakban, 1990-ben az először házasodó nők átlagéletkora 22 év, 2010-ben ez 28,7 év, 2020-ban már 30,1 év volt. A férfiak esetében a három évtized alatt az első házasságkötés átlagos életkora 24,7 évről 32,8 évre emelkedett.

1990-ben még a nők közel háromnegyede életében legalább egyszer házasságot kötött, addig 2015-ben már csak a fele. Az első házasságkötés időpontját nagymértékben befolyásolja az iskolázottság és a képzettség szintje. A nyolc osztályt vagy ennél kevesebbet végzett férfiak és nők körében továbbra is gyakoribb a húszas évek eleji életszakaszban történő házassodás. Ezzel szemben a felsőfokú végzettséggel rendelkező nők és férfiak többsége már 25–29 éves korában köti meg első házasságát, de az ezredforduló utáni évtizedekben a férfiak 40, a nők 25 százaléka már a harmincas éveie elejére halasztotta a házasságkötést.

Az élettársi kapcsolat, amennyiben azt közjegyző előtt tett nyilatkozással bejegyeztetik, jogilag közel egyenrangú a házassággal. 2009 óta van arra is lehetőség, hogy azonos nemű párok is bejegyeztessék élettársi viszonyukat.

A család-, illetve párkapcsolati formák sokszínűbbé válását mutatja az is, hogy az elmúlt fél évtizedben meghonosodott és fokozatosan népszerűvé vált az a „látogató partnerkapcsolatnak” – LAT⁷³ – nevezett forma, amelyekben a partnereknek nincs más, tartós párkapcsolata, ám külön háztartást fenntartva élnek. Ez az esetek jó részében tudatos, önként vállalt, részben külső kényszerre vezethető vissza. A kérdéssel foglalkozó,

⁷² A kérdést részletesen elemzi Pongrácz 2012.

⁷³ LAT = betűszó a Living Apart Together kezdőbetűiből.

2008–2009-es demográfiai felmérésre épülő elemzés adatai⁷⁴ szerint Magyarországon mintegy félmillió felnőtt, 2016-ban a 22 éves és idősebb népességnek a 6 százaléka él(t) ilyen kapcsolatban, akik korösszetétel szerint főként a harmincas-negyvenes korosztály tagjaihoz tartoztak.

Nyilvánvalóan befolyásolta a családformák alakulását az is, hogy a fiatalok egyre nagyobb része egyre később válik le a szüleitől és lesz önálló. A családi állapotban bekövetkezett változások többek között azt mutatják, hogy az elmúlt húsz-harminc év során a magyar társadalom életmódjában és mentalitásában jelentős változások történtek. A családi állapot megválasztása kikerült a szűkebb-tágabb közösség felügyelete alól, és végérvényesen magánügyggyé vált. Az 1970–1980-as években még szokással ellentétben a 21. század elején már egyáltalán nem számít normasértésnek házasságon kívüli tartós kapcsolatban élni vagy házasságon kívüli, élettársi kapcsolatban gyermeket vállalni.

A demográfiai viszonyok társadalmi összefüggései és következményei

Az 1989/1990-es rendszerváltás a népesedési helyzet egészét nem befolyásolta érdemben. A diktatórikus viszonyok megszűnése következtében kedvezőbbé váló társadalom-lélektani szituáció önmagában – egy-két kivételtől eltekintve – nem volt elégséges a trendek módosításához, a demográfiai folyamatok lényegében a politikai és társadalmi átalakulástól függetlenül zajlottak. A piacgazdasági átmenetben a népesedési célú szociális intézkedések háttérbe szorultak, a gyermekvállalás költségei ellenben folyamatosan nőttek.

Komplex népesedéspolitika kidolgozására és bevezetésére a rendszerváltást követően hatalomra jutott kormányok egyike sem tett kísérletet. A népesedéssel kapcsolatos kérdések az 1990-es évek első felében egy időre elvesztették politikai jelentőségüket, a gazdasági egyensúlyt megteremtő intézkedések pedig kedvezőtlenül befolyásolták a népesedési helyzetet. Történt mindez annak ellenére, hogy a gyorsuló ütemű népességfogyás és a társadalom előregedése már komoly gazdasági

⁷⁴ KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: *Életünk fordulópontjai* című demográfiai adatfelvétel, 2008/2009. Elemzi és idézi: Kapitány B. 2012.

9. kép. Fiatal anya sétál gyermekeivel egy babaváro támogatást hirdető plakát mellett a Városligetben, Budapest, 2019. október 27.

Róka László felvétele

következményekkel együtt járó, tartós demográfiai válság kialakulását jelentette. Részlegesen pozitív hatása csak a magzati élet védelméről 1992-ben elfogadott törvénynek volt, mert valamelyest mérsékelte az abortuszok számát.⁷⁵ A Magyarország pénzügyi stabilizációja érdekében elkerülhetetlen, 1995. márciusi restriktív gazdaságpolitikai intézkedések pedig tovább csökkentették a családok és a gyermekek támogatására fordítható állami kiadásokat. Bár a támogatások köre a 2000-es évek első évtizedének végétől – főként a családi adókedvezmény, majd az első házasság adókedvezménye, a családi otthonteremtési kedvezmény, a különböző adókedvezmények és az ún. „babaváro hitel” révén – bővült, ez sem változtatta meg érdemben a népesedési folyamatokat, egyrészt, mert azoknak van egy belső természeti/biológiai logikájuk, másrészt ezek az intézkedések nem vonatkoztak univerzálisan minden lehetséges érin-

⁷⁵ Vukovich 1996.

tettre, és elsősorban a társadalmi közép és a felső társadalmi csoportok tagjainak kedveztek, harmadrészt pedig elsősorban a gyermekvállalást befolyásoló tényezők közül csak egyre, a lakáshoz jutás támogatására koncentráltak az intézkedések. A népességfogyás megállításához határozott, átgondolt és összehangolt foglalkoztatáspolitikai, szociálpolitikai és népesedéspolitikai lépésekre van szükség. A helyzet csak abban az esetben változhat meg, ha tartósan sikerül mérsékelni a halandóságot, és ezzel egyidejűleg növelni a gyermekvállalási hajlandóságot úgy, hogy a háromgyermekes családok aránya jelentősen növekedjen. Így lehetséges az egyszerű reprodukciót biztosító családonkénti gyermekszám elérése. Bár Magyarország gazdasági helyzete az 1990-es évek utolsó harmadában és az ezredfordulón javult, a 2000-es évek végétől a 2010-es évek közepéig viszont erősen romlott, majd ismét javult, a hullámzó gazdasági teljesítmény miatt a szükséges pénzügyi erőforrások sem álltak rendelkezésre a fogyás ütemének mérsékléséhez és esetleges megállításához. A 2020-as évek elején a Covid-válság, majd az energetikai-gazdasági, valamint a háborús válság erősen rontotta a magyar demográfiai fordulat megvalósulásának az esélyeit, hiszen erősítette a társadalmi bizonytalanságot és a rövid távú gondolkodást.

Az új évezred első évtizedeiben, a magyar társadalomban a nemek egyenlőtlen megoszlása, a népesség előregedése, a születések számának mérsékelte, de majdnem folyamatos csökkenése egyrészt újabb születési hullámvölgy(ek) kialakulását, másrészt pedig a fiatal korosztályokhoz tartozók számának csökkenését valószínűsítik. Ebből pedig többek között olyan társadalmi és gazdasági következmények adódnak, hogy a magyar társadalomban folyamatosan növekedni fog az eltartási teher: csökkenő létszámú aktív keresőre folyamatosan emelkedő számú inaktív és eltartott jut. Akár már a 2020-as években komoly társadalmi feszültségeket okoz(hat) az aktív keresők létszámának csökkenése, többek között azért, mert egyre csökkenő létszámú nyugdíj- és egészségbiztosítási járulékfizető lesz, akiknek a befizetéseiből egyre növekvő létszámú nyugdíj- és egészségügyi ellátásra szoruló/jogosult népességet kell eltartani. Nem szükségesek elmélyült közgazdasági ismeretek annak a belátásához, hogy a jelenlegi formájában mindkét rendszer már ma is csak nehezen finanszírozható, s várhatóan meglehetősen rövid időn belül fenntarthatatlanná válik.

10. kép. Megérkezett a nyugdíj, Óbuda, 1991

Karasz Lajos felvétele

Az életkor változásai átformálták az életszakaszokat is, Magyarországon is kialakult az úgynevezett „Ageing-jelenség” az ezredfordulót követő években. Ennek jegyében az öregkor határa, ami a 20. század végén 60-65 év volt, másfél évtizeddel feljebb került, a 75-80 közötti életévekbe. Ez egyben azt is jelenti, hogy a 60-75 közötti idős felnőttek társadalmilag és gazdaságilag is nagyobb számban maradnak aktívak, mint harminc évvel korábban.

Az időskorú népesség tartós létszámnövekedése az egészségügyi és szociális ellátórendszer fokozott terhelésével jár együtt, amire Magyarország az 1990-es években létrejött piacgazdasági viszonyok ellenére sincs – kellő mértékben – felkészülve. A helyzetet rontja, hogy a magyar társadalom tagjainak nagy része a rendszerváltás óta eltelt évtizedek során sem vette tudomásul, hogy az öngondoskodás feltétlenül szükséges. A társadalmi csoportok tagjainak a többsége továbbra is az állami gondoskodásban bízik annak ellenére is, hogy többek között a magánnyugdíjpénztári rendszer 2011-ben bekövetkezett majdnem teljes körű felszámolása is azt mutatta, hogy az állam, a 2010 óta hatalmon levő politikai elit ezen a téren is a rövid távú gondolkodás híve.

Ha a piacgazdasági átmenetet követő évtizedek magyar demográfiai helyzetét és változásait a humán erőforrás összetétele és minősége szempontjáról szeretnénk értékelni, akkor két fontos hatást kell kiemelni. Az egyik a népesség számának tartós csökkenése, a korszerkezet változása és az előregedés. Ez a foglalkoztatásban, az egészségügyi és nyugdíjrendszerek működésében okoz állandósuló kihívást és válsághelyzetet. A másik a 2010-es években felgyorsult kivándorlás, amelynek során iskolázott, képzett, szélesebb körű tapasztalattal és az átlagnál magasabb kulturális tőkével rendelkező fiatalok és középkorúak hagyták el Magyarországot. Ez pedig a foglalkoztatást és a gazdaság működésének a hatékonyságát érinti rosszul napjainkban éppen úgy, mint középtávon, napirinden tartva a hiányzó aktív keresők pótlásának a kérdéseit.

IV.

TÁRSADALOM A TÉRBEN

A magyar társadalom térbeliségének változásai a posztkommunista átmenetben és a 21. század elején

A társadalom térbeli⁷⁶ elhelyezkedését kifejező általános mutató, a népsűrűség – ami természetes fogyás következtében már az 1980-as évek eleje óta folyamatosan csökken Magyarországon – 1996-ban 109,8 fő, 2009-ben 107,2 fő, 2021-ben 105 fő volt négyzetkilométerenként. A népesség megoszlása az országon belül 1980 és 2020 között nem vált egyenletesebbé, a főváros, Pest megye és a százezernél nagyobb városok vonzáskörzete a legsűrűbben lakott, és Vas, Zala, Somogy, Tolna megye népsűrűsége a legalacsonyabb. 2021-ben a főváros egy négyzetkilométernyi területére 3333 fő jutott. Pest megye volt a legsűrűbben lakott megye a maga négyzetkilométerenkénti 203 fős mutatójával, míg a legritkábban lakott területnek Somogy megye tekinthető, ahol átlagosan csak 49 fő élt egy négyzetkilométeren. Közép-Európai – cseh, lengyel, szlovák – összehasonlításban Magyarország népsűrűsége volt a legalacsonyabb 2021-ben.

A népsűrűség mérséklődése a demográfiai viszonyokkal összefüggő, tartós trend, amit a posztkommunista társadalmi-gazdasági átmenet, a de- és posztindusztrializáció, valamint a 2010-es évek elejétől felgyorsuló kivándorlás és a belső vándorlás is jelentősen befolyásolt. Példaként említhető, hogy azok a térségek, települések – Budapest, Miskolc, Ózd, Salgótarján, – ahol 1989-1990 előtt a nehéz- és alapanyaggyártó ipar koncentrálódott vagy bányászati központok voltak, mint Komló, Tatabánya,

⁷⁶ Az 1989/1990-es átmenet és a posztszocialista átalakulás magyar és kelet-közép-európai térbeli változásainak elemzéséhez és értelmezéséhez lásd Enyedi 1998; Szelényi I. 1996; Tosics 2005.

jelentős népességvesztést szenvedtek el, így ezeknek a területeknek a népsűrűsége is mérséklődött. Sajátos jelenség volt az 1990-es évek második felében az, hogy az egykori államszocialista ipari övezetekben élő családokban a nők vették át a családfenntartó szerepet, gyakran úgy, hogy külföldön vállaltak munkát gyermekfelügyelőként, háztartási alkalmazottként vagy idősgondozóként. A 2010-es években az országból tartósan vagy ideiglenesen kivándoroltak elsősorban a városokban élő, magas kulturális tőkével rendelkező 20-40 évesek közül kerültek ki.

A településpolitikát és a társadalom térbeli elhelyezkedését tehát az 1989-1990-es posztkommunista átmenet gazdasági változásai is befolyásolták. Alapvetően megváltoztak a települések fejlődését/fejlesztését befolyásoló tényezők, az állami beavatkozás, a bürokratikus koordináció, a központi elosztott források helyét az 1990-es években átvette a piac, ami nyilvánvalóan előtérbe állította a gazdasági racionalitást a telepítő tényezők vizsgálata és a beruházási döntések során, de továbbra is fontos maradt a helyi vezetők rátermettsége, kapcsolati tőkéje is. A 2010-es években a helyi autonómiák fokozatos korlátozásával és a központosítás megerősödésével párhuzamosan egyre fontosabbá vált a fejlesztési források megszerzéséhez a politikai tőke. Az Európai Unió által Magyarországnak biztosított támogatások elosztása és felhasználása is teljes mértékben a kormánypárt politikai ellenőrzése mellett zajlott, gyakran mellőzve a gazdasági racionalitást és a piaci ésszerűséget. Az ennek jegyében kialakított területfejlesztési elosztási mechanizmust is alárendelték a FIDESZ klientúraépítésének, kiépítve a személyes és gazdasági függőségek rendszerét.

Az 1990-es évek első felében láthatóvá vált, hogy a piacgazdaság és a külföldi beruházók telephelyválasztása lényegesen eltért az 1989-1990 előtt az államszocializmus által preferált területektől. A szolgáltatóipar gyorsan túlsúlyba került a gyáriparral, ezen belül is a kapacitásában túlméretezett, s részben ezért is gyorsan összeomló hagyományos nehéziparral szemben. Ezzel egy időben a piacosodás folyamatában a magyar vállalati szervezet is átalakult, az egy telephelyes cégek és vállalkozások létrejötte vált jellemzővé. A multinacionális cégek megjelenésével a magyar gazdaság újra nemzetközivé és még nyitottabbá vált. Fontossá vált az innovációra alkalmas környezet, s megnőtt a kommunikáció, az infrastruktúra és a szállítás szerepe. Ha az 1990-2020 közötti területi változásokat vizsgáljuk, akkor példaként említhető Székesfehérvár, ahol

az 1990-es években az átmenet során felszámolt, illetve reorganizált Ikarus autóbuszgyár és a Videoton elektronikai gyár révén is nagyszámú képzett munkaerő állt rendelkezésre. Hasonló volt az évszázados ipari hagyományokkal rendelkező Győr esete, ahol az Audi autógyár megjelenése gyorsította fel és tette sikeressé az átmenetet. A sikeres új zöldmezős iparfejlesztésre pedig Kecskemét a példa, amelynek a fejlődése azt követően gyorsult fel, hogy autópályán is elérhetővé vált, majd a 2010-es évek elején a Mercedes-Benz autógyár egyik gyáregységének betelepítése tette még dinamikusabbá a város fejlődését. Az ország északkeleti nagyvárosának, Nyíregyházának a gazdasági szerkezetét többek között az Electrolux és a Lego gyártelepítése formálta át a 2000-es évektől, Debrecen gazdasági viszonyait pedig a BMW gyár építése és üzembe helyezése változtatta meg 2020-tól kezdődően.

Az 1990-es években a gazdasági szerkezet gyökeres átalakulása funkcionális szempontból is átértékelte a magyarországi településhálózatot. Új „területi depressziós” vidékek alakultak ki, többnyire az egykori „államszocialista nehézipar” hagyományos területein – Ózd,⁷⁷ Komló, Salgótarján, Bátonyterenye, Borsodnádásd, Miskolc-Diósgyőr –, ahol a korábbi meghatározó nehézipar (főként a kohászat, a gépgyártás és a szénbányászat) megszűnése tartós, tömeges munkanélküliséget okozott. Ezzel párhuzamosan a lakosság elvándorlása és/vagy cserélődése is felerősödött. Bár az elvándorlás – főként az alacsony társadalmi helyzetben levők számára – egyes településeken igen gyakran áthidalhatatlan nehézségekbe ütközött, hiszen a tartósan magas munkanélküliséggel jellemezhető településeken „megállt az idő,” leértékelődtek és nehezen eladhatóvá váltak az ingatlanok a fizetőképes kereslet drasztikus visszaesése miatt. Az itt élők többségének is többnyire a lakása vagy a háza volt az egyetlen mobilizálható tőkéje, amire máshol új egzisztenciájuk megteremtését alapozhatták volna, ám az alacsony ingatlanárak miatt ez a tőke erre nem vagy alig volt elegendő. A hosszabb időre válságba záródó településeken a leépülés folyamata helyenként drámai mértékűvé és – helyi erőből – gyakorlatilag visszafordíthatatlanná vált a 2000-es évek elejére.

A területi egyenlőtlenségek nagymértékben növekedtek Magyarországon a rendszerváltást követő évtizedek során. Az átmenet átrendez-

⁷⁷ A város és környéke 1989/1990 óta végbement társadalmi átalakulási folyamatainak elemzését lásd Alabán 2020.

11. kép. Munkanélküliség elleni tüntetés Ózdon az 1990-es évek elején
Felvégi Andrea felvétele

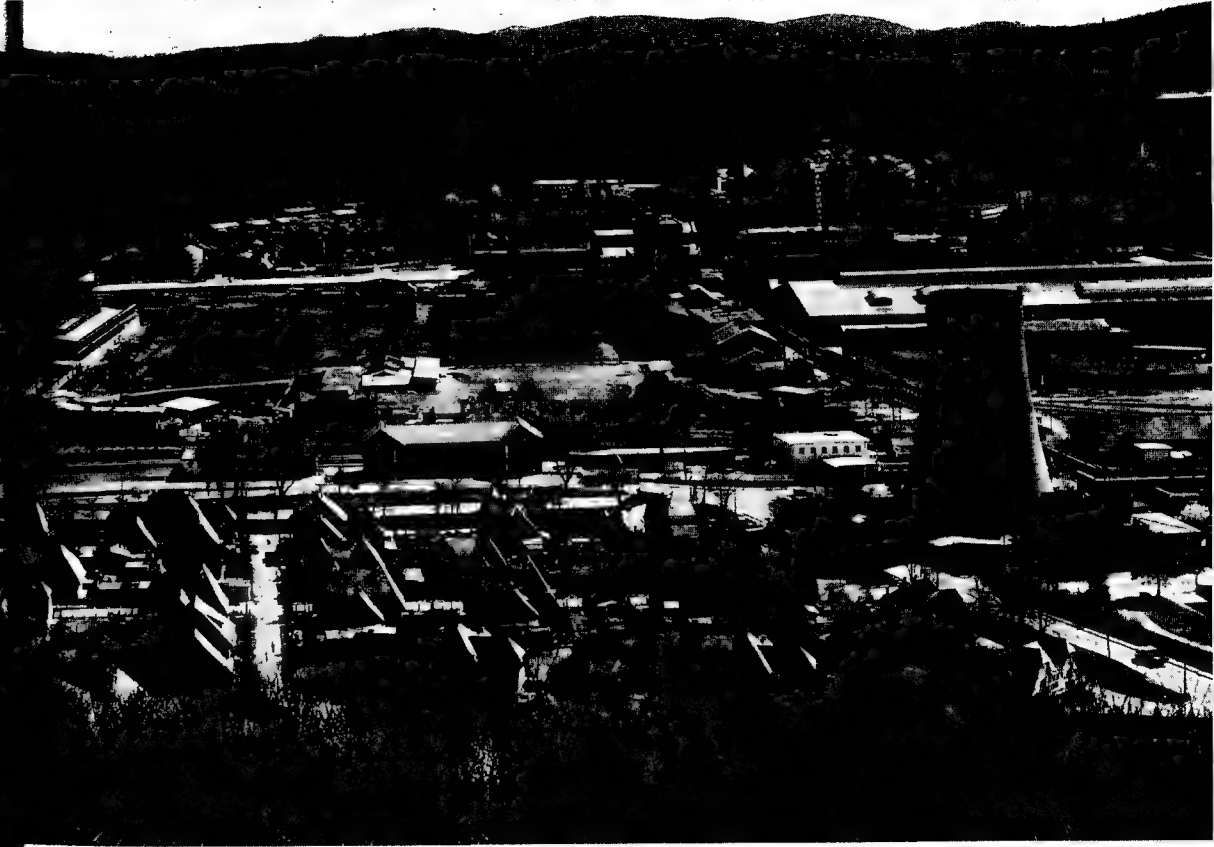
te a „nyertes” és a „vesztes” régiókat. Az egykori szocialista nehézipari övezetek mellett a falusi térségek nagy része is – különösen az Alföldön és a Tiszántúlon, Észak- és Északkelet-Magyarországon – többnyire a vesztes területek, települések közé került,⁷⁸ hiszen az 1990-es években – a kommunista hatalomátvételt követően, többnyire erőszakkal létrehozott – mezőgazdasági termelőszövetkezetek megszűnésével ezekben a térségekben gyakran az egyetlen komoly gazdasági potenciállal rendelkező vállalkozás is megszűnt. A részben a helyükre lépő egyéni és társas vállalkozások pedig gyakran vagy csak az önfoglalkoztatásra, vagy jóval kevesebb munkavállaló foglalkoztatására voltak alkalmasak. A képzett, de viszonylag olcsó munkaerő, a jó infrastruktúra egyes területeket felérté-

kelt, míg a korábbi, monokultúrás ipari vagy nehezen megközelíthető – mezőgazdasági – területek leértékelődtek. Az itt élő, életüket alapvetően az államszocialista korszak viszonyaira felfűző emberek nagy része tartósan kiszorult a munkaerő-piacról, néhány év alatt fokozatosan elvesztette az oda történő visszatérés esélyét is, és marginalizált, alsótársadalmi helyzetét átörököltette a fiatalabb generációk tagjaira is.

A piacgazdaság rendszerének kiépülésével párhuzamosan a magyar gazdaság még nyitottabbá vált. A globalizáció kiterjedése többé-kevésbé egybeesett ezekkel a változásokkal. A Magyarországra települő multinacionális cégek egy része tartósan a magyar gazdaság szereplőjévé vált, másik része a privatizáció révén elsősorban csak a piacokat akarta megszerezni és így iktatta ki a potenciális riválisokat, harmadik része pedig a tőke globális mozgástendenciáit követve csak hosszabb-rövidebb ideig telepedett meg Magyarországon, kihasználva a kedvezményeket, az olcsó és képzett munkaerő-kínálatot, majd ennél is kedvezőbb telepítőtényezőket keresve és találva továbbtelepült. A globalizálódó gazdaságban a termelőtevékenység helyett és mellett fokozatosan a kereskedelmi és szolgáltató tevékenységre helyeződött át a hangsúly. Mindennek komoly következményei voltak elsősorban a foglalkoztatás és a helyi adózás révén az ország egyes területeire. Hiszen ahol új ipari, kereskedelmi, szolgáltatói telephelyek jöttek létre, ott a posztkommunista átmenet következtében kialakult magas munkanélküliség rendszerint viszonylag gyorsan és jelentősen, mérséklődött, a foglalkoztatottság javult, a helyi adóbevételek pedig emelkedtek, ez többletforrásokat biztosított az adott település fejlesztéséhez. Ahol ez nem történt meg, ott elhúzódott a társadalmi és gazdasági válság.

A rendszerváltás vesztesei közül igen sokan élnek az ország peremvidékein: található falvakban, stagnáló társadalmi és gazdasági viszonyokkal jellemezhető kisvárosokban, a nyertesek közül pedig viszonylag kevesen. Mindez azzal is jár, hogy a rendszerváltás időszakában megkezdődött és az ezredfordulóra lényegében be is fejeződött egy falusi alsó társadalmi réteg kialakulása, ami a 2000-es évek magyar társadalmának egyik nagy létszámú csoportja is. Ennek a tagjai sokféle társadalmi és élethelyzetből kerültek ki. Idetartoznak az „örökletes falusi szegények”, az egykori agrárproletariátus leszármazottai, a másik markáns csoportot azok alkották, akik szakképzettség hiányában elvesztették városi/ipari munkahelyüket, iskolázottságuk alacsony szintje miatt nem tudták magukat átképezni, ezért végleg hazatértek – korábbi – lakóhelyükre.

⁷⁸ Virág 2010, 266.; Enyedi (szerk.) 1993.

A privatizációba, kárpótlásba, a helyi vagyon újraosztásába – mint késve érkezők, kevés kulturális és kapcsolati tőkével rendelkezők – nem tudtak bekapcsolódni, egyébként is viszonylag ritka volt közöttük az erre jogosult. „Munkalehetőségek hiányában háztartások százai rendezkedtek be arra, hogy [...] szociális segélyekből éljenek, amit legfeljebb szerény élelmiszer-önellátással egészítenek ki. [...] sokak esetében a morális és fizikai leépülés olyan mértékű, hogy a munkapiacra történő visszalépésük szinte esélytelen.”⁷⁹ Ezeken a területeken a közmunka 2010 utáni kiterjesztése sem hozott érdemi változást, csak annyiban, hogy nagyon alacsony, 40-60 000 Ft közötti rendszeres havi jövedelmet biztosított viszonylag sokaknak, ugyanakkor a munkaerőpiacra történő visszalépést nem ösztönözte, kevésbé segítette.

Hasonló alsó társadalmi réteg a városokban is kialakult. Létszámának gyarapodása – a funkciójukat elvesztő egykori államszocialista ipar- és bányászvárosokon kívül – azonban valamivel kisebb mértékű volt, mint a

⁷⁹ Csíte-Kovács 2000a.

12. kép. Az egykori Ózdi Kohászati Üzemek területe
a Velence lakóteleppel 2024-ben

Pintér István felvétele

falusié. A városokban élő, alsó társadalmi csoportok tagjai is elsősorban a képzetlen, iskolázatlan, alacsony iskolázottságú munkavállalók közül kerültek/kerülnek ki. Azt is egyértelműen látni lehet, hogy mind a falusi, mind a városi alsó társadalmi rétegek tartósan a magyar társadalom részeivé váltak, a szocializációs minták átöröklődése, a társadalmi mobilitási lehetőségek záródása miatt a fiatal generációk tagjai is csak elvétve tudnak kitörni ebből a helyzetből. Mindez arra enged következtetni, hogy a társadalmi integráció folyamatát Magyarországon a térbeli folyamatok is jelentős mértékben befolyásolták. Egyes területeken az ott korábban társadalmi integrátor szerepet betöltő gyárak, vállalatok megszűnése, időben elhúzódó vagy gyakran elmaradó helyettesítése felgyorsította az adott település és terület társadalmi erózióját, dezintegrálódását.⁸⁰

⁸⁰ Ennek részletes leírását lásd Alabán 2020.

13. kép. Csepeli utcakép, 1995

Gy. Balázs Béla felvétele

Az 1990-es években a területi tényezők mellett a jövedelmek erőteljes és gyors differenciálódása – az alsó jövedelmi tizedbe tartozók nagy része észak- és kelet-magyarországi falvakban, egykori ipari központokban élt – is hozzájárult a térségi és településen belüli szegregálódási folyamatok (részletesen lásd később) kibontakozásához, ami újra átrendezte a magyar településhálózatot a 20. század végén és a 21. század elején.

Az 1990-es és a 2000-es években a statisztikai adatok alapján az is láthatóvá vált, hogy a településhierarchiában elfoglalt hely mellett meghatározó a földrajzi fekvés, a lakosság iskolázottsága és képzettsége az adott település vagy táj jövedelemtermelő-képességének alakulásában. Mindez azt is eredményezte, hogy a területi egyenlőtlenségek rendszere is átalakult, a centrumhelyzetű, beruházások vonzására képes települések előnyt élveztek és jelentősebb településfejlesztési bázisra tettek szert az adóbevételek révén, míg a „barna területek”, az aprófalvak által dominált, rossz közlekedési ellátottságú, foglalkoztatóval nem rendelkező térségekben a hátrányok halmozódtak. A 2010-es években ezeknek a vidékeknek a jelentős része végleg leszakadt, lényegében egy alacsony életminőséggel jellemezhető, „másik Magyarországot”⁸¹ alkot.

⁸¹ Lásd többek között Ladányi 2012.

Közigazgatási rendszer, településpolitika és területi egyenlőtlenségek

A kommunista egypártrendszer felszámolását és a többpárti parlamentarizmus rendszerét megteremtő politikai átmenet lezárását az új önkormányzati törvény elfogadása és az önkormányzati választások megtartása jelentette 1990 őszén. A hosszas viták után elfogadott önkormányzati törvény⁸² felszámolta az államszocializmus tanácsrendszerének láttszat-önkormányzatiságát, jelentősen csökkentette a településrendszer centralizációját, helyreállította az egyes települések területi autonómiáját. Minden település megkapta az önkormányzat/képviselő-testület megválasztásának a jogát, és önálló gazdasági egységekké is váltak. Az önállóság annak ellenére tény volt, hogy az 1990-es és a 2000-es években az önkormányzatok gazdasági mozgásterét a mindenkor kormányok jelentős mértékben igyekeztek mérsékelni az adózási rendszer segítségével. A vonatkozó jogszabályoknak megfelelően gazdasági önállóságuk alapját a helyi adók, a központi költségvetés által beszedett adók helyben maradó része és a pályázati formában megszerezhető központi források, támogatások jelentik. A 2010 után kialakuló illiberalizmus viszonyai között az EU-s támogatások központi elosztása erősítette a függőséget és csökkentette a lokális autonómiát.

Az átalakulás során az 1989–1990 előtt alapvetően a centralizációt szolgáló közös tanácsokat a legkisebb települések önkéntes társulásával kialakított körjegyzőségek váltották fel. Az újonnan megválasztott helyi képviselő-testületek⁸³ összetételüknél fogva alkalmasabbá váltak a helyi érdekek megjelenítésére is. Az önkormányzatok létrejötte és tevékenysége önmagában is a központi hatalomtól való relatív függetlenedést jelentette. Jelentősen csökkent a köztes közigazgatási szintet jelentő megyék szerepe, többek között elveszítették hatalmi és pénzelosztó funkciójukat.

A megváltozott viszonyoknak megfelelő településpolitika kialakításának egyik legjelentősebb lépése volt 1996-ban a területfejlesztési törvény elfogadása. A törvény megteremtette az átfogó, a piacgazdaság viszo-

⁸² 1990. évi LXV. tv.

⁸³ Az önkormányzati választásokról lásd az MTA Politikai Tudományok Intézete kiadványait, többek között Táll (szerk.) 1993.

nyaival összhangban álló területfejlesztés kereteit.⁸⁴ Tovább liberalizálódott a városrányilvánítás gyakorlata, aminek következtében a városok száma dinamikus növekedésnek indult, számos „majdnem várost”⁸⁵ teremtvé. 2011-ben a jobboldali kormányzat felülvizsgálta és módosította a törvényt, alapvetően a területfejlesztési források decentralizált elosztásának a mérséklésére törekedve. Ennek megfelelően a megyei önkormányzatok kapták meg a település- és vidékfejlesztési feladatok irányításának a jogát. Ugyanakkor az úgynévezett Terület- és Településfejlesztési Operatív Program (TOP) támogatásainak elosztásáról nem ezen a szinten, hanem a minisztériumokban döntöttek.

Az 1990-es évekbeli változások megnövelték az önkormányzatok szerepét a rurális települések életében és fejlesztésében, mert a korábbiaknál sokkal nagyobb szerepet kaptak a szociálpolitikában és a települések beruházásaiban. Az 1990-es évek végén az önkormányzatok funkcióját a gondoskodó önkormányzatoktól a vállalkozói önkormányzat irányába kívánták elmozdítani.⁸⁶ A kisebb települések lehetőségeinek korlátját mutatja, hogy a városokban többszörös volt a helyben maradó, egy főre jutó személyi jövedelem- és iparüzési adó. Az államszocializmusban a kisebb és közepes nagyságú falvakban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek voltak a legerősebb szervezetek, de 1990 után, a szövetkezetek hanyatlásával, megszűnésével a helyi hatalom az önkormányzatokhoz, majd az 1990-es évek második felében részlegesen a megszilárduló magánvállalkozások befolyása alá került. A poszt szocializmus éveiben jelentős infrastrukturális fejlesztések történtek, ami az önkormányzatokat (és hatalmi elitjeiket) juttatta meghatározó szerephez a lokális gazdaságban. A beruházások fejlesztési forrásait pályázati rendszerrel osztották szét, amiben az önkormányzatok vehettek részt. A pályázatokon elnyert összegekkel az önkormányzati vezetők rendelkeztek, akik megrendeléseikkel erősíteni tudták pozícióikat a helyi társadalmakban. A hátrányos helyzetű településeken, az önkormányzatok hatalmának megnövekedésében jelentős szerepet játszott a falusi munkanélküliség mértékének emelkedése, aminek kezelésében, a segélyek szétosztásá-

ban, az ellenőrzésben vagy az új munkahelyek teremtésében a helyi közigazgatás lát(ott) el újraelosztási feladatokat.

A civil autonómia a vidék társadalmában kettősséggel jellemezhető: a rendszerváltással megszűnt az államszocializmus lényegéből fakadó kontroll a magánember és a magánszféra fölött, de a falvak lakosságának jelentős része gazdasági autonómia nélkül, kiszolgáltatottabban gyakorolhatja állampolgári jogait. A jog formálisan ugyan a demokratikus berendezkedésű politikai rendszerekhez hasonló módon és mértékben mindenki számára biztosított, ám ez önmagában nem elegendő a szuverén állampolgári viselkedés kialakulásához.⁸⁷ A lokális elitök összekapcsolódó gazdasági és politikai befolyása új hierarchiákat hozott létre, amit a civil társadalom – önszerveződés és intézmények hiányában – nem tud ellen-súlyozni.⁸⁸ Az agrárgazdaság struktúraváltása⁸⁹ a teljes magyar gazdaság és társadalom transzformációs válságával egy időben történt, és a korábban hatékony lokális redisztribúció átalakításával együtt radikálisan változtatta meg a kistelepülések lakosságának életfeltételeit.

Az 1990-es évektől az európai uniós fejlesztési gyakorlatnak megfelelően formálódott, illetve átalakult a magyar vidékfejlesztési politika is. Az uniós csatlakozással és uniós mintára bevezetett pályázati rendszerű forrásfelosztással a helyi hatalom, valamint az önkormányzatok működése körüli hatalmi hálózatok újra átrendeződtek, az önkormányzatok kapcsolatrendszere sokszereplőssé vált, gazdasági értelemben egyre erősebben függött az EU-s pénzügyi támogatásokból finanszírozott pályázatoktól és projektektől. Mindez önmagában is növelte a korrupciós kockázatot, amit a kormányzattól való politikai függőségek tovább erősítettek. A korrupció a területfejlesztésben is a mindennapok működésének a részévé vált a 2010-es években.

Az EU-s és nemzeti vidékfejlesztési programok újra megváltoztatták a helyi hatalmi viszonyokat, felerősödött a helyi társadalmak életébe történő külső beavatkozás, és új hatalmi pozíciók jöttek létre, amelynek egyik legfontosabb képviselőivé a közvetítő szereplők váltak, akik gyakran egy-egy választókerzet parlamenti képviselői voltak. A hatalmi hálózatok vidéki és városi szereplőinek kapcsolatait a közvetítő szereplők uralják, akik-

⁸⁴ Csíte-Kovács 2000b.

⁸⁵ Beluszky 1999.

⁸⁶ A rendszerváltást követő két évtized területfejlesztési politikájához és a helyi hatalom kérdéséhez lásd Kovács 2013.

⁸⁷ Kovács 2013.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo.

nek a részvétele a helyi javak és szolgáltatások fejlesztésében mindig valamiféle beavatkozást jelent, függetlenül attól, hogy az intervenció pozitív vagy negatív következményekkel jár. A szereplők sokasága, a hierarchikus, államközpontú kormányzási technikák elégtelenségének jelei a helyi társadalmakkal kapcsolatban is nyilvánvalóak. Ez a strukturális jelenségcsokor is része annak, hogy a kezdeti rendszerváltási deficit a 2010-es évektől a lokalitások szintjén is egyre inkább democráciadeficitte kezdett válni.⁹⁰

A településrendszer jellemzői és változásai

Az 1990-es években a településrendszer fejlődését Magyarországon jelentősen befolyásolta az önkormányzatisággal együtt járó decentralizációs trend kibontakozása és érvényesülése. Számos 1990 előtt politikai nyomásra összevont település vált ismét önállóvá, kismértékben emelve ezzel a magyarországi települések számát. Ekkor nyerte vissza önállóságát többek között az ország leghosszabb nevű települése, Hajdúhadháztéglás-Bocskai kert is, három önálló községgé válva. A településrendszer alakulását továbbra is meghatározó módon befolyásolta a várossá nyilvánítási politika és a falvaknak juttatott fejlesztési források korlátozottsága, ami csak a 2004-es uniós csatlakozást követően kezdett lassan és részlegesen megváltozni. Az uniós források felhasználásának céljai időnként elmentmondásos helyzeteket teremtettek egy-egy településen belül. Hiszen amíg ezek segítségével lehetővé vált az adott település központjának, főtérének felújítása, addig ettől száz méterre továbbra sem épült meg a járda/csatorna/a szilárd burkolatú út. Vagyis a települések tényleges modernizálását ezek a támogatások gyakran csak esetlegesen, véletlenszerűen segítették elő. A 2010-es években általánossá váltak a tényleges modernizációt nem jelentő „kamuberuházások”, amelyek elsősorban az EU-ból származó fejlesztési forrásoknak magánvagyonná alakítását szolgálták.

2015-ös adatok szerint a legnagyobb településsűrűség Baranya, Zala, Vas megyéket jellemzi, míg az alföldi megyékben ennél jóval alacsonyabb a településsűrűség. A jellegzetes eltérés részben a természeti környezet változatosságával magyarázható (tagoltabb domb- és hegyvidékek aprófalvai), részben pedig településtörténeti okai vannak.

4. táblázat: A települések számának változása Magyarországon 1980 és 2022 között

év	városok száma	községek száma	települések száma
1980	96	3026	3122
1990	166	2904	3070
2001	222	2913	3135
2011	328	2826	3154
2022	348	2807	3155

Forrás: Magyarország 1996; Magyarország 2013; https://www.ksh.hu/teruletatlas_telepulesek (utolsó letöltés: 2022. december 22.)

A településrendszer fejlődését alapvetően meghatározó folyamat volt az is, hogy az „1990-es évek gazdasági átalakulása, az örökölt válságkezelés, a városgazdaságok szerkezetének átalakítása, a globális gazdaságba csatlakozás főként a jelentősebb várostérségek (regionálisan ugyan differenciált) fejlődésével járt. A gazdasági, társadalmi átmenet nagyvárosi, nagyváros térségi fejlesztő következményeit részben történeti okok, részben az átalakuló gazdaság globális gazdasággal összefüggő igényei okozták. A magyar gazdaság térbeli szerkezete történetileg is nagyvároscentrikus volt. Ez akkor is igaz, ha az urbanizációs folyamatok globális törvényszerűségeit, közte a nagyvárosfejlődést hatalmi beavatkozásokkal (adminisztratív eszközökkel, területi politikával) korlátozták az államszocialista hatalmi, gazdasági érdekek nagyvárosokhoz, városokhoz fűződő történetileg változó viszonya szerint. A különböző típusú városok (főként a nagyobb városok, megyeszékhelyek) érdekérvényesítő ereje az 1960-as évek végének gazdasági reformjai után növekedett.”⁹¹

Az 1989/1990 utáni átmenet évtizedének területi gazdasági folyamatait elemző munkákból egyértelműen kiderül, hogy a beáramló nyugati tőkét, a külföldi érdekeltségű vegyes vállalatokat, a részvénytársaságokat, a kisvállalkozásokat szinte kizárólag a centrumtérségek (regionális meghatározottságok szerint) vonzották. Ezt mutatja, hogy az 1990-es

⁹⁰ A folyamathoz lásd Gyarmati 2013.

⁹¹ Barta 2002.

években a budapesti régió, a Budapest–Bécs tengely, illetve a nyugat-magyarországi városi területek (Győr, Tatabánya, Székesfehérvár és térségeik) kiemelten fejlődtek. Az ország többi nagyvárosa (Pécs, Szeged, Debrecen) kisebb mértékben ugyan, de szintén fejlődésnek indult. Észak-Magyarországon, illetve a keleti térségekben, az Alföldön számos válságtérség jött létre, magas munkanélküliséggel, a gazdasági-társadalmi fejlődés számos akadályával. Az e térségekben található városok egy részében (például Nyíregyháza, Gyöngyös) kialakultak a városi gazdaságot – ha nem is a válságból kiemelni képes magángazdaságok, de – adott szinten stabilizáló erők, olykor nyugati vagy éppen keleti tőkebevonás segítségével.⁹²

Az átalakuló gazdaság területi igényei sajátos módon polarizálták a városok és a környékük viszonyát. Részben megváltoztatták, az örökölt és hierarchikus viszonyokhoz képest kiegyenlítettebbé tették a város és vidéke, centrum és periféria történetileg egyenlőtlen kapcsolatrendszerét. A globális gazdaság a városok környékén is megjelent, így például az 1990-es évek derekán a budapesti régióba, Pest megyébe érkező zöldmezős, külföldi ipari beruházások főként a főváros környékén, Budaörs, Gödöllő, Dunaharaszti térségében valósultak meg. A multinacionális cégek telephelyválasztási stratégiái egyértelműen felértékeltek a nagyobb városok, köztük Budapest környékét.⁹³ A 2000-es években a felgyorsuló autópálya-építések már a távolabbi településeket is elérhetővé tették, a BOSCH például az M3-as autópálya mentén hozta létre üzemét Hatvanban, Maklár és Miskolcon.

A piacosodó gazdaság területi igényei a város és környék viszonyában újfajta függéseket is létrehozottak. Magyarországon is érvényesül az a tendencia, hogy a külföldi vállalatok világgazdasági jelentőségük rangsorában helyezkednek el a térben. „A globális gazdaság térségi, illetve városfejlesztő törvényszerűségeinek megfelelően a parancsnoki posztok, a termelés-szervezés és döntéshozatal a nagyvárosi székhelyeken jelenik meg, míg a kisvárosi falusi részlegekben rendszerint a rutinjellegű ter-

melés koncentrálódik. Ezzel a történetileg meglévő centrum és periféria egyenlőtlenségeket is újratermelik.”⁹⁴ Mindez a végbement folyamatok árnyalt értelmezését és értékelését teszi szükségessé.

5. táblázat. A népesség megoszlása a településtípusok között
1980–2022 (százalékban)

év	Budapest	többi város	község	összesen
1980	19,2	43,8	37,0	100,0
1990	19,4	45,3	35,2	100,0
1999	18,2	45,3	36,5	100,0
2012	17,4	52,9	29,7	100,0
2022	17,6	52,4	30,0	100,0

Forrás: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0037.html (Utolsó letöltés 2022. december 22.)

A településstatistikai és szociológiai kutatási adatok azt mutatják, hogy markánsan és tartósan elvált egymástól a városodás és a városiasodás folyamata. Az ezredforduló óta folyamatosan növekszik a városi ranggal rendelkező települések száma – 2022-ben már 348 –, ám a tényleges városi funkciók ellátására csak ezeknek a kisebb része alkalmas. A városok népességének növekedése az ezredforduló után elsősorban a várossá nyilvánítás következtében emelkedett.

Ha a lakosság településtípusok közötti eloszlásának változásait vizsgáljuk 1980 és 2022 között, akkor látható, hogy az ország népességének átlagosan valamivel kevesebb, mint egyötöde élt Budapesten, a városi népességnek pedig közel az egyharmada. Sajátos következménye volt a posztkommunista átalakulásnak, a gazdasági szerkezetváltásnak és a megkésett kibontakozó szuburbanizálódásnak, hogy a főváros és számos magyar város népessége csökkent. Budapest lélekszáma 1980-ban még 2,059 millió volt, 2001-ben már csak 1,759 millió, 2022-ben pedig 1,682 millió fő. A magyar nagyvárosok közül az 1990-es évek első felében

⁹² Lásd Szirmai 2004. Nyíregyházán a foglalkoztatásban és a város gazdasági erejének növekedésében az Electrolux és a LEGO telephelyeinek megnyitása jelentett komoly fejlődést. Gyöngyösön az Apolló Tyres 2010-es évekbeli megjelenése okozott hasonló változást.

⁹³ Lásd Izsák 2003.

⁹⁴ A kérdést részletesen elemzi Szirmai 2004.

a legnagyobb – 10 százalékot meghaladó – veszteséget Miskolc szenvedte el, ami elsősorban a dezindustrializáció következménye volt. Ugyanakkor 1990–2010 között a magyar városhálózat meghatározó elemeivé váltak a tízezer fős lélekszám alatti kisvárosok. A falvakban élők létszáma és aránya lassan csökkent.⁹⁵

A városhálózaton belül az első hely a fővárosé, Budapesté volt és maradt, ahol 2022. január 1-jén 1 682 426 ember élt. A második helyen Debrecen végzett, ahol 199 725-en laktak. Szeged 157 352 fővel a harmadik, Miskolc a negyedik 147 480 fővel. Míg Miskolc lakossága csökkent az átmenet során, addig a negyedik helyen álló Szegedé dinamikusan nőtt. Pécsnél a lakosságszám enyhén nőtt, ötödik helye 138 420 fővel stabil. Győr a hatodik 132 111 fős lakossággal, dinamikus növekedéssel. Nyíregyháza a hetedik 115 521, majd Kecskemét következik 108 817 fővel, és még egy százezres nagyságrendhez közeli magyar város van, Székesfehérvár 94 893 lakossal.

Budapest kerületei önmagukban véve is nagyvárosokat alkotnak; például a legnagyobb kerület (XI.) lakosságszáma 139 049 fő, ez nagyobb, mint Győré, és ezzel a 6. helyet foglalná el a városok ranglistáján. A legkisebb kerület (I.) 24 728-as lélekszáma pedig pont az 50. helyhez lenne elég. Van néhány igen kicsi magyar város is: a borsodi Pálházának 1062, a vasi Őriszentpéternek 1198, Zalakarosnak pedig 1764 lakosa van.

Az évtizedek óta csökkenő lélekszámú főváros népességének a fővároson belüli elhelyezkedésében és ennek következtében a városszerkezetben is jelentős változások következtek be az államszocialista korszakban, amelyek közül a legszembetűnőbb következményekkel a nagy lakásszámú lakótelepi övezetek kialakulása járt. A rendszerváltást megelőző évtizedekben az épületállomány államosítása, az ingatlanpiac korlátozása, az infrastruktúra elhanyagolása nem szolgálta az észszerű és korszerű területfelhasználást. A felső és középosztályi rétegek által lakott bel-budai és pesti belső kerületekben a népesség jelentős mértékben cserélődött, de a vezető beosztásúak és az értelmiségiek dominanciája a magas presztízsű budai kerületekben megmaradt. A főváros pesti oldalának a belső kerületekből a családi házas övezetekbe és az agglomeráció településeire történő kivándorlása az 1980-as évektől kezdve öltött jelentősebb méreteket. Ugyanakkor az 1980–1990-es évektől egyes belső pesti kerületek slumosodása és – részleges – etnikai gettósodása is megfigyelhető

14. kép. Lakótelep, Budapest III. kerület Gyűrű utca, 1989

Umann Kornél felvétele

volt.⁹⁶ A relatíve alacsony társadalmi státusúak, szegények, cigányok Budapestre vándorlása hosszú múltra visszatekintő folyamat, de az etnikai szegregáció markánsabbá válása a fővárosban új jelenség volt az 1990-es években.⁹⁷ A gettósodás folyamata – a felmérések szerint – a VIII. kerületben, a Középső-Józsefvárosban volt a legerőteljesebb. A 2000-es évek megfigyelései szerint ebben a folyamatban annyi változás történt, hogy a korábbi, nagyobb területű gettók széttörtek, és kisebb területeken erőteljesebb etnikai homogenizálódás ment végbe.⁹⁸

Továbbra is megőrizte az országon belüli központi pozícióját a hat városból és 37 községből álló budapesti agglomeráció. Az agglomerációs

⁹⁶ Ladányi 2008, 150.

⁹⁷ Ladányi–Szelényi 1997.

⁹⁸ Ladányi–Virág 2009.

⁹⁵ Balogh-Kovács 2022.

településeken fokozatos funkcióváltásnak lehettünk tanúi. Egyes településeken jelentős mértékben erősödött a lakófunkció, míg a fővárosokhoz közel eső, átlagosnál jobb infrastruktúrával rendelkező városokban és községekben a gazdasági szerepkör vált egyre jelentősebbé, elsősorban a zöldmezős termelő és munkahelyteremtő beruházások révén.

A magyarországi nagyvárosi terek térbeli társadalmi szerkezete történetileg a magas társadalmi státusú centrum és az alacsony társadalmi státusú periféria modellje szerint alakult. A századfordulót követő időszakban például a budapesti, jobb jövedelmű, magasabb társadalmi státusú csoportok a belső városrészekben, a szegényebb, alacsonyabb státusú rétegek az 1950 előtti Budapest külterületein, az ipari városrészekben és peremtelepüléseken helyezkedtek el. Az államszocializmus periódusában megkezdődött a történeti centrum és periféria szerinti társadalmi egyenlőtlenségi modell módosulása. Az 1960-as, 1970-es években épült első új lakótelepek magas státusú népességei, illetve a belső részek lakosságának csökkenő társadalmi státusa megbontották a centrumból kifelé haladó ökológiai státuszromlás tendenciáját.

Az 1990-es években két nagy folyamat volt érzékelhető. A belváros válságát előidéző folyamatok egyrészt a korábbi modell felbomlását, a nagyvárosi centrum státuszának csökkenését erősítették. A magyarországi nagyvárosokban és Budapesten a belső városrészek lakás- és épületállománya fokozatosan romlott. A belső városnegyedek pusztulása történeti okokra, a különböző időszakok pusztulásának a halmozódására, valamint az államszocialista várostervezés és -fejlesztés folyamataira, érdekstruktúrájára, a városfelújítási koncepciók hiányára vezethető vissza, valamint abból fakadt, hogy a fejlesztési forrásokat jó ideig a lakótelep-építkezésekre fordították. A privát tőke részvétele elmaradt,⁹⁹ a belvárosi területek bérlakásainak 1990-es évekbeli tömeges privatizációja pedig tovább rontotta a helyzetet, hiszen a bérlakásukat kedvezményesen megvásárlók komolyabb beruházásokra, felújításokra gyakran már nem voltak képesek.

A belső részek problémáit növelték a megnövekedett személygépkocsi-forgalom okozta környezeti problémák: a zaj, a légszennyezettség, a természeti környezet károsodása, s mindezek egészségügyi következményei. Az 1990-es évek értékelései szerint Budapest sűrűn lakott belső ne-

15. kép. Anya gyermekeivel a Práter utcában, 1992

Hajtmanszki Zoltán felvétele

⁹⁹ Lichtenberger-Cséfalvay-Paal 1995.

16. kép. Délutáni csúcsforgalom Budapesten, 1984

Szalóki Zoltán felvétele

gyedeiben a férfilakosság halálozási aránya jóval nagyobb, várható élettartama több mint öt évvel rövidebb, mint egyes zöldterületi városrészek lakossága körében, ami a környezeti ártalmak következménye.

Az intézményellátottság és a szolgáltatóképeség figyelembevételével Beluszky Pál dolgozta ki a magyar városok hierarchikus tagolódásáról szóló megközelítést, amiben a fővároson kívül elkülönítette a regionális központokat, a megyei központokat, a középvárosokat, a kisvárosokat és a városias jellegű településeket. Ezeknek a segítségével próbálta meg bemutatni a település-társadalom-gazdaság igen sokrétű összefüggérendszerét és változásait.¹⁰⁰ A rendszerváltás után a falvak települési önállósága megerősödött. A falu ismét az autonóm, egyéni gazdasági döntések színterévé vált, s részben helyreállt a falu mint tulajdonosok közössége is. A helyi önkormányzatok mozgástere és döntési szabadsága növekedett, a normatív támogatási rendszer kedvezőbb lett a falvak számára. 1990-ben az önkormányzati törvény elfogadását követően hétszáz falu kapta vissza az igazgatási önállóságát a társközségek szétválasztása révén. Ugyancsak fontos, hogy az 1990-es években a falusi társadalmak önszerveződése is szélesebb körűvé vált. Természetesen az általában kedvezőbbé vált feltételek tájegységenként, településenként a gazdasági adottságok függvényében érvényesültek. „A faluhálózaton belül növekedtek az egyenlőtlenségek, a falusi életkörülmények földrajzi differenciáltsága erősödik. Ez elsősorban a falusi gazdaság nagy változásaival magyarázható.”¹⁰¹ Az 1980-as és az 1990-es években kibontakozó magyarországi szuburbanizáció nemcsak a főváros környéki településeket, hanem számos nagyváros vonzáskörzetébe tartozó, viszonylag kedvező infrastruktúrával ellátott települést is pozitívan érintett. Az Alföldön, elsősorban a megyeszékhelyek környékén fekvő falvak az 1980-as évek közepétől fontos célpontjai voltak a városokból elköltöző, de városi munkahelyét rendszerint megtartó népességnek. Számos helyen potenciális elővárossá váltak ezek a települések, például a Debrecenhez közel eső Józsa vagy a Kecskemét melletti Hetényegyháza.

A rendszerváltást követő évtized változásait figyelembe véve készítette el a rurális térségek újabb településtipológiáját Csíte András és Kovács Imre. A kategorizálás során az egyes települések funkcióit, mű-

¹⁰⁰ Beluszky 1999.

¹⁰¹ Enyedi (szerk.) 2000, 34.

ködképességét, társadalmi viszonyait és gazdasági adottságait tartották szem előtt. E megközelítés szerint az ezredforduló éveinek Magyarországon hat falutípus írható le: a szuburbanizálódó falu, a polgárosodó, az üdülő-, a stagnáló és a süllyedő falvak, valamint a „másság” falvai.¹⁰² A 21. század első két évtizedében az egyes falutípusok közötti különbségek tovább erősödtek, a másság falvai még erősebben bezáródtak, csónka társadalmuk miatt is tartósan leszakadtak.

Szuburbanizálódás, reurbanizáció és szegregáció

Magyarországon a szuburbanizáció¹⁰³ a nyugat-európai országok többségéhez és részben a közép-európai országokhoz képest csak megkésve, az 1980-as évek közepétől kezdett kibontakozni. Az 1990-es évek folyamán Budapestről, de szinte minden nagyvárosból, sőt a közepes méretű városokból is egyre többen költöztek ki a városszéli területekre, város közeli falvakba, főként a társadalom felső, illetve alsóbb társadalmi csoportjai. A különböző státuszú csoportok tagjai eltérő indokok alapján eltérő státuszú környékbeli településekre mentek. Budapest esetében a magas státuszú csoportok a várostól nyugatra, északnyugatra fekvő településekre, míg az alacsonyabb státuszú rétegek az agglomerációs gyűrű távolabbi településeire költöztek.¹⁰⁴ A magasabb státuszú csoportok tagjainak a kiköltözését az életminőség javítása, az alacsony státuszúakét a megélhetési költségek csökkentése motiválta.

A szuburbanizációs folyamatok felgyorsulását a gazdaság területi decentralizációja és a nagyvárosiak meghatározott csoportjainak a

városkörnyéki lakóhely iránti növekvő igényei okozták. A nagyváros környéki önkormányzatok többnyire támogatták a kiköltözési folyamatokat. A centrumtelepüléseken jelentkező környezeti problémák, a légszennyezettség, a zajártalmak, a rehabilitáció hiánya is elősegítette a szuburbanizációs folyamatokat. A magyar tudományos értékelések differenciáltan ítélik meg a szuburbanizációt, a várható trendeket. Egyes értékelések a szuburbanizáció gyorsulásáról adnak számot, illetve további dinamizmust jósolnak. Olyan vélemények is vannak, amelyek szerint a hazai városkörnyékek növekedése nemzetközi szinten alacsony. Ezek a szakértői tanulmányok visszafogott szuburbanizációról beszélnek. Más szakértők szerint az utóbbi években Budapest esetében is megindult a visszaköltözés és a reurbanizáció folyamata.¹⁰⁵ Különösen azokban a fővárosi térségekben, amelyek a 2000-es évek elején érdemi lakóépület-rekonstrukción mentek keresztül, mint ahogy az például az egykori budapesti ipari kerületben, Ferencvárosban történt. Mindez azzal a következménnyel jár(hat), hogy a magyarországi nagyobb városokban a szuburbanizáció lendülete várhatóan megtörik. A 2010-es évek folyamatai ezt a várakozást erősítik meg. Ugyancsak érdekes és jellegzetes, hogy a reurbanizációban többnyire azok a rendszerint jól képzett, magas jövedelmű családokból származó fiatalok vesznek részt, akiknek a szülei az 1990-es évek első felében költöztek ki a nagyváros (Budapest) környéki falvakba, kisvárosokba.

Budapesten, a belváros egyes részeinek slumosodását kiváltó folyamatok mellett, felerősödött egy másik folyamat, a „city”-képződés. Az 1990-es években erőteljessé vált piaci alapú ingatlanfejlesztés következtében, a fővárosban és a vidéki városközpontokban új irodaházak, üzleti szolgáltatások, pénzügyi központok, szállodák, bevásárlóközpontok épültek,¹⁰⁶ megújultak egyházi intézmények, egészségügyi centrumok is. Budapest és a nagyobb városok esetében – jóllehet differenciált mértékben – lezajlottak a belváros és belváros környéki, a jobb módúakra koncentráló magánbefektetők és ingatlanfejlesztők lakásfejlesztései, a magánereből megvalósult lakás- és házfelújítások. A lezajlott várospolitikai beavatkozások – a szigetszerű, de mégiscsak megindult városközponti rehabilitációk –, a „city”-sedés folyamatai, a szolgáltatások, a bevásár-

¹⁰² Csíste-Kovács 2000a.

¹⁰³ Az 1989 utáni magyar és a kelet-közép-európai szuburbanizációs folyamatok leírását és összehasonlítását lásd Stanilov-Sýkora (ed.) 2014, 360.

¹⁰⁴ „A magyarországi nagyvárosok és térségeik esetében 1990 és 2000 között a lakosságszám változása alapján egyértelműen látszik a szuburbanizáció dinamizálódó folyamata. A statisztikai adatok szerint a városok és térségeik együttes lakossága (a budapesti, a miskolci és a pécsi agglomeráció kivételével) 5 százalék alatti mértékben nőtt, miközben a városok lakossága csak Nyíregyháza és Kecskemét esetében növekedett [...] Az adatok szerint 1990 óta például Budapest népessége 12 százalékkal csökkent, a környék népessége 20 százalékkal növekedett. Székesfehérváron a népesség 6 százalékkal csökkent, a környék népessége pedig 20 százalékkal növekedett.” Szirmai 2004.

¹⁰⁵ Lásd Szirmai 2004.

¹⁰⁶ Cséfalvay 1999, 194.

17. kép. Társasházépítés 2000-ben

Beló / Népszava felvétele

lái, a modern piaci társadalmak nagyvárosaira jellemző kulturális lehetőségek (kávéházak, éttermek, mozik), a belvárosi közterek fejlődése is hozzájárult ahhoz, hogy a jobb módú városi lakosság egy része a belső városi térben maradjon. A városkörnyéki települések visszafogott fejlődése, a városcentrumokból kimenő utak viszonylag elmaradott állapota, a modern elővárosi tömegközlekedés nehézsége is szerepét játszott abban, hogy a szuburbanizáció folyamata a 2000-es években visszafogottabb maradt, illetve, hogy sokan visszaköltöztek a városközpontokba, vagy az ottmaradás mellett döntöttek.

Ugyancsak a rendszerváltást követő évtizedekben bontakozott ki és erősödött fel a magyar társadalom vagyoni és etnikai alapú szegregálódása. A főváros egyes területein és az ország foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetű területein – például Borsod-Abaúj vagy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében –, illetve az aprófalvas övezetekben mélyszegény övezetek és részben etnikai alapon gettósodó települések jöttek létre. Baranya, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyes fal-

vaiban felgyorsult az etnikai homogenizálódás, számos helyen teljesen roma vagy roma többségű települések alakultak ki. Vannak tehát olyan társadalmi csoportok, és vannak olyan országrészek Magyarországon, amelyeket a változó dinamikájú gazdasági növekedés jóformán meg sem érintett, s amelyek esetében a leszakadás tartóssá válása a legsúlyosabb probléma.¹⁰⁷ „Ezek a települések a családok többségének bevételei a különböző szociális segélyekre és alkalmi munkákra korlátozódnak. A többé-kevésbé tartósan foglalkoztatottak zömét a falu működését szolgáló intézmények személyzete teszi ki: az iskolában, óvodában, önkormányzati hivatalban, postán dolgozók, amihez a valamivel szerencsésebb helyzetű falvakban még a boltban, kocsmában dolgozók is társulnak. Gyakorlatilag ők az a személyzet, akik »üzemeltetik« az adott települést, ők rendelkeznek minden forrás felett, e források adományozásával jutalmazza a hűséget és megbízhatóságot, illetve büntetnek azok megvonásával. Ez a megvonás – ami többnyire a segélyekre, közhasznú munkaalkalmakra, az igen gyakran uzsorakamatra adott kölcsönökre vonatkozik – az ily módon sújtott család életfeltételeinek a teljes ellehetetlenülését jelentheti. A források elosztásának szabályozása igen gyakran – és napjainkban egyre gyakrabban – figyelmen kívül hagyja a formális jogi viszonyokat, és patrónus-kliens viszonyokat alakít ki ezekben a premodern viszonyok között megrekedt, illetve oda visszasüllyedt térségekben.”¹⁰⁸ Az ezredforduló éveire kialakult túlélési stratégiák a 2010-es években állandósultak ezeken a településeken.

A magas jövedelműek pedig – részben a szuburbanizáció folyamatához kapcsolódva – olyan lakóterületeket alakítottak ki, amelyek messze-menően alkalmasak a társadalmi pozíció kifejezésére, a reprezentációra és az átlagos vagy átlag alatti jövedelmi helyzetben lévőkől történő térbeli elkülönülésre. Az ezredforduló tájától az addig viszonylag nyitott villanegyedek helyébe részben az immár zárt, őrzött lakóterületek, lakóparkok léptek; ahol már önmagában az ingatlanok ára is szelekciós és vagyoni alapú szegregációs tényező. Jól mutatják ezeket a folyamatokat a vásárlóerő-paritással kapcsolatos kutatások. A GfK Hungária Piackutató Intézet 2013-as felmérése szerint Magyarországon az egy főre jutó átlagosan elkölthető jövedelem havi 122 000 forint, az EU-s átlagnak kevesebb, mint

¹⁰⁷ Ladányi-Szelényi 2004, 190.

¹⁰⁸ Ladányi-Virág 2009, 19.

egyharmada volt. „A 25 leggazdagabb magyar járásból 19 budapesti kerület – csak a VIII. nem fért bele –, és a hat vidéki járásból is négy a fővárosi agglomerációhoz tartozik (Budakeszi, Dunakeszi, Szentendre és Pilisvörösvár). Csak Székesfehérvár és Dunaújváros került a leggazdagabbak közé. [...] A legkevesebből az ország északkeleti határvidékén élő járások lakosai gazdálkodhatnak; a legszegényebb a Baktalórántházai járás, ahol a magyar országos átlag mindössze 62,2 százalékából, azaz 75 ezer forintból kellene kijönnie az átlagembereknek.”

A településeket vizsgálva még nagyobbak a jövedelmi különbségek földrajzi alapon. A megyeszékhelyek szinte mindenhol elérik az országos átlagot, de köztük is leginkább az számít, hogy mennyire vannak közel Budapesthez. A jövedelmi különbségek egyre nagyobbak: a leggazdagabb településen közel 60 százalékkal magasabb, a legszegényebben 70 százalékkal kevesebb az elkölthető jövedelem átlaga.¹⁰⁹ A 2022-es GfK vásárlóerő-vizsgálat szerint egy évtized alatt az alapvető trendek nem változtak érdemben. Az egy főre eső vásárlóerő az ország északkeleti megyéiben volt a legalacsonyabb, a fővárosban és az északnyugat-dunántúli térségekben volt a legmagasabb.

Magyarország népességének térbeli mozgása – belső vándorlás, be- és kivándorlás

A posztkommunista átmenet jelentősen átalakította a magyar munkaerőpiacot. Az aktív keresők számának csökkenése felgyorsult, s ez az ingázók létszámcsökkenésében is tetten érhető. Az ingázó férfiak nagyobb számban veszítették el munkahelyeiket, mint a nők. Ugyanakkor az aktív keresők egészén belül a napi ingázók aránya 1989–1990 után sem csökkent, sőt kismértékben emelkedett. Ennek az a lehetséges magyarázata, hogy a lakosság munkahelye megtartása érdekében vállalta az ingázással együtt járó terheket. Másfelől a nagyvárosok környezetében megfigyelhető szuburbanizációs folyamatok következtében nőtt a városokból kiköltöző, de városi munkahelyeiket megtartók száma.

6. táblázat. A napi ingázók száma és nemenkénti aránya
1980 és 2017 között

Év	A napi ingázók száma (ezer fő)			Napi ingázók aránya az aktív keresők százalékában		
	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő
1980	1218	829	389	24,0	28,9	17,7
1990	1145	744	401	25,3	29,6	19,9
1996	887	576	311	25,4	29,7	20,2
2001	1102	693	408	29,9	34,6	24,2
2005	1221	757	463	31,8	36,5	26,2
2011	1340	835	505	33,7	38,7	28,7
2017	1398	831	567	36,2	40,5	31,7

Forrás: A Népszámlálások adatai 1980–1996; Mikrocenzus 2005;
http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_foglalkoztatasi
(utolsó letöltés: 2023. szeptember 15.)

Többek között ez okozhatta a képzettebb és iskolázottabb szellemi foglalkozásúak csoportjában az ingázók számának emelkedését, ami némi fáziskéséssel, de lényegében egybeesik az Európa nyugati felében megfigyelhető értelmiségi szuburbanizációs trendekkel. A vándorlás társadalmi jelentőségének változásait jól szemlélteti, hogy azoknak a településeknek a száma, ahol az ingázók aránya elérte vagy meghaladta az 50 százalékot, 1960-ban még csak 143 volt, 1970-ben már 842, 1980-ban pedig 1820 „ingázó” községet és várost regisztráltak. S bár az aktív keresők száma az 1990-es években jelentősen csökkent, átmeneti mérséklődést követően a foglalkoztatás élénkülésének hatására ismét jelentősen emelkedni kezdett az ingázók száma, ami szűk évtized alatt közel 50 százalékos növekedést jelentett. A munkalehetőségek diverzifikáltabbá válása pedig az „ingázó” települések számát is jelentősen növelte. Az aktív keresőkön belül az ingázók aránya az ezredfordulót követően ismét megközelítette az egyharmadot.

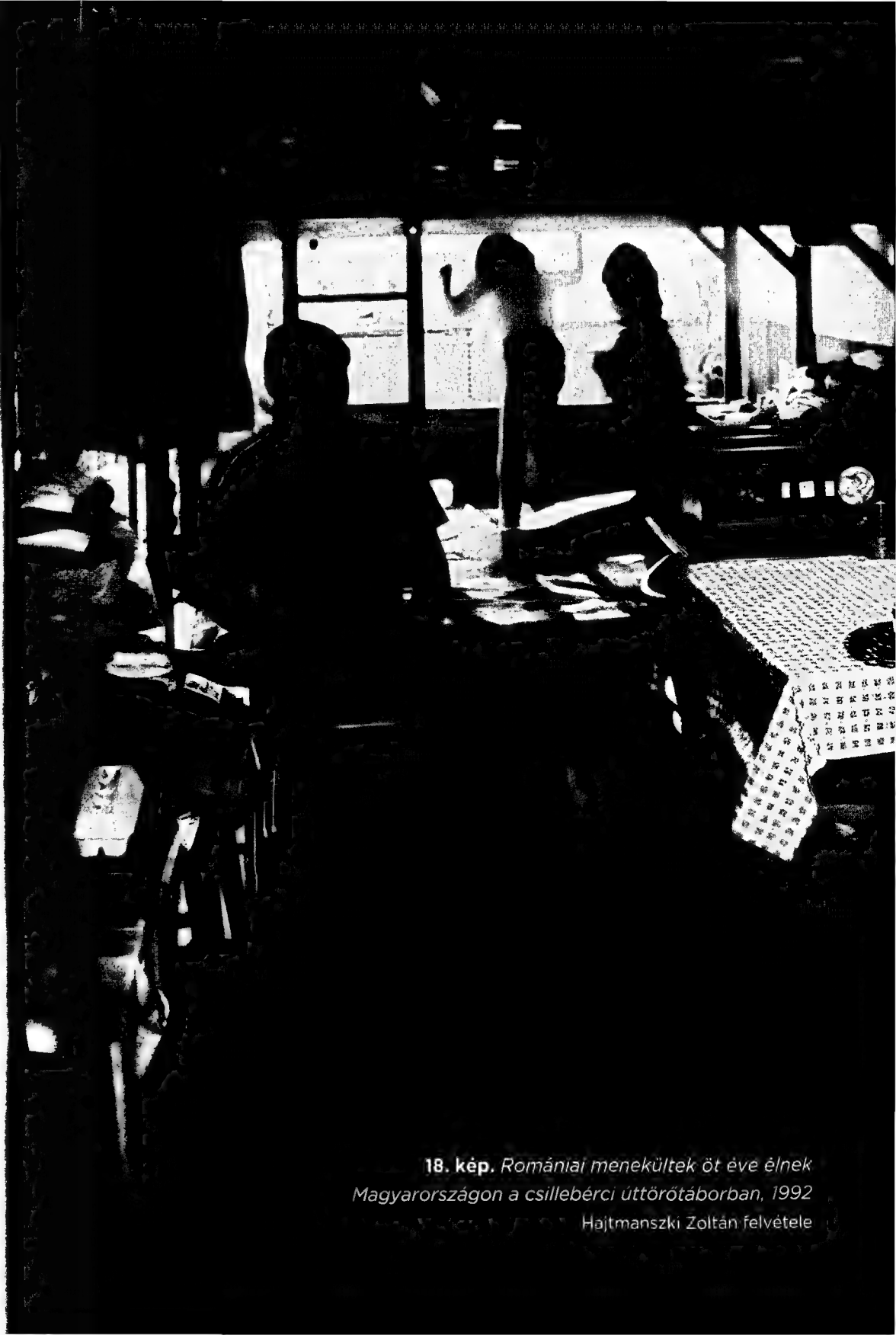
¹⁰⁹ GfK Vásárlóerő-tanulmány 2013/2014.

A magyar társadalom az ezredforduló időszakáig elsősorban az országon belüli munkavállalás szempontjából vált rugalmasabbá, egyéb tekintetben viszonylag alacsony volt a mobilitási hajlandóság. A 2001-es népszámlálási adatok szerint a népesség egyötöde születéskori lakóhelyén lakik, tehát részint születése óta nem változtatott állandó lakóhelyet, részint időközben elköltözött onnan, majd visszaköltözött a szülei lakásába. A 2001-es népszámláláskor az állandó lakosoknak alig több mint egyharmada lakott községekben, nagyjából ugyanilyen arányban születtek is ott, de 40 százalékuk élete folyamán elköltözött, elsősorban a városokba. A fővárosban 1,1 millióan születtek, de ezek közül ma már csak háromnegyedük állandó budapesti lakos. A magyarországi állandó lakosok közül közel 317 ezren születtek külföldön, nagy többségük a környező államokban, közülük 140 ezren Romániában.

A belső vándorlás az ezredfordulót követő években tovább mérséklődött, 2009-ben például 222 ezren változtattak állandó és 163 ezren ideiglenes lakóhelyet. A településtípusok közötti mobilitást vizsgálva látható, hogy Budapesten lassan mérséklődött az állandó vándorlás negatív egyenlege, az ideiglenes vándorlás többlete viszont emelkedett, így a főváros a 2009-es évet kismértékben pozitív vándorlási egyenleggel zárta.

A bevándorlás az ország népességszáma mellett valamelyest a területi elhelyezkedést is befolyásolta. Az 1980-as évek második felétől jelentősen megnőtt a szomszédos országokból, főként Romániából az etnikai üldöztetés miatt Magyarországra menekülő magyarok száma. 1988 és 1992 között a több mint 118 ezer főnyi Magyarországra menekülő 99,2 százaléka Jugoszláviából, Romániából és a (volt) Szovjetunióból érkezett, ugyancsak e három ország adta a Magyarországra bevándorló közel 94 ezer fő negyötödét.¹¹⁰ Az erdélyi menekülthullám mellett jelentős – 10 500 fő – volt az 1989-es (kelet)német ide-, majd továbbmenekültek száma, a délszláv válság kibontakozásával és elmélyülésével egyidejűleg pedig a volt Jugoszlávia területéről érkező menekültek létszáma emelkedett gyorsan az 1990-es évek elején. A menekülők jogi státuszának rendezése érdekében az ország 1989 őszén csatlakozott a genfi egyezményhez és a kapcsolódó kérdéseket szabályozó nemzetközi megállapodásokhoz.

¹¹⁰ Tóth P. P. 1995.

18. kép. Romániai menekültek öt éve élnek Magyarországon a csillebérci úttörőtáborban, 1992
Hajtmanszki Zoltán felvétele

2010. január 1-jén a Magyarországon érvényes engedéllyel, huzamosan itt tartózkodó külföldiek száma 194 ezer fő volt. Az idevándorolt, itt élő külföldiek száma az ország népességének közel 2 százalékát tette ki. A bevándorlók többsége Romániából, Ukrajnából, Szerbiából és Németországból érkezett. A külföldieknek közel a fele a fővárosban, valamivel több, mint egyharmada a vidéki városokban, egyötöde pedig községekben telepedett le.

Az 1990-es évek eleje óta Magyarország a nemzetközi vándorlás rendszerének részévé vált, kezdetben tranzitországgként, hiszen innen viszonylag könnyű volt továbbutazni az Európai Unió országaiba, majd az ezredfordulótól egyre inkább célországgá vált egészen a 2015-ös európai migrációs válságig. A migrációnak Magyarország a nyertesévé vált, hiszen az ebből adódó pozitív egyenleg mintegy 300 ezer fővel mérsékelte az elmúlt évtizedek 700 ezer fős természetes fogyását. Az új évezred első évtizedének végén a közép-magyarországi régió és Győr-Sopron megye volt az a két területe az országnak, ahol a lakosság lélekszáma a belföldi és nemzetközi vándorlásnak köszönhetően növekedett. A migrációnak fontos szerepe lehetne abban, hogy mérsékelje azt a munkaerőhiányt, amit az elöregedés és a csökkenő születésszám együttesen okoz, ám a magyar kormány migrációellenes politikája 2015 óta nagymértékben nehezíti a hiányzó aktív keresők ezen a módon történő pótlását.

A 2000-es évek elején Magyarországra évente 15-16 ezer fővel többen érkeztek, mint amennyi magyar kivándorolt. A megváltozott politikai feltételrendszernek köszönhetően a kivándorlást már nem kell bejelenteni a magyar hatóságoknak, akik ezt mégis megtették, azok száma évente átlagosan 500-700 fő volt. Azt, hogy valóban mennyien hagyták el az országot, sokkal pontosabban lehet meghatározni a befogadó országok bevándorlási statisztikái alapján. 1994 és 2007 között évente 20-30 ezer fő volt azoknak a száma, akit magyarként valamelyik európai országban bevándorlóként regisztráltak. Az országot elhagyók száma ennél nyilván magasabb, hiszen a más földrészekre is vándoroltak ki honfitársaink. Az ország 2004-es európai uniós csatlakozása felerősítette a kivándorlást, hiszen fokozatosan megnyitotta a különböző uniós országok munkaerőpiacát a magyar munkavállalók előtt is.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a magyar kivándorlók számára melyek a legkedveltebb országok, akkor az adatok alapján látható, hogy az elsődleges célország Németország, de ugyancsak a legkedveltebb bevándor-

lási célpontok közé tartozik Ausztria, az Egyesült Királyság, 2004 óta pedig jelentősen növekedett Spanyolország, Hollandia, Olaszország és Svédország népszerűsége is. A kivándorlás a 2008-as pénzügyi válság után dinamikussá vált. Becslések szerint a 2010 óta kivándoroltak száma 350-450 ezer fő lehet.¹¹¹

Az Európán kívüli országokban is szép számmal élnek magyarok, akiknek a nagyobb része 1989-1990 előtt vándorolt ki. Az Egyesült Államok 2000-es népszámlálási adatai szerint 92 015 olyan személyt írtak össze, aki Magyarországon született, ebből mintegy 14 ezren 1990 és 2000 között érkeztek az USA-ba. Ausztráliába 1990 és 2008 között 2228 magyarországi születésű bevándorló érkezett, akik közül mintegy ezren 2000 után választották új hazájuknak az ötödik kontinenst.

A tartósan vagy ideiglenesen külföldön munkát vállaló magyarok számát csak azokban az országokban lehet nyomon követni, ahol ez valamiféle regisztrációhoz kötött. Az Egyesült Királyságban például 2004 és 2008 között több mint 33 ezer magyar regisztráltatta magát, Írországból pedig 2004 és 2009 között valamivel több, mint 20 ezer magyar munkavállalót tartottak nyilván. Ennek ellenére az is jól látható, hogy a magyar társadalom – munkavállalási célú – migrációs hajlandósága a volt szocialista országok között 2008-ig viszonylag alacsony maradt. Tovább árnyalja a képet, hogy a migráció jellegéből és részben az adatgyűjtés korlátaiból eredően nem lehet pontosan tudni, hogy az országot elhagyók és máshol állampolgárságot vagy letelepedési engedélyt nem kérők esetében a vándorlás mennyire hosszú távú vagy esetleg végleges-e? Az azonban egyértelmű, hogy a 2008-as pénzügyi válság óta több százezer fős, az átlagosnál iskolázottabb és képzetesebb réteg hagyta el Magyarországot, ami társadalmi és gazdasági értelemben is komoly veszteséget jelent.

¹¹¹ Az adatokat lásd: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0031.html (Letöltés: 2023. június 30.) A hivatalos statisztika csak azok adatait tartalmazza, akik az ideiglenes vagy tartós kivándorlást bejelentették.

19. kép. Sürgősségi ellátás a Heim Pál
Urbán Tamás felvétele

V.

KISEBBSÉGEK ÉS ETNIKUMOK ORSZÁGHATÁROKON INNEN ÉS TÚL

Nemzeti kisebbségek és nemzetiségi politika Magyarországon

Közép-Európában, a régió multietnicitása és a modern kori történelmi folyamatok politikai következményei miatt kiemelt jelentősége van a nemzeti kérdésnek/gondolatnak és a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos politikának.¹¹² Az államszocialista rendszerek összeomlása megeremtette ugyan az elvi lehetőségét annak, hogy az egyes államok között konstruktív párbeszéd kezdődjön el a kisebbségi jogok kölcsönös biztosításáról, ám a rossz történelmi reflexek gyakran erősebbek voltak, több országban is felerősödött a kirekesztő nacionalizmus.

Az 1989/1990-es politikai átmenet a Magyarországon élő nemzeti kisebbségek és a kisebbségben élő magyarság¹¹³ számára egyaránt új helyzetet teremtett. Az már az államszocializmus utolsó éveiben világossá vált, hogy a korábbi, alapvetően passzív magyar kisebbségvédelmi gyakorlat

¹¹² Az 1920-as trianoni, majd az azt gyakorlatilag megerősítő 1947-es párizsi békeegyezmény következtében jelentős létszámú magyar kisebbség került Csehszlovákiába (1993-tól Szlovákiába) – Csehszlovákia 1945 után átengedte Kárpátalját a Szovjetunióknak, ahol szintén jelentős volt a magyar kisebbség –, Romániába és az egykori délszláv szövetségi államba, Jugoszláviába. Az 1990-es évek elején közel hárommillió magyar élt a szomszédos országokban. Bár a kisebbségben élő magyarok száma a kivándorlás és a demográfiai változások miatt jelentősen csökkent az 1990 óta eltelt évtizedekben, még mindig a magyarok alkotják az egyik legnagyobb létszámú kisebbségi csoportot Közép-Európában.

¹¹³ Bárdi 2013.

nem tartható fenn, miként a Magyarországon élő kisebbségek helyzetét is szabályozni kell, méghozzá a valós viszonyokhoz igazítva. Mindkét vonatkozásban alapvetően egyetértés volt a különböző magyar politikai erők között, így a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek ügye is a magyar politika szerves részévé vált.¹¹⁴

A korszerű nemzet- és nemzetiségpolitika kidolgozása jegyében a Magyarországon élő nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos jogszabályokat is újrafogalmazták.¹¹⁵ 1990-ben létrejött a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, ahol a kormányzati szintű koordináció zajlott, a magyarországi nemzeti kisebbségek érdekeit pedig az 1991 elején megalakított Kisebbségi Kerekasztal képviselte. Hosszas előkészítést követően, 1993-ban elfogadták Magyarországon a nemzeti kisebbségek helyzetét szabályozó törvényt, ami már lehetővé tette a kisebbségi önkormányzatok megválasztását is. A törvény 13 kisebbséget sorolt fel: bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén és ukrán. 1994–1995-ben 817, 2002-ben 1842, 2010-ben 2315, 2019-ben 2188 kisebbségi önkormányzatot választottak meg.¹¹⁶ A sok, többnyire kis létszámú nemzeti kisebbségi csoport jelenléte ellenére a jelenkori magyar társadalomra mégis inkább az etnikai homogenitás jellemző, hiszen a magukat valamilyen szempontból nem vagy nemcsak magyar etnikumúnak tekintők aránya a 21. században átlagosan 6–7 százalék volt. A 2016-os mikrocenzus adatai szerint a magyar társadalom etnikai összetételében nem történtek igazán lényeges változások. A magukat a cigánysághoz és a németiséghez tartozónak vallók száma növekedett nagyobb mértékben, más csoportok esetében csak kisebb változások történtek. A 2022-es népszámlálás a cigányság, a németek és a románok esetében mutatott nagyobb csökkenést, az ukránok esetében pedig érdemi növekedést. Ez utóbbit a háborús menekülés, a másik három esetben az önbevalláson alapuló népszámlálási módszer alkalmazása is befolyásolhatta a létszámot.

¹¹⁴ Fowler 2004.

¹¹⁵ A kérdés összefoglalását lásd Dobos 2006.

¹¹⁶ Dobos 2016 és a Nemzeti Választási Iroda Elnökének a beszámolója a kisebbségi önkormányzati választásokról, 2019. december 8., https://www.valasztas.hu/be-szamolok_onk2019 (utolsó letöltés: 2022. november 18.)

7. táblázat. Magyarország népességének nemzetiség szerint megoszlása 1980 és 2022 között (fő)

Nemzetiség	1980	1990	2001	2011	2016	2022
Népesség	10 709 463	10 374 823	10 198 315	9 937 628	9 830 485	9 603 634
Magyar	10 638 974	10 142 072	9 416 045	9 314 029	9 206 475	9 100 718
Magyarországi nemzeti kisebbségek						
Bolgár	n. a.	n. a.	1 358	3 556	4 022	6 109
Cigány (roma)	6 404	142 683	189 984	308 957	309 632	209 909
Görög	n. a.	n. a.	2 509	3 916	4 454	6 178
Horvát	13 895	13 570	15 597	23 561	22 995	21 824
Lengyel	n. a.	n. a.	2 962	5 730	8 245	7 398
Német	11 310	30 824	62 105	131 951	178 873	142 551
Örmény	n. a.	n. a.	620	3 293	2 324	4 199
Rómán	8 874	10 740	7 995	26 345	36 506	27 554
Ruszin	n. a.	n. a.	1 098	3 323	2 342	7 111
Szerb	2 805	2 905	3 816	7 210	11 127	11 622
Szlovák	9 101	10 459	17 693	29 647	29 794	29 881
Szlovén	1 731	1 930	3 025	2 385	2 700	3 965
Ukrán	n. a.	n. a.	5 070	5 633	10 996	24 615

Megjegyzés: Az adatok értelmezéséhez szükséges tudni azt, hogy a nemzetiségi hovatartozás statisztikai adatgyűjtésének a kritériumai 1980 és 2016 között a politikai átalakulással, a kisebbségi önkormányzatok létrehozásával is összefüggésben változtak. Amíg 1980-ban és 1990-ben csak a nemzetiséget kérdezték, addig 2001-től már az anyanyelvet, a családi-baráti körben történő nyelvhasználatot, a nemzeti-etnikai kulturális kötődést és a nemzetiségi hovatartozást együtt kérdezték.

Forrás: Népszámlálás 2011d. Mikrocenzus 2016; <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok/kiadvany/> (utolsó letöltés: 2024. március 12.)

A 2016-os mikrocenzus szerint Magyarországon 624 ezren vallották magukat valamelyik nemzeti kisebbségi csoport tagjának, a két legnagyobb létszámú nemzeti kisebbséget a románok és a németek alkották. Egészében vizsgálva látható, hogy a kisebbségi társadalom tagjainak

korösszetételét tekintve fiatalabb a többségi társadalomnál. Ennek az alapvető oka az, hogy a roma kisebbség 73 százaléka 40 évesnél fiatalabb. A termékenységi mutatók is jobbak a kisebbségi csoportokban, de az átlagos gyermekszám a legmagasabb termékenyséű csoportban, a romák között is csökkent a 2010-es években. A nemzetiségi csoportok tagjainak átlagos iskolai végzettsége magasabb a többségi társadalomnál, de a képet erősen árnyalja, hogy a magyarországi romák 80 százaléka legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezik, és száz főre csak egy diplomás jutott. Nyilván ezzel összefüggésben alacsonyabb volt a kisebbségi csoportok foglalkoztatási aránya is a többséghez viszonyítva. A Magyarországon élő nemzetiségek körében meglehetősen magas a kettős identitással rendelkezők aránya, 96 százalékuk vallotta magát magyarnak is a nemzetiségi kötődés mellett. A nemzetiségek többnyire szétszórtnak és kis csoportokban helyezkednek el, az eredeti nyelvet nem vagy gyengén ismerők létszáma nagyobb, mint a nyelvi és etnikai kötődés megőrzésére több lehetőséget biztosító tömbökben élőké. Ennek következtében folyamatosan növekszik azok száma, akiknek még megvan a nemzetiségi kötődésük, de a nyelvet egyre kevésbé vagy nem is ismerik.

A környező országok Magyarországon élő állampolgárainak négyötöde magyar anyanyelvű, illetve magyar nemzetiségű. A nem magyar állampolgárok egyötöde más európai ország, zömében az Európai Unió valamelyik tagországának az állampolgára. 2001-ben a népszámlálás 11 400 ázsiai országbeli állampolgárt írt össze, akiknek több mint egyharmada kínai. Az ő létszámuk a 2000-es évek elején, Magyarország uniós csatlakozását követően tovább emelkedett. 2016-ban a Magyarországon élő kínaiak száma 15 454, a vietnamiaké 7 304, az araboké 11 704, az oroszoké pedig 21 518 volt. A 2015-ös európai migrációs válságra adott magyar kormányzati reakció középpontjába került az idegenellenesség, a másságtól való félelem felerősítése, az intoleranciaszint emelése, ami a magyar társadalom számos csoportjában tartóssá tette a gyanakvást, a más embercsoportokhoz tartozók elutasítását. Ez a társadalmi beállítódás a 2020-as évek elejére csökkent valamelyest. A 2022-es orosz-ukrán háború által keltett menekülthullámmal már valamivel toleránsabb magyar társadalmi közeg fogadta.

Az országban élő nemzeti kisebbségek mellett a magyar társadalomnak két nagy létszámú kisebbsége van, amelyek a kulturális azonos-

ságtudatuk révén nagyon markánsan önálló csoportot alkotnak: a magyar zsidóság és a cigányság. Ez utóbbit már hosszabb ideje nemzeti kisebbségként kezeli a statisztika, a zsidóság esetében a népszámlálások viszont csak a felekezeti kötődést mérik, ami messze nem mutatja a csoport valóságos súlyát, jellemzőit a jelenkor magyar társadalmában. Mindkét csoport társadalmi helyzetének, belső viszonyainak, jellemzőinek bemutatását különböző szociológiai felmérésekre támaszkodva kíséreltem meg.

Zsidóság Magyarországon a késő Kádár-korszaktól a 2020-as évekig

A második világháborús vészorszakban – az első és a második világháborút lezáró békekötések által meghatározott, jelenlegi országterületre vetítve – 200–210 ezer magyar zsidó pusztult el. A magyar zsidóság teljes vesztesége minimálisan 500–550 ezer fő volt.¹¹⁷ Az újabb történeti kutatások szerint 1946 tavaszán Magyarországon a holokausztot túlélők létszáma a gettókból felszabadultakkal, a deportálásból és munkaszolgálatból visszatérőkkel együtt 220–240 ezer fő lehetett. A következő évtizedekben a magyar zsidóság lélekszámát a kivándorlás és a holokauszt által okozott hiányos demográfiai szerkezet keretei között zajló népességrekonstrukció befolyásolta. Miután a magyar zsidósággal kapcsolatos szociológiai felmérések évtizedeken keresztül nem készültek,¹¹⁸ nincs egészen pontos ismeret sem a lélekszámról, sem a demográfiai és társadalmi jellemzőikről. Ezt a hiányt jelentősen enyhítette a Kovács András szociológus és munkatársai által 1999-ben végzett tudományos kutatás a magyar zsidóság körében, amit 2017-ben megismételtek.¹¹⁹

A demográfiai adatokat elemző Stark Tamás¹²⁰ becslése szerint 2000-ben a zsidó joghagyomány szerint zsidó anyától születettek (*halákha*)

¹¹⁷ Stark 1995.

¹¹⁸ A kommunista rendszer ateista beállítottsága miatt a népszámlálások során a felekezeti hovatartozást sem kérdezték 1949–1990 között, így a magyar zsidóság létszámához ebből a szempontból sem állnak rendelkezésre adatok.

¹¹⁹ Kovács A. 2004; Kovács–Forrás–Bíró 2011; Kovács A. – Barna 2017.

¹²⁰ Stark 2002.

20. kép. Idős házaspár a Budapesti Zsidó Hitközség
(Síp utca 12.) székházának udvarán, 1990-ben
Erdei Katalin felvétele

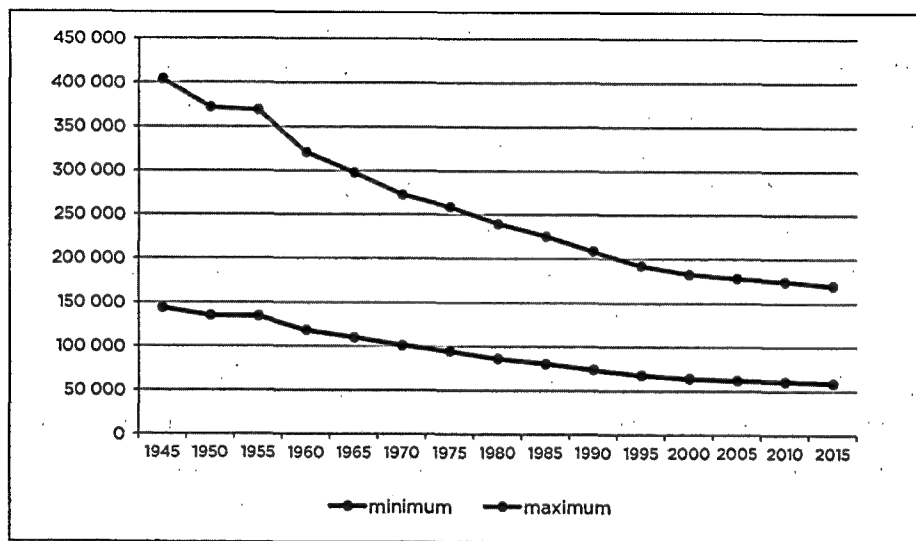
száma minimálisan 64 ezer fő, a maximális érték szerint pedig 119 ezer fő lehetett. A 2017-es szociológiai kutatás ugyanezt a gyakorlatot folytatta, 2015-ben az anyai ágon történő leszármazás alapján a magyarországi zsidóság minimális létszáma 59 ezer fő, maximális létszáma 111 ezer fő volt. Az apai ágon zsidó származásúakat is figyelembe véve a magyar zsidóság minimális létszáma 73 ezer, maximális száma 138 ezer fő volt. Sebők László részlegesen újragondolva Stark Tamás egy évtizeddel korábbi adatait és számításait, arra az eredményre jutott, „hogyan jelenleg (2012-ben) a magyarországi zsidók száma 45 ezer és 85 ezer fő között lehet, az apai ágon zsidó származásúakkal együtt pedig legfeljebb valamivel 100 ezer fő felett”.¹²¹ Magyarország zsidósága ennek ellenére Közép-Európa egyetlen számottevő zsidó közössége, térségünk más országaiban – Ausztria, Románia, Csehország, Lengyelország – számuk mindenhol tízezer fő alatt van.

Az adatok értelmezéséhez hozzá kell tenni, hogy a 20. század második felében végbement társadalmi változások, a szekularizáció, a társadalmi és az etnikai csoportok közötti határvonalak elmosódása miatt a hagyományos, felekezetre és/vagy nemzetiségre épülő kritériumrendszerrel aligha lehet közelítően is pontos létszámadatokhoz jutni. Az újabb megközelítések ezért egy szűkebb és tágabb értelemben vett zsidóság, valamint a nem zsidókkal megnövelt zsidó népesség fogalmát használják. A szűkebb értelemben vett zsidósághoz azok tartoznak, akik magukat zsidónak vallják, és ezt vállalják is. A tágabb értelemben vett zsidóságot ebben a megközelítésben mindazok alkotják, akik zsidó szülőktől származnak, idetartozhatnak az etnikailag igen, ám felekezeti nem kötődők. A kiterjesztett zsidóságot pedig az etnikai vagy felekezeti alapon kötődők mellett a vegyes házasságból származó családtagok, rokonok alkotják. Stark Tamás úgy vélte, hogy ezek a definíciók Magyarország esetében nem használhatók. A holokauszt után fél évszázaddal „Közép-Európában a zsidóság tudományosan aligha körülírható, meglehetősen szubjektív fogalom. Ez azt jelenti, hogy bár zsidók vannak, de hogy kik, az már koncepció, ideológia és hozzáállás kérdése.”¹²² Ezt illetően az e körben számon tarthatók önidentifikálása is nagyon differenciált.

¹²¹ Sebők 2013.

¹²² Stark 2002, 102.

8. ábra. A magyarországi zsidóság becsült minimális és maximális létszámának változása 1945 és 2015 között
(anyai ágon való származás alapján)

Forrás: Stark (2002) és Kovács (2017) adatai alapján saját szerkesztés

A fél évszázados kihagyás után a vallási adatokat újra megkérdező 2001-es népszámlálás szerint az izraelita felekezethez tartozók száma 12 875 fő volt, 2011-ben 10 965 fő, 2022-ben pedig 7 635 fő vallotta magát izraelitának.¹²³ A történelmi traumák elhúzódó hatását mutatta, hogy ennek az adatgyűjtésnek a ténye is részben félelmet keltett, részben vitát váltott ki a tekintetben, hogy egyáltalán szükség van-e ilyen felmérésre.

1989/1990 előtt a zsidókérdés a tabutémák közé tartozott Magyarországon. A kommunista politika a probléma nyilvánosság elé kerülését csak az 1980-as évek elejétől tűrte el. Az egyéni emlékezetben pedig a holokauszt túlélő családok többsége – érthető módon – szintén a tragikus emlékek elhalványítására törekedett. „A szülők gyermekeiket a család zsidó származásáról egyáltalán nem, vagy ha igen, vonakodva, rossz lelkiismerettel világosítják fel, azzal a jól kivehető érzéssel, mintha saját törekvéseik ellen

dolgoznának, mintha ezzel az »információval« valami rosszat zúdítanának gyermekeik fejére, valami olyat, amitől eddig sikeresen megóvták őket. A szülők a »negatív« asszimilációs stratégiát követték: úgy gondolták, ha elutasítják azoknak a problémáknak a tudomásulvételét, amelyek a háború utáni Magyarországon a zsidókérdést jelentik, akkor ezzel egyben magát a kérdést is megszüntetik.”¹²⁴ A felekezeti iskolák felszámolása, az egységes állami oktatási rendszer kialakítása az 1947/1949-es kommunista hatalomátvételt követően csökkentette ugyan a szocializációs különbségeket, de ezzel párhuzamosan a feledés homályába utalta a kényes kérdéseket. A vallásos nevelés helyébe lépő ateista szemlélet és értékrend is gyengítette a csoportkötődéseket. A korszak politikai-ideológiai körülményei szintén nem kedveztek a zsidó identitás fenntartásának, az államszocializmus vallás- és egyházellenessége pedig a zsidó vallási közösségek tevékenységét is erősen korlátozta. Így sajnálatos módon a zsidó-nem zsidó együttélés történelmi traumáinak feloldására sem kerülhetett sor.

A kérdéskör tabujellegének részleges felszámolása az 1980-as évek első felében kezdődött meg, ám az elfojtások feloldása, a sérelmek orvoslása az 1989/1990-es rendszerváltás után is csak részlegesen történt meg. Az 1990-es évek első felében a nyilvánosságban teret kapott néhány nem túlságosan szerencsés nyilatkozat, gesztus, s ezek is hozzájárultak a zsidó és nem zsidó „viszony” kérdéseinek, történelmi örökségének kvázi kibeszélhetetlenségéhez, a rossz történelmi reflexek átörökítéséhez. Nehézítette a helyzetet, hogy az idegenellenesség, az intolerancia, az antiszemitizmus az ezredfordulón a politikai közbeszédben is mindinkább megerősödött.¹²⁵ Az 1989–1990-es demokratikus átalakulásnak ugyanakkor kétségtelenül pozitív következménye, hogy lehetővé tette a múlthoz való viszony tisztázását, az áldozatok emlékének nyilvános megörökítését. A felekezeti szabadság kiteljesedése pedig a magyar zsidóság esetében is javította a csoportos szocializáció, az önazonosság-tudat újjáépítésének lehetőségeit.

A zsidóság rendszerváltás utáni viszonyait is alapvetően befolyásolta mindaz, ami az államszocialista korszakban történt. A kor és a rendszer vallásellenességének, valamint a nemzeti-etnikai törekvéseket háttérbe szorító internacionalista szemléletmódjának megfelelően a kommunista

¹²³ <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok/kiadvany/> (utolsó megtekintés: 2024. február 8.)

¹²⁴ Erős-Kovács-Lévai 1986–1987.

¹²⁵ Kovács A. 2005.

21. kép. Egykor Makón élő, onnan elűldözött zsidó vallásúak és azok leszármazottai érkeztek Izraelből, az Egyesült Államokból a szent ünnepre nagyapáik, dédapáik sírjához, 1999

Németh György felvétele

hatalomátvétel elfojtotta a zsidó identitás nemzeti-szekuláris újjáteremtésének lehetőségét. A represszió és a beolvadás alakította a magyar zsidóság azonosságtudatát¹²⁶ a szocialista korszakban. Kovács András elemzése szerint az 1935–1950 között született generációk tagjai, „különösen, ha felfelé irányuló mobilitási pályát jártak be – minden egyéb korosztálynál messzebb jutottak a zsidó identitás elutasításának útján”.¹²⁷ A zsidó identitás nagyfokú kiüresedése mellett megjelent annak tartalmas újradefiniálási igénye is, különösen az 1970 körül születettek körében. Ez az úgynevezett rekonstrukciós folyamat már az 1980-as évek végén megindult a fiatal generációk tagjainál, a kommunista rendszer bukása után pedig még inkább felgyorsult. A változások idején rendszerint erősödik az igény az etnikai, vallási identitás iránt, másfelől megjelent a mul-

tikulturalizmus, harmadrészt az identitáskeresésnek/-teremtésnek fontos eleme volt a korábbi stigmatizált identitástól történő megszabadulás igénye is. Sokan gondolták úgy, hogy csak akkor tekintik önmagukat zsidónak, ha antiszemitizmussal találkoznak. Ebben az alapvetően védekező esetben kívülről definiálják a többség és a kisebbség közötti határvonalakat. Ez a fiatal, új identitást keresők számára elfogadhatatlan. Többségük nem negatív, hanem pozitív öndefiníciót keres zsidósága számára, amit nyíltan vállal, s ez a nyílt vállalás is az identitáskeresés része.

Lényeges változás tehát, hogy az új identitásstratégiát keresők többsége már nem áll asszimilációs kényszer alatt, megváltoztak a körülmények. Ennek az is a következménye, hogy a „magyarországi zsidóság körében egy viszonylag jelentős csoport a belátható jövőben is fenn fog tartani egy önmagát a zsidó hagyománnyal kifejezésre juttató identitást”,¹²⁸ ami segítheti azt, hogy Magyarországon a zsidóság mint egyfajta társadalmi-kulturális kisebbség fennmaradjon. Napjainkban már nem a vallásosság megerősödését jelenti automatikusan a hagyományokhoz történő visszatérés vagy azoknak az újraértelmezése, sokkal inkább az etnikus-kulturális közösségtudatot erősítik. A felekezeti kötődés elsősorban az idősebb generációk tagjai között meghatározó, ahogyan a zsinagógák rendszeres látogatása is. A középkorú és a fiatal generációk tagjai között a vallásgyakorlás fokozatosan szimbolikussá vált és a kiemelt ünnepekhez kötődik. Az ortodox közösségek tagjai között erősebb a hagyományok követése a vallás terén is. A holokauszt következtében¹²⁹ a magyar zsidóság négyötöde az ország fővárosában, Budapesten él. Az ezredfordulót követő évtizedekben folytatódott a magyar zsidó közösség differenciált újraszerveződése, ami egyfajta magyar zsidó megújulást is jelentett. Kulturális és szociális egyesületek alakultak újjá, számos új közösség alakult, számos, korábban elhagyatottá vált épület újjult meg, helyet adva ezeknek. 2003-ban a holokausztot követően első alkalommal avattak ortodox rabbint Magyarországon Köves Slomó személyében, aki rövidesen

¹²⁸ Kovács 2002, 38.

¹²⁹ A fővároson kívül élő magyar zsidó közösségek tagjait, közel félmillió főt 1944. május-június folyamán a magyar hatóságok aktív közreműködésével a megsemmisítő táborokba deportálták. A magyar politikai vezetés, élén az akkori államfővel, Horthy Miklóssal a felerősödő nemzetközi politikai nyomás hatására 1944 júliusában állította le a maradék magyar zsidóság – ami ekkor már a budapestieket jelentette – deportálását.

¹²⁶ Kovács É. – Vajda 2002, 311.

¹²⁷ Kovács A. 2002, 37.

a status quo ante szellemiséget követő magyar zsidó közösség vezetőjévé vált. A magyar zsidóságnak, illetve vezetőinek ez a csoportja 2010 után fokozatosan szoros politikai és gazdasági kapcsolatokat épített ki a kiépülő illiberális magyar politikai rendszerrel, miközben a neológ és a vallási szempontból kevésbé elkötelezett magyar zsidókat is képviselő Mazsihisz (Magyar Zsidó Hitközségek Szövetsége) és az ortodoxokat összefogó, Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség (MAOIH) jóval nagyobb távolságot tart a 2010-es években egyre kevésbé mérsékelt jobboldali politikai platformra helyezkedő magyar kormánnyal szemben. A kormányzat, a kormánypárt és követőinek viszonya a magyar zsidósággal szemben kettős. Egyfelől hangsúlyozzák, hogy nem tolerálják az antiszemitizmust, másfelől 2017-től éveken keresztül olyan propagandakampányt folytattak, ami alkalmas volt a magyar társadalom különböző csoportjaiban meglevő, látens antiszemitizmus fenntartására és megerősödésére.

A magyarországi romák társadalmi viszonyai

A cigányság¹³⁰ a magyar társadalom legnagyobb létszámú etnikai csoportjává vált a 20. század második felében. A népszámlálási adatok szerint 1990-ben anyanyelv szerint a cigányság létszáma 48 072, nemzetiség szerint pedig 142 683 fő volt. A népszámlálási adatok mellett léteznek különböző felmérések és becslések, amelyek többnyire azt tekintik cigánynak, „akit a nem cigány közösség tagjai származása, a hagyományokhoz és a tradíciókhoz való ragaszkodása és nem utolsósorban életmódja alapján cigánynak tekintenek...”¹³¹ Vitathatósága ellenére az 1971-es, 1993-as és 2003-as Kemény István által vezetett szociológiai felvételek során is lényegében ezt a definíciót használták.

A cigány népesség száma az 1971-es felmérés adatai szerint 320 ezer fő, az 1993-as szerint 468 ezer fő, a 2003-as vizsgálat szerint pedig 570–600 ezer fő volt. Utóbbi szerint a magyarországi roma népesség az ország lélekszámának megközelítőleg 6 százalékát teszi ki.¹³² (Zárójelben meg

¹³⁰ Történeti perspektívában a magyar cigányság legújabb kori történeti összefoglalását lásd Majtényi B. – Majtényi Gy. 2016.

¹³¹ Mészáros-Fóti 1996.

¹³² Kemény 1976; Havas–Kemény 1996; Kemény–Janky–Lengyel 2004.

kell jegyezni, hogy a KSH 1993-as reprezentatív összeírása 394 ezer főben adta meg a magyarországi cigányok lélekszámát.) A 2011-es népszámlálás szerint nemzetiségiként közel 308 ezren, a 2016-os mikrocenzus szerint pedig 309 ezren vallották magukat a cigánysághoz tartozónak, 2022-ben a népszámlálás adatai szerint 209 ezren. A létszám meghatározásánál nem hagyható figyelmen kívül, hogy az anyanyelvi, nemzetiségi kötődés bevallását a szubjektív elemek és a napi politika egyaránt befolyásol(hat)ják. Vagyis, ha a magyar társadalomban erősödnek a cigánysággal szembeni előítéletek, akkor nyilván kevesebben vallalják kötődéseiket. A 2010-es években a kutatások szerint¹³³ a magyarországi cigányság tényleges lélekszáma 600–700 ezer fő körül volt

A cigánysághoz tartozók több mint négyötöde magyar anyanyelvűnek vallotta magát az 1970-es években éppúgy, mint az 1990-es évtized közepén. Az 1990-es évek elején a magyarországi cigányság közel egynegyede (22 százaléka) Borsod megyében, valamivel kevesebb, mint egyötöde (18 százaléka) pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében élt. Baranya megyében az aprófalvak kategóriájába tartozó településeken nőtt meg jelentősen a cigányság aránya. Alsószentmártonban például a község népességének 93 százaléka, Gilvánfán 49 százaléka, Kistamásiban 50 százaléka volt cigány már 1993-ban. Az ezredfordulón és a 21. század első évtizedeiben itt és az ország északi, északkeleti területein tovább emelkedett az etnikailag homogenizálódó települések száma,¹³⁴ amelyek egy része etnikai és szegény gettóvá vált.

A Kemény István-féle kutatások a városokban élő cigányság számának növekedését is kimutatták, ám ennek értékelésekor figyelembe kell venni, hogy a várossá nyilvánítások következtében nagyon sok cigány úgy lett városlakó, hogy nem költözött el eredeti lakóhelyéről. 1993-ban mintegy 44 ezer cigány lakott Budapesten, számuk 2003-ra 60 ezer főre emelkedett. A 2003-as felvétel adatai szerint a cigány népesség 49,7 százaléka városlakó, ami hozzávetőlegesen 282 ezer főt jelent. Ugyanakkor a cigányok 40 százaléka ezer főnél kisebb lélekszámú községekben él, a teljes népesség esetében ez az arány csak 17 százalék. Ugyancsak a cigányság „települési sajátossága” a teljes vagy részleges térbeli elkülönülés.¹³⁵

¹³³ A kutatási eredmények összefoglalását lásd Péntes–Pásztor–Tátrai–Pálóczi 2017.

¹³⁴ Virág 2006 és Virág 2016.

¹³⁵ Virág 2010, 266.

22. kép. Cigány kisgyermek, Kiskundorozsma,
Árpa utca, cigánytelep, 1990

Urbán Tamás felvétele

1993 és 2003 között a magyarországi cigányság földrajzi elhelyezkedése is sokat változott. Erősen növekedett számuk és arányuk az ország északi, északkeleti megyéiben és a Dunántúl nyugati megyéiben is. Számuk növekedett, ellenben arányuk csökkent a teljes cigány népességen belül a keleti megyékben, Budapesten és környékén és a Dél-Dunántúlon. 1971-ben a magyarországi cigányság egyötöde élt Borsodban, Hevesben és Nógrádban, 2003-ban már közel egyharmaduk. A 21. század első évtizedeiben ezek a trendek¹³⁶ inkább erősödtek. Az ország északkeleti, keleti, valamint délnyugati térségeiben, a határ menti vidékeken emelkedett a cigány népesség száma. Az elmúlt harminc évben a kedvezőtlen helyzetű, periférikus településeken nőtt a legnagyobb mértékben a cigányság teljes népességen belüli aránya. Mindez azt is jelenti, hogy a roma népesség néhány térségben egyre nagyobb népességarányt képvisel,

és ennek következményeként megindult és számos helyen be is fejeződött e térségek gettósodása.

Demográfiai jellemzőit tekintve a cigány népesség száma, ellentétben az ország népességének egészével, folyamatosan növekedett, bár ez mérséklődő ütemet mutatott az ezredfordulót követő évtizedekben. A cigány családok gyermekszáma nagyobb, de a halálozások száma és aránya sokkal magasabb, mint a többségi társadalomban. Mindez azt eredményezte, hogy a 21. század elején a 15 évesnél fiatalabbak aránya kétszer akkora volt, mint a teljes népességben, viszont a 60 éves és ennél idősebbek aránya a teljes népességben ötszöröse a cigányságénak, 20,2 illetve 3,9 százalék. Korösszetételét tekintve a cigányság fiatalabb, átlagéletkora alacsonyabb, mint az ország teljes lakosságáé. A családi állapottal kapcsolatos adatok azt mutatják, hogy a cigányok fiatalabb korban kötik meg az első házasságukat, de a soha meg nem házasodók csoportja nem alacsonyabb, mint a társadalom egészében. Jelentős különbség van a törvényes és a tényleges családi állapot szerint, 2003-ban a roma férfiak 46 százaléka volt nőtlen a törvényes állapot szerint, a tényleges családi helyzetét tekintve viszont csak 34 százalékuk. Kemény István kutatási eredményei szerint 1993 és 2003 között annak ellenére is mérséklődött a cigány családok gyermekvállalási hajlandósága, hogy a „családok természetesen figyelembe veszik a családi pótlékot a gyermekvállalásnál”.¹³⁷ Utalt arra is, hogy a cigány és nem cigány szegény családokban megjelent a családi túlélést segítő gyermekvállalás stratégiája is, ez azonban a 2010-es évek elejére mindkét csoportban elvesztette jelentőségét. A cigány háztartások átlagos létszáma magasabb volt az ezredfordulón, mint az országos átlag. A 2001-es népszámlálás szerint országosan száz háztartásra 257 fő jutott, a cigány háztartásokban 2003-ban ez a mutató 464 volt, gyakori a több családból álló háztartás, és alig 5 százalékos az egyszemélyesek részesedése.

A cigány etnikumhoz tartozók a népesség egészének átlagánál hátrányosabb helyzetben vannak. Ennek okai: az iskolázottság hiányosságai, a szakképzetlenek magas aránya, az állandó munkahellyel rendelkezők alacsony száma. Az 1989–1990-es rendszerváltás alapvetően átrendezte a foglalkoztatottságot, a cigányság egyértelműen az átalakulás veszteséi közé tartozott, tömegesen veszítették el korábbi, rendszerint alacsony

¹³⁶ Péntes-Tátrai-Pásztor 2018.

¹³⁷ Kemény-Jankó-Lengyel 2004, 25.

presztízsű és rosszul fizetett munkájukat. A foglalkoztatott cigányok száma 1985-ben 125 ezer, 1989-ben 109 ezer, 1993 végén már csak 56 ezer volt. 1994-ben a 15–59 év közötti cigány férfiak 31 százaléka, a 15–54 éves nők 18 százaléka állt alkalmazásban. 1993 és 2001 között nem csökkent a cigányok munkanélkülisége sem.¹³⁸ A Kemény-féle 2003-as felmérés szerint a 15–74 éves cigány népességnek a 21 százaléka volt foglalkoztatott, a nyugdíjasok aránya 17 százalék volt, a gyesen, gyeden lévő nőké 30 százalék. A munkanélküli segély, a jövedelempótló támogatás vagy a szociális segély a cigányok 17 százalékának volt elsődleges bevételi forrása. 2003-ban a valamilyen munkát végző cigányok 71 százalékának volt rendszeres, egész éven át tartó kereseti lehetősége, 19 százaléknak néhány hónapnyi, 10 százaléknak pedig csak alkalmi munkája. A munkával rendelkezők 70 százaléka segéd- vagy betanított munkásként dolgozott, a főállásban foglalkoztatottak havi keresete átlagosan 61 ezer forint volt.

A 2010-ben hatalomra jutott és azóta is az országot vezető jobboldali kormányzat a közfoglalkoztatás kiterjesztésével próbálta meg mérsékelni a romák munkaerőpiaci hátrányait, mérsékelt sikerrel. 2017-ben a 15–64 éves roma férfiak 54,6%-a volt foglalkoztatott, a nőknek azonban csak 35,9%-a. A romáknak a nem roma népességre jellemzőnél még így is lényegesen magasabb munkanélküliségi rátája a 2014. évi 30,1%-ról 2017-ben 18,5%-ra csökkent. Továbbra is kevés roma fiatal szerez szakmai végzettséget. A 18–24 éves roma fiatalok kétharmada korai iskolaelhagyó volt 2017-ben, mindez konzerválja a rossz foglalkoztatottsági viszonyokat.

1994-ben a szellemi foglalkozásúak aránya a cigány népességben belül alig haladta meg az 1 százalékot, miközben az ország teljes népességének már egyharmada élt valamilyen szellemi munkából 1990-ben. A fizikai foglalkozásúak között pedig igen alacsony (7–8 százalék) a szakmunkások aránya. A munkanélküliek aránya 1990-ben az országos átlag ötszöröse, 1993-ban pedig kétszerese volt körükben. Amíg az 1990-es évek elején az ország háztartásainak 9 százaléka volt kereső nélküli, a cigány háztartások esetében az arány 28 százalék, azaz hozzávetőlegesen minden harmadik-negyedik cigány család nem rendelkezett munkajövedelemmel. A 2010-es években minden ötödik, 18–59 év közötti roma élt foglalkoztatott nélküli, vagyis rendszeres munkával és jövedelemmel nem rendelkező, kereső nélküli háztartásban. Ezek a családok szociális segélyekből,

23. kép. Roma család pincelakásukban, 1992

Hajtmanszki Zoltán felvétele

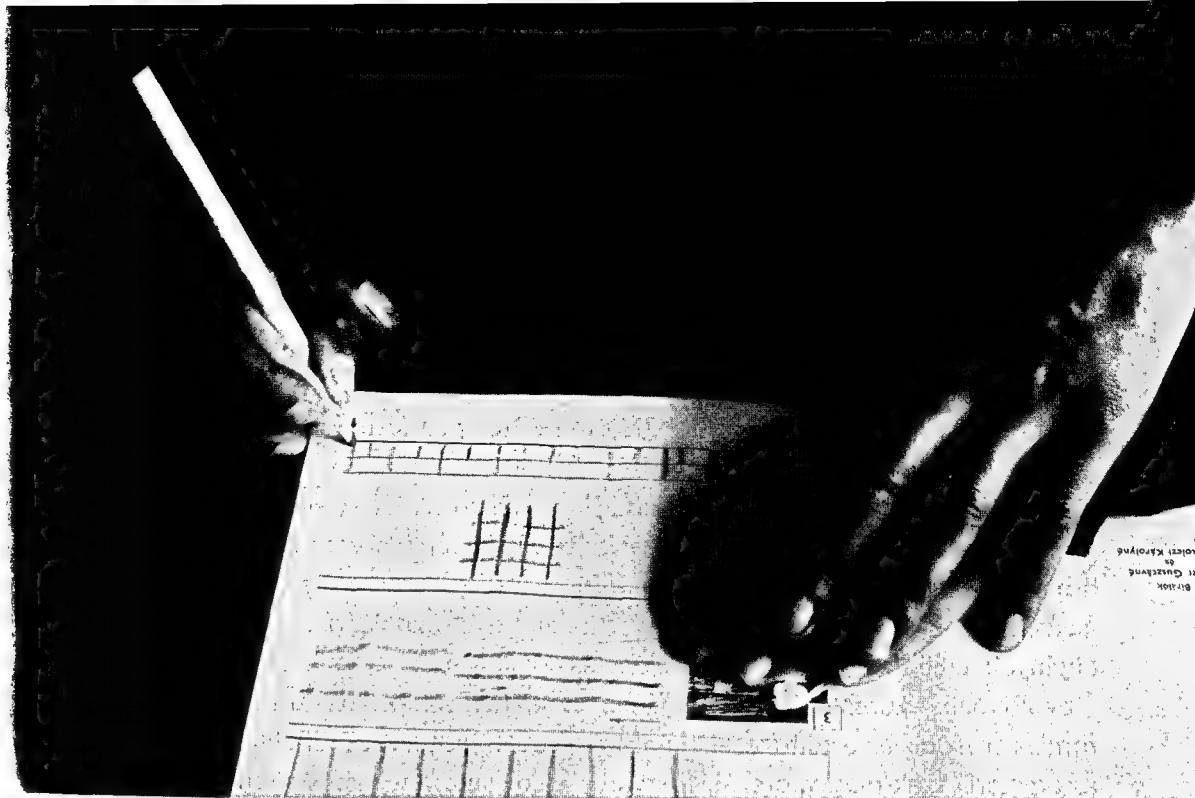
családi pótlékból, jövedelempótló támogatásból és feketemunkából tartották fenn magukat. A cigány családokban hagyományosan magas az átlagos gyermekszám, részben emiatt az egy főre jutó jövedelem átlaga is jóval az országos átlag alatt marad. Mindezek következtében a Kemény István vezetésével 1993-ban végzett szociológiai felmérés azt mutatta ki, hogy a Magyarországon élő cigányság kétharmada a szegénységi küszöb alatt élt, ezt a 2003-as elemzés eredményei is megerősítették, hiszen az átlagos cigány háztartásokban az egy főre jutó havi jövedelem a teljes népességre vetített 60 ezer forintos átlagnak az egynegyedét sem érte el. Országosan a legalsó jövedelmi csoportba tartozók egy főre jutó jövedelme 19 200 forint volt, a cigány háztartások 56 százalékában még ezt a szintet sem érte el a jövedelem. „A cigány háztartások 18 százaléka a jövedelméből szűkösen meg tud élni, de nagyobb megtakarításokra vagy befektetésekre nem képes. A cigány háztartások 82 százalékának jövedelme nem éri el a KSH által számított létminimumot, és alapvető

¹³⁸ Kertesi-Kézdi 2011.

szükségeit is csak részben tudja kielégíteni. A cigány háztartások 56 százaléka a lakosság alsó jövedelmi tizedéhez tartozik, és még táplálkozni sem tud kielégítően.¹³⁹

A 2011-es népszámlálás adatai szerint a helyzet nem javult, nagyon nagy a különbség a cigány és a nem cigány nemzetiségűek társadalmi rétegek szerinti összetételében. Elenyésző a vezetők, az értelmiségiek és a hivatalnokok hányada a cigányoknál: a 15-74 éveseknek mindössze az egy százaléka tartozik ebbe a csoportba. Viszont a szakképzetlen munkások aránya messze a lakossági átlagot meghaladó: a férfiak 27, a nők 22 százaléka sorolható ide. Nagyon magas a munkaerőpiacról kiszakadók hányada is a cigányoknál: több mint egynegyedük tartósan munka nélkül van, illetve olyan (már nem tanuló) fiatal, akinek még nem volt állása. A nőknél magas azon egyéb inaktívak, eltartottak aránya is, akik még soha semmilyen formában nem szereztek tapasztalatokat a munkaerőpiacon. A posztkommunista átmenet óta már generációk váltak felnőtté úgy, hogy mindennapi életutinjainak nem része a rendszeres munka.

Az iskolázottság, ami a leszakadó, marginalizálódó, gettósodó cigányság számára a helyzet megváltoztatásának a kulcsa lehetne, nem javult érdemben a rendszerváltás után, sőt a gyorsuló elszegényedés miatt az iskoláztatás költségei vállalhatatlanok lettek sokak számára. A 2003-as szociológiai felvétel azt mutatta, hogy a cigánygyerekek életkorban késve, 15-16 éves korban, egyötödük 17 évesen, minden negyedik gyerek pedig soha nem is fejezte be az általános iskolát. Ugyancsak alacsony, 2-5 százalék volt az 1990-es években és a 2000-es évek elején a megfelelő korcsoportokon belül a befejezett középiskolai végzettségűek, érettségizettek aránya. A középiskolai képzés költségeit csak a szegénységi küszöb felett élő, stabil jövedelemmel rendelkező családok tudják biztosítani, az ő arányuk legfeljebb 15-20 százalékra tehető. Vagyis az iskoláztatás különbségei is erősítik a szegregálódást, a leszakadást. A 2010-es években a roma népesség iskolázottsága nem változott meg érdemben. Ebben szerepet játszott az is, hogy az iskolaköteles életkort leszállították. A 2015-ös Roma Inclusion Index adatai szerint az iskoláskorú roma gyerekek 23 százaléka nem fejezte be az általános iskolát, csak egyhatodik jutott el a középiskolába, az egyetemet végzettek aránya pedig mindössze 1 százalék volt. Ugyanakkor az frástudatlanok aránya meg-

24. kép. Cigánygyerek iskolában, 1976

Révész Tamás felvétele

haladta az 5 százalékot.¹⁴⁰ A 2020/2021-es pandémia tovább rontotta a romák iskolázottságát, hiszen a karantén miatt bevezetett távoktatáshoz szükséges eszközök a családok nagy részénél nem álltak rendelkezésre, növekedett a korai iskolaelhagyók száma.¹⁴¹

A cigány gyerekek általános iskolát el nem végző egyötöde gyakorlatilag automatikusan tartósan munkanélküli lesz és a legszegényebbek közé kerül; de az általános iskolát befejező, ám tovább nem tanulók 60-70 százaléka is nagy valószínűséggel munkanélkülivé válik, és a szegénység határozza meg az életét.

Azt is meg kell jegyezni, hogy a magyarországi cigányságon belül is kialakult egy vékony és a 21. században sem nagyon bővülő „elitréteg”. Ezt a csoportot a cigányság politikai képviselői, vezető értelmiségiek,

¹⁴⁰ Az adatokat idézi: Cserti Csapó 2019.

¹⁴¹ Roma in 10 European Countries – Roma Survey, 2021.

¹³⁹ Kemény-Janky-Lengyel 2004, 135.

művészek, a „hagyományos foglalkozások” gyakorlói – zenészek, nép- és iparművészek, vásároló kereskedők – és vállalkozók alkotják.

Amíg 1971-ben még a magyarországi cigányoknak több mint a kétharmada élt elkülönülő telepeken, addig 1993-ban 13 százalékuk (60 ezer fő), 2003-ban pedig 6 százalékuk (36 ezer fő). Egy 1990-es évek végén készült kormányzati felmérés százezerre tette a telepeken élők számát. Megfigyelhető, hogy a rendszerváltás után új telepek jöttek létre, illetve a településeken belül felgyorsult a szegregálódás, aminek következtében etnikailag homogén, gettósodó települések, településrészek alakultak ki. Főként a borsodi és a baranyai aprófalvas térségekben vált előrehaladottá a népességcserélődés folyamata, ami etnikailag egynemű lakosság kialakulását eredményezte. „Cigányok oda tudnak beköltözni, ahonnan a nem cigányok elköltöznek, vagyis a települések hanyatló, leromló részeibe. Az elköltözés azután erősödik a cigányok beköltözésének hatására és a leromlás erősödik az elköltözések hatására.”¹⁴² Jól mutatja ezt többek között az egykori észak-magyarországi iparváros, Ózd esete, ahol a posztkommunista átmenet időszakában és azt követően az egykor magas presztízsű, jó állapotban lévő vagy kevésbé elhanyagolt munkáskolóniák/munkáslakótelepek – Hétes, Kiserdőalja, Újtelep – népessége részben vagy teljesen kicserélődött és etnikailag, jövedelmileg gettósodó településrészévé vált.

Az ilyen népességmozgásoknak és az ismétlődő, cigánytelep-felszámolási törekvéseknek is szerepe volt abban, hogy mindezek ellenére is valamelyest javultak a cigányság lakásviszonyai. 1993-ban a lakások egyharmada volt egyszobás, 2003-ban 28 százaléka, a kétszobás lakások aránya 10 év alatt lényegében változatlan (43-42 százalék) maradt, a háromszobásoké viszont 40-ről 47 százalékra emelkedett. Az ezredfordulón a lakások közel négyötöde téglá- vagy betonfalazatú, a vert falú vályogépületek aránya egyötöd volt. 1993-ban és 2003-ban egyaránt a lakások 98 százalékában volt villany, vezetékes víz 65, illetve 72 százalékukban volt elérhető, WC a lakások 49-51 százalékában, fürdőszoba pedig 48-57 százalékában fordult elő.¹⁴³ A laksűrűség, összhangban a lélekszám emel-

¹⁴² Kemény-Jankó-Lengyel 2004, 56.

¹⁴³ Meg kell jegyezni, hogy a rendszerváltást követően elszegényedő cigány (és nem cigány) családok esetében a vezetékes víz- vagy a villanyáram-szolgáltatás gyakran megfizethetetlen költséggé vált. S bár a lakásokban a szolgáltatás elérhető, a díjhátralék miatt gyakori annak szüneteltetése, amit fekete/illegális villany- vagy vízvételezéssel oldanak meg az érintettek.

kedésével, növekedett. 1993-ban a cigány népességben az egy szobára jutó személyek száma 2,27, 2003-ban 2,4 volt. A kis alapterületű lakásokban az egy főre jutó alapterület 36 százalék esetében kevesebb volt, mint 10 négyzetméter. Az életkörülmények alakulását a jövedelmi helyzet határozta meg, így annak ismeretében, hogy a cigányság jelentős része napjainkban a mélyszegénységben élők közé tartozik, életminősége is sokkal alacsonyabb a többségi társadalom átlagánál. Az alacsony iskolázottság, a szakképzettség hiánya folyamatosan kiszolgáltatott helyzetben tartja ezt a csoportot, aminek az életviszonyait számos vonatkozásban meghatározza a szegregáció is. Ennek a mérséklése a 2010-es években többnyire sikertelen maradt, annak ellenére, hogy Magyarország az Európai Uniótól jelentős pénzügyi támogatásokat kapott erre a célra. A kiépült illiberális berendezkedés viszonyai között ezeknek a pénzeknek a felhasználása átláthatatlanná és rendkívül alacsony hatékonyságúvá vált, gyakran a roma kisebbségi önkormányzatok vezetőinek aktív közreműködésével.

Kisebbségi magyar társadalmak a Kárpát-medencében

A 20. századi történelem fordulatainak következtében a magyarság jelentős csoportjai¹⁴⁴ kerültek a történelmi Magyarország utódállamaiba. Számukra az 1989-1990-es kelet-európai rendszerváltások többnyire alapvetően pozitív változásokat hoztak, hiszen a demokratikussá váló viszonyok között a magyar kisebbségek megszervezhették politikai és kulturális érdekképviselőiket, kevésbé korlátozták az anyanyelvi oktatás lehetőségeit, javult az anyaországgal történő kapcsolattartás is. Mindez korántsem volt zökkenőmentes folyamat, hiszen a hamis történelmi reflexek szinte mindenhol életre hívták azokat a politikai erőket, amelyek ideológiájukat a szélsőséges, kirekesztő nacionalista gondolkodásra alapozták.¹⁴⁵

A rendelkezésre álló adatok szerint a Kárpát-medencében a jelenlegi országhatárokon kívül a 2010-es évek elején mintegy 2,1-2,2 millió fő volt a magyar kisebbség lélekszáma. Ebből Erdélyben a 2011-es nép-

¹⁴⁴ A trianoni békekötés után kisebbségi léthelyzetbe került magyar közösségek 20. századi történetéhez lásd Bárdi-Fedinec-Szarka 2011.

¹⁴⁵ Lásd Cordell-Jajecznik (eds.) 2015.

számlálás adatai szerint 1,24 millió; Szlovákiában 458 ezer, 2012-ben a szerbiai Vajdaságban 254 ezer, az Ukrajnához tartozó Kárpátalján pedig 141 ezer magyar él. Mellettük kisebb, 30-40 ezer fős diaszpórák élnek Horvátországban, Szlovéniában és Ausztria Burgenland tartományában. Az 1990-es években az addig sem kiemelkedően kedvező természetes és technikai demográfiai trendek egyértelműen negatív irányt vettek. A természetes szaporodás mérséklődött, a halálozás növekedett, a migrációs kényszer/kedv fokozódott, csakúgy, mint az asszimilálódás. Mindez a kisebbségben élő magyarság általános létszámcsökkenését eredményezte, ami tartóssá vált és felerősödött a 2010-es években. A 2020/2021-es népszámlálások előzetes adatai szerint a Romániában élő magyarok száma 1,002 millió főre, a legnagyobb jugoszláv utódállamban élő magyaroké pedig 200 ezer főre csökkent. Az ukrajnai magyar kisebbség elvándorlását pedig a 2022-ben kitört orosz-ukrán háború gyorsította fel. Ennek következtében a 2020-as évek elejére az anyaországon kívül élő, Kárpát-medencei magyarság létszáma 2 millió fő alá esett.

Az etnikai identitás megőrzése szempontjából a határ menti, illetve a továbbra is magyar többségű települések, területek lakói vannak a legkedvezőbb helyzetben. Összességében azonban látható, hogy az 1989-1990-es átmenet óta eltelt évtizedek során a kisebbségi magyar társadalmak demográfiai viszonyai jelentősen romlottak. Miután ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszanak a természetes demográfiai tényezők, amelyeknek a megváltozására nem mutatkozik reális esély, jelentősen romlottak és romlanak a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek tartós megmaradási esélyei.

A szomszédos országokban élő magyarság¹⁴⁶ területi elhelyezkedése és településszerkezeti megoszlása folyamatosan változott és régióként jelentős eltéréseket mutat. Az ötezer főnél nagyobb lélekszámú településeken élő magyarok aránya a Vajdaságban és Erdélyben a legmagasabb. S ugyancsak az erdélyi magyarok között a legnagyobb a százezer főnél nagyobb városokban élők aránya is. Ezzel ellentétesen a rossz infrastruktúrájú, elöregedő társadalmú, ezer főnél kisebb létszámú falvakban a legmagasabb arányban a muravidéki, horvátországi, őrvidéki és szlovákiai magyarok élnek. Ebből az is következik, hogy az erdélyi és a vajdasági magyarok a legurbanizáltabbak, de a korábbi évek asszimilációs politiká-

¹⁴⁶ A kérdéskört részletesen áttekinti Bárdi et al. 2008.

jának következtében a magyar kisebbség fokozatosan háttérbe szorult a szomszédos országok városaiban. Ez azokban a városokban – Marosvásárhely, Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti – a légszembetűnőbb, ahol a legnagyobb létszámú magyar kisebbségek éltek-élnek.

A magyar kisebbségek népesedési helyzetét az asszimilációs nyomás, a migrációs kényszer mellett alapvetően a természetes népmozgalmi tényezők (születés, halálozás) határozzák meg. Bár ilyen összegző magyar kisebbségi statisztika nem áll rendelkezésre, általános trendként a természetes szaporodás mérséklődése és a halálozás enyhe emelkedése, stagnálása jellemző. Az 1990-es évek elején már csak Dél-Szlovákiában és Kárpátalján haladta meg az ott élő magyarok élve születési arányszáma a halálozási mutatót, máshol ez nem így volt. Az ezredfordulót követően gyakorlatilag valamennyi kisebbségi magyar társadalom természetes fogyásnak indult.¹⁴⁷ Ebből következően az elmúlt évtizedekben a kisebbségi magyarságra is a természetes fogyás volt jellemző, aminek üteme közel azonos volt az anyaországiéval. A legrosszabb a helyzet Erdélyben, ahol a természetes szaporodás az 1980-1990-es évek fordulóján ment át természetes fogyásba, az egyetlen pozitív tény ebben csak a székelyföldi magyar népességnek az erdélyi átlagánál kedvezőbb természetes szaporodási mutatója volt. Szlovákiában az alacsony és mérséklődő termékenységi szinthez erősödő elöregedés társul, ami hosszú távon rontja a demográfiai kilátásokat. Ugyancsak kedvezőtlenre fordultak a vajdasági magyarok demográfiai folyamatai, ahol az 1990-es évek menekülthulláma a fiatal generációk tagjait ragadta el. Kárpátalján az elvándorlás/áttelepülés mellett az 1990-es évektől jelentősen emelkedett a halandóság, és csökkent a születések száma. Mindegyik kisebbségi magyar társadalomra nőbőbblet jellemző, ami Kárpátalján a legmagasabb (száz nőre 85 férfi jut) és Szlovákiában, valamint Erdélyben a legalacsonyabb (93-94). Az egyetlen kivétel az erdélyi Hargita megye, ahol a nemek az ezredforduló időszakában még egyensúlyban voltak.

A korösszetétel tendenciái sem igazán kedvezőek, főként az alacsony természetes reprodukció, a fiatalok elvándorlása és a természetes vagy szorgalmazott asszimiláció miatt. A gyermekkorúak (14 éven aluliak) aránya az erdélyi és szlovákiai magyarok körében 19-20 százalék volt, ezzel szemben a muravidéken, Horvátországban igen alacsony, 10 százalék kö-

¹⁴⁷ A kérdéshez lásd többek között: Kiss-Barna 2012; Gyurgyík 2006; Gyurgyík 2012.

rül alakult. A magyar nemzetiségű idősre éppen ennek az ellenkezője volt érvényes, vagyis itt volt a legmagasabb. A korstruktúra az erdélyi magyarok körében volt a leginkább kiegyensúlyozott.

A családszerkezettel kapcsolatos adatok azt mutatják, hogy a halálozás és válás miatt kialakult csonka családok aránya a szlovákiai és az erdélyi magyarok esetében volt a legalacsonyabb (12,7, 13 százalék). Viszont valamennyi magyar kisebbségre jellemző az eltartott gyermek nélküli családok magas – 32–43 százalék közötti – aránya. Az utóbbi években folyamatosan emelkedett az etnikailag vegyes házasságok aránya, ami egyértelműen a természetes asszimilálódás erőteljesebbé válására utal.

A kisebbségben élő magyaroknak közel a fele aktív kereső volt a rendszerváltást követő évtizedben, 44–49 százalék között mozgott ez a mutató. A korszerkezet átalakulása, a kisebbségi magyar társadalmakban is kibontakozó előregedés miatt a 2000-es években az aktív keresők száma fokozatosan csökkent. A foglalkozási átrétegződés lényegében hasonló volt, az államszocialista korszak végére a mezőgazdasági keresők aránya jelentősen csökkent, az iparban és a szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya emelkedett, de ebben régióként viszonylag jelentős eltérések mutathatók ki. Az 1990-es években például még továbbra is az átlagnál magasabb volt a mezőgazdasági keresők aránya a Vajdaságban, Horvátországban és Dél-Szlovákiában. Az ipari foglalkoztatottak aránya Erdélyben volt a legmagasabb, az összes magyar aktív kereső 52,7 százaléka tartozott ide, míg a mezőgazdaságban csak 16,2 százalékuk dolgozott. A szolgáltató szektor jelentősége a foglalkoztatásban minden régióban mérsékelt volt. Demográfiai és oktatáspolitikai okok miatt igen alacsony a magyarok szerepe/aránya a tudományban, a kutatásban és az oktatásban. Ebben nyilvánvalóan meghatározó szerepe volt az utódállamok anyanyelvi oktatást korlátozó politikai gyakorlatának is. Jól mutatja ezt, hogy a 24 éves és idősebb korú kisebbségi magyarság között rendszerint a fele a felsőfokú végzettségűek aránya a befogadó/többségi ország/nemzet mutatójához képest. Erdélyben és Szlovákiában 4,7 százalék, Vajdaságban 5,9 százalék. Nem javítja az esélyeket a magyar értelmiség elmúlt évtizedekben erősödő kivándorlása sem. Kedvező viszont, hogy a magyar kisebbségek aránya az iskolázatlanok és írástudatlanok között mindenhol jóval kisebb volt, mint a többségi társadalomban. Erdélyben például 2,4 százalék, a románoké 4,8 százalék volt. Kétségtelenül fontos fejlemény, hogy az 1989–1990 óta eltelt évtizedek során jelentősen meg-

erősödtek a kisebbségi magyar társadalmak elitjei. A korábban domináló elitszegmens, a kulturális elit kiegészült a politikai és gazdasági elitcsoportokkal.¹⁴⁸

Az identitás megőrzésében, a kisebbségi magyar lét élhetőbbé tételében az európai közösséghez tartozás kétségtelenül új helyzetet és lehetőséget teremtett. Egyrészt az EU transznacionális szelleme és rendje fékezheti a szomszédos országok többségi társadalmának magyar kisebbségekkel szembeni erőszakos asszimilációs törekvéseit, másrészt ennek az ellentettje is bekövetkezhet, vagyis hogy a multikulturalizmus a többségi társadalmakban is erősítheti a nemzeti azonosságtudat megőrzésének törekvését, ami újabb és új típusú konfliktusokhoz vezethet. Ugyancsak kérdéses, miként egyeztethető össze zökkenőmentesen a többségi és kisebbségi társadalmak nemzeti identitásának megőrzésére irányuló természetes törekvés az európaizáció folyamatával, hatásaival.

¹⁴⁸ A kérdéshez lásd Kovách (szerk.) 2011.

25. kép. Munkásnő egy szövőüzemben, 1986

Erdei Katalin felvétele

VI.

TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS

*Mobilitás és társadalomszerkezet
a posztkommunista átmenetben
és az illiberális rendszerben*

A késő Kádár-kor magyar társadalmának sajátosságai

Az 1970-es és 1980-as években a szovjet blokk országai¹⁴⁹ között Magyarországot¹⁵⁰ – kicsit ironikusan – a legvidámabb barakként emlegették. Ennek a megállapításnak volt is némi igazságtartalma, hiszen a gazdaságban és a mindennapi életben talán valóban Magyarországon volt a legelviselhetőbb a kommunista párt ideológiai és politikai felügyelete az egykori szovjet birodalomban.¹⁵¹ Mindez természetesen nem valamiféle nagylelkű politikai belátásból fakadt, hanem az 1956-os forradalom tapasztalatából és az államszocialista rendszer működőképességének fenntartásához fűződő hatalmi érdekből. Mindennek ismeretében válik érthetővé, hogy miért próbálkoztak 1968-tól a tervgazdaság részleges piacosításával, majd a (terv)gazdaság válságának elmélyülésével párhuzamosan miért

¹⁴⁹ A kelet-közép-európai társadalmi változásokat az európaizálódás kontextusában lásd Bafoil 2009. A régió 20. századi történetének a legújabb összefoglalása: Borodziej-Holubec-Puttkamer (eds.) 2021-2022.

¹⁵⁰ Részletesen lásd Valuch 2001.

¹⁵¹ Lengyelországban állandósuló politikai és gazdasági válság volt, kiépültek a kommunistaellenes párhuzamos struktúrák, Csehszlovákiában az 1968-at követő normalizáció erősítette a rendszer elnyomó jellegét, az NDK-ban pedig a dogmatikus kommunista Honecker-rezsim nehezítette meg a hétköznapiakat, annak ellenére, hogy Nyugat-Németországgal fokozatosan javították a kapcsolataikat, különösen gazdasági téren.

engedélyezték már az 1980-as évek elejétől a kisméretű társas magánvállalkozások létrehozását.

A késő Kádár-korszak társadalmi szerkezete az 1980-as évek elejére alakult ki. A társadalom újrarétegződésében egyre jelentősebb mértékben érvényesült a duális (az államilag ellenőrzött, valamint a részben legális, részben illegális¹⁵² magán-) gazdaság szerepe.¹⁵³ A jövedelmi különbségek folyamatosan és gyorsuló mértékben növekedtek, megkezdődött az (elő)vállalkozói réteg kialakulása. Az 1960-as évek végétől kezdődően végbement változások következtében a kialakult feltételekhez alkalmazkodva előbb a mezőgazdaságban, majd az ipari és szolgáltatótevékenységhez kapcsolódva (is) széles körűvé vált a második gazdaság.¹⁵⁴ Az 1980-as évektől pedig a legális kisvállalkozási formákban való részvétel vált fokozatosan egyre fontosabb struktúráképző tényezővé. Ezt támasztják alá az 1980-as évek első felében készült különböző közvélemény-kutatások és szociológiai felmérések, amelyek szerint a magyar társadalom negyötöde hasznosnak tartotta a kisvállalkozásokat, és a háztartások háromnegyede részesedett valamilyen formában a második gazdaságban megtermelt jövedelmekből. Ez arra is utal, hogy a társadalmi rétegződés szempontjából a politikai tőke birtoklásának jelentősége az 1970–1980-as évek fordulójától egyre jelentéktelenebbé vált, tulajdonképpen csak a kiemelt vezetői posztokon és szűkülő nómenklatúrapozíciókban maradt az alkalmazás és a karrierépítés – egyre inkább formális – feltétele a kommunistapárt-tagság.

¹⁵² Az 1980-as évek második felében elképesztő méreteket öltött az illegális kereskedelem, a magyar bevásárlóturizmus, elsősorban Ausztria irányába, schillingmilliók vándoroltak az osztrák kereskedőkhöz különösen 1988–1989-ben. Csak 1989-ben 51 500 személyautó került be Magyarországra magánimport formájában. Szintén fénykorukat élték az ún. KGST-, vagy más néven lengyel piacok, ahol milliók nagyságrendben cseréltek gazdát a különböző (csempész)árak. Mindez igen komoly mértékű, adózatlan jövedelmet jelentett a benne részt vevők számára.

¹⁵³ Lásd Árvay-Vértes 1993.

¹⁵⁴ Magyarországon, a többi államszocialista rendszerhez hasonlóan igen széles körű volt az állam által nem ellenőrzött, magánszemélyek által folytatott féllegális és illegális jövedelemszerző tevékenységek köre, ami az engedély nélküli kereskedelemről a feketemunkán, az engedély nélküli személy- és teherfuvarozáson és a bevásárlóturizmuson keresztül a csempészetig terjedt. Lényegében a tervgazdasági rendszer működési nehézségei teremtették meg a különböző cikkek és tevékenységek keresletét és kínálatát. Magyar-lengyel összehasonlításban lásd Kochanowski 2017.

Az 1970–1980-as években a társadalmi szerkezet változásai közül meg kell említeni a kvázi „középrétegesedést” – más kifejezéssel a „polgárjogok nélküli polgárosodást” –, a vagyon és jövedelem szerinti differenciálódást, s a magyar társadalom mobilitási szempontból történő lassú bezáródását. A mobilitási viszonyok záródása egyrészt a korábbi évtizedek tömeges társadalmi helyzetváltoztatásainak megszűnését, másrészt pedig azt jelentette, hogy erősödött a különböző társadalmi csoportok önreprodukciója. Ennek éppúgy részét képezte az 1950-es években vezetővé, szellemi foglalkozásúvá váltak leszármazottainak értelmiségivé válása, mint a fizikai/városi munkásság erősödő pozíciótörökítése saját gyermekeikre. Az 1980-as években a 30 éves és fiatalabb szakmunkás-generációkon belül erőteljes differenciálódás kezdődött. Kisebbségi hányaduknak javultak az esélyei a korábbinál kedvezőbb társadalmi pozíció elérésére, míg a többség „még a szülők társadalmi pozíciójának megtartására is képtelen és a hátrányosabb helyzetű rétegekbe csúsznak le”, vagyis betanított, segéd- vagy alkalmi munkásokká váltak.¹⁵⁵ Ugyanakkor a tapasztalt, nagy tudású, jó kapcsolatrendszerrel rendelkező szakmunkások közül kerültek ki a kisiparosok; majd az 1980-as évek elejétől a kisvállalkozók egy része is ebből a csoportból rekrutálódott.

Az államszocialista korszak jellegzetessége a gondolkodásmódok és magatartásformák megkettőződése; aminek minden bizonnyal szintén jelentős hatása volt a társadalom szerkezetében végbement változásokra is. Az 1960-as évek végétől a magyar munkavállalók – ipari munkások, földművesek – jelentős része kettős elv jegyében szervezte az életét. Reggel hattól délután kettőig irányított munkás volt egy gyárban vagy termelőszövetkezeti alkalmazottként dolgozott, délután kettőtől este hatig pedig vállalkozóként próbált boldogulni és többletjövedelemre szert tenni. Ettől az időszaktól kezdődően komolyan befolyásolta a magyar társadalom szerkezetét a gazdasági mentalitás átalakulása, az individualizáció, az autonómia igénye, az életmód átalakulása, a polgárit szimuláló életformák terjedése. A vállalkozó hajlam; a kockázatvállalási készség növekedését, ugyanakkor az 1980-as évek társadalmi változásainak irányát is mutatta a piaci szereplők gyorsuló térnyerése a magyar gazdaságban és társadalomban. 1982 és 1988 között a kisiparosok száma egyharmadával nőtt, a kiskereskedőké duplájára emelkedett, a különböző vállalkozási formákban

¹⁵⁵ Bukodi 1995.

részt vevőkkel együtt a magánszféra ugyanebben az időszakban hasonló dinamikával gyarapodó dolgozóinak száma 1988 végére meghaladta a félmillió főt. Vagyis már a politikai rendszerváltás kibontakozása előtt az aktív keresőknek az egynolcada a magánszektorban dolgozott.

A mobilitásvizsgálatok szerint a kisvállalkozói réteg legfontosabb rekrutációs bázisa a szakmunkásság volt, ami egyben azt is jelenti, hogy nem a történeti kispolgárság született újjá, hanem új kisvállalkozói réteg alakult ki.¹⁵⁶

A falvakban élők esetében az 1990-es évek történései azonban csak részben igazolták azt az 1980-as években elfogadott szociológiai megközelítést, hogy a háztáji gazdálkodás megerősödése megteremtette egy „vállalkozó, törpebirtokos réteg” kialakulásának lehetőségét. A magángazdálkodók létszámának növekedése jelentősen elmaradt a várakozásoktól, a földek és a művelésükhöz szükséges eszközök új típusú társas vállalkozások tulajdonába kerültek az 1980-1990-es évek fordulójától. (Részletesen lásd később)

A társadalomban és a közgondolkodásban bekövetkezett átrendeződések jól nyomon követhetők az egykori presztízsvizsgálatok¹⁵⁷ segítségével. Az egyes társadalmi pozíciók, foglalkozások megítélésében már 1983-ban is a foglalkozással járó kereseti lehetőség, a feladat ellátásához szükséges tudás, a hatalom és a társadalmi hasznosság volt mérvadó. Rangsoruk 1988-ig csak kismértékben változott. Az 1980-as években folyamatosan erősödött a tudás, az önállóság és a pénz társadalmi értéke. A vizsgálat tanúsága szerint azoknak a tevékenységeknek az elismertsége növekedett, amelyek ellátása során az előbb említett tényezőknek fontos szerep jutott. Többek között idesorolható a körzeti orvos, az ügyvéd, a kisiparos, a kiskereskedő, az újságíró. A csökkenő értékű pozíciók közé került a megyei párttitkár, a bányász, a rendőr, a katonatiszt, a tanár vagy a gyári segédmunkás.

A késő Kádár-kor – lényegét tekintve – a gazdaságra korlátozódó polgárosodás kezdetének és kibontakozásának időszaka. A magyar társadalomban és gazdaságban tehát már az 1980-as évek elejétől olyan fontos átrendeződések, változások kezdődtek el, amelyek csak az 1990-es évek első felében, a politikai átmenetet követően válhattak teljes körűvé.

¹⁵⁶ Andorka 1995.

¹⁵⁷ Harcsa-Kulcsár 1986.

A rendszerváltás, a posztkommunista átmenet és az illiberalizmus hatásai a társadalmi tagolódásra

Az 1990-es évek közepén már tetten érhetők a rendszerváltás szerkezeti hatásai. Ekkor bontakozott ki a dezindusztrializáció és a posztindusztrializáció. A tömeges társadalmi helyváltoztatások időszakában számos vonatkozásban továbbra is korlátozott módon polgárosodó társadalmi viszonyok jöttek létre. Ezt alapvetően befolyásolta többek között az egykori állami tulajdon magánosítása és újraosztása, a piaci viszonyokhoz történő alkalmazkodás, az államszocializmus gazdasági és társadalmi intézményrendszerének a lebontása¹⁵⁸ és a multinacionális tőke térnyerése. Az átmenet okozta változások az 1990-es évek második felében fokozatosan konszolidálódtak.

A politikai átmenet időszakában alapvetően megváltozott a társadalom szerveződésének, működésének és irányításának rendje. A centralizált, autoriter berendezkedést a jogra, a szabadságra, a demokráciára és az autonómiára épülő társadalomszerveződés váltotta fel. Alapvetően átalakult Magyarország gazdasági szervezete. A kvázi piaci elemeket tartalmazó tervgazdaságot felváltotta a piacgazdaság. A gazdasági szerkezetváltást annak minden – társadalmi – következményével együtt egyfelől az egykori szocialista (nehéz)ipar majdnem teljes körű leépítése, másfelől az 1988. évi VI. – a gazdasági társaságok alapításáról szóló – törvény és az évtizedforduló „spontán” privatizációja gyorsította fel. A tulajdon-, jövedelmi és vagyoni viszonyok átrendeződésében – ahogyan Pitti Zoltán megfogalmazta – „az egészen eredeti tőkefelhalmozásban”¹⁵⁹ fontos szerepe volt a szabályok tisztázatlanságának, az államot megillető adóbevételek magánzsebekbe vándorlásának is. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az országba beáramló nemzetközi tőke a saját logikája szerint működött, nemritkán ellentétesen a privatizációs szándékokkal és az „ál-

¹⁵⁸ Részletesen lásd Kornai 1996b.

¹⁵⁹ Pitti 1997. A folyamat természeténél fogva lehetetlen megbecsülni, hány milliárd forint adót nem fizettek be, feltételezhető, hogy sok, a tudatos adóelkerülési tranzakciók során tíz-százmilliárdos nagyságrendű illegális jövedelem keletkezett, ami aztán kifehéritve a tőkefelhalmozásban, a vagyonszerzésben fontos szerepet játszott.

lami" szociális ellátási kötelezettségekkel. Ez a társadalmi egyenlőtlenségek újrendezését is befolyásolta.

Mindennek ismeretében megkerülhetetlen a kérdés: milyen tényezők befolyásolták az átalakulás folyamatában az egyes emberek társadalmi helyzetét és pozícióváltását? A posztkommunista átalakulás során, az 1989-et követő bő fél évtizedben a piacivá váló körülmények között folyamatosan felértékelődött az iskolázottság, a szakképzettség és a szaktudás – ezen belül a konvertálható tudás – szerepe a strukturálódás folyamatában. Tovább növekedett a szimbolikus tőkék – kapcsolatok, kreativitás és vállalkozói hajlandóság, az alkalmazkodóképesség – szerepe a társadalmi pozícióváltás során. Minden bizonnyal nagymértékben befolyásolta az egyének és csoportok helyzetét a korábban felhalmozott tőke vagy éppen ennek hiánya, ismét döntő jelentőségű rétegződési tényező lett a – jövedelemtermelésre alkalmas – tulajdon. A pénzbeli és a kulturális tőke – tudás, szakképzettség – hiánya viszont tartós társadalmi státuszvesztést okozott.

A jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségek növekedése az 1990-es évek során folyamatos és gyors volt. Az első és a második gazdaságbeli pozíció igen gyakran egységesült. Vagy úgy, hogy az első gazdasági munkahely megszűnt, vagy az egyes ember a második gazdaságban folytatott tevékenységét – változó sikerrel – egyéni/társas vállalkozássá fejlesztette. Kialakult egy igen nagy létszámú vállalkozói-kisvállalkozói réteg. „1997-ben minden tizedik magyar háztartásban volt vállalkozó. A rendszerváltás után az aktív keresővel rendelkező háztartások egynegyedé próbálkozott meg a vállalkozással, és 15 százalékuknál a kísérlet eredményesnek bizonyult.”¹⁶⁰ Az egyéni és társas vállalkozók száma meghaladta az 1 millió főt, közülük azonban minden harmadik olyan vállalkozásnak volt tagja, amely érdemi gazdasági tevékenységet nem folytatott, hanem elsősorban adóoptimalizálási okok miatt jött létre. Magas volt tehát a kényszervállalkozók száma, a jelenség okai részben a magyar társadalomban széles körben elfogadott adóelkerülő magatartásra, részben az önfoglalkoztató vállalkozások gyors elterjedésére vezethető vissza.

Már az 1992-ben végzett mobilitásvizsgálat adatai szerint is jelentős különbségek alakultak ki a magánszektorban és még az állami tulajdonú gazdasági szervezetekben foglalkoztatottak iskolai végzettsége, szak-

képzettsége között. 1992 végén a magánszféra foglalkoztatta a magyarországi aktív keresők egyötödét. Közülük csak minden ötödiknek volt a nyolc általános iskola a legmagasabb iskolai végzettsége, míg az állami foglalkoztatottak közül minden harmadiknak. A magánszektor alkalmazottainak 70 százaléka rendelkezett szakmunkás-bizonyítvánnyal, illetve érettségivel, az állami szektorban ugyanez az arány 56 százalék volt. A magánszektor keresői között jóval kevesebben voltak az alacsony képzettségű családból származók, mint az állami szférában, az érettségizett és diplomás apák gyermekeinek aránya ugyanakkor a magánszektor keresői között rendre magasabb volt. „A magán- és a nem magánszektorbeli keresők megoszlása arra enged következtetni, hogy a magánszektor keresői között – szülői háttérüket tekintve – a kedvezőbb helyzetű rétegek valóban nagyobb arányt alkotnak. Következésképpen a privatizációs folyamatoknak azok a kedvezményezettjei, akiknél az előnyösebb társadalmi helyzet már az előző generációnál is tetten érhető.”¹⁶¹ A munkaerőpiacról kiszoruló többsége viszont az 1989 előtt – az építő- és nehézipari nagyvállalatoknál – tömegesen foglalkoztatott alacsony iskolázottságúak és szakképzetlenek közül került ki.

Megváltozott a társadalom korábbi tagoltsága. A középrétegek súlya – egyes értelmezések szerint – mérséklődött, elsősorban azért, mert a „középrétegek társadalmi státuszát a gazdasági vonatkozású tőkefajtákkal (vagyon, tulajdon) szemben inkább az elmúlt három évtizedben megszerzett tőketípusok, különösen a kulturális tőke biztosítják. A privatizáció nem juttatott a független középosztályi egzisztenciához szükséges vagyont a középrétegek nagyobb csoportjainak.”¹⁶² Az 1990-es években tehát egyfelől folytatódtak a már a rendszerváltás előtt kibontakozó társadalmi átrendeződések, amelyek egyik meghatározója a piachoz, a magánszektorhoz, a jövedelemtermelésre képes javak birtoklásához való viszony volt, másfelől a gazdasági szerkezetváltás, a piacgazdasági tényezők és privatizáció következtében alapvetően megváltozott az egyes társadalmi rétegek helyzete és összetétele. Ebben az átalakulásban – az 1990-es évek második felében – egyre markánsabbá vált a munkavégzés intellektualizálódása, ami az új kommunikációs és információtechnikai iparágak kibontakozásával is összefügg. S továbbra is fontos maradt

¹⁶⁰ Kovách 2002.

¹⁶¹ Bukodi 1995, 336.

¹⁶² Kovách 2002, 395.

a foglalkozási rétegződés szerepe a magyar társadalom tagoltságának alakulásában.¹⁶³ A munkaerőpiac jelentősen átrendeződött. Általános és tartós trend volt az aktív keresők számának és arányának a jelentős csökkenése. Az 1989/1990-es rendszerváltás következtében az aktív keresővel rendelkező háztartások kétharmadának a munkaerőpiaci helyzete megváltozott. 1993 végére a munkanélküliek száma megközelítette a 700 ezer főt, ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy minden ötödik aktív kereső munkanélkülivé vált.¹⁶⁴ Ebben az időszakban folyamatosan nőtt a gazdaságilag inaktív háztartások száma, ahogy a nyugdíjasoké és az eltartottaké is.

Az átalakulás következtében az elit létszáma növekedett, összetételét tekintve a korábbi időszakhoz képest heterogénebbé vált. A politikai elit hatalma jogi és politikai korlátok közé került, ebben a csoportban igen nagymértékű elitcsere zajlott le. Jelentősen bővült a „nagypolgárságnak” tekinthető jómódúak rétege. Új csoportként megjelent a tulajdonosi-vagyoni elit. A középrétegekhez sorolható csoportok létszáma mérseklődött, a tagoltság erősödött. Jelentős és dinamikus volt a kispolgári jellegű csoportok létszámának gyarapodása. Újra növekedett a gazdálkodó réteg a falvakban, de a történeti értelemben vett parasztság nem teremtdött újra. A proletarizálódó és marginalizálódó városi és falusi rétegek is jelentős létszámú elemét alkották az 1990-es évek magyar társadalmának. Általános jelenség volt, hogy az 1990-es évek végére a különböző társadalmi csoportok mobilitási szempontból zártabbá váltak, a ki-, illetve a belépés egyre nagyobb erőfeszítést igényel. „A rendszerváltás lényegi periódusát követően az 1990-es évek első felében Magyarországon jelentős foglalkozási turbulenciát figyelhettünk meg. Ezt egyfelől belső folyamatok, politikai szándéktól vezérelt gazdasági folyamatok (pl. privatizáció) ösztönözték, másfelől a globalizáció külső nemzetközi hatásai már akadálytalanul érvényesülhettek, tovább erősítve a posztindusztriális folyamatokat, a szolgáltatási szféra penetrációját, a multinacionális tőke beáramlását. [...] A magyar társadalom a rendszerváltást követő években »nyitottabbá« vált, mint korábban. [...] A mobilitás ugyanakkor a valóságban egyesek számára felemelkedést, mások számára viszont lesüllyedést jelentett a foglalkozási hierarchiá-

ban. Ez a nyitottság fokozatosan csökkent, a foglalkoztatási turbulencia kisebb mértékűvé vált az ezredfordulót követően.”¹⁶⁵

A 21. század első két évtizedében a társadalmi tagoltság már csak kisebb mértékben alakult át. Számos vonatkozásban megfigyelhető, hogy a posztkommunista átmenet során kialakult társadalmi helyzetek nagymértékben állandóvá váltak. A társadalmi mobilitást vizsgálva látható, hogy az ezredfordulót követő évtizedben és a 2010-es években erősödött a társadalmi helyzet átörökítése, ez a marginalizált helyzetben levők esetében éppen úgy markáns tendencia, mint a társadalmi közép és a felső csoportok esetében. Az önmagát illiberálisnak tekintő politikai hatalom működése során részben újraosztott tulajdonelemeket, részben megerősítette a politika szerepét a társadalmi tagolódásban. S ezzel párhuzamosan folyamatosan leértékelte a tudást, a tudástermelésben, a tudásátadásban részt vevő társadalmi csoportokat – az általános és középiskolai tanárokat, a felsőoktatásban és a tudományban dolgozókat. Huszár Ákos – beillesztve ezt az időszakot a rendszerváltástól lezajlott társadalmi folyamatokba – úgy vélte, hogy az újabb kutatási „eredmények részben megerősítik a társadalomszerkezet rendszerváltás utáni kikristályosodására, az osztály szerepének az erősödésére, valamint a társadalom polarizálódására vonatkozó diagnózisokat. A 2010-es évek első feléig határozottan növekedtek a foglalkozási csoportok közötti egyenlőtlenségek [...] Ezek a változások elsősorban annak köszönhetők, hogy míg a (felső) középosztályba tartozók relatív jövedelmi helyzete folyamatosan javult, addig ezzel szemben a munkások különböző csoportjaié romlott.”¹⁶⁶ Arra is felhívta a figyelmet, hogy az adatok szerint a 2010-es évek végére valamelyest „csökkentek az egyenlőtlenségek a foglalkozási csoportok között, és mind az alsó, mind a felső jövedelmi ötöd heterogénebbé vált.”¹⁶⁷ Ennek a háttérében az alsó társadalmi csoportokat is érintő foglalkoztatottsági mutatók emelkedése húzódnak meg.

Az ezredfordulót követő évtizedben területileg koncentrált reindusztrializáció bontakozott ki, ami regionálisan nagy hatást gyakorolt a társadalmi rétegződésre. Az újonnan létesített gyárak vonzáskörzetében to-

¹⁶⁵ A foglalkozási mobilitás kérdéseire lásd Balogh-Róbert 2010 és Varga J. 2017, 2018.

¹⁶⁶ Huszár Á. 2022.

¹⁶⁷ Uo.

¹⁶³ Róbert 1999.

¹⁶⁴ Kolosi-Tóth 2000; Kolosi 2000; Kolosi-Keller 2010.

vább nőtt a jól képzett munkások iránti kereslet, az egyszerű, összeszerelő munkát kínáló üzemekben pedig a félig képzett munkások csoportjainak a létszáma emelkedett. Ez mindkét csoport tagjai számára társadalmi emelkedést jelentett.

A társadalmi szerkezet és az újratagolódás

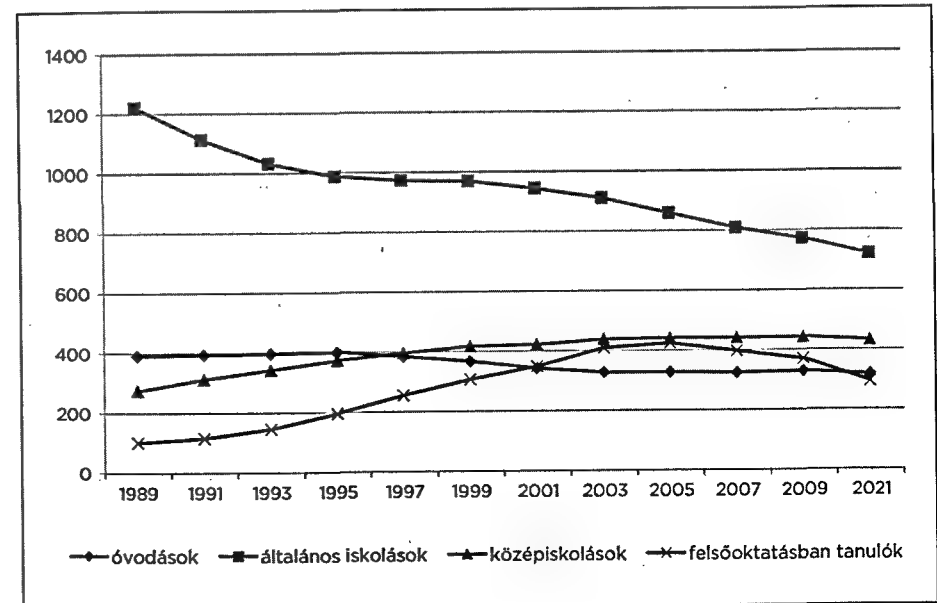
A jelenkori magyar társadalom tagolódását számos tényező befolyásolta egyidejűleg, a rétegződési folyamatok meglehetősen összetetté váltak, ezért a hagyományos elméleti megközelítések és struktúramodellek alkalmazásával nem ragadhatók meg a tényleges társadalmi változások. A nagymértékű újratagolódás, ami a múlt század utolsó évtizedében végbement, és a 2000-es évek elején konszolidálódott, kettős megközelítésben ragadható meg: egyrészt a makrotényezők – iskolázottság, gazdasági aktivitás-foglalkozásszerkezet, jövedelmi viszonyok – szerinti változások áttekintésével, másrészt a rétegződési tényezők változásainak figyelembevételével készült újabb szociológiai megközelítések segítségével. Ebben a kettős megközelítésben elemzem a mai magyar társadalom mobilitását és rétegződését. A társadalmi tagolódás elsőnek vizsgált dimenziói: az iskolázottság, a foglalkoztatottság és a jövedelem.

Az iskolázottság szintjének alakulása 1990–2020

A magyar társadalom általános és átlagos iskolázottsági szintje a rendszerváltás után is folyamatosan emelkedett. Az iskolakötelezettségi korból kilépő személyek körében csökkent az általános iskola 8. évfolyamánál alacsonyabb végzettségűek aránya, és nőtt a megfelelő korú népesség minden ennél magasabb szintű végzettsége.

A 2001. évi népszámlálási adatok szerint már a 15 éves és idősebb népesség közel kilenctizede végezte el legalább az általános iskola nyolcadik évfolyamát. A 18 éves és idősebb népesség körében a legalább középiskolai érettségivel rendelkezők aránya az 1990. évi 29 százalékról tovább emelkedett, 2001-ben az ilyen korú népesség több mint egyharmadának legalább érettségi bizonyítványa volt, Különösen magas ez az arány a 20–24 éves korcsoportban (51 százalék). A népességből az egye-

temi, főiskolai végzettséget szerzők aránya az utóbbi három évtized alatt jelentősen emelkedett, a 25 éves és idősebb népességen belüli arányuk az 1970. évi 4,2 százalékhöz képest 2001-re megháromszorozódott. Emelkedett a diplomás nők száma, 2001-re a diplomások fele nő. A fiatalabb (25–39 év közötti) korcsoportokban a felsőfokú tanulmányokat végzett nők aránya már jelentősen meghaladta a férfiakét.¹⁶⁸

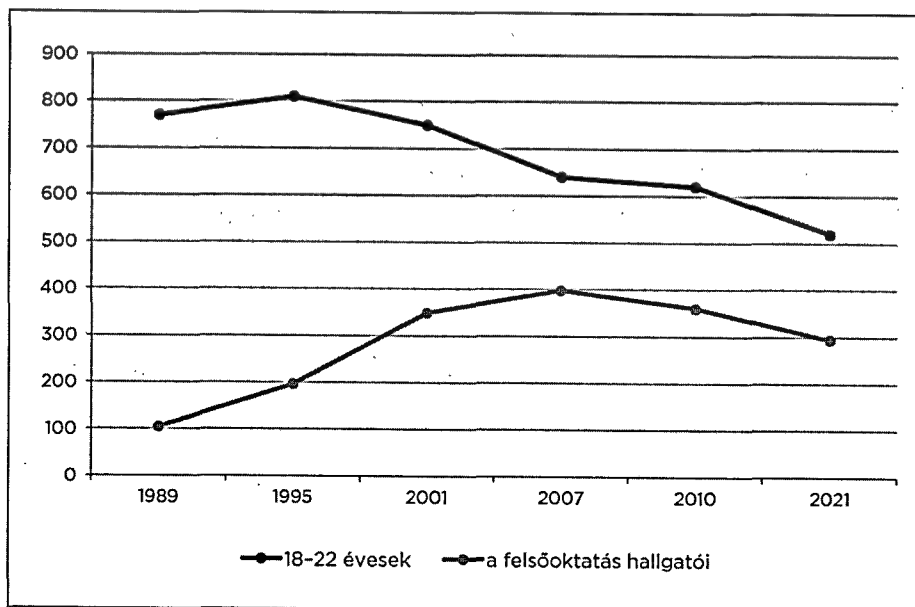
9. ábra. Az iskolázottság változása 1989 és 2021 között (ezer fő)

Forrás: Magyarország 1989–2009; Magyarország 2021.

2011-ben a 25–64 évesek több mint egyötöde rendelkezett főiskolai vagy egyetemi diplomával, 31 százalékuk legmagasabb iskolai végzettsége az érettségi, ennél valamivel alacsonyabb a szakiskolai vagy szakmunkás-végzettségűek aránya (29 százalék). Alacsony képzettséggel, azaz legfeljebb befejezett általános iskolai végzettséggel a népesség 18 százaléka rendelkezett. 2021-ben ebben a korcsoportban az általános iskolát végzettek aránya 13,7 százalék volt, a csökkenés alapvető-

¹⁶⁸ Az adatokat lásd Népszámlálás 2001.

en a népességcsökkenéssel és a generációk cserélődésével függ össze. Árnyalja a képet, hogy kismértékben, de folyamatosan emelkedett a korai iskolaelhagyók száma és aránya, 2020-ban a 18–24 éves korosztály 12,9 százaléka tartozott ide. 2021-ben a diplomások a 25–64 éves népesség 29,3-át, a valamilyen középiskolai végzettséggel rendelkezők pedig 57 százalékát tették ki.

10. ábra: A felsőoktatásban részt vevők számának alakulása 1989 és 2021 között (ezer fő)

Forrás: Magyarország 1989–2010 és Magyarország 2021.

A 2010-es években a felsőoktatásra fordított kiadásokat csökkentő oktatáspolitikai következtében viszont folyamatosan csökkent a magyar felsőoktatásban tanulók száma, egyre többen folytatták tanulmányaikat nyugat-európai egyetemeken. Az egyetemeken történő továbbtanulás lehetőségének a kormányzati korlátozása rontotta a társadalmi mobilitás lehetőségét is.

Az oktatási rendszer is jelentősen átalakult. Az 1993. évi közoktatási és felsőoktatási törvények szerint kitolódott a tankötelezettség korhatára

16, majd 18 évre, 2011 után ismét 16 évre csökkent. A szakképzés rendszerre egységesült, új iskolatípusok, képzési formák jöttek létre. A középfokú oktatásban a legfontosabb változás a hat, illetve nyolc évfolyamos gimnáziumi képzés elterjedése, illetve a szakiskolák irányából az érettségit adó középiskolák felé történt arányeltolódás. A szakiskolai tanulók száma 36 százalékkal csökkent, a gimnáziumban tanulóké 73, míg a szakközépiskoláké 54 százalékkal emelkedett. A 2010-es években a közoktatási rendszert ismét átalakították, az addig önkormányzati fenntartású általános és középiskolák állami működtetésbe kerültek, ezzel párhuzamosan erősen centralizálták az iskolarendszert a tankerületi rendszer bevezetésével. A szakképző iskolákat teljesen leválasztották a közoktatásról, és szakképzési centrumokba szervezték ezeket.

Jelentős változások mentek végbe a felsőoktatásban is. A normatív finanszírozásra történő átállás az intézményeket érdekeltté tette abban, hogy növeljék a hallgatói létszámot, amire már régebben is jelentős társadalmi igény mutatkozott. Ennek eredményeként jöhetett létre a felsőoktatás expanziója. Szintén a felsőoktatást érintő – a 2000-es évtizedben jelentkező – fontos változások voltak az intézmény-összevonások, a bolognai rendszer bevezetése és a felvételi rendszer átalakítása. Ezt a 2010-es években az egyetemi autonómia erős korlátozása követte. 2020-ban az addig állami tulajdonú egyetemeket alapítványi fenntartásba szervezték át, amelyek kúrátoriumaiba nagy létszámban kerültek be kormánypárti politikusok.

A rendszerváltást követő évtizedekben a felsőoktatásban jelentősen nőtt a jelentkezők és a felvettek létszáma. Az összes jelentkezőből felvettek aránya a nappali tagozaton 1989 és 2008 között 35-ről 77 százalékra nőtt, majd 2009-ben 67 százalékra mérséklődött. 2017-ben ez a mutató 69 százalék volt. Összességében a nappali tagozaton tanulók száma több mint háromszorosára emelkedett a két évtized alatt. 2011-ben a magyar felsőoktatásban 241,6 ezren tanultak nappali tagozaton,¹⁶⁹ 2017-ben 199 ezren, 2021-ben már csak 187 ezren. Európai uniós összehasonlításban Magyarország az egyetemi hallgatók és a diplomával rendelkezők esetében is a rangsor utolsó harmadába tartozott 2020-ban.

A különböző képzési területek hallgatói létszámában átrendeződés történt. A 2010-es években a tanári pálya politikai leértékelése miatt

¹⁶⁹ Az adatokat lásd Népszámlálás 2011c.

nagymértékben csökkent a tanárképzésre járók aránya, és kevesebben tanultak műszaki és mezőgazdasági területen is. Nőtt a humán és társadalomtudományok, a gazdaság és irányítás, és a természettudományok hallgatóinak aránya. Az átrendeződésben szerepe volt a bővülő képzési kínálatnak. A felsőoktatás részeként az 1990-es évek elején jelent meg a doktori (PhD- és DLA-) képzés¹⁷⁰ és az évtized végén a felsőfokú szakképzés.

A magyar költségvetés oktatásra fordított kiadásainak GDP-hez mért aránya az 1990-es évek első harmadában volt a legmagasabb, 6,6 százalék, ezt követően visszatért a rendszerváltás idején regisztrált 5 százalék körüli szintre és lassan tovább mérséklődött. 2010-ben a GDP 4,7 százalékát fordították oktatásra Magyarországon, ez az arány 2021-ben 3,8%-ra esett. A csökkenő ráfordítások növelik a kulturális egyenlőtlenségeket és rontják az ország gazdasági fejlődésének a lehetőségeit. A 2000-es évek elején még európai és régiós összehasonlításban is viszonylag sokat költött Magyarország oktatásra, ám a 2020-as évek elején a magyar kormány az uniós átlagtól már jelentősen elmaradó mértékben fordít pénzt az iskolarendszere. A visegrádi országok közül pedig már csak az e tekintetben mindig is lemaradónak számító Szlovákiát előzi Magyarország.

Az oktatásban való részvétel arányai és számai azonban némiképp kedvezőbb színben tüntetik fel a magyar iskolázottsági helyzetet a ténylegesnél. Különösen igaz ez az állítás, ha az iskolázottság és a foglalkoztatottság összefüggéseit vizsgáljuk. „Azon fiatalok többségének, akik a mai Magyarországon nem tudnak valamilyen középiskolai végzettségre szert tenni, tartósan munkanélküli létre vagy rendszertelen foglalkoztatásra kell berendezkedniük. Ilyen kilátásokra számítva igen nehéz társadalomba beilleszkedő életformát kialakítani. A foglalkoztatási esélyek szerint éles választóvonal rajzolódik ki a társadalomban a középiskola valamilyen formáját elvégezni képes, illetve azt elvégezni nem képes rétegek között.”¹⁷¹ Az alacsony iskolázottságúak számának és arányának a növekedése már az 1980-as évek közepén is megfigyelhető volt, a nyolc osztállynál vagy

¹⁷⁰ Magyarországon 1992-ig a szovjet mintájú tudományos minősítési rendszer működött, ekkor vezették be a nyugat-európai sztenderdeket.

¹⁷¹ Kertesi-Kézdi 2010.

szakiskolánál magasabb végzettséggel nem rendelkezők aránya a rendszerváltást követően egy-egy születési évjárat esetén elérte a 20 százalékos szintet, s ez a csoport azóta is szinte folyamatosan újratermelődik.¹⁷² A kulturális és társadalmi egyenlőtlenségek növekedését jól mutatják egy 2007-es szociológiai felvétel adatai, amelyek szerint „a gyermekek iskolázottságában a kulturális tőke átörökítésének hatása fontosabb, mint a vagyoné, bár utóbbi is jelentős szerepet tölt be. [...] az érettséggel nem rendelkező szülőkhöz képest legalább egy érettségizett szülő jelenléte ötszörösére, egy diplomásé pedig tizenegyszeresére növeli annak esélyét, hogy a gyermek legalább érettségit szerez. A háztartás jövedelmi helyzetének a szülők iskolai végzettségén felül önálló hatása is van. A hatás ugyan nem túl erős, de az eredmények alátámasztják a testvérek számára vonatkozó várakozásainkat is, vagyis a magasabb gyermekszám alacsonyabb iskolázottsággal jár együtt. A gyermeküket egyedül nevelők iskolázottsága és jövedelme kiegyenlítheti a gyermek hátrányát a két szülővel nevelkedő kortársakkal szemben. A háztartásjellemzők mellett azonban a gyermek neme is meghatározó: a lányok részére kétszeres esélyhányadost becsültünk. Emellett romának lenni önmagában nyolcszor kisebb esélyt jelent az érettségi megszerzésére, mint nem romának.”¹⁷³ A korai iskolaelhagyók aránya a 2010-es években lassan, de folyamatosan emelkedett, nagy részük a hátrányos helyzetű területeken élők társadalmi csoportjaiból került ki. 2020-ban a 18–24 éves generációk tagjainak 12,1 százaléka tartozott ebbe a csoportba.

A rendszerváltást követő években Magyarországon az oktatási expanzió mellett, ami a legszegényebb rétegeket alig érte el, az iskolázottságban is megfigyelhető az az újratagolódás, aminek egyik legfőbb jellegzetessége a kulturális tőke átörökítésének hiánya és az eltérő vagyoni-jövedelmi helyzet markáns különbségeiből eredő, tartós társadalmi esélyegyenlőtlenség. Mindez felerősítette az elmúlt évtizedekben a társadalmi dezintegrálódás folyamatát, hiszen az alsó társadalmi csoportok tagjai számára már gyermekeik alap- és a középfokú oktatása is igen nagy anyagi megterhelést jelent. A kedvezőtlen tendenciákat erősítette 2011 után az iskolaköteles kor határának leszállítása is.

¹⁷² Kertesi-Varga 2005.

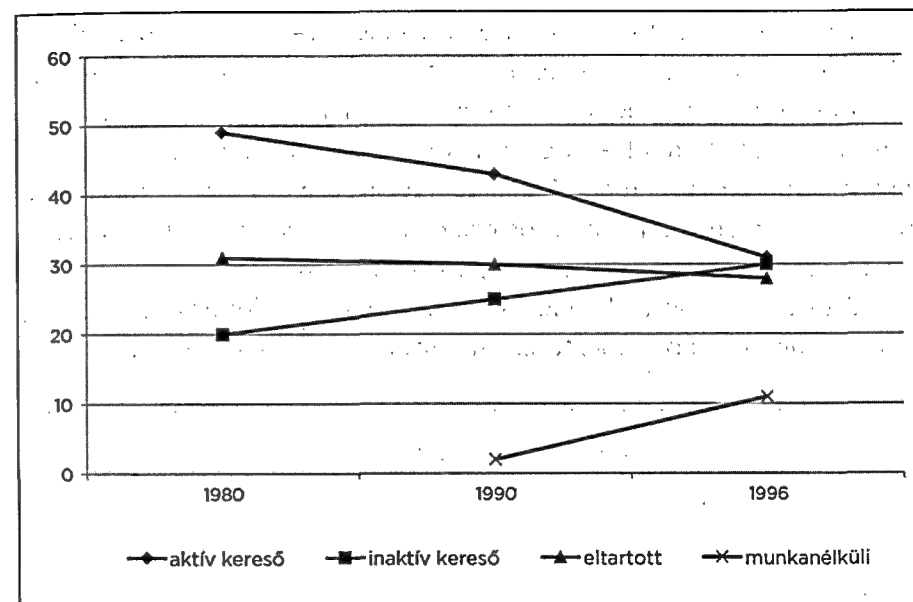
¹⁷³ Gábos-Szivós 2008.

Foglalkoztatottság és gazdasági aktivitás

A gazdaság és társadalom 1989–1990-ben bekövetkezett mélyreható átalakulása a munkaerőpiacon alapvető változásokkal járt. Ennek legfőbb jellemzője a teljes foglalkoztatás¹⁷⁴ megszűnése, valamint a – tömeges – munkanélküliség megjelenése és tartóssá válása volt. A magyar népesség gazdasági aktivitása jelentősen csökkent, többek között az állami vállalatok és szövetkezetek megszűnése vagy átalakulása, a termelés és forgalom visszaesése, valamint a munkaerő – új feltételek közötti – intenzívebb kihasználása miatt, miközben a gazdaságilag inaktív rétegbe tartozók száma emelkedett. Az 1990-es években a munkanélküliség elkerülésére ugyanis tömegesen menekültek nyugdíjba, sokan választottak valamilyen nyugdíjszerű ellátást. 1998 után az inaktívak száma enyhén mérséklődött, de 2009-ben a 15–64 évesek körében így is 2,6 millió volt, mintegy 7 százalékkal (166 ezerrel) több az 1992. évinél.

A foglalkoztatottság a rendszerváltást követő években – leginkább a gazdaság átalakulása következtében – jelentős mértékben visszaesett. A folyamat mélypontját 1996-ban érte el, ekkor mintegy 3,6 millió embernek volt munkája, ami 1,3 millióval kevesebb volt az 1980-as évek közepéhez képest. A foglalkoztatási ráta az 1990-es évek legelején még meghaladta a 60 százalékot, majd 1996-ig 52 százalékra csökkent. A foglalkoztatottak létszámának a rendszerváltást követő első időszakban bekövetkezett nagyarányú csökkenését 1996 és 2006 között a 15–64 éveseknél 327 ezres, 9 százalékos javulás követte, a foglalkoztatottsági ráta 57 százalékra nőtt. 2008–2009-ben – a gazdasági világválság munkaerőpiacra gyakorolt hatásával összefüggésben – ismét megindult a csökkenés, és a nemzetközi összehasonlításban mindvégig

¹⁷⁴ A teljes foglalkoztatottság a magyar államszocialista rendszer egyik sajátos szociálpolitikai intézménye volt. Az általános munkakényszer elvének érvényesítése miatt létezett a „közveszélyes munkakerülés” bűncselekménye is. A minden napokban ez inkább a valós igényeket meghaladó túlfoglalkoztatást jelentett. Az 1980-as évek elején az akkori aktív keresők 10 százalékát tette ki az ebből adódó ún. „kapun belüli munkanélküliség”. A tényleges munkanélküliség 1987/1988-tól alakult ki, amikor az állami tulajdonú nehézipari vállalatok egy részénél üzemeiket zárták be, és elbocsátották az ott dolgozókat. A munkanélküli segélyt is ekkor vezették be.

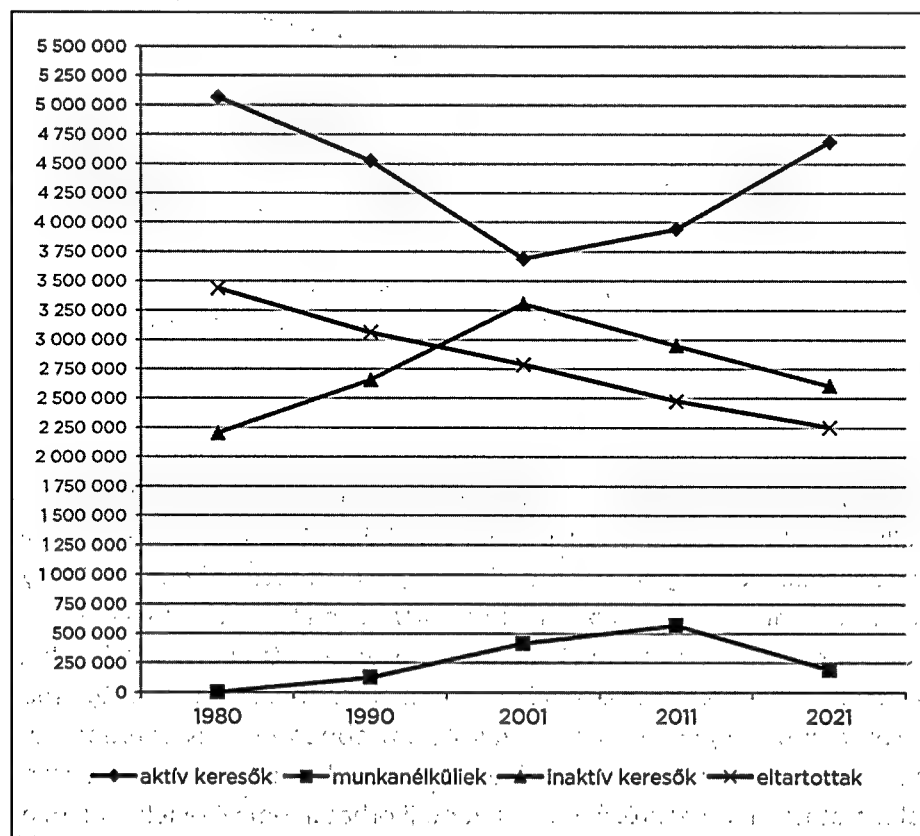
11. ábra. A népesség megoszlása Magyarországon gazdasági aktivitás szerint, 1980–1996 között (százalék)

Forrás: Mikrocenzus 1996; KSH adatai alapján saját szerkesztés

alacsony foglalkoztatottsági ráta 2009-ben a tíz évvel korábbi értékre süllyedt (55,4 százalék). Ezen belül a fiatalok (15–24 évesek) mintegy 18 százaléka volt foglalkoztatott. Ez a foglalkoztatottsági arány feleannyi volt, mint a tíz évvel korábbi, míg a 40 év felettiek rátája valamennyi korcsoportban nőtt, a növekedés különösen az 50 évesnél idősebbek körében volt jelentős. A 2010-es években a foglalkoztatottsági mutatók előbb stagnáltak, majd javultak, ám ebben csekély szerepe volt az új munkahelyek megteremtésének, a bővülés elsősorban a közfoglalkoztatás¹⁷⁵ kiterjesztésének, a nyugdíjkorhatár emelésének, valamint

¹⁷⁵ 2013-ban a közfoglalkoztatottak száma 129 ezer, 2016-ban 223 ezer fő, 2017-ben a közfoglalkoztatottak létszáma 164 ezer főt tett ki. 2018-ban 148 ezer fő volt. Önmagában ez a tény is jelentősen árnyalja a foglalkoztatással kapcsolatos adatok értelmezését. Az adatokat részletesen lásd Magyarország 2013; 2017. Munkaerőpiaci helyzetkép 2014–2018.

az aktív korúak közül nagy számban kivándorlóknak volt köszönhető. A 2010-es évek második felében viszont növekedett az aktív keresők száma és aránya, a pandémiát megelőzően helyenként munkaerőhiány is kialakult. 2017-ben a 15-64 évesek körében a foglalkoztatási ráta 68,2 százalék volt, ám ebben a százalékos növekedésben az érintett korcsoportok létszámának a folyamatos csökkenése is szerepet játszott. 2021-ben ebben a korcsoportban a foglalkoztatási ráta 64,8 százalék volt. A 2010-es évek második felében, elsősorban a kivándorlás miatt komoly hiány alakult ki a képzett és tapasztalt szakmunkások körében.

12. ábra. A magyar társadalom gazdasági aktivitásának változása 1980-2021 között (fő)

Forrás: Népszámlálási adatok 1980-1996 és Magyarország 2021;

KSH alapján saját szerkesztés

A fiatalok foglalkoztatottságának csökkenése a magasabb oktatási részvétellel és a tanulás melletti munkavállalás alacsony elterjedtségével, valamint a generációs munkanélküliségi ráta 2004-től tartó ugrás-szerű növekedésével magyarázható, ugyanakkor az idősebbek hangsúlyosabb jelenléte a nyugdíjszabályok változásával és szigorodásával függ össze.

Az ágazati struktúrában a gazdasági szerkezetváltással a rendszer-váltás óta jelentős arányeltolódás zajlott le. Az árutermelő szektorok foglalkoztatási súlya fokozatosan csökkent, és ezzel párhuzamosan a bővülő lakossági igények kielégítését célzó különféle szolgáltatásoké nőtt. A ki-termelő ágazatokban (mezőgazdaságban vagy bányászatban) dolgozók aránya az 1990-es évek elején még jelentősen meghaladta a 10 százalékot, ez 2009-re 5 százalék alá esett vissza, az ipari és építőipari ágazatokban (bányászat nélkül) foglalkoztatottaké 5-6 százalékkal, 31 százalék-ra csökkent, miközben a szolgáltatásokban munkát vállalóké ugyanezen időszak alatt folyamatosan emelkedett, és 2009-ben a foglalkoztatottak 64 százaléka ebben az ágazatcsoportban dolgozott. A 2010-es években a mezőgazdaság szerepe a foglalkoztatásban tovább mérséklődött, az ipari keresők aránya kismértékben emelkedett, a szolgáltató ágazatban dolgozók aránya továbbra is magas maradt.

A munkaerőpiaci pozíció és az iskolai végzettség között szoros kapcsolat van, a képzettség jelentősége egyre nő. Az alacsony iskolai végzettségűek, vagy az elavult, nem keresett szakmával rendelkezők versenyhátránya a legjelentősebb, elhelyezkedési, munkavállalási esélyeik a legrosszabbak. 1990 és 2011 között – a népesség képzettségi színvonalának emelkedésével összhangban – a foglalkoztatottakon belül csökkent az alacsony végzettségűek aránya, miközben a középfokúaké, illetve a felsőfokúaké számottevően emelkedett. Ugyanezen időszak alatt eltérő mértékben, de mindhárom iskolai végzettségi szint esetében mérséklődött a foglalkoztatási arány. Az iskolai végzettség jelentősége abban ragadható meg, hogy míg az alacsony végzettségűek foglalkoztatási aránya az ezredfordulót követő évtizedekben nem haladta meg a 32 százalékot, addig a diplomásoké 80 százalék körül alakult.

Az egyéni társadalmi helyváltoztatás lehetőségeit alapvető módon befolyásolta a munkaerőpiac radikális átrendeződése. Általános és tartós trendnek bizonyult az aktív keresők számának és arányának mérséklődése. Az aktív háztartások közel kétharmadában következett be olyan

26. kép. *Alkalmi munkások sütik a szalonnát, 1995*

Habik Csaba felvétele

munkaerőpiaci változás, ami az 1989–1990-es rendszerváltás következményének tekinthető.¹⁷⁶

A népesség gazdasági aktivitás szerinti szerkezete átstrukturálódott a foglalkoztatottak, illetve a gazdaságilag aktívak hátrányára és a gazdaságilag nem aktív lakosság javára. „Az 1990-es évtized második felében a foglalkoztatottság csökkenése megállt, sőt a foglalkoztatottak száma szerény mértékben növekedett, 2001-re megközelítette a 3,7 millió főt, míg a munkanélkülieké a fokozatos javulás ellenére 400 ezer felett maradt. 2001 után a foglalkoztatottak állományának mérsékelt növekedése foly-

tatódott: 2005-ben 3 millió 846 ezer dolgozó tevékenykedett főállásban, 156 ezerrel több, mint négy évvel korábban. Meg kell azonban jegyezni, hogy a dolgozók létszáma még ekkor is közel 700 ezerrel maradt el az 1990. évi létszámtól. Egyértelműen kedvezőtlen jelenség viszont, hogy a munkanélküliség enyhülése átmenetinek bizonyult, és azt újabb növekedési hullám váltotta fel. A mikrocenzus 2005-ben 467 ezer munkanélkülit talált, 50 ezerrel többet, mint a 2001. évi népszámlálás. Az adatok jól mutatják az átrendeződés hatását: a foglalkoztatottak aránya még 2005-ben is 9 százalékkal maradt el az 1980-as értéktől.”¹⁷⁷ A 2000-es évek első évtizedének a vége ismét jelentősen átrendezte a magyarországi foglalkoztatást és munkaerőpiacot. A 2008-ban kirobbant pénzügyi-gazdasági válság következtében a munkanélküliség ismét jelentősen emelkedett, és lényegében visszatért az ezredforduló konszolidációs szakaszát megelőző szintre. A népszámlálási adatok szerint 2011-ben a munkanélküliek száma 568 ezer fő volt, ami az akkori aktív keresők 13 százalékát tette ki, az aktív keresők száma 3,9 millió volt. 2013 végére a regisztrált munkanélküliek száma 448 ezer főre mérséklődött, ami 10,3 százalékos munkanélküliségi rátát jelent. A helyzet csak a 2010-es évek közepétől kezdett megváltozni. 2017-ben 4,4 millió főre emelkedett a foglalkoztatottak száma a 15–74 év közötti korosztályokban, a munkanélküliségi ráta 4,2 százalékra, a munkanélküliek száma 191 ezer főre csökkent. A Covid-járvány, a 2021/2022-ben kibontakozó energia- és inflációs válság, az orosz-ukrán háborúval párhuzamosan ismét mérsékelte a foglalkoztatottak számát és kismértékben növelte a munkanélküliséget.

1990 óta a valóságos munkanélküliség és a regisztrált munkanélküliség adatai eltérnek egymástól; nem kezeli munkanélküliként a statisztika azokat, akik nem regisztráltatták magukat, vagy akik segélyjogosultságukat elvesztették. A munkanélküliek négyötöde fizikai munkás, s csak egyötöde alkalmazott vagy más szellemi foglalkozású. Az 1990-es években a munkanélküliek átlagosan 41 százalékának a legmagasabb iskolai végzettsége legfeljebb a nyolc általános iskola volt, a munkát keresők körében legnagyobb létszámban a 15–29 éves korosztályok tagjai fordultak elő.

A munkanélküliség időtartama és a szegénység között a kutatások határozott összefüggéseket mutattak ki. Minél tartósabban válik valaki munkanélkülivé, annál nagyobb a valószínűsége, hogy elszegényedik, de

¹⁷⁶ Kolosi-Tóth 2000.

¹⁷⁷ Uo. 64.

az összefüggés fordítva is igaznak bizonyult a rendszerváltást követő években, vagyis aki szegényes életkörülmények között él, nagyobb valószínűséggel lesz munkanélküli. „Az átlagoshoz képest több mint kétszeres azoknak a szegénységi kockázata, akik tanyasi háztartásban vagy olyan háztartásban élnek, ahol a háztartásfő alacsony iskolázottságú (kevesebb, mint nyolc általános iskolai osztályt végzett).”¹⁷⁸ Az 1990-es évek közepén a munkanélküliek kétharmada férfi, egyharmada nő volt. Az elhelyezkedés lehetetlensége továbbra is elsősorban az alacsony iskolai végzettségű fiatalokat érintette jobban. A csak általános iskolát végzeteknek az átlagnál jóval kisebb volt az esélye az állásba kerülésre, a felsőfokú iskolázottságúak között a munkanélküliek aránya igen alacsony. 1990 és 1996 között három százalékról tíz százalékra emelkedett azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol munkanélküli személy élt. A munkanélküli háztartások egyötöde komfort nélküli lakásokkal rendelkezett. Regionálisan – munkanélküliségi szempontból – az észak-magyarországi és az észak-alföldi régiók váltak tartósan depressziós területté, előbbi a nehézipar gyors leépülése, utóbbi pedig viszonylagos gazdasági elmaradottsága következtében.¹⁷⁹ Az 1990-es évek második felében a foglalkoztatási lehetőségek az évtized első éveivel viszonyítva jelentősen javultak, ami csökkentette a munkanélküliséget. Szintén a rendszerváltás egyik fontos következménye volt a foglalkoztatás terén a feketemunka állandóvá és tömegessé válása. A statisztika a dolog természeténél fogva ezt nem tudja mérni, így a fekete- (vagy bejelentés nélküli) foglalkoztatásra csak következtetni lehet a különböző információk egybevetése alapján. A feketemunka aránya 2011-ben a kutatói becslések szerint 18 százalék, ami mintegy 660 ezer foglalkoztatottat jelentett. Az átlagosnál nagyobb a férfiak aránya ebben a körben. A részben vagy teljesen zsebbe kapott fizetés általában egyfelől a munkaerőpiac perifériáján levőkre jellemző, akik többsége alacsonyabb iskolázottságú, fiatal, alkalmi munkás vagy munkanélküli, aki hosszabb ideje nem tud elhelyezkedni. Másfelől pedig azokra, akik – akár nagyvállalatoknál dolgozva is – elfogadták az adó- és járulékoptimalizálásnak azt a rendszerét, aminek értelmében minimálbérre vannak bejelentve, és a havi munkabérük nagyobb részét adóztatlan jövedelemként kapják meg.

Jövedelmi tagolódás

A társadalmi-gazdasági átmenet következtében teljesen átalakult a jövedelemelosztás rendszere is. A folyamat legfontosabb és legmarkánsabb jellemzője a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése volt. „A piaci viszonyok térhódítása, valamint a rendszerváltást követő gazdasági válság együttesen jelentős változásokat hoztak a lakosság jövedelemszerkezetében, és a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásában is. A szovjet típusú társadalmi berendezkedés korszakában a jövedelmeket alapvetően a központi akarat határozta meg és szabályozta, a jövedelmi egyenlőtlenségek fő forrása – közvetlenül vagy közvetett módon – az állami újraelosztás volt. Az államszocialista egyenlősítő törekvések elsősorban a nyugati társadalmakban viszonylag magasabb jövedelemmel rendelkező csoportok – vezetők és értelmiségiek – jövedelmét húzták lejjebb, közelítve az átlaghoz. A piaci viszonyok dominánssá válása, a központi egyenlősítő akarat megszűnése már önmagában is törvényszerűen azt kellett eredményezze, hogy ezek a mesterségesen alacsonyan tartott jövedelmek – az átlaghoz képest – növekedjenek, elinduljanak a valós piaci értékük irányába.”¹⁸⁰ Magyarországon már az államszocializmus időszakában is általános volt a munkaviszony melletti legális vagy illegális jövedelemszerzés – aminek valamilyen formája más közép-európai országokban is jelen volt –, de kiterjedtsége miatt nagyobb jövedelmi egyenlőtlenségeket generált már az 1980-as években is.

Ha a jövedelmi viszonyok történeti alakulását vizsgáljuk, akkor látható, hogy a lakossági jövedelem legnagyobb tételét képviselő kereset bruttó értéke az 1989. évi 10 600 forintról húsz év alatt a 19-szeresére emelkedett. Az adózás utáni nettó átlagkereset ennél kisebb mértékben nőtt: 8200 forintról 15-szörösére. Ha az 1989-es és a 2020-as bruttó keresetet hasonlítjuk össze, akkor 38-szoros volt a növekedés, a nettó bér esetében pedig 32-szeres. Nyilván figyelembe kell venni, hogy ezeknek a mutatóknak az alakulását a forint változó erősségű értékvesztése is befolyásolta. A keresetek reálértéke – nagyarányú nominális növekedés és fogyasztói áremelkedés mellett – 1996-ig folyamatosan csökkent, ekkor

¹⁷⁸ Tóth I. Gy. 1994.

¹⁷⁹ Mikrocenzus 1996b.

¹⁸⁰ Sági é. n.

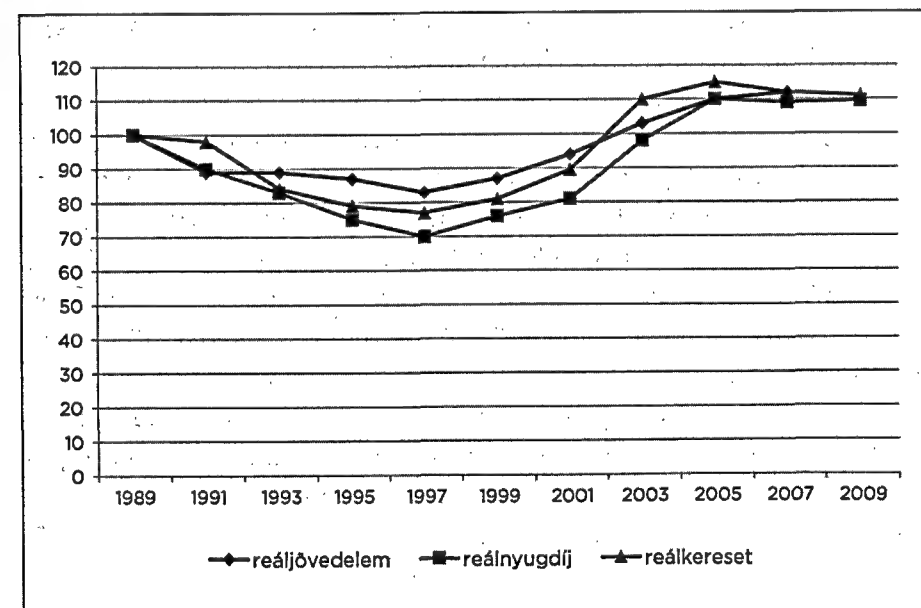

27. kép. Nagycsaládosok tiltakozása
a Pénzügyminisztérium előtt, 1995. május 14.
Habik Csaba felvétele

az 1989. évinél 26 százalékkal volt kisebb. Ezt tíz éven keresztül tartó, csaknem töretlen emelkedés követte, azonban a 2006. évi csúcspontot követő éveket ismét a csökkenés vagy a kismértékű növekedés jellemezte. Az 1989. évi reálbér szintjét 2002-ben érték el, összességében pedig a 2009. évi reálbér színvonala a húsz évvel korábbi mindössze 13 százalékkal haladta meg. 2013-ban a teljes munkaidőben alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete 231 ezer forint volt, ennek a nettó összege 151 ezer forintot jelent, azaz a havi magyar nettó átlagkereset nem érte el az 500 eurót, ami az EU-tagországok rangsorában az utolsó harmadba kerülésre volt elegendő. 2018-ra a havi bruttó kereset 316 ezer forintra emelkedett, ennek a nettó összege 205 ezer forint, ami 640 eurónak felel meg. 2021-re a bruttó átlagkereset 449 ezer forintra emelkedett, ami 299 ezer Ft nettó jövedelmet jelentett. Ez utóbbi 810

eurónak felel meg. A nettó és bruttó keresetek hányadosa jelentősen csökkent az időszak alatt: 2009-ben 100 forint keresetből 62 forint maradt a munkavállalóknál az 1989. évi 77 forinttal szemben, ami önmagában is jól mutatja a rendszerváltás által okozott átlagos társadalmi tehervállalás mértékét, és az adóteher növekedését. A 2010-es években a munkáltató átlagosan 66 forintot fizetett ki 100 forintnyi jövedelemből, ami az adóterhelés magas arányát mutatja. A keresetek alakulásában a nemek közötti különbség csökkent, a nők 22 százalékos hátránya 13 százalékra mérséklődött.

A rendszerváltást követően a keresetek alakulásában az iskolai végzettség szerepe nőtt. A szellemi foglalkozásúak kereseti előnye a fizikai dolgozókhoz képest a rendszerváltás idején 70-75 százalékos volt, a 2010-es évekre 118 százalék fölé emelkedett. Az ágazatok közötti különbségek is nőttek, és a kereseti arányok több tekintetben átrendeződtek, a pénzügyi területen, az informatikában és a kommunikációs szakmákban váltak a legmagasabbá az átlagjövedelmek.

13. ábra. Reálkereset, reáljövedelem és reálnyugdíjak alakulása 1989-2009

Forrás: Magyarország 1989-2009; KSH adatai alapján saját szerkesztés

Megjegyzés: 1989 = 100

A jövedelemkülönbségek növekedésének sajátosságait jól szemlélteti, hogy „1992 és 1996 között a felső vezetők átlagos jövedelme több mint kétszeresére nőtt, s így majdnem elérte az infláció mértékét, s a beosztott értelmiség jövedelemnövekedése is majdnem kétszeres [...] ezen időszak alatt. Ugyanakkor a képzetlen munkások átlagos jövedelme csak 53 százalékkal emelkedett ez alatt az öt év alatt, ami 135 százalékos inflációs rátát figyelembe véve jelentős elszegényedést, az átlagtól való leszakadást eredményezett. S végül, de nem utolsósorban, bár a kisvállalkozók jövedelme nem mutat jelentős növekedést, a frissen kialakult vállalkozók egy részének – a sikeres nagyvállalkozóknak – a jövedelme szintén kiugró mértékben nőtt a rendszerváltást követő időszakban. A gazdaságilag aktívak jövedelmének rendszerváltást követő átstrukturálódása tehát három dimenzió mentén következett be. Egyrészt, megjelent a tulajdon mint egyenlőtlenségnövelő faktor, másrészt megnőtt a szakképzettségnek, a munkaerő piacképességének a jelentősége, harmadrészt pedig jelentős tényezővé vált az is, hogy a jövedelem a fejlett nyugati piacról vagy pedig a fejletlen és válsággal küszködő hazai piacról származik.”¹⁸¹ A 21. század első évtizedeiben az egyes foglalkozási ágak közötti átlagjövedelem-különbségek kismértékben tovább nőttek.

A társadalmi jövedelmek az egy főre jutó nettó jövedelemnek átlagosan több mint harmadát adták a vizsgált évtizedekben. A pénzübeli társadalmi juttatások legmeghatározóbb tétele – mintegy kétharmada – az elsősorban időskorúak ellátását biztosító nyugdíj. Ennek aránya az összes társadalmi jövedelemen belül az 1990-es évek végétől növekvő volt. A nyugdíjban és nyugdíjszerű ellátásban részesülők száma a rendszerváltást követő első nyolc évben 30 százalékkal nőtt, és az 1990-es évek közepétől meghaladta a hárommillió főt. A gyors növekedést részben a nyugdíjkorhatárt elérők tömeges nyugdíjba vonulása, részben pedig a munkaerőpiacról kiszoruló munkavállalási korúak nyugdíjrendszerbe történő menekítése okozta. Az 1990-es évek végétől az ellátottak száma mérséklődött, részben a nyugdíjkorhatár fokozatos emelése miatt, részben az engedmények korlátozása, valamint a rokkantnyugdíjazás szabályainak szigorítása miatt. A nyugdíjak reálértéke 1997-ig 31 százalékkal csökkent, majd egyévi stagnálást követően fokozatosan emelkedett,

és 2004-ben meghaladta az 1989. évi szintet. A növekedés 2007-ben megtorpant, 2009-ben pedig 5,7 százalékos csökkenés következett be. A 2010-es évek elején még csökkenés volt megfigyelhető, majd kismértékben, de folyamatosan emelkedett a nyugdíjellátások értéke a 2020-as évek elejéig. A gyermekneveléshez való egyik fontos társadalmi hozzájárulás, a családi pótlék rendszere többször változott, néhány évig a gyermekek után járó adókedvezménnyel kombinálva működött, később (2006-ban) a kettőt egyesítették. E változásokkal is magyarázható, hogy a kifizetett összeg aránya a GDP-hez viszonyítva fokozatosan csökkent: 3,1 százalékról 0,9 százalékra, majd 2006 óta 1,3–1,4 százalékot ér el. A gyermekgondozási segélyben részesülők száma megduplázódott, a gyermekgondozási díjban részesülők pedig összességében 40 százalékkal visszaesett a húsz év alatt. A munkanélküliek támogatására fordított kiadások aránya a pénzübeli társadalmi juttatások között 1993-ban volt a legmagasabb (8 százalék), onnantól a jelen évtized elejéig folyamatosan csökkent, az utóbbi években ismét nőtt.

A jövedelmi különbségek az időszak elején nagymértékben növekedtek. A legmagasabb jövedelmű népességtized előnye a legszegényebb 10 százalékhöz viszonyítva az 1987. évi 4,6-szorosról 1995-ig 7,5-szörösre nőtt, ami megmaradt 2004-ig, és azóta mérsékeltebben emelkedve elérte a 8,7-szeres különbséget. A gazdasági válságot követően „2009 és 2012 között Magyarországon ismét jelentősen nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Az egy főre jutó jövedelmek legfelső és legalsó jövedelmi deciliseinek aránya 7,2-ről 9,0-ra emelkedett. Ez a legnagyobb mértékben a jövedelemeloszlás alját érintette: a legalsó tized részesedése az összes jövedelemből 3,1 százalékról 2,5 százalékra csökkent. A legfelső decilis aránya viszont – kicsit ugyan, de – növekedett. A jövedelemeloszlást jellemző valamennyi mutató (beleértve az ún. Gini-együtthatót) statisztikai értelemben szignifikáns növekedést mutat, azaz a jövedelemegyenlőtlenség mértéke nőtt.”¹⁸² Ennek oka a megváltozott viszonyokhoz történő gazdasági alkalmazkodással és a 2010 után megváltozó kormányzati gazdaság- és jövedelempolitikával egyaránt magyarázható.

A társadalmi differenciálódás folyamatai a rendszerváltást követően határozottabbá váltak. 1992 és 1997 között a relatív szegények – akik az

¹⁸¹ Sági é. n.

¹⁸² Szívós-Tóth 2013.

átlagos jövedelem felével vagy ennél kevesebbel rendelkeztek – aránya 10. százalékról 14. százalékra nőtt, a létminimum szintjén vagy ez alatt élők aránya pedig megháromszorozódott, 10,1 százalékról 31,1 százalékra emelkedett.¹⁸³ A rendszerváltás jelentette társadalmi-gazdasági átmenet leglényegesebb – többek között az egykori állami tulajdon újraosztása, a szocialista rendszer lebontása –, a jövedelmi viszonyokat is alapvetően befolyásoló folyamatai az 1990-es évek első felében lezajlottak, az 1990-es évek végén már az átmenettel együtt járó változások konszolidálódásának lehettünk a tanúi. A növekvő jövedelmi egyenlőtlenségek mellett a többes jövedelemszerzési stratégiák is állandósultak, aminek az alapvető oka az alacsony átlagos jövedelem-színvonal. Ezek a folyamatok nemcsak a posztkommunista átmenet időszakában, hanem a 2010-es években is jelen voltak a magyar hétköznapiakban. Összességében az látható, hogy „a foglalkozási csoportok közötti jövedelmi viszonyok 1982 és 2019 között átalakultak, és egyértelműen egyenlőtlenebbé váltak. Ezek az egyenlőtlenségek érdemiek, ám kisebbek, mint az alsó, illetve a felső jövedelmi ötöd közötti különbség. Ez arra utal, hogy a foglalkozási csoportok maguk is igen heterogének. Tehát nem csupán a foglalkozási csoportok között, de e csoportokon belül is számottevő jövedelmi egyenlőtlenségek vannak.”¹⁸⁴

A legális jövedelemszerzési lehetőségek mellett széles körben a mindennapi élet szerves részét képezték a féllegálisan, illegálisan szerzett jövedelmek is, amelyek skálája a minimálbéres és azt zsebbe fizetett bérrel kiegészítő foglalkoztatástól a feketemunkák különböző formáin át a csempészetig és más büntetőjogi kategóriába tartozó jövedelemszerzési lehetőségek kihasználásáig terjedtek és terjednek napjainkban is. Mindezek, valamint az általános gyakorlattá vált adóoptimalizálás és jövedelemeltitkolás következtében a magyar társadalom valóságos jövedelmi viszonyai, ténylegesen meglévő egyenlőtlenségei a statisztikai adatok alapján csak hozzávetőlegesen határozhatók meg, a valóságos jövedelmi egyenlőtlenségek a statisztika által kimutatottnál nyilvánvalóan sokkal nagyobbak.

Társadalmi mobilitás és rétegződés

A rendszerváltást követő évek során a különböző társadalmi csoportok terjedelme és összetétele jelentősen megváltozott.¹⁸⁵ A teljesség igénye nélkül: nagymértékben átalakult az elit, aminek a terjedelme növekedett, összetételét tekintve heterogénebbé vált, de hatalma jogi és politikai korlátok közé került, elitcsere zajlott le. Jelentősen bővült a „nagypolgárságnak” tekinthető jómódúak rétege. Új csoportként megjelent a tulajdonosi-vagyoni elit. A középrétegek valamelyest karcsúbbá és tagoltabbá váltak. Jelentős és dinamikus volt a kispolgári jellegű csoportok létszámának gyarapodása. Újra növekedett az egyéni gazdálkodói réteg a falvakban, de a történeti/tradicionális parasztság nem teremődött újra. Az elszegényedő, proletarizálódó városi és falusi rétegek is jelentős létszámú alkotóelemévé váltak az 1990-es években a magyar társadalomnak. Mobilitási szempontból általános jelenségnek tűnik, hogy az évtized első felében meglehetősen nagyarányú társadalmi helyzetváltoztatások zajlottak le, az ezredforduló időszakára viszont a különböző társadalmi csoportok zártabbá váltak, a ki-, illetve a belépés egyre nagyobb erőfeszítést igényel, a társadalmi státusz átörökítése is egyre markánsabb folyamat a 2000-es évek elejétől.¹⁸⁶ Mobilitási szempontból a 2010-es években az EU-27 egyik legzártabb országává vált, ahol a társadalmi csoportok, státuszok közötti mozgás, a feljebb lépés egyre nagyobb erőfeszítést igényel és egyre kevesebbek számára érhető el.

Mindennek ismeretében megkerülhetetlen a kérdés, milyen tényezők befolyásolták meghatározó módon a posztkommunista átalakulás folyamatában az egyes emberek társadalmi pozícióját, pozícióváltását. A rendszerváltás társadalmi hatásait röviden összefoglalva meg kell jegyezni, hogy a piacivá váló körülmények között folyamatosan felértékelődött az iskolázottság, a szakképzettség és a szaktudás – ezen belül a konvertálható tudás – szerepe a strukturálódási folyamatokban. Jelentősen megnövekedett a szimbolikus tőkék – kapcsolatok, kreativitás és vállalkozói hajlandóság, az alkalmazkodóképesség – szerepe a társadalmi pozícióváltás során. Ugyancsak nagymértékben befolyásolta az egyének és csoportok

¹⁸³ Ferge 1999a.

¹⁸⁴ Huszár Á. 2022.

¹⁸⁵ Lásd Valuch 2001.

¹⁸⁶ Lásd Bukodi-Róbert 2004.

helyzetét a korábban felhalmozott tőke vagy éppen ennek hiánya, ismét döntő jelentőségű rétegződési tényező lett a jövedelemtermelésre alkalmas eszközök, javak tulajdonlása.

Az 1989–1990 óta eltelt évtized társadalmi átrétegződését a számok¹⁸⁷ felől közelítve látható, hogy 2001-ben a foglalkoztatott férfiak 23, a nők 26 százaléka tartozott a vezetők és az értelmiségiek, szakértők, hivatalnokok közé. 2022-ben ennek a csoportnak az aránya 25,2 százalék volt a foglalkoztatottakon belül. A belső tagolódást illetően lényegesek a nemek közötti különbségek: a férfiaknál a felső és középvezetők, a nagy- és középvállalkozók, illetve a magasan képzett értelmiségiek, a magas beosztású hivatalnokok voltak többségben, a nőknél viszont az alsó szintű vezetők, az alacsonyabb beosztású értelmiségiek. Minél idősebb foglalkoztatotti csoportot vizsgálunk, annál magasabb a vezetők, az értelmiségiek és a szakértők aránya.

Emelkedett a képzett szolgáltatási, kereskedelmi, irodai, technikai – más szóval a kiszolgálói, az asszisztensi – jellegű tevékenységeket végzők aránya. Ezt a foglalkozási területet alapvetően a nők uralják: a foglalkoztatottak 37 százaléka tartozik ide, szemben a férfiak egytizedével. Nagyon markánsak a korcsoportok szerinti különbségek is: a harminc éven aluli foglalkoztatott nőknek majdnem a fele, az ötven éven felülieknek „csak” a 31 százaléka sorolható ebbe a rétegbe. Szintén jelentősnek mondható az önfoglalkoztatók, a vállalkozók és a különböző nagyságú munkaadók aránya. Ezt támasztja alá, hogy 2001-ben a foglalkoztatott férfiak majdnem egyötöde, a nők 11 százaléka volt önálló. A vállalkozók hányada az idősebbeknél magasabb, mint a fiatalabbaknál. A harminc év alatti foglalkoztatott férfiaknak csak az egytizede tartozik ebbe a társadalmi csoportba, a 40–49 éveseknek viszont már csaknem az egyötöde.

A foglalkoztatott férfiak fele, a nők 28 százaléka tartozott az ezredfordulón valamilyen munkásrétegbe. A férfiak egyötöde szakképzett munkás, és 33 százalékuk végez képzetlen munkát; a nőknél a szakképesítéssel rendelkezőkhöz viszonyítva jóval magasabb a betanított és a szakképzetlen foglalkozásúak hányada.

A társadalmon belül az aktív keresők a népességen belül kisebbségben vannak. Ez a tény előtérbe állítja az inaktívak (nyugdíjasok, rokkantnyugdíjasok, egyéb inaktívak) és a munkanélküliek rétegződésének

problémáját. A rokkantnyugdíjasok több mint 40 százaléka korábban betanított vagy szakképzetlen munkásként dolgozott, azaz viszonylag nagy hányaduk már aktív idejében is periférikus, kevés előrelépési lehetőséget kínáló pozícióban volt. Az öregségi és a hozzátartozói nyugdíjban részesülők társadalmi-foglalkozási helyzet szerinti összetétele ennél valamivel kedvezőbb képet mutat. Ez leginkább a vezetői, az értelmiségi, hivatalnoki, szakértői társadalmi státuszúak magasabb hányadában nyilvánul meg.

2001-ben a 15–74 éves népesség 5 százaléka volt munkaerőpiaci szempontból rendkívül hátrányos helyzetűnek tekinthető. Idetartoznak a tartósan munka nélkül lévők éppúgy, mint az iskolapadból kikerülő, de elhelyezkedni nem tudó fiatalok. Ez utóbbiak aránya különösen a 20–24 évesek között magas, de a 25–29 éves nők között is több mint 6 százalékos. A tartósan – legalább 12 hónapja – munka nélkül lévők részaránya viszont a középgenerációban – a 30–49 évesek között – a legmagasabb.

Nyilvánvaló az összefüggés a képzettség és a társadalmi-foglalkozási helyzet között. A felső és középvezetők, a nagy- és középvállalkozók több mint 90 százaléka legalább érettségizett, a férfiak 60, a nők 55 százaléka diplomás. A magas beosztású hivatalnokok, szakértők szinte mindegyike diplomás. A hierarchia másik oldalán, a szakképzettséget nem igénylő foglalkozási pozíciókban dolgozó nők 70, a férfiak 60 százalékának nincs semmilyen képzettsége. Az életkori vizsgálódás arra utal, hogy a képzettség és a társadalmi-foglalkozási helyzet közötti kapcsolat a fiataloknál gyengébb. Az alacsonyabb iskolázottságú fiatalok között az idősebbekénél magasabb a szakképzett szolgáltatási, kereskedelmi foglalkozásúak, illetve a vállalkozók (az esetek nagy részében az önfoglalkoztatók) aránya. A 20–24 éves betanított munkát végzők egynegyede pedig legalább érettségizett. Ehhez hasonló mintázat adódik a szakképzetlen foglalkozásúaknál is. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a viszonylag jól képzett fiatalok nem elhanyagolható hányada kezd karrierjét a foglalkozási hierarchia alján.

Az iskolai végzettség, a képzettség nemcsak azt befolyásolja, hogy ki milyen foglalkozási pozícióban helyezkedik el, hanem azt is, hogy egyáltalán el tud-e helyezkedni. 2001-ben az általános iskolai végzettséggel sem rendelkező 15–74 évesek 9 százaléka volt tartósan munka nélkül, illetve tartozott azok közé a fiatalok közé, akik már kikerültek az iskolapadból, de még nem volt rendszeres munkájuk. Természetesen a harminc év

¹⁸⁷ Lásd Népszámlálás 2001.

alattiak csoportjában a legmagasabb az arányuk: a legképzetlenebb férfiak egynegyede, a nők 40 százaléka tartozik a munkaerőpiaci szempontból rendkívül hátrányos helyzetűek közé.

A területi-lakóhelyi jellemzőket tekintve markáns különbségek adódnak. Az urbanizációs lejtőn lefelé haladva csökkent a szellemi foglalkozásúak aránya. A településtípusok szerinti differenciák még szembetűnőbbek, amikor a foglalkoztatottakra és ott is csak a legfiatalabbakra koncentrálunk. Az ezredfordulón a Budapesten élő 15–29 évesek 30 százaléka vezető vagy értelmiségi; ez az arány a községekben élő kortársaiknál alig haladja meg a 10 százalékot. A lakóhelyi kistérségek fejlettségi színvonala szerint vizsgálódva szintén lényeges különbségek adódnak, amelyek leginkább a szellemi foglalkozásúak arányszámaiban érhetők tetten. Amíg a gazdasági szempontból fejlett térségekben a 15–74 évesek 44 százaléka végez valamilyen szellemi, szolgáltatási munkát, addig a fejletlen területeken élők 22 százalékáról mondhatjuk el ugyanezt, ami jól mutatja az át-retegződés területi-társadalmi vetületeit is. 2001–2002 között a modern technológiák terjedése következtében átrendeződött a munkaerőpiaci kereslet: a magas képzettséget igénylő, illetve az alacsony munkaerőköltségű, egyszerű tevékenységek kerülnek előtérbe, az automatizálható feladatokat végzők iránti igény csökken. Ebben az évtizedben nőtt a magas szellemi hozzáadott értékű vezetői, értelmiségi foglalkozásúak, valamint az egyszerű fizikai foglalkozásúak aránya, míg a szakképzett ipari és szolgáltatási foglalkozásúaké kisebb lett.

A rétegszerkezet egészét tekintve a 2001-es, illetve a 2011-es népszámlálás közötti időszakban polarizációs tendenciák zajlottak a magyar társadalomban: mind a felsőbb, mind az alsóbb rétegek bővültek 2011-re, miközben a társadalomszerkezet középső szegmensében található csoportokhoz összességében kevesebben tartoztak. Ezek a trendek a 2010-es évek társadalmi tagolódásában is megfigyelhetők.

A társadalmi tagolódás vizsgálata során továbbra is komoly nehézséget jelent, hogy a statisztikai és szociológiai elemzések egy része mellőzi a történetiség elvének az alkalmazását, s gyakran olyan kategóriákkal próbálták/próbálják meg leírni a struktúrát, a strukturális változásokat, amelyek csak az adott időszakra érvényesek, illetve egyediségük miatt nem vagy csak kevésbé operacionalizálhatók történeti megközelítésben. Ennek ellenére meg kell jegyezni, hogy a kortárs magyar szociológia számos figyelemre méltó elemzésben próbálta meg értelmezni a rendszer-

váltás időszakában és azt követően a társadalmi átrretegződés folyamatát, és igyekezett képet adni az ennek következtében kialakult társadalmi struktúráról. Ám a különböző megközelítési és értelmezési kísérletek között viszonylag kevés a közös pont, esetenként pedig a kialakított társadalmi réteg- és csoportkategóriák definíciója sem tűnik teljesen kiforrott-nak. Amiben többnyire egyetértés van, az egy markánsan elkülönülő felső társadalom és egy ehhez hasonlóan karakterisztikus, ám sokkal nagyobb létszámú és nagyon heterogén alsó társadalom, valamint egy erősen átalakuló, többszörösen tagolt középréteg jelenléte.

Kolosi Tamás és Róbert Péter 2004-ben a foglalkozási viszony, a jövedelem, a fogyasztás és az életkörülmények, valamint a mobilitási jellemzők segítségével próbálta meg nyomon követni és értelmezni a magyar társadalom szerkezeti változásait az 1988–2003 közötti időszakban.¹⁸⁸ Az általuk felvázolt struktúrákép szerint a rendszerváltás a foglalkozási és a jövedelmi viszonyokat rendezte át a legerőteljesebben. Az egyes emberek és csoportok társadalmi pozícióinak megváltozása már az 1980-as években, még a politikai átmenet kibontakozását megelőzően megkezdődött, az 1990-es évek közepéig volt igen intenzív, majd fokozatos konszolidálódás volt megfigyelhető. Ennek eredményeként alakult ki az a társadalomszerkezet, ami Kolosi Tamás és Róbert Péter szerint, az általuk kialakított státuszindexek alapján a következő makrocsoportokra tagolódott: elit (3 százalék),¹⁸⁹ felső középosztály (8,1 százalék), középosztály (30,8 százalék), munkásosztály (37,8 százalék), depriváltak (20,3 százalék). „Az elitbe tartoznak a nagy- és közepes vállalkozók, a szabadfoglalkozású értelmiségiek, de a felsővezetők és az értelmiségiek esetében már csak azok, akik a státuszindex legfelső decilisébe kerültek. A felső középosztályba tartoznak a legfelső tizednél rosszabb státuszú felsővezetők; a középvezetők, az egyéni vállalkozók és a gazdálkodók közül azok, akik a státuszindex legfelső decilisébe kerültek; valamint az értelmiségiek közül azok, akik a státuszindex 6–9. tizedébe tartoznak. A középosztályba tartoznak a legfelső decilisével rosszabb státuszú középvezetők, egyéni vállalkozók és gazdálkodók; az értelmiségiek közül azok, akik a státuszindexen az 1–5. tizedbe kerültek, az alsóvezetők, az egyéb szellemi (irodai) foglalkozásúak; valamint a szakmunkások közül azok, akik státuszukat tekintve a felső három decilisbe kerültek. A munkás-

¹⁸⁸ Kolosi-Róbert 2004.

¹⁸⁹ A 16 éven felüli népességben belül.

osztályba tartoznak az ennél rosszabb státuszú szakmunkások; valamint a szakképzetlen és a mezőgazdasági munkások, ha a státuszindex 4. vagy annál magasabb tizedébe kerültek. A depriváltak közé tartoznak azok a szakképzetlen és mezőgazdasági fizikai munkások, akik a státuszindex alsó három decilisébe kerültek.”¹⁹⁰ Ez a rétegződési séma tehát alapvetően a foglalkoztatási pozícióra épül, amit a szerzők a társadalmistátusz-jellemzőkkel korrigáltak. Mindezt olyan, az ezredfordulón már konszolidálódó osztályszerkezetként értelmezték, amelynek valamennyi csoportja – foglalkozási helyzete és jövedelemszerző képessége alapján – belsőleg erősen differenciált, ám ezekről a mikroszintekről ez a megközelítés már nem ad igazán részletes leírást. Kolosi Tamás más munkáiban¹⁹¹ is többnyire hasonló megközelítésben vizsgálta és értelmezte a rendszerváltás által okozott társadalmi változásokat; azzal a fontos kiegészítéssel, hogy szempontjai közé beemelte a fogyasztás és a rétegződés összefüggéseit is. Értelmezése szerint a fogyasztásban való részvétel képessége is elkülönítette egymástól a társadalmi csoportokat. Ugyanakkor ezeknek a különböző szempontoknak a segítségével kialakított rétegződési modelleket nem vagy csak ritkán kísérelte meg egymással összekapcsolni, így az előbbieken vázolt makroszintű társadalmi tagozódásnál részletesebb, összetettebb, a különböző tényezők hatását egyidejűleg figyelembe vevő összefoglaló struktúramodellt nem dolgozott ki, s a differenciálódás tényét hangsúlyozva továbbra is a középrétegek súlyát tartotta meghatározónak a magyar társadalomban.

Vele ellentétben Laki László nagyon határozottan a differenciálódást és az ezzel együtt járó dezintegrálódást tartotta a posztkommunista korszak legfontosabb társadalomszerkezeti változásának. Értelmezése szerint az átmenet során a társadalmi átrétegződést meghatározó módon befolyásolta, hogy a gazdaság nem az egységesülés irányába mozdult el, hanem egy sajátos, duális gazdasági szerkezet alakult ki, aminek az egyik része a teljes egészében külföldi tulajdonban levő és dinamikus fejlődő multinacionális szektorból és egy vegyes – nagyrészt magyar tulajdonban álló, minimális fejlődést mutató – szektorból áll. S a kettő között elég gyenge a viszony. A gazdaságra ebben a felállásban egyfajta dezintegráció jellemző, ami meghatározza a foglalkozási és a jövedelmi viszonyokat is.

¹⁹⁰ Kolosi-Róbert 2004, 57.

¹⁹¹ Kolosi-Tóth 2000; Kolosi 2000.

28. kép. Szegénység – belvárosi bérház Budapesten

Erdei Katalin felvétele

E duális piaci szerkezet mellett a magyar gazdaságban a legális tevékenységek mellett továbbra is markánsan jelen van a fekete-, illetve szürkegazdaság a maga ügyeivel, szereplőivel és a magas részesedésével, „továbbá a hatalmas kiterjedésű naturális önellátás, melyet a munkaerőpiacról való kiszorultság, az alacsony keresetek okán előálló megélhetési kényszerek tesznek időszerűvé és meghaladhatatlanná.”¹⁹² Ugyancsak befolyásolta a társadalmi struktúrát és az átrétegződést a magyar gazdaság 1990-es évekbeli transzformációs válsága, a vállalati csődök sorozata, a GDP gyors és jelentős, 20 százalék körüli visszaesése, a két számjegyű infláció, a bérek és fizetések reálértékének csökkenése. Alig fél évtized alatt másfél millió munkahely szűnt meg Magyarországon, tömegessé vált a munkanélküliség, a foglalkoztatás szintje alacsonnyá vált, és ott stabilizálódott. Az 1989/1990 utáni két, két és fél évtizedben az aktív keresők száma 3,6 és 3,9 millió között ingadozott. Mindez felgyorsította az elsze-

¹⁹² Laki 2006, 67.

gényedést és a lecsúszást egyes társadalmi csoportokban, a szegények száma ismét jelentősen növekedett, a munkaerőpiacról tartósan kiszorulóké hasonlóképpen. Ez utóbbit azt is jelenti, hogy tartóssá vált a marginalizálódás is ebben a csoportban, hiszen e helyzet átörökítése is jelen van a 21. századi magyar társadalomban. S ez nem a társadalmi integrálódást előmozdító ún. „középosztályosodás”, hanem sokkal inkább egy lefelé irányuló szétzilálódás felé mutat.

Laki László mindezek alapján úgy vélte, hogy a rendszerváltást követő évtizedek során nem az a társadalom jött létre, amit az új politikai éltek ígértek, és aminek kialakulását a társadalom a rendszerváltástól várta. Egyrészt az 1989 előtti társadalmi csoportok, helyzetek leértékelődtek, a széles középosztályosodás elmaradt, másrészt „létre kellett hozni” az újkapitalizmus rétegeit, a tulajdonosokat, nagyvállalkozói csoportokat gyakran olyan erőforrás-átcsoportosítással, ami más társadalmi csoportok kárára ment végbe. Harmadrészt megjelentek „a rendszerváltás által nem vizionált» társadalmi csoportok, rétegek: 1. a még állásban lévő, de elszegényedő, lecsúszó, társadalmi identitásukat elvesztők, 2. a munkaerőpiac mezsgyéjén billegők, akik hol munkához jutnak (többnyire közmunka keretében), hol nem, hol segélyből élnek, hol nem, 3. a reményvesztett marginalizáltak, a »feleslegesek«, akik a megváltozott, igényesebbé vált munkaerőpiacon nem tudnak mit eladni.”¹⁹³ Ez azzal a következménnyel járt, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek „elszabadultak”, és a polarizáció vált meghatározóvá. Mindez egy olyan struktúrát hozott létre, ami a következő csoportokból áll: 1. a társadalom 5–8 százalékát kitevő, a globalizációval lépést tartani tudó, vagyonos réteg; 2. 10–15 százaléknyi, nem igazán módos és széles felső középosztály; 3. 30–40 százaléknyi alsó középosztály, amelynek a helyzete a rendszerváltás után nem változott meg lényegesen, a léthatár fölött, de az instabilitás állandó fenyegetésében élnek; 4. 35–50 százalékot kitevő szegények, marginalizáltak, belsőleg tovább tagolt/tagolható csoportjai. Ez inkább egy kevés gazdagra és sok szegényre tagolódó, polarizált társadalomszerkezet felé mutat, semmint a szociális piacgazdaság középosztályosodó társadalmára, ahol a társadalmi közép a társadalom felét/kétharmadát is elérheti. Laki gyakorlatilag egy fordított kétharmados társadalom képét vázolta fel, ahol a társadalom kisebbsége rendelkezik

a javak fölött és van esélye a stabil életre, és ahol a többségnek mindegyre kisebb vagy semmilyen lehetősége nincs.

A harmadik, több tényezővel dolgozó, azok szerves összekapcsolására is törekvő, releváns rétegződési modellt, ami már a posztkommunista korszakot követő időszakra is érvényes, Bukodi Erzsébet dolgozta ki. Aból indult ki, hogy az összetett megközelítés révén a társadalmi folyamatok mikrotényezői is jobban megragadhatók, és a társadalmi tagolódás is pontosabban leírható. Hagyományos társadalomstatistikai megközelítésben a társadalmi rétegződés vizsgálata három dimenzióban történik: a) iskolai végzettség, b) foglalkozási pozíció és c) a jövedelem mentén. Ezek megmagyarázzák a társadalmi egyenlőtlenségek egy részét, a társadalmi tagolódás folyamatát, ám kétségtelenül elsősorban egy statisztikus/statikus értelmezésre adnak lehetőséget, a finomabb tagoltság feltárására nem vagy csak kevésbé. A rétegződési folyamatok megválaszolására egy összetettebb, szélesebb alapokon nyugvó szempontrendszerre és klasszifikációra van szükség. Ezért – különösen napjainkban – létjogosultsága van a fogyasztásra, a fogyasztói csoportokra alapuló, valamint az életmód és életstílus szerinti csoportosításnak is, illetve a hagyományos és a modern rétegződési megközelítések együttes alkalmazásának. A hagyományos és az újabb rétegződési szempontok együttes/párhuzamos alkalmazását a magyar társadalom 1989 előtti, igen sajátos töredezettsége és számos ponton tetten érhető dualitása is szükségessé teszi.

Bukodi Erzsébet olyan rétegződési elemzés kidolgozására vállalkozott, ami a foglalkozási viszonyok mellett a mindennapi élet egyes dimenzióit is figyelembe veszi. Mindez számos kérdést vet fel: például a foglalkozási viszonyaik alapján azonos rétegbe tartozóknak az anyagi életkörülményei hasonlóak-e avagy sem. Mennyiben azonos, és mennyiben tér el a mentalitásuk, értékrendjük? Milyen fogyasztási és kulturális preferenciáik vannak? Hasonlóak-e az egy réteghez tartozó, azokat alkotó csoportokban a státuszátörökítés trendjei avagy sem? Ez viszont a vertikális mellett a horizontális tagolódás kérdéseit is felveti, a területi különbségekről nem is beszélve. Hiszen ha a példa kedvéért megpróbáljuk összehasonlítani egy alsó középosztályi pozícióban levő budapesti és kisvárosi gimnáziumi tanár társadalmi helyzetét, akkor a kisebb bérdiszcrenciák mellett nyilvánvalóan eltérőek a kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek, különbözőek lakásviszonyaik, életkörülményeik, háztartási

kiadásai, ami jól mutatja az azonos réteghez tartozó, azonos foglalkozási csoportot alkotók közötti belső tagoltságot (is).

A rendszerváltást követő évtizedek társadalmi viszonyainak leírása, értelmezése során Bukodi az ún. EGP-sémára támaszkodik, ami a réteghelyzetet a foglalkozási viszony szempontjából két részre bontja: „A munkamegosztási pozícióra, amely a végzett munkához szükséges szakképzettséget, az önállóság, autonómia fokát jelöli, illetve a munkaerőpiaci helyzetre, amely a jövedelem mértékét, a felfelé irányuló mobilitás esélyeit, a státuszvesztés kockázatát, a munka biztonságának a fokát fejezi ki.”¹⁹⁴ Rétegelnevezései a következők: 1. felső szolgáltatói réteg (felső és középszintű vezetők, magas beosztású értelmiségiek, nagyvállalkozók), 2. alsó szintű szolgáltatói réteg (alsó szintű vezetők, dominánsan kiszolgáló jellegű munkát végző értelmiségiek) 3. középszintű szellemiek, 4. rutinszerű szolgáltatói foglalkozást űzők, 5. kisfoglalkoztatók, 6. nem mezőgazdasági önállók, 7. mezőgazdasági önállók, 8. szakképzett munkások, 9. szakképzetlen munkások, 10. mezőgazdasági foglalkozásúak. Bukodi Erzsébet ennek alapján a következő csoportokat tartalmazó társadalmi rétegződési sémát vázolta fel: 1. nagyvállalkozók, 2. felső szintű vezetők, 3. képzett szakértők, 4. alsó szintű vezetők, 5. technikus, irodai képzetek, 6. kisfoglalkoztatók, 7. egyéni vállalkozók, 8. mezőgazdasági vállalkozók, 9. képzett ipari foglalkozásúak, 10. betanított munkások, 11. képzetlen munkások, 12. munkapiacról kiszakadók, 13. soha nem dolgozó inaktívok.

A társadalmi-foglalkozási réteghelyzet további árnyalása az anyagi életkörülmény vizsgálatával lehetséges. Ez jól mutatja, hogy az egyes munkapiaci-foglalkozási rétegek mennyire rendelkeznek tőkével, mennyire képesek a fogyasztásra. Ezt kiegészítve a másik megközelítésben az anyagi körülményekre, a szabadidős tevékenységekre és a lakásvizonyok jellemzőire alapozva igyekezett elkülöníteni a státuszcsoportokat. Eszerint a magyar társadalom a fogyasztás és az életstílus jellemzőit vizsgálva: 1. konzisztensen magas státuszúakra, 2. konzisztens felső középrétegre, 3. fogyasztásorientált középrétegre, 4. felhalmozásorientált középrétegre, 5. jó lakású kisegzisztenciákra, 6. szabadidő-orientált kisegzisztenciákra, 7. jó lakású szegényekre, 8. konzisztens szegényekre, 9. leszakadókra tagolható. Ez utóbbi rétegződésmodell szerint több foglalkozási-munkapiaci csoport tagjai tartoznak egy-egy fogyasztási és

életstíluscsoportba, amelyeknek demográfiai és társadalmi összetétele is változatos. Ha a fogyasztási csoportok és a gazdasági aktivitás kapcsolatát vizsgáljuk, akkor a „konzisztensen magas státuszúak és a fogyasztásorientált felső középréteghez tartozó 15–64 évesek csaknem 90 százaléka dolgozik, de a konzisztens felső középrétegben is 83 százalékos ez az arány. A foglalkoztatottak hányada a leszakadók körében a legkisebb, mindössze 38 százalék, egyötödük munkanélküli, 15 százalékuk rokkantnyugdíjas, további 9 százalékuk pedig inaktív. A munkanélküliek és az inaktívak részaránya a konzisztensen szegények között is majdnem eléri a 25 százalékot, és a jó lakású szegények mellett közöttük a legnagyobb a rokkantnyugdíjasok hányada is. Az öregségi (és özvegyi) nyugdíjasok az idősebb korstruktúrájú, jó lakású szegények és a jó lakású kisegzisztenciák esetében a leginkább felülreprezentáltak.”¹⁹⁵

A fenti adatok és elemzések alapján megállapítható, hogy a foglalkozási rétegek szerint a magyar társadalom szerkezete eltolódott a szellemi foglalkozások felé, ezen belül is a képzett kereskedelmi, szolgáltatói, irodai és technikai foglalkozásúak súlya nőtt meg, ezzel egyidejűleg mérséklődött a közvetlen termelésirányítók és képzett ipari foglalkozásúak részesedése. Ezzel párhuzamosan folyamatos képzettségi és iskolázottsági polarizáció figyelhető meg a foglalkozási rétegződésben. A munkapiaci rétegződés az anyagi-vagyoni helyzet meghatározó tényezője lett. Márkanssá vált a tőketulajdonosok elkülönülése a többi társadalmi rétegtől. A vezetők és értelmiségiek csoportján belül is erőteljes vagyoni-jövedelmi differenciálódás zajlott le a felső és középszintű, szakértői, elitértelmiségi csoportok és az alsó szintű vezetők, hivatalnok értelmiségiek között.

A szakképzetlen fizikaiak és a munkapiacról kiszakadók alkotják a periférikus réteget. „Életstílus-tipológia alapján is elmondható, hogy a magyar társadalom alapvetően hierarchikus-vertikális elrendezettségű, amelyben jól lehatárolható, a különböző fogyasztási dimenziókat tekintve viszonylag homogén, konzisztens profilú felső és alsó (szegény) réteg.”¹⁹⁶ Egymáshoz viszonyítva és egymáson belül is jól tagolt és meglehetősen zárt társadalmi rétegek jelenléte határozza meg tehát a mai magyar társadalom szerkezetét.

¹⁹⁴ Bukodi 2006, 118.

¹⁹⁵ Bukodi 2006, 153.

¹⁹⁶ Uo. 159.

A posztkommunista átmenetet és az azt követő konszolidációs évtizedet követően 2014-ben készült egy olyan empirikus szociológiai adatfelvétel, ami kimondottan a társadalmi tagoltság komplex vizsgálatát tűzte ki célul. A GfK Hungária Kft. és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont közös kutatócsoportja¹⁹⁷ online és személyes kérdőíves kutatás keretében elemezte a rétegződési tényezőket és az ezek alapján elkülöníthető társadalmi csoportokat. Eszerint a 2010-es évek első felében a nyolc egymástól jól elkülöníthető réteg volt jelen. A magyar társadalom 2 százaléka tartozott az elithez, 10,5 százaléka a felső közép csoporthoz, 6 százaléka a feltörekvő, önmegvalósító fiatalok rétegéhez, 7 százaléka alkotja a vidéki értelmiséget, 17 százaléknál az ún. kádári kisemberek aránya, 18 százaléka a sodródóké, 16,5 százaléka tesz ki a munkásság, és 22 százaléknál a lezszakadók csoportja. A csoportosítás alapját a *gazdasági tőke* [jövedelem – havi kereset és a vagyon (lakás értéke, megtakarítások, felhalmozások)]; a *kulturális tőke* (a magas kultúra fogyasztása – színház, múzeum, komolyzene, könyvek), az „új kultúra”-fogyasztás formái (internetezés, közösségi oldalak látogatása, bekapcsolódás a szabadidős sportokba); valamint a *kapcsolati tőke* (mennységi kapcsolatok – hány embert ismer, a kapcsolatok társadalmi helyzete – ismer-e fodrászt, bankárt, tanárt, politikust és kérhet-e tőlük segítséget) határozta meg. Az adatok előzetes feldolgozása után a kutatók úgy vélték, hogy a 2000-es évek elején megfogalmazott várakozásokhoz képest nem következett be a társadalom középosztályosodási folyamata, ugyanakkor drámai mértékben növekedett tovább a társadalmi távolság a főváros/nagyvárosok és a kisvárosi/falusi lakóhely között. Szintén fontos jellemzője a 2010-es éveknek, hogy a magyar társadalomban súlyát és arányát tekintve egyaránt meghatározó az alsó társadalmi rétegek szerepe. Ugyancsak figyelemre méltó megállapítása a kutatásnak az, hogy a magyar társadalomban meglehetősen gyenge a kohézió, az azonos helyzetben lévők között a közös léthelyzet tudata, más szóval az osztálytudat nem, vagy alig-alig létezik. Mindemellett arra is rámutattak, hogy a mobilitási lehetőségek nagymértékben egyirányúvá váltak, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy könnyű az egyik rétegből lejjebb kerülni, ám a visszalépés vagy egy magasabb társadalmi státuszba kerülés gyakorlatilag majdnem lehetetlen.

¹⁹⁷ Az Osztálylétszám 2014 kutatás eredményei a www.tk.mta.hu oldalon érhetők el.

8. táblázat. Az „Osztálylétszám 2014” kutatás rétegeinek legfontosabb, legjellemzőbb tulajdonságai

réteg	legmagasabb befejezett iskolai végzettsége (%)	életkori átlag (év)	háztartási nettó össz-jövedelmi kategória (Ft)	családi állapota (%)	roma származásúnak mondja magát (%)	állandó lakhelyének település típusa (%)	lakásérték átlag (Millió Ft)	nem beszél idegen nyelven (%)	volt nyaralni külföldön az elmúlt évben (%)
Elit	43% érettségi, 52% felsőfok	45,1	50% 301-500 ezer, 33% 501-1 millió	53% házass., 16% elvált	NJ**	45% Bp., 40% megyei jogú város	21,5	24%	70%
Felső közép	40% érettségi, 30% felsőfok	39,8	24% 201-300 ezer, 22% 301-500 ezer, 2% 501-1 millió	33% egyedülálló, 43% házass., 14% elvált	NJ	32% Bp., 27% egyéb város, 22% község	12,5	30%	35%
Feltörekvők	49% érettségi, 33% felsőfok	39,6	16% 121-150 ezer, 38% 151-200 ezer, 31% 201-300 ezer	33% egyedülálló, 15% élettársa van, 36% házass.	NJ	42% Bp., 26% megyei jogú város	10,7	26%	34%
Vidéki értelmiség	35% érettségi, 24% felsőfok	41,3	33% 151-300 ezer, 26% 201-300 ezer, 17% 301-500 ezer	71% házass.	NJ	46% egyéb város, 31% község	12,7	30%	30%
Kádári kisemberek	25% legfeljebb alapfok, 22% szakmunkás, 34% érettségi	44,6	16-16% 91-120 ezer és 121-150 ezer, 19% 151-200 ezer, 24% 201-300 ezer	19% élettársa van, 43% házass., 12% elvált	NJ	46% egyéb város, 29% község	9,7	55%	18%
Sodródók	35% legfeljebb alapfok, 17% szakmunkás, 40% érettségi	38,0	9% 60 ezer alatt, 16% 61-90 ezer, 22% 91-120 ezer, 33% 121-150 ezer	38% egyedülálló, 12% elvált	NJ	25% Bp., 24% megyei jogú város, 29% egyéb város	9,2	54%	23%
Munkások	23% legfeljebb alapfok, 38% szakmunkás, 33% érettségi	40,9	15% 91-120 ezer, 33% 151-200 ezer, 23% 201-300 ezer	34% egyedülálló, 15% élettársa van, 35% házass.	4%	47% egyéb város, 23% község	8,8	78%	9%
Lezszakadók	35% legfeljebb alapfok, 20% szakmunkás, 20% érettségi	44,7	9% 60 ezer alatt, 26% 61-90 ezer, 19% 91-120 ezer, 14% 121-150 ezer	14% élettársa van, 35% házass., 13% elvált, 33% érettségi	11%	39% egyéb város, 28% község	7,1	80%	3%

*Az adott csoportban leggyakoribb, legjellemzőbb (szignifikáns) százalékos értékek. Nem feltétlenül ad ki 100%-ot.

** Nem jellemző.

Forrás: www.tk.mta.hu

Az egyes rétegek jellemzőit összefoglaló táblázat tényszerűen és valóságközelí módon mutatja be a jelenkori magyar társadalom egyenlőtlenségeit, ami különösen szembeötlő a legfelső és a legsó társadalmi csoportok esetében, ha a jövedelmet vagy a lakásminőség mutatóit nézzük. A tíz-tizenöt-szörös szintet is elérő háztartási átlagjövedelem-különbség plasztikusan mutatja meg, mekkora társadalmi távolságok alakultak ki.

A 2010-es években egyrészt a posztkommunista átmenetet követő évtizedek, másrészt a kialakult illiberális rezsim társadalmi változásainak elemzésére több figyelemre méltó kísérlet történt. Az egyik Kovách Imre nevéhez fűződik, aki a társadalmi integráció és a dezintegráció, a politikai hatalmi függőségek szempontjait állította középpontba elemzéseiben. A másik megközelítés pedig az osztályt mint nem pusztán leíró, hanem analitikus társadalmi kategóriát próbálja alkalmazni részben neomarxista, részben neoweberianus alapokon. Az előbbire Éber Áron Márk, az utóbbira Huszár Ákos tett kísérletet.

Kovách Imre integrációs modelljének a központi kérdése: „az egyének társadalmi integrációja miként és hogyan függ össze a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyükkel és milyen integrációs mechanizmusok segítik elő, vagy éppen kényszerítik ki a társadalmi pozíció és az integráltság kölcsönhatásait?”¹⁹⁸ A 2018-as reprezentatív szociológiai elemzésben négy integrációs dimenzióban (a politikai kötések, a gyenge társadalmi kapcsolatok, társadalmi kirekesztődés érzése és normakövetés) és három szinten (rendszerintegráció, társadalmi integráció és személyközi integráció) vizsgálódtak. Az adatok segítségével kialakított „integrációs modell sokoldalúan jeleníti meg a társadalom felső és alsó csoportjainak jellemzőit és minden más modellnél érthetőbbé teszi a középrétegek differenciálódását előidéző folyamatokat és társadalmi mechanizmusokat.”¹⁹⁹ Az integráltság-dezintegráltság mértéke pontosabbá teszi a foglalkoztatáscentrikus társadalmi tagolódási modellek által bemutatott egyenlőtlenségi szinteket. Összességében a kutatási eredmények azt mutatták, hogy a társadalmi integráció szempontjából a 2010-es évek végének magyar társadalmi kapcsolata gazdag politikailag aktív, a lokálisan integráltak, a munkaerőpiacon integráltak, a rendszerintegrál-

tak, a gyengén integráltak, a normakövető dezintegráltak és a dezintegrált kirekesztettek csoportjaira tagolódnak.

Éber Márk a klasszikus marxista gondolkodásmód elemeihez visszanyúlva, a munka és a tőke ellentéte, a globalizálódó kapitalista világrendszer polarizáló hatásai, így a centrum-periféria viszony, valamint a transznacionális centrumtőkét is támogató, 2010 óta regnáló magyar kormányzat jövedelem- és vagyoneelosztási politikájának következményeit is figyelembe vevő, komplexebb társadalmi struktúra-rendszert dolgozott ki. Úgy véli, hogy a „hat legalapvetőbb globális osztályhelyzet – nyugati tőke, nyugati munka, keleti tőke, keleti munka, hazai tőke, hazai munka – kilenc alapvető globális termelőviszonyt, illetve hat további globális osztályviszonyt formálhat. A viszonyok e rendszere alkotja a magyar társadalom globális osztályszerkezetét. Ennek a magyar társadalmon belül megmutatkozó szerkezetét összességében három alapvető viszony jellemzi. Egyrészt a tőke-munka viszony, másrészt az uralkodó-alávetett viszony, harmadrészt pedig a fent-lent viszony. E három alapviszony empirikus összefonódása miatt megkülönböztettem egyfelől a felső-uralkodó tőkésosztályokat, másfelől pedig az alsó-alávetett munkásosztályokat. [...] A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezetét így alapvetően három osztályhelyzettel jellemeztem: egyrészt a felső-uralkodó tőkésosztályokkal, másrészt a köztes és közvetítő osztályokkal, harmadrészt pedig az alsó-alávetett munkásosztályokkal.”²⁰⁰ Ez az értelmezés túltekeli a tőke-munka viszonyának a társadalmi szerepét, miközben más tényezők hatását nem vagy csak kismértékben veszi figyelembe. Továbbá a szerző által leírt három nagy osztályhelyzetben annyi, belsőleg differenciált és egymástól elváló társadalmi csoport van, ami önmagában is némiképp megkérdőjelezi, hogy valóban azonos osztályhelyzetben/osztályviszonyban lennének.

Huszár Ákos struktúraelemzési kísérletei a munka, a foglalkoztatás és a jövedelem dimenziói mentén értelmezik a jelenkori – az 1980-as és a 2020-as évek közötti magyar társadalom strukturális változásait és tagoltságát, kiemelt figyelmet fordítva a 2010-es évekre. Az ő értelmezésében a neoweberianus fogalmi szempontokat követve az osztály elsősorban egy összetett viszonyrendszer alapján meghatározható társadalmi csoport, amiben a foglalkozás, a jövedelem és a végzett munka jellege domináns

¹⁹⁸ Huszár-Kovách-Kristóf-Szabó 2020.

¹⁹⁹ Uo. 14.

²⁰⁰ Éber 2020, 233–235.

szerepet játszik. Arra is felhívja a figyelmet, hogy 2010 után a hatalmi és tulajdonrendszer jelentősen befolyásolta a társadalmi viszonyokat. Egy olyan többdimenziós társadalomszerkezeti értelmezés kialakítására törekszik, amiben a társadalmi osztály nem normatív kategória, hanem a változó viszonyok, helyzetek értelmezésére szolgál. Ennek jegyében határol el egymástól foglalkozás, jövedelem és életkörülmények szerint osztályokat. Empirikus kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a magyar társadalom 2010 után gyorsan és nagymértékben átalakult. Egyfelől a különböző osztályhelyzetben levő csoportok életkörülményei a 2010-es évek második felében jelentősen javultak, másfelől folytatódott a társadalomszerkezet kikristályosodása és polarizációja. Amíg 2008–2013 között jelentősen emelkedett a szegénységben élők száma, az évtized második felében ez érzékelhetően mérséklődni kezdett, s ezzel párhuzamosan emelkedett az alsó középosztályi helyzetben levők száma és aránya. Utal arra is, hogy a 2010-es évek változásai során a társadalmi státusz megőrzésének vagy javításának az esélyét az egyén származása és aktuális társadalmi pozíciója döntötte el, nem pedig a tehetsége és szorgalma.²⁰¹ Ennek a helyzetnek a kialakulásában és a fenntartásában az illiberális rendszer társadalompolitikája is fontos szerepet játszik az egyes társadalmi csoportok átértékelésével, az országos és lokális elitcserével, a hatalmi függőségek rendszerének kialakításával és folyamatos működtetésével.

Mindezeknek a struktúraértelmezéseknek az ismeretében továbbra is alapvető kérdés: milyen struktúrában és milyen formában írhatók le az 1980-as és a 2020-as évek közötti évtizedek magyar társadalmi csoportjai? Többé-kevésbé eltérő képet kapunk, ha a jövedelmi viszonyok, a vagyoni, a gazdasági aktivitás és tevékenység, a foglalkozási viszony vagy éppen a képzettség és iskolázottság szerint próbálunk meg rétegeket és csoportokat képezni, s akkor még nem is beszéltünk arról, hogy milyen réteg/csoportképző szerepe van, illetve lehet napjainkban a különféle társadalmi tökének (kapcsolati tőke, kulturális tőke, stb.) De ugyancsak fontos jellemzője a jelenkori társadalmi tagolódásnak az életmód, az életstílus vagy éppen a fogyasztás szerint kialakítható társadalmi csoportosítás.

Egy ilyen összetett megközelítésben kétségtelenül realitása van annak, hogy – alapvetően – vertikális és makroszintű megközelítésben olyan

felső társadalomról, társadalmi középről, alsó társadalomról és marginalizáltakról beszéljünk, amelyek a fentebb említett rétegződési tényezők segítségével különböző csoportokra tagolhatók. Eszerint a *felső társadalmat* az elit – kiugróan magas jövedelmű vezető beosztásúak, politikusok, nagyvállalkozók/nagytulajdonosok, topmenedzserek és értelmiségiek –, valamint a jómódúak – középvállalkozók, felső vezetők – gyakorlatilag korlátlan, illetve az átlagost sokszorosan meghaladó fogyasztásra, felhalmozó megtakarításra képes rétege alkotja.

A *társadalmi közép*hez tartoznak a magasan képzett, átlag feletti jövedelemmel rendelkező értelmiségiek, középvezető beosztásúak, valamint a stabil megélhetéssel rendelkező hivatalnokok, tisztviselők, közalkalmazottak, a stabil, több alkalmazottat foglalkoztató közép- és kisvállalkozók, a magasan kvalifikált és jól kereső szakmunkások, akiknek jövedelme, kiegyensúlyozott fogyasztói magatartást tesz lehetővé, sőt változó mértékű megtakarításra is képesek, életkörülményeik kialakításában és fenntartásában a modernizálódó polgári normákat és mintákat követik. A tudományos és művész értelmiség egy része is idesorolható, a folyamatos státuszleértékelés ellenére is.

Az *alsó társadalmat* az 1989 előtti társadalmi középből deklasszálódó kisegisztenciák, a beosztott, alacsony(abb) képzettségű hivatalnokok, közalkalmazottak, az általános és középiskolai tanárok, az önfoglalkoztató, létükért küzdő egyéni és kisméretű vállalkozásokat birtokló (mikro)vállalkozók, a rendszeres jövedelemmel és munkahellyel rendelkező, gyakran minimálbéres/zsebbe fizetett alkalmazottak, félig képzett fizikai foglalkozásúak, a minimálbért meghaladó nyugdíjjal rendelkező nyugdíjasok alkotják, akikre alacsony, elsősorban a létfenntartási szükségleteket kielégíteni képes, esetleges megtakarítási képességgel vagy annak hiányával leírható fogyasztás és könnyen instabillá váló életkörülmények jellemzők. A tartósan társadalmi peremhelyzetben élő marginalizáltak közé a képzetlen, alacsony jövedelmű munkások, a rendszertelenül foglalkoztatottak és rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők, a tartósan munkanélküliek, a foglalkoztatásból tartósan kiszorult, önmagukat feketemunkából fenntartók, a minimálnyugdíjból, rendszeres szociális segélyekből élők, a gettósodó településeken/településrészekben élő mélyszegények, nyomorgók tartoznak, akiknek az életkörülményeit, fogyasztását a hiány, a mindennapi létfenntartás küzdelme és az állandó anyagi gondok határozzák meg.

²⁰¹ Huszár Á. 2019.

29. kép. Az egykori salgótarjáni acélgyári lakótelep bérháza 2024-ben
A szerző felvétele

Az elemzésekből és értelmezésekből kétségtelenül kiderül, hogy a rendszerváltás, a posztkommunista átmenet alapvetően megváltoztatta a magyar társadalom szerkezetét, az egyes társadalmi rétegek összetételét, tagoltságát, életkörülményeit és életstílusát is. A 2000-es évek konszolidálódását 2010-től ismét – egy politikavezérelt – a jövedelmi és vagyoni viszonyokat átformáló, részleges társadalmi átrendeződés követte. A következő fejezetben ezeknek a változásoknak a jellegzetességeit vizsgálom meg az egyes társadalmi csoportok esetében.

VII.

RÉGI, ÚJ ÉS MEGÚJULÓ TÁRSADALMI CSOPORTOK A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENETTŐL AZ ILLIBERALIZMUS RENDSZERÉIG

Elíték átalakulása Magyarországon

Az 1989–1990-es változások társadalmi hatásait vizsgáló tudományos megközelítések közül a legtöbb elemzés az elit témakörével foglalkozott.²⁰² A folyamatok jellegének értelmezése, a magyar (és a kelet-közép-európai) társadalom/társadalmak (újja)szerveződésének megismerése miatt a magyar és a nemzetközi kutatók egyaránt kulcskérdésnek tartották az elit problémakörét. Önmagában már az is vita tárgyát képezte, miként lehet/kell értelmezni az 1980–1990-es évek fordulóján az elitekben, a vezetőcsoportokban végbement átrendeződéseket. Volt-e kontinuitás, vagy a diszkontinuitás volt a jellemző? Vajon helycserével, pozícióváltással „átmentették-e” magukat a szocialista korszak elitjei? Valóban létrejött-e a különböző vezetőcsoportok „nagy koalíciója”? A régi, nómenklátúra alapon kialakult államszocialista elitet tényleg legyőzte-e az 1980-as években kialakuló és megerősödő, a kritikai-ellenzéki ellittel – átmeneti – szövetségre lépő új technokrata csoport? Mi volt a tényleges szerepe a rendszerváltás folyamatában azoknak a szakértelmi-ségi csoportoknak, amelyek az 1980-as években egyre nagyobb szerephez jutottak? A hosszan sorolható kérdésekre nem adhatók egytényezős, a folyamatok összetettségére kevesebb figyelmet fordító magyarázatok.

²⁰² Becker (ed.) 1997.

Időről időre előtérbe kerül például az az erősen leegyszerűsítő felfogás, amely szerint a vezetőcsoportokban semmi sem változott, a folyamatokat az egykori kommunistákból lett nagytőkések és újsütetű „demokrata politikusok” határozták meg, akik a korábbi vezető pozíciójukból, kapcsolati tőkéjükből származó előnyöket konvertálták vagyonná, hatalommá. Ez az értelmezés egyszerűen összemossa egymással a különböző elitcsoportokat, és elfedi a ténylegesen lezajlott változásokat. Az átrendeződés mértéke az egyes elitzsegmensekben eltérő volt, de kétségbevonhatatlanul érdemi és érzékelhető módon megváltozott az elitcsoportok összetétele, a csere és a metamorfózis párhuzamosan volt jelen a rendszerváltás átrendeződő vezetőcsoportjaiban.²⁰³

Ha a felső társadalmat vizsgáljuk, akkor látható, hogy újratagolódtak, személyi összetételükben megváltoztak a különböző elitcsoportok is. A Kádár-korszak politikai vezetői közül az idősebb generációkhoz tartozók többsége visszavonult. A képzettebb, iskolázottabb és fiatalabb korosztályok tagjainak jelentős része pedig pályát váltott, visszatért korábbi foglalkozásához, vagy az 1989 előtti politikusi pályájuk során felhalmozott kapcsolati tőkéjüket próbálták gazdasági előnyökké átalakítani, s a kialakuló új magánszféra résztvevőivé váltak. A gazdasági vezetők közül is elsősorban az idősebbek vonultak nyugdíjba, a fiatal és középkorú vezetők többsége pedig sikerrel alkalmazkodott a kialakuló piaci viszonyokhoz, aktív résztvevőjévé vált a privatizációnak, a vagyon/tulajdonszerzési lehetőségeket kihasználva tulajdonossá és/vagy menedzserré vált. A kulturális és tudományos életben a cserélődés kisebb mértékű volt, szinte csak azok szorultak háttérbe, akik feltűnő módon kollaboránsok voltak az államszocialista rendszerben. Ebben az elitcsoportban szintén fontos változás volt, hogy újrapozicionálódtak a korábbi disszidensek, a politikai okokból háttérbe szorított vagy emigrációba kényszerített alkotók, művészek.

Az 1990-es évek közepén, empirikus kutatási eredményeinek birtokában megfogalmazott hipotézisében Szelényi Iván úgy vélte, hogy az államszocialista és a posztkommunista gazdasági elit körében nagymértékű kontinuitás mutatható ki a menedzseri és a technokrata pozíciókat elfoglalók vonatkozásában. Ezzel szemben a politikai elit igen nagy mértékben kicserélődött. 1989–1990-ben a változás egyik jellemző vonása a korábbi állampárti politikai elit kikerülése a hatalomból, és az 1980-as évek

ellenzéki politikai csoportjaihoz tartozók elitbe kerülése volt. Erről az átalakulásról, az új politikai csoportok társadalmi háttéréről, összetételéről részletes összefoglaló elemzést²⁰⁴ készített Körösi András, aki rámutatott arra, hogy a politikai elit tekintetében a változások igen markánsak voltak. 1993-ban a politikai elit tagjainak a fele jött beosztott értelmiségi pozícióból, magasabb iskolázottsággal és képzettséggel rendelkeztek az államszocializmus vezetőihez képest. Az 1988-as politikai vezetőréteg egyharmada 1993-ban már nyugdíjas volt, ezen belül egyharmaduk 60 év alatti kényszernyugdíjas. Ez is arra utalt, hogy amíg a gazdaságban az elit részleges reprodukciója, helycserés pozíciómegőrzése és annak folytonossága is jellemző volt, addig a politikában az elit cserélődése a meghatározó. A különböző – politikai, gazdasági és kulturális elitcsoportok életkörülményeiben nem mutatkozott még jelentős eltérés 1993-ban, megközelítőleg azonos életmódmintákat követtek. Szelényi Iván szerint az elitcsoportokban végbement változások másik meghatározó vonása, hogy a technokrata-menedzser elit az 1990-es évek közepéig még nem alakult át nagyburzsoáziává, gazdasági hatalmát nem magántulajdonával, hanem technikai know-how-jával igazolta, s nem kellett hatalmát megosztania a tulajdonos burzsoáziával, ami akkor még éppen csak kialakulófélben volt.²⁰⁵ A hipotézise alapjául szolgáló felmérés adatai szerint 1993-ban a háromezer legnagyobb forgalmú gazdasági vállalkozás vezetőinek négyötöde már az 1980-as években is a gazdasági vezetés tagja volt. Ugyanakkor a vezérigazgatók alig 2 százaléka volt magánvállalkozó 1989–1990 előtt, s ugyancsak alacsony azok aránya, akik 1988-ban állami vagy pártfunkcióban voltak. Ebből az a következtetés adódik, hogy a lehetségesnél kevesebben tudták politikai tőkéjüket gazdasági tőkévé konvertálni. A nagyvállalati menedzserréteg a gazdasági hatalom megszerzésével ekkor még nem alakított ki a maga számára olyan nagy magánvagyon – állította Szelényi –, ami alapján nagyburzsoáziának lehetne nevezni. Magyarországon a kutatás során megkérdezett háromezer felső gazdasági vezető mintegy 50 százalékának volt valamilyen üzleti vagyona, zömmel kisvállalkozása vagy nagyobb vállalkozás szerényebb részvényhányada. Ez arra utal, hogy a magánvagyon birtoklása, a gazdasági tőke az 1990-es évek első felének Magyarországon önmagában még nem

²⁰³ A kérdéshez lásd Kristóf 2014.

²⁰⁴ Körösi 1998, 41–67.

²⁰⁵ Szelényi I. 1996.

volt elég ahhoz, hogy valaki a posztkommunista gazdasági elit csúcsára kerüljön, ehhez ugyanis nélkülözhetetlen a szaktudás és a kapcsolati tőke is. Szelényi értelmezésében a posztkommunista hatalmi elit harmadik csoportját ebben a megközelítésben a politikai és a gazdasági elithez egyaránt kötődő társadalomtudományos értelmiség szűk rétege adja.

Kérdés, mennyiben helytálló Szelényi Iván hipotézise? Valóban nem jött létre az 1990-es években jelentős tulajdonosi réteg Magyarországon? A rendelkezésre álló adatok szerint az állítás inkább csak az 1990-es évek első harmadára tekinthető helytállónak, akkor is csak korlátozottan, hiszen a magyar nagyvállalkozói életpályák ismeretében tudni lehet, hogy már az 1990-es évek első felében is számos milliárdos magyar nagyvállalkozó tevékenykedett a magyar gazdaságban, s ennek a nagytőkés-nagytulajdonosi rétegnek a jelenléte a rendszerváltást követő évtized második felében – a nagyfokú rejtőzködési hajlam ellenére is – már érzékelhető volt. Bár erről nem készültek elemzések és tanulmányok, de a közvélemény számára is jól érzékelhető módon, az eszközökben nem válogatva, komoly küzdelmek²⁰⁶ folytak az 1990-es évek legális és illegális – egymással érintkező – gazdaságában a piacokért, a tulajdonért és a meghatározó gazdasági befolyás megszerzéséért, megtartásáért. Lengyel György elemzései szerint már 1996-ban minimálisan 120–150 főre volt tehető azok száma, akik 1 milliárd forintot meghaladó személyes és üzleti vagyonnal rendelkeztek.²⁰⁷ (Akkoriban egy átlagos 60 négyzetméter alapterületű lakás ára 3 millió forint volt, az 1 milliárd forint 333 lakás árának vagy mintegy kétezer évi átlagkeresetnek felelt meg.)

Szelényi szerint a rendszerváltás utáni időszak társadalmi folyamatainak specialitása a tulajdonos polgárság hiánya, illetve kialakulásának az elhúzódása, ami az előzmények ismeretében érthető. E réteg feladatait az átmenet első éveiben jelentős részben a technokrata-menedzser elitcsoport tagjai látták el. Nekik ennek következtében az átmenet szabályainak kialakítására, a tulajdon újraelosztásának, privatizációjának a rendjére is

²⁰⁶ Közvetetten is jól mutatják mindezt az 1990-es évek – elsősorban az illegális gazdasági tevékenységekhez kapcsolódó – nagyszámú leszámolásos merényletei a Prisztás- és a Fenyő-gyilkosságtól az Aranykéz utcai robbantásos merényletig. Sajátos módon lényegében mindegyik úgy felderítetlenül maradt, vagy csak jóval később került sor egy-egy részlet felderítésére.

²⁰⁷ Lengyel 2007.

igen nagy volt a befolyásuk, amelynek következtében jelentős szerepük lett a tulajdonos-polgári réteg „létrehozásában” is. Arról nem is beszélve, hogy az 1990-es években alakultak ki a különböző politikai elitcsoportok gazdasági klientúrái és a gazdasági elitcsoportok politikai klientúrái.

Szelényi Iván megközelítésének részgazságait nem vitatva meg kell jegyezni, hogy az 1990-es évek második felében már egyre kevésbé lehet elkülöníteni a menedzser és a tulajdonosi elitcsoportokat egymástól, hiszen mind gyakoribbá vált, hogy a menedzser egyúttal tulajdonosa is a vállalkozásnak, vagy a többségi tulajdonos az adott vállalkozás első számú menedzserének a feladatait is ellátta. Másfelől a Szelényi-féle megközelítés teljes mértékben figyelmen kívül hagyta azokat a vállalkozókat, akik az 1990-es évek megnyíló lehetőségeit kihasználva futottak be dinamikus, többnyire self-made man típusú üzleti karriert és váltak a gazdasági élet jelentős súlyú szereplőivé. Harmadrészt nem szentelt kellő figyelmet az 1990-es években egyre erősebbé váló multipozicionalitásnak, annak, hogy egy-egy gazdasági szereplő több meghatározó tisztséget birtokolt; illetve a politikusok gazdasági és az üzletemberek politikai pozícióhalmazainak. Negyedrészt pedig nem adott választ arra a kérdésre, hogy kikből lettek a tulajdonos polgárok, mikor és hogyan, illetve meddig „uralkodtak” a menedzserek.

A gazdasági elit tulajdonképpen csak a rendszerváltást követő évtizedben vált szét vagyoni és jövedelmi elitre, bár a szétválásztás gyakran nem egyértelmű. Megközelítőleg egy évtizedes professzionalizációs folyamatra volt szükség ahhoz, hogy a tulajdonosi és a napi operatív vállalatirányítási feladatok elváljanak egymástól.²⁰⁸ A vagyoni elitbe való bekerülésnek igen gyakran előfeltétele volt a kapcsolati tőke birtoklása, ami a privatizáció során felbecsülhetetlen előnyöket jelentett. Másfelől pedig rendelkezni kellett a pénzbeli tőkefelhalmozás képességével, amihez szükséges volt, hogy az illető hosszabb ideig dolgozzon az átlagot magasan meghaladó jövedelmet biztosító állásban. Ettől az időszaktól kezdve vált lehetségessé, hogy a magas jövedelmet immár legálisan termelő vagy értékőrző vagyontárgyak beszerzésére fordítsák. S a tőkejövedelmek kialakulása is az 1990-es évek elejétől gyorsult fel.

²⁰⁸ Bojár 2006. A Graphisoft Rt. 1982-ben alapított magyar informatikai magánvállalkozás, ami építészeti szoftverfejlesztéssel foglalkozott, a 2000-es évek elejére ezen a területen a világ három meghatározó vállalkozásának egyikévé vált.

Az elitcsoportok egymás közötti kapcsolatai is igen érdekesen alakultak az 1990-es években és a 21. század elején. A politikai elit szerepe 1989–1990 és 1996–1997 között felértékelődött, hiszen a demokratikus intézményrendszer kialakítása és a privatizáció felügyelete révén döntő módon befolyásolták/befolyásolhatták a korábbi állami vagyon újraosztását. Így hosszabb-rövidebb ideig részleges ellenőrzésük és befolyásuk alatt tartották a gazdasági elitben zajló folyamatokat, illetve az elitcsoportok egy részét is. Másfelől az is igaz, hogy a politikai pártok és vezetőik, vezetőcsoportjaik feltőkésítéséhez szükség volt olyan gazdasági háttéremberekre, akik eligazodtak a kialakulófélben levő piacgazdasági viszonyok között, és „nélkülözhetetlen szövetségesként” maguk is számos előnyt élveztek.

Az 1990-es évek utolsó harmadában, a privatizáció lezárulását, a piacgazdaság működőképesé válását és az ország gazdasági helyzetének fokozatos stabilizálódását követően a helyzet alapvetően megváltozott. A gazdasági elitcsoportok országos és lokális szinteken egyaránt jelentősen megerősödtek, nyomásgyakorló, döntéseket befolyásoló képességük javult, a politikai elitcsoportok korábbi domináns helyzetüket számos vonatkozásban elvesztették; a gazdasági és a politikai elitcsoportok közötti viszony kiegyenlítettebbé vált. Az ezredforduló időszakára már számos jel mutatott arra, hogy a gazdasági elitcsoportok – formális és/vagy informális módon egyaránt – komoly befolyásolási képességekkel rendelkeznek az országos és helyi politikai elitcsoportokban. A 2000-es évek pedig meglehetősen sajátos és igen összetett kapcsolatrendszer alakult ki a magyar politikában és a gazdaságban. A politika alulfinanszírozása tartóssá tette annak a lehetőségét, hogy a különböző politikai beállítottságú gazdasági elitcsoportok rejtett pártfinanszírozással²⁰⁹ erősítsék befolyásukat, amiért cserébe rendszeresen gazdasági előnyökhöz jutottak többek között bőkezű állami megrendelések, EU-s pályázati támogatások formájában. Mindez a magyar politika és a gazdaság megkezdhetetlen elemévé tette a korrupciót is. Ennek a politikai, gazdasági és a kulturális elit sajátos – esetenként korruptív – kapcsolatrendszerét reflektorfénybe állító esete volt az 1990-es évek végén kirobbant Postabank VIP-lista-botrány, aminek kapcsán fény derült arra, hogy az egyébként veszteségesen működő magyar bank kiválasztott politikusok, közéleti személyiségek, vállalkozók, művészek – több mint félezer fő – számára

²⁰⁹ A kérdéshez lásd Juhász 2007, 176.

igen kedvezményes – az átlagemberek számára el nem érhető – feltételekkel nyújtott kölcsönt. A politikai pozíció, a hatalom, a befolyás és kapcsolatrendszer gazdasági előnyökre váltása a magyar politikai elit jellemző, tartós és jellegzetes működési módja. Ezt a politikai vezetők kötelező, nyilvános vagyonbevallásai is mutatják. Ezek oly mértékben nem fedik le az érintettek tényleges vagyoni helyzetét, hogy időről időre kisebb-nagyobb botrányokat keltenek. Ugyancsak szembeötlő, hogy a ritka kivételektől eltekintve 1990–2020 között egyetlen igazán komoly gazdasági visszaélés – Postabank-csőd, olajszőkítési ügyek,²¹⁰ K&H brókerbotrány – sem zárult le érdemi felelősségre vonással. Az egyes korrupciós ügyekben, gazdasági bűncselekményekben a vizsgálatok gyakorlatilag sohasem jutottak el a szálakat mozgató háttéremberekig.

Összegezve megállapítható, hogy a magyarországi elitcsoportok, vezető rétegek az 1980–1990-es évek fordulóján meglehetősen összetett átrendeződési-átalakulási folyamatokon mentek keresztül. A rendelkezésre álló elemzések adatai szerint a rendszerváltást követően valamilyen elítaszegmens tagjaira általában jellemző, hogy a korábbi időszakhoz képest fiatalabbak, magasabb iskolázottságúak és képzettségűek. Ha az elitbe kerülés életútjait vizsgáljuk, akkor az egyéni életutak és a karrierminták alapján látható, hogy az új elit tagjainak egy része folyamatos karriert futott be, többnyire lépcsőzetesen haladt előre a pályáján, a hagyományos karrierutakat bejárva, másik részére viszont jellemző az ugrásszerű pozícióváltás. Társadalmi helyzetüket, elitpozíciójukat életmódjukban és életkörülményeikben is egyértelműen kifejezésre juttatják. Bár az is kétségtelen, hogy ebben korántsem a polgári mintaadás szándéka volt a domináns. Az 1990-es évek első felének meglehetősen mulatságosan ízléstelen magamutogatása után a visszafogottabb „rejtőzködő reprezentálás” időszaka következett, az elvárhatónál jóval kisebb társadalmi felelősségvállalással. „A gazdasági elit új tulajdonos csoportjai még nem jutnak akkora profithoz, amely elég lenne az autonóm értékvilág megteremtéséhez, amelyet még a magyar társadalom legtehetősebb és képzett

²¹⁰ Az olajszőkítés egy olyan eljárás, amelynek során az üzemanyagként való használatra alkalmatlanná vált gázolajból kémiai úton használható állítanak elő. Az olajszőkítés a rendszerváltás utáni Magyarország egyik legjobban jövedelmező illegális „üzletága” volt, becslések szerint az 1990-es években több százmilliárd forinttal rövidült meg általa a költségvetés.

csoportjainál is akadályoz a minták hiánya és az információs társadalom korszakának globalizációs érték- és normacseréje. Az 1990-es évek nagyvállalkozói és a magyar társadalom tradicionális polgárságának értékei és normái között nem fedezhető fel semmilyen kapcsolat sem.”²¹¹

Az 1990-es évek utolsó harmadától egyre markánsabb jelenséggé vált a rendszerváltás utáni, fiatal generációkhoz tartozó, magasan kvalifikált szakemberek vezetővé válása, különösen a gazdasági életben, s ez a tendencia a 21. század első évtizedeiben is folytatódott. Emellett több, felkészült szakembergárdán és egy-egy jó ötlet sikeres megvalósításán, alkalmazásán alapuló vállalkozás – NAV N Go, Prezi, U-Stream – került a világ élvonalába, rövid idő alatt a gazdasági elit tagjaivá katapultálva alapítóit, tulajdonosait és vezetőit.

2010 után a politikai és a gazdasági elit viszonya ismét jelentősen átalakult. A kialakuló, politikailag túlsúlyos államkapitalizmusban a politikai elit gazdasági újraelosztó szerepe vált meghatározóvá, s ezzel párhuzamosan jelentős elitcserére is sor került mind a legvagyonosabbak, mind a legfontosabb gazdasági vezetők körében. A jobboldali kormányzat meghirdette az „ún. nemzeti tőkésosztály” kialakításának és felemelésének a programját, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a közpénzek átcsoportosításával, az EU-s pénzügyi támogatások politikai felügyelet mellett történő célzott elosztásával, a jövedelmező vállalkozási területek ellenőrzésének, tulajdonának a megszerzésével gazdasági oligarchákat hoztak létre. A folyamatnak a hatalmon levő politikai elit tagjai is haszonélvezői voltak, nyíltan vagy strómanok révén jelentős magánvagyonokat halmoztak fel. 2015-ig a rendszer felépítésének kulcsembere Simicska Lajos nagyvállalkozó, a Fidesz gazdasági háttérembere volt. Az állami tendereken állandó nyertes vállalatcsoportján keresztül építettek fel nagyvállalkozókat, nagyvállalatokat, akiknek a gazdasági tevékenysége politikailag irányított, ellenőrzött, s akik a „láthatatlan” támogatásért cserébe feltétlen politikai lojalitást tanúsítanak a kormány és a kormánypárt vezető politikusai iránt. A putyini Oroszország mintáját követve ezek a vállalkozók nem elsősorban a tulajdonosai, hanem sokkal inkább csak kezelői, menedzserei a nevükre vett vagyontárgyaknak, nagyvállalatoknak. Az, aki ezt a szabályt nem tartja be, vagy elég erősnek érzi magát, hogy önállósodjon, vagy szembeforduljon az őt felemelő, támogató politikai akarattal, na-

gyon gyorsan elveszíti pozícióját és a vagyonát. Ahogyan ez történt az Orbán Viktor miniszterelnökkel 2015-ben szakító és a következő években vele szemben politikai ellenpólust is felépíteni próbáló Simicska Lajossal, miután 2018-ban a Fidesz megnyerte a választásokat, vagy Spéder Zoltán bankárral, aki egy kormányzati befolyás alatt álló nagybank felépítésére kapott megbízása során próbálta önállósítani magát. Ahogyan Magyar Bálint és Madlovics Bálint fogalmaz monográfiájában,²¹² egyfajta olyan maffiaállam alakult ki a 2010-es években, amelynek egyik legfőbb tevékenysége a szoros klientúrák kiépítése és tartós működtetése, a közpénzek szisztematikus magánvagyonná alakítása révén. Mindezt a gyakorlatilag korlátlan formált politikai, miniszterelnöki hatalom teszi lehetővé.

Politikai elit

Ha meg akarjuk határozni, kik sorolhatók a politikai elit tagjai közé, akkor kézenfekvőnek tűnik a pozicionális megközelítés alkalmazása. Vagyis azok tartoznak ide, akik az országot irányító testületek, intézmények, szervezetek tagjaiként, vezetőiként meghatározó befolyással rendelkeznek a magyar társadalom ügyeinek intézésében, a döntéshozatalban országos és helyi szinten. A szűkített értelemben vett politikai elitbe a parlamenti pártok vezetői, a parlamenti képviselők, a kormány tagjai (miniszterek, államtitkárok, helyettes államtitkárok) és a kormányzati és országos hatókörű közigazgatási intézmények vezetői sorolhatók, számuk mintegy 800-900 főre tehető. A tágabb értelemben vett politikai elitbe mellettük beletartoznak a helyi vezetők, polgármesterek is, az ily módon képzett politikai elit létszáma 5500-6000 fő. A rendszerváltás időszakában²¹³ ez volt az az elitcsoport, amely személyi és társadalmi összetételét tekintve a legradikálisabban alakult át, bár a helyi vezetők között sokan voltak olyanok, akik 1989/1990 előtt tanácselnökök voltak egy-egy településen, majd független jelöltként immár a demokratikus választásokon nyerték el – akár több ciklusban is – a polgármesteri posztot. Az országgyűlési képviselők között jóval kevesebben voltak azok, akik 1989 előtt is a parlament tagjai voltak. Természetesen arról sem szabad megfeledkezni, hogy

²¹² Magyar-Madlovics 2021.

²¹³ A korszak politikatörténetéhez lásd Tőkés 1998, 472. és Ripp 2006, 588.

²¹¹ Kovács 2002.

valamennyi politikai tömörüléshez tartoznak olyan befolyásos személyiségek is, akik átmenetileg vagy tartósan nem töltenek be formális politikai pozíciót, ám véleményükkel, tanácsukkal, informális politikai szereplőként nagy hatást gyakorolnak a döntéshozatalra.

A parlament politikai szerepe és jelentősége Magyarországon 1985 után kezdett újra növekedni, törvényhozó szerepe pedig a rendszerváltás időszakában vált ismét fontossá. Ezt mutatja az is, 1989-ben a magyar parlament 58 törvényt fogadott el, köztük az átmenettel kapcsolatos úgynevezett sarkalatos törvényeket. Valóságos tétet bíró parlamenti választásokra 1990. március 25-én került sor. A rendszerváltás folyamatában, 1989. október 30-án kihirdetett új választójogi törvény (1989. évi XXXIV. tv.) az általános és egyenlő választójog alapján, vegyes, többségi és arányos választási rendszert vezetett be. A szavazás módját a törvény titkosnak és közvetlennek minősítette. A megválasztható 386 képviselő közül 176-an egyéni választókerületből, 152-en a területi – megyei és fővárosi – pártlistákról, 58-an pedig a pártok országos listáiról kerülhettek be a parlamenti padsorokba.²¹⁴

A választások eredményeként az országos listát állító 12 párt közül hat – az MDF, az SZDSZ, az FKGP, a Kereszténydemokrata Párt, a Fidesz és az MSZP – jutott be az újjászerveződő egykamarás parlamentbe. A választásokon győztes MDF vezetésével, a kiscgazdák és a kereszténydemokraták részvételével alakult meg Antall József kormánya. 1990 őszén az önkormányzati választások lezárták a politikai átmenet időszakát, a tanácsrendszert felváltotta a valóságos, és kisebb-nagyobb zökkenőkkel ugyan, de működőképes helyi önkormányzatok rendszere.

A demokratikusan megválasztott új országgyűlés összetétele radikálisan megváltozott az 1985–1990-es időszakhoz viszonyítva, a képviselőknek a 95 százaléka kicserélődött. A parlament tagjainak 89 százaléka felsőfokú végzettségű volt, meghatározóvá vált a különböző értelmiségi-szellemi foglalkozásúak aránya a képviselők körében. Fontos vonása volt az új parlamentnek, hogy tagjai többnyire nem professzionális politikusok, hanem szakértelmiségiek voltak, akiknek a politikussá válás olykor új karrierlehetőséget, olykor szolgálatot jelentett. Ha a szocializációt és a pártháttérrel nézzük, akkor az új parlamentbe a rendszerváltás időszakában létrejött új pártok – a Fidesz, SZDSZ, MDF – delegálták a legtöbb kép-

30. kép. Az Országgyűlés kormányalakító ülése, 1990. május 22.

Varga László felvétele

viselőt, a második csoportba az egykori, 1988–1989-ben újjászerveződött történelmi pártok – Kiscgazdapárt, KDNP – kerültek, a harmadikba pedig az egykori állampárt szociáldemokrata irányba elmozduló, réformer szárnyából létrejött MSZP képviselői tartoztak.

Az 1990 és 1994 közötti időszak a parlamentáris demokrácia intézményrendszerének kialakítása és megerősítése jegyében telt el. A politikai mezőny az 1990-es évek első felében jelentős mértékben tisztult, de az egyes parlamenti pártok belső válságjelenségei vagy átalakulásai a parlamentáris rendszer működését lényegében nem veszélyeztették. Az 1994-es választásokon gyakorlatilag ugyanaz a hat párt került be a parlamentbe, mint 1990-ben. A kormányalakításra a legtöbb mandátumot szerzett párt, az MSZP elnöke, Horn Gyula kapott megbízást. Hosszú tárgyalásokat követően a szabad demokratákkal közösen, 1994 júliusában alakított új kormányt. Ez fontos változást hozott a politikai életben és az eliten belül, mert ettől kezdve több mint másfél évtizeden keresztül meghatározó erővé vált a balliberális pólus is. Négy évvel később, 1998-ban szoros küzdelemben végül a szélsőliberális ideológiai-politikai pozícióból

²¹⁴ Körösiényi 1998.

önmagát a jobbközépre áthelyező Fidesz került ki győztesen, és annak elnöke, Orbán Viktor alakíthatott kormányt a Kisgazda Párttal és a Magyar Demokrata Fórummal lépve koalícióra. Az 1998-as választásokkal alakult ki az a két nagy tömb – a balliberális és a jobbközép –, amelyek egymással folytatott harca a 2010-es évekig alapvető módon meghatározza a magyar közéletet és a politikai elit működését, összetételét.²¹⁵

1990 és 1998 között a parlamentáris demokrácia rendszere és intézményei működőképesnek bizonyultak.²¹⁶ A magyar politikai elit egyik legkomolyabb, a rendszerváltás óta meglevő deficitje az ún. ügynökkérdés²¹⁷ megoldatlansága, az ebből kialakított politikai zsarolási potenciál fenntartása és ismétlődő felhasználása volt. Ez önmagában a demokratikus működést még nem kérdőjelezte meg, viszont a közbizalmat erősen erodálta, csakúgy, mint az átláthatatlan politikai és gazdasági összefonódások. A viszonylag csekély társadalmi támogatottsággal rendelkező szélsőjobb (MIÉP) és szélsőbal (Munkáspárt) politikai pártok kivételével a demokratikus rendszer alapintézményeit egyetlen komoly politikai erő sem kérdőjelezte meg 2010-ig. A rendszerváltás időszakának és az 1990-es évek felfokozott ritmusú törvényhozási tevékenységének köszönhetően a demokratikus rend közjogi alapjai stabilakká váltak. A kialakult politikai rendszer működését tekintve az 1990-es években leginkább a konszenzusos demokrácia modelljéhez állt közel, ami a politikai elit működésének rendjét, feltételeit és szocializációját is alapvetően meghatározta.²¹⁸ A 2000-es évek első évtizedfordulóján a politikai elit működési feltételei ismét alapvetően megváltoztak. A 2002-es és 2006-os balliberális választási győzelmet 2010-ben az akkor még jobbközép; később fokozatosan a szélsőjobb felé mozduló Fidesz kétharmados győzelme követte, ami 2014-ben, 2018-ban és 2022-ben is megismétlődött.²¹⁹ Mindez

véget vetett Magyarországon a konszenzuális demokrácia korszakának, és egyértelműen a tekintély- és vezérelvű, az európai liberális demokráciát elutasító, a hatalmi fékeket és egyensúlyokat szisztematikusan leépítő rendszer kiépítése és működtetése jellemzi ezt az időszakot, annak minden következményével együtt.²²⁰ A 2020-as évekre mindez olyan önálló politikai rendszerré vált, amiben lényegében csak egy, központi politikai akarat van, ami a miniszterelnök hatalmi szándékainak teljes mértékben alárendelt állampárton keresztül, az állam által dominált, propagandagépezetté alakított sajtó, valamint a személyes és anyagi függőségek rendszerének működtetésével valósul meg. Egy olyan hatalmi rendszer jött létre, ami látszólag jogszerű, ám ebben nem a jognak van hatalma, hanem a hatalomnak van joga, aminek működésében lényeges elem a politikai céloknak megfelelő párhuzamos valóság felépítése és sulykolása, a politikai ellenfelek szisztematikus lejáratása, a társadalmi és kulturális autonómiák következetes felszámolása. A mindezzel együtt járó erős hatalmi és politikai centralizációs törekvések meghatározó módon befolyásolják a kiválasztódás folyamatát, hiszen az elitbe kerülés egyik legfontosabb kritériumává vált a kormányzó párt vezetőjéhez való feltétlen lojalitás.

Ugyanakkor a politikai mezőny átrendeződése is jelentősen megváltoztatta a magyar politikai elit összetételét, az SZDSZ és az MDF 2010-es választási veresége eltüntette ezeket a rendszerváltó pártokat a magyar politikából, egyidejűleg a Jobbik és az LMP parlamenti párttá válása, 2014-es és 2018-as pozíciómegtartása azt jelentette, hogy a szélsőjobb és a zöld-liberális ideológiát képviselő csoportok tartósan a magyar politikai elit részévé váltak. A Jobbik 2016-tól a jobbközép irányába igyekezett elmozdulni, majd a 2018-as választások után fokozatosan gyengült és erősen széttagolódott.

Ily módon egy részleges elitváltás is lezajlott 2010-ben és azt követően Magyarországon. Szociológiai értelemben kérdés, hogy a Jobbik, illetve az LMP megjelenésével²²¹ vajon az új elitgeneráció jelent-e meg a politikában, vagy csupán arról van szó, hogy egy ifjabb generáció elitje, mintaadó csoportjai mutatkoznak meg ezekben a formációkban, s hallatják hangjukat a politikai színtéren. A 2018-as választásokon részt vett, ám nem jutott be a parlamentbe egy újabb, részben generációs alapon

²¹⁵ Az 1990–2015 közötti politikai rendszer és politikai viszonyok elemzését lásd Körösenyi (szerk.) 2015.

²¹⁶ A posztkommunista átmenet elemzéséhez lásd Körösenyi-Bozóki-Schöpflin (eds.) 2016.

²¹⁷ Magyarországon – ellentétben (Kelet-)Németországgal – nem váltak nyilvánossá az egykori államszocialista rendszer politikai rendőrségének dokumentumai, így az ügynökként foglalkoztatottak aktái sem, ami lehetőséget adott a politikai elit tagjainak, hogy egymást zsarolják.

²¹⁸ Körösenyi 1998, 370.

²¹⁹ Böcskei-Szabó (szerk.) 2018; Böcskei-Szabó (szerk.) 2022.

²²⁰ Magyar-Madlovics 2021 és Körösenyi-Illés-Gyulai 2020.

²²¹ Szabó-Kern 2011.

szerveződő párt, a Momentum Mozgalom is, ami viszont a parlamenten kívüli pártok közül – egyedülként – aktív résztvevője maradt a magyar politikai életnek. A 2022-es választásokon a Momentum az ellenzék vere-sége ellenére is parlamenti párttá vált, ezzel egyfajta liberális demokrata gondolkodásmód és az ezt képviselő, fiatalabb elitcsoport ismételten a magyar politika részévé vált.

A politikai elit cserélődése az 1990-es évek – és részben az ezredforduló – egyik legfontosabb és leglátványosabb eseménye volt. Egyes értelmezések szerint lényegében egy új politikai osztály²²² kialakulása ment végbe. A Kovách Imre szociológus kutatócsoportja által végzett követéses elitvizsgálat eredményei szerint két csoportról lehet beszélni: a hatalmat közvetlenül gyakorló kormányzó elitről, és az ebben közvetlenül részt nem vevő, de hatalommal, privilégiumokkal, befolyással rendelkezőkről, akiket hatalmi elit néven is szokás emlegetni. Az 1990-es évek első felében még lehetett régi és új politikai elitről is beszélni, ám az azóta eltelt másfél-két évtized során a politikai osztály jellemzőiben egységesebbé vált, különböző részcsoporthai – gyakran a politikai kötődéstől függetlenül – már egyre jobban hasonlítanak egymásra viselkedésükben, gondolkodásukban, társadalmi magatartásukban, mint a társadalom más csoportjai. S ezen túlmenően a különböző pártokhoz, politikai csoportokhoz kötődve felnőtt egy olyan elitgeneráció, amelynek a szocializációja a rendszerváltást követően az ezredforduló időszakára esett. Az ő gondolkodásukat és viselkedésüket alapvetően a demokratikus normák, illetve azoknak egy-egy sajátos, adott párt által képviselt felfogása vagy ezek elutasítása határozza meg. Megkerülhetetlen annak a felvetése, milyen szerepet játszott/játszik a demokratikus értékek megtapasztalásának, elsajátításának hiánya, töredékessége az egyes politikai (elit)generációk társadalmi magatartásában. A mai magyar társadalom elbizonytalanodását miként tartósítja/tartósíthatja a jelen politikai (elit)generációinak demokráciadeficitje? Másként közelítve: milyen társadalmi következményekkel jár az, ha egy, a posztszocializmus viszonyai között szocializálódott, a hatalmat birtokló elitgeneráció²²³ nem demokratikus

normák szerint viselkedik, és/vagy a saját hatalmi érdekeinek megfelelően tartósan deformálja a demokratikus normákat? Képes-e ténylegesen a demokratikus mintaadásra és normakövetésre, ha a mindennapi politikai gyakorlatban a hatalom feletti, tényleges demokratikus kontroll lehetőségét, működését folyamatosan korlátozza, a politikai felelősségvállalást folyamatosan elhárítva és a valóságos demokratikus procedúrák alól kibújva megelégszik a demokratikus látszatok fenntartásával?²²⁴ A 2010 óta tartó hatalmépítés gyakorlata jól mutatja, milyen következményei vannak a demokratikus kontroll kiiktatásának, annak a sajátos demokráciafelfogásnak, amelyik a többségi elv kizárólagos használatára és a jognak a hatalmi érdekeknek megfelelő kreatív formálására és alkalmazására épül. Alapvetően deformált, hamis tudatokra alapozott politikai szocializációs viszonyrendszer alakult ki, amiben a legfontosabb tényezők a vezér iránti lojalitás, az egyéni politikai autonómia teljes feladása. Mindez döntő szerepet játszik a hatalmon levő párt politikai elitjének a kiválasztódási és rekrutációs folyamataiban is.

A jelenkori, alapvetően új, egységesülő politikai osztály tagjainak egyik legfontosabb közös jellemzője a professzionalizálódás, a hivatásos politikussá válás. A fiatal politikusgeneráció tagjai már többnyire tudatosan léptek és lépnek erre a pályára. A politikai osztály egyre zártabbá vált, 2002-ben a parlamenti képviselőknek csak az egyharmadát jelentették azok, akik első alkalommal jutottak mandátumhoz, ugyanekkor a képviselők 15 százaléka már 1990 óta folyamatosan mandátummal rendelkezett. Hasonló folyamat volt megfigyelhető a lokális elit szintjén is: a polgármesterek háromnegyede már megválasztása előtt is önkormányzati döntéshozó volt.

A politikai elit szociodemográfiai jellemzőit vizsgálva látható, hogy miként más elitcsoportok esetében, itt is a középkorú, magas iskolai végzettségű férfiak adják a domináns csoportot. Ez a parlamenti képviselők esetében azt jelenti, hogy a magas iskolázottság azonos a diplomával, a 2000-es években a képviselők több mint 80 százalékára volt ez jellemző. A polgármestereknél a diplomások aránya alacsonyabb, mintegy 50 százalék volt. A képzettséget tekintve a jogi és a bölcsész végzettség

²²² A kérdéshez lásd Kovách (szerk.) 2011. 532.

²²³ A 2010-ben kormányra került, elitváltást is ígérő Fidesz vezetőinek többsége a posztszocialista korszakban kialakult politikai elit tagja, akik között magas az egykori MSZMP-tagok aránya is. A kérdéshez lásd Ilonszki-Kurtán 2011. A kormányon

levő Fidesz vezetőinek másik része az 1990-es és 2000-es években nevelődött ki a párton belüli tekintélyelvű és szélsőségesen hierarchikus normák szerint.

²²⁴ Róbert-Valuch 2013.

a meghatározó. Többségük életpályájának közös vonása a vidéki városi születés, diplomaszerzés, értelmiségi/szellemi munka a politikai pályára lépés előtt. Jövedelmi helyzetük stabil. A 2009-es felmérés adatai szerint 2000-ben a politikai elit közel felének az éves jövedelme nem haladta meg a 3 millió forintot, egyharmadának nettó éves jövedelme 3-4 millió forint volt, egyötödüké haladta meg a 4 millió forintot. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy ezek azok a legális, bevallott jövedelmek, amelyek a politikusi léttel járó előnyök; természetbeni juttatások értékét és az illegálisan szerzett bevételeket nem tartalmazzák. A felmérés során önbevallással megjelölt összegek nyilvánvalóan nem tükrözik az érintettek tényleges jövedelmi helyzetét. Arra is rá kell mutatni, hogy politikusok szintén előszeretettel alkalmazzák a magyar társadalomban széles körben elterjedt jövedelemelrejtési technikákat, a rejtett bankszámláktól a strómanok alkalmazásán át a családtagok előnyhöz juttatásáig. Világosan látható, hogy a politikai elit tagjai – legális/bevallott jövedelmük alapján is – a magyar társadalom legmagasabb jövedelemmel rendelkező csoportjaihoz tartoznak.

A politikai elit értékrendjében közös vonás, hogy erősen intellektuális és munkaorientált értékrendszerrel rendelkeznek. „A politikai elit rekutációjának módjai közül a rendszerváltás környékén, a pártalapításkor megszerzett politikai tőke a legerősebb. A szakértelemre épülő karrier általában csak a politikai elit másodvonaláig történő eljutásra elegendő, kivétel a gazdasági kormánypozíciók, amelyeket hagyományosan a pártokhoz közelálló szakértők töltenek be.”²²⁵ A rendszerváltást követő évtizedekben a politikai elitbe kerülés lehetséges útjává vált a párton belüli tevékenységre épülő fokozatos emelkedés, ami a pártpolitikusok újabb generációinak jellegzetes karrierútja. A harmadik lehetséges út: helyi ismertség, sikeres lokális szereplés, széles kapcsolatrendszer, majd országos politikai szereplés.

A politikai osztályra jellemző volt az országos és a lokális pozíciók egyidejű birtoklása, 2002-ben például a megválasztott parlamenti képviselőknek a fele önkormányzati vezető is volt. Mind országos, mind helyi szinten fontos a politikai és a gazdasági elit kapcsolatrendszere. „A kilencvenes évek első felében kevésbé aktív és az adminisztratív, önkormányzati érdekeknek alárendelt gazdasági elit a helyi és regionális politika fölött

ellenőrzést szerzett a kilencvenes évek utolsó harmadában.”²²⁶ Ennek a háttérben a fejlesztési források megszerzése és szétosztása feletti kontroll biztosításának az igénye állt. Ez meg is történt, s a stabilizálódó gazdasági elit helyi és országos szinten egyaránt a politikai élet és elit egyik befolyásoló tényezőjévé vált. Az újabb kutatási eredmények alapján Kovách Imre már nem is csak elitszegmensként, hanem úgynevezett „projektosztályként”²²⁷ értelmezte ezt a csoportot. Ennek a csoportnak a tagjai elsősorban az EU-s pályázatok előkészítésében, a döntéshozatalban, lebonyolításban hasznosítható speciális tudásuk, befolyásuk alapján választódtak/választódnak ki, válnak megkerülhetlenné és játszanak egyre fontosabb szerepet helyi és országos szinteken egyaránt. Kérdéses még, hogy ez a magas kulturális és kapcsolati tőkével, befolyásolási képességgel rendelkező „új” osztály tartósan részese marad-e napjaink magyar társadalmának, s képes lesz-e/lehet-e arra, hogy súlyánál fogva egyenrangúvá váljon más meghatározó – hatalmi-döntéshozói – pozíciót birtokló társadalmi csoportokkal, például a nagytulajdonosokkal és/vagy a politikai elitekkel, és átrendezze a hatalmi viszonyokat is.

A mindennapok gyakorlatában manapság a magyar politikai elit centralizációs törekvései a kulturális terekben is érvényesülnek, többek között azért, mert nincs erős és gazdag, független mecénatúrára képes és hajlandó – lokális – civil társadalom, így az országos és helyi kulturális elit és intézményei erősen kiszolgáltatottak a politikai elitnek, hiszen finanszírozási kérdésekben a központi vagy a helyi hatalom dönt.

A politikai eliten belül kisebb átrendeződéshez vezetett az, hogy 2014-től a parlamenti képviselők már nem lehettek polgármesterek, választaniuk kellett a két pozíció között. Ugyanekkor 386 főről 199 főre csökkenték a parlamenti képviselők létszámát is.

Az 1990 óta eltelt évtizedek során a politikai eliten belül csak fokozatos és korlátozott generációs²²⁸ váltás volt megfigyelhető. A meghatározó posztok a rendszerváltó elitgeneráció(k?)hoz sorolhatók birtokában voltak, ők határozták meg az elmúlt évtizedekben a politikai elit szocializációs mechanizmusait, magatartás- és viselkedéskultúráját. A 2000-es évek végétől belépő utódgeneráció(k) tagjai számára már egyértelműen

²²⁶ Uo. 445.

²²⁷ Kovách 2013, 244.

²²⁸ Róbert-Valuch 2013.

²²⁵ Kovách-Kristóf-Lengyel 2006.

31. kép. Obstrukció az országgyűlésben. Szél Bernadett, a Lehet Más a Politika társelnöke, 2018. december 12.

Vörös Szilárd felvétele

életpálya a hivatásos politikussá válás. A generációk cserélődése a 2010-es években folyamatos volt a politikai eliten belül. A Magyar Szocialista Pártból a 2010-es évek ismétlődő politikai vereségei után az idősebbek fokozatosan kiszorultak, a pártból kilépő, Demokratikus Koalíció néven párttá szerveződő csoport is magával vitte az egykor legnagyobb baloldali párt vezetőinek egy részét. A szélsőjobboldali pártból 2015–2018 után jobbközépre tartó Jobbik a 2018-as választási vereség után gyengült meg és veszítette el nemcsak támogatóinak, hanem vezetőinek a jelentős részét is. Ezt a folyamatot a 2022-es választási bukás tette teljessé. A zöld, alternatív értékek mentén szerveződő LMP többszörös pártszakadáson

ment keresztül és veszítette el, néhány parlamenti képviselő kivételével, vezetőinek jelentős részét. Az ellenzéki oldalon a Momentum megszerveződése és a politikai mezőnybe történő 2017-es belépése módosította még részlegesen a pártelitek és a parlamenti képviselők összetételét. A 2010 óta Magyarországot kormányzó Fideszben néhány alapember kivételével fokozatosan a háttérbe szorultak az alapító generáció tagjai, helyükre a párt ifjúsági szervezetét és/vagy a párton belüli erősen hierarchikus szervezet lépcsőfokait végigjáró, a miniszterelnök és környezete által feltétlen lojálisnak tartott, megbízható káderek kerültek előtérbe és egyre fontosabb hatalmi pozíciókba. Vagyis egyfajta fokozatos elitcserélődési folyamat zajlott és zajlik le a hatalmat birtokló politikai pártban is.

Gazdasági elit

Bár a késő Kádár-korszaknak is volt gazdasági elitje – nagyvállalati vezetők, sikeres magánkisiparosok, az 1980-as évek korai magánvállalkozói –, ez elsődlegesen inkább jövedelmi elitnek tekinthető, hiszen a jövedelem vagyonná konvertálása a rendszerváltásig különböző korlátokba ütközött. A gazdasági elit tulajdonképpen csak a rendszerváltás után vált szét vagyoni és jövedelmi elitre, bár a szétválás gyakran nem volt egyértelmű. A vagyoni elitbe való bekerülésnek igen gyakran előfeltétele volt a kapcsolati tőke birtoklása, ami a privatizáció során felbecsülhetetlen előnyöket jelentett/jelenthetett. Másfelől pedig rendelkezni kellett a pénzbeli tőkefelhalmozás képességével, amihez szükséges volt, hogy az illető hosszabb ideig dolgozzon az átlagot magasan meghaladó jövedelmet biztosító állásban. Ettől az időszaktól kezdve vált lehetségessé, hogy a magas jövedelmet termelő vagy értékőrző vagyontárgyak beszerzésére fordítsák, s a tőkejövedelmek kialakulása is az 1990-es évek elejétől gyorsult fel.

Az 1990-es években a vagyoni és jövedelmi elit létezése is láthatóbbá vált ugyan, de az igen magas jövedelemmel rendelkezők minimálisan félmillió éves létszámára becsült csoportjának valóságos jövedelmi viszonyairól nem állnak rendelkezésre megbízható statisztikai adatok. Ennek a pontos felméréséhez az adóbevallások gyakorlatilag használhatatlanok, legrealisabban a kérdést az úgynevezett regresszív becslés révén lehet megközelíteni, ami a tartós fogyasztási javak állományának és a fogyasztási kiadásoknak a figyelembevételével készül. E szerint az 1990-es évek

közepén a magas jövedelmű csoportba való bekerülés alsó határértéke a 400–500 ezer forintot elérő havi jövedelem volt. Az összeg azóta nagymértékben emelkedett. Ez az akkori egy főre számított havi átlagjövedelemnek mintegy tíz-tizenkétszerese volt. Az ezredfordulót követő évtizedben a jövedelmi elitbe kerülés alsó határa minimálisan 1 millió forint/hó volt,²²⁹ ezt többé-kevésbé még a személyijövedelemadó-bevallásokkal kapcsolatos hivatalos statisztikák is alátámasztják.

1999-ben a nem állami tulajdonú nagyvállalkozások – 300–400 főnél többet foglalkoztató gazdasági egységek – vezetőinek az éves bére 15–25 millió forint volt, a legnagyobb vállalatok, pénzintézetek topmenedzsereinek jövedelme elérte, illetve meghaladta az évi 50 millió forintot. Az ország akkor egyik legnagyobb bankjának 1998-ban menesztett vezetője 8 millió forint havi jövedelmet húzott. A 21. század elején a nagyvállalati vezetők éves bérének alsó határa 30–40 millió forint között volt, a topmenedzserek esetében a juttatásokkal együtt az éves jövedelem elérte, illetve meghaladta a 80 millió forintot.²³⁰ 2022-ben Magyarország egyik legnagyobb vállalatának, az olajiparban működő MOL részvénytársaság vezérigazgatójának az évi bére 380 millió forint volt, ez 1,2 millió amerikai dollárnak felel meg. Ugyanabban az évben a nagyvállalatok felső vezetőinek átlagos éves bére már átlagosan 70–80 millió forint volt.

1999-ben az adóhivatal kimutatása szerint a legmagasabb bevallott személyi jövedelemadó alap 1,8 milliárd forint volt, a legtöbb adót fizetők százas csoportjába 101 millió forint feletti éves jövedelemmel lehetett bekerülni.²³¹ 2009-ben a legnagyobb adófizető²³² éves adóalapja 3,4 milliárd forint volt, ami teljes egészében munkajövedelemből származott, a századik helyre pedig 100 millió forint éves jövedelemmel lehetett bekerülni. A 2012. évben realizált legnagyobb összevont jövedelem 760 millió

forintot tett ki, ezzel az illető a 17. volt a legtöbb adót fizetők rangsorában. A legnagyobb adózó és legmagasabb jövedelemmel rendelkező 2012-ben 5 milliárd forint osztalékjövedelmet és 3,6 millió forint összevont jövedelmet vallott be, ami után 794 millió forint adót fizetett.²³³

2012-ben az adóhivatali kimutatások szerint 171 ezren adtak be olyan személyijövedelemadó-bevallást, amiben a bevallott éves jövedelem meghaladta a 6 millió forintot. Ők fizették be az összes adó 26,1 százalékát, ami amellett, hogy az adózási és a jövedelmi egyenlőtlenségeket jól mutatja, arra is felhasználható, hogy megbecsülhető legyen az ebben a csoportban egy főre tehető adóköteles jövedelem átlaga. Az adózók létszáma és belső megoszlása szerint ebben a csoportban a bevallott éves adóköteles jövedelem átlagosan 18,7 millió forint volt, ami kicsivel több, mint havi 1,5 millió forintnyi jövedelmet jelentett. Mindez azt jelent(het)i, hogy a legális és bevallott jövedelmi adatok alapján havi másfél millió forintra tehető a jövedelmi elitbe történő bekerülés alsó határa, amit a magyarországi gyakorlat szerint különböző adóoptimalizálási technikák révén adómentessé tett legális és egyéb adózatlan jövedelmek egészítettek ki. Az adóhivatal a későbbiekben nem tett közzé ilyen részletességű adatokat. Az elérhető adatok alapján az tudható, hogy 2012 és 2020 között a legmagasabb személyijövedelemadó-köteles jövedelem szintje évi 6 millió forintról 20 millió forintra emelkedett. Azoknak a száma, akik minimum ekkora vagy ennél nagyobb évi jövedelem után adóztak, 326 000 főre emelkedett, ami azt jelenti, hogy nyolc év alatt közel a duplájára emelkedett azok száma, akik minimum 1,6 millió forint havi jövedelem után fizettek adót. 2020-ban a KSH adatai szerint a havi bruttó átlagkereset összege 403 ezer forint volt.

A posztkommunista átmenet során kialakuló magyar tőkés vállalkozói réteg társadalmi viszonyait 1997 elején végzett szociológiai kutatás segítségével lehet szemléltetni. Miután a felvétel nem volt teljes körű, az elemzés inkább esettanulmányként értelmezhető. Eszerint az 1990-es évek magyar nagyvállalkozóinak több mint a kilenctizede férfi, 44 százalékuk középkorú (40–49 éves), egyötödük a 40 évesnél fiatalabb generáció tagja, közel egyharmaduk tartozott az 50–59 éves korosztályba, és 6 százalékuk volt 60 éves vagy ennél idősebb. Több mint négyötödük felsőfokú, egynolcaduk középiskolai végzettségű, ennél alacso-

²²⁹ Megbízható jövedelemstatisztikák hiányában ezt a szintet nem lehet egészen pontosan meghatározni.

²³⁰ A 2000-es években – a regnáló kormányzatoktól függetlenül – nagy figyelmet keltett az állami és önkormányzati vállalatvezetők kiugróan magas jövedelme, prémiuma, végkielégítése. A példák a Budapesti Közlekedési Vállalattól a Magyar Villamos Műveken és a Magyar Fejlesztési Bankon át a Paksi Atomerőműig hosszan sorolhatók.

²³¹ Viszonyításképpen a KSH adatai szerint az egyhavi bruttó átlagkereset 1999-ben bruttó 77 200 Ft volt, ez éves szinten 926 400 forint adóköteles jövedelmet jelentett.

²³² Az adatok az APEH 2009. évi SZJA-bevallást elemző statisztikájából származnak.

²³³ Az adatokat lásd NAV sajtótájékoztató háttéranyag, Budapest, 2013. szeptember 13.

nyabb iskolázottságú csak minden harmincadik volt közülük. Tíz megkérdezett nagyvállalkozó közül, saját bevallásuk szerint, hét beszélt valamilyen idegen nyelvet. A csoport alapvetően város lakó, minden második Budapesten, minden harmadik pedig valamelyik megyeszékhelyen élt az 1990-es évek közepén.

A vállalkozások méreteire jellemző, hogy a felvétel során megkérdezett nagyvállalkozók cégeinek kétharmada esetében az éves forgalom félmilliárd és ötmilliárd forint között volt. Ennél nagyobb forgalmat a megkérdezettek kevesebb, mint egytizede, kisebbet pedig egynegyedük esetében figyeltek meg. Korábbi életpályájuk alapján az új magyar nagyvállalkozók valamivel kevesebb, mint egyharmada azok közül került ki, akik már 1990 előtt is gazdasági vezetők voltak, és valamilyen módon szereplői a második gazdaságnak; több mint egynegyedük az 1980-as években kezdte vállalkozását, megközelítőleg egyötödük pedig az 1990 előtti állami szektor vezetője volt, és csak ebben a minőségében tevékenykedett, illetve az 1990-es évek lehetőségeit kihasználva lett nagyvállalkozó.²³⁴

Más vizsgálatok is azt támasztják alá, hogy a tulajdonszerzésben, az állami tulajdon újraosztásában többnyire azok kerültek kedvező helyzetbe, „akiknél a középrétegbeli helyzet már a szülői generációban is jellemző volt. Valószínű, hogy ezek a rétegek nem véletlenül kerültek kedvező indulóhelyzetbe az átalakulást követően, hiszen többségüknél az elmúlt évtizedek a kulturális, anyagi, kapcsolati tőkét tekintve egyfajta felhalmozási időszakként jellemezhetők.”²³⁵

Lehetséges olyan megközelítés is, miszerint a gazdasági elit alapvetően két csoportra tagolódik: a tulajdonosi elitre, akik a jövedelemtermelésre képesek javak feletti ellenőrzést szereztek meg, és a jövedelmi/menedzser elitre, ennek tagjai a javak jövedelmező működését biztosítják, és ennek köszönhetően tesznek szert kiugró jövedelemre. A „felső tízezer” létrejötte és megerősödése is a rendszerváltás egyik markáns társadalmi jelensége, annak ellenére, hogy életük a társadalom nyilvánossága előtt rejtve maradt. E csoport a hazai nagy- és középvállalkozókból, a magyar és multinacionális nagyvállalatok menedzsereiből, a gazdasági és pénzügyi élet vezetőiből és a vezető pozíciókban levő értelmiségiekből tevődik össze.

²³⁴ Kolosi-Sági 1997.

²³⁵ Bukodi 1995.

Az 1990-es évek második felétől, a privatizáció nagy hullámának lezárulását követően a gazdasági eliten belül nőtt a fiatalabb és a legidősebb korosztályokba tartozók aránya, „az új fiatal gazdasági elittagok társadalmi háttere az átlagnál jóval magasabb presztízsű volt. A gazdasági elit elsősorban a kereskedelemben érdekelt vállalkozók köréből bővült. 1997-et követően két elitcsoport erősödött meg létszámát és befolyását tekintve, a multinacionális nagyvállalatok alkalmazottai és a hazai nagyvállalkozók.”²³⁶ Az 1990-es évek végére kialakult gazdasági struktúrában a cégek tulajdonosi szerkezete, létrejöttük története és a gazdasági elit jellemzői között erős a kapcsolat. A gazdasági elit nem homogén, hanem markáns csoportokra tagolódó társadalmi réteg. Kovách Imre elemzése szerint ezek a következők: a „vállalkozók” – a hazai magánalapítású és magántulajdonban lévő cégek vezetői; a „klientúra” – az állami és önkormányzati tulajdonban lévő vállalatok vezetői; a „technokraták” – a szövetkezetek és az egykor állami tulajdonban lévő, privatizált vállalatok vezetői; és a „külföldi beosztottak” – a külföldi tulajdonú vagy vegyes vállalatok vezetői. A 2001-es ismételt elitvizsgálat eredményei azt mutatták, hogy az ezredfordulóra a gazdasági elit jelentősen átalakult. Az állami/önkormányzati vezetők aránya csökkent, a multinacionális vezetők aránya nőtt. A technokraták aránya a gazdasági eliten belül majdnem a felére csökkent (42-ről 23 százalékra), a hazai magánvállalkozók aránya jelentősen nőtt, és 35 százalékos részesedésével a gazdasági elit legnagyobb csoportjává vált. Ez utóbbi társadalmi jellemzőit, mobilitását vizsgálva megállapítható, hogy a legnagyobb arányban a 40–49 éves korcsoporthoz tartoztak, családi hátterük nem volt alacsonyabb, mint a többi elitcsoporté. A gazdasági elit egészénél magasabb volt körükben a felsőfokú végzettséggel nem rendelkezők aránya, és a relatíve alacsonyabb társadalmi származást mutatja, hogy ebben a körben volt a legalacsonyabb azoknak az aránya, akinek az apja is felsőfokú végzettségű volt. Ez azt is jelentheti, hogy ebben az elitcsoportban viszonylag magas volt az ún. self-made man típusú karriert befutók száma. A gazdasági elit tehát igen sokféle változáson ment át az elmúlt évtizedek során. A legfontosabb új fejlemény, hogy a 21. század elejétől fokozatosan bekapcsolódtak a vállalkozások irányításába a „második generáció” tagjai, vagyis azok, akik 1990 után a gazdasági elitbe kerülők családjában születtek. Az 1980-as évek első felében lépett

²³⁶ Kovách-Kristóf-Lengyel 2006, 437.

32. kép. Orbán Viktor miniszterelnök és Mészáros Lőrinc a lelátón. NB I: Mol Vidi FC-Puskás Akadémia 0-3, Székesfehérvár, Mol Aréna Sóstó, 2019

Túry Gergely felvétele

színre: az újraalapítók csoportja, az általuk alapított vállalkozások vezetését pedig a 2010-es években kezdték átvenni a konszolidáló örökösök nemzedékének tagjai. A köztes, részben generációs alapon is szerveződő gazdasági elitcsoportot, a rendszerváltás után színre lépett új vállalkozók közül sikeresen kiemelkedők jelentik.

Ha a 2000-es évek eleje óta változó formában, de rendszeresen kiadott leggazdagabb magyarok listáit nézzük, akkor látható, hogy ennek a körnek vannak állandó tagjai, akik rendszerint a lista első tizenöt-húsz helyén szerepelnek. Vannak olyanok, akik a bekerülési szintek emelkedése, a vállalkozásuk eladása vagy más okok miatt kiestek ebből a csoportból. Van egy fiatalabb, középkorú nagyvállalkozói generáció, amelynek tagjai a 2010-es évek során kerültek be, s a negyedik csoportot azok alkotják, akik bár igen jelentős vagyont birtokolnak, továbbra is kerülnek a nyilvánosságot. Az első milliárdos névjegyzék 2003-ban jelent meg. Mivel ezek a listák nem a szociológiai reprezentativitás igényével készültek, elsősorban csak korlátozott értelemben, a trendek és a jellegzetességek érzékeltetésére használhatók. A legvagyonosabbak Top 100-as listájának

élén 2003-ban²³⁷ Várszegi Gábor állt 46 milliárd forintba becsült vagyonával, őt Demján Sándor és Leisztinger Tamás követte 45, illetve 35 milliárd forinttal. A lista 10. helyéhez 16,5 milliárd forint volt szükséges. Az ezredforduló magyar üzleti életének egyik legbefolyásosabb személyisége, Csányi Sándor ekkor 17 milliárdos vagyonával a 9. helyen állt, a 100. helyre 2,5 milliárd forintot meghaladó vagyonnal lehetett bekerülni.

2014-ben²³⁸ Csányi Sándor bankár, üzletember állt az első helyen 150 milliárd forintnyi vagyonával, őt a már 2003-ban is az élmezőnyhöz tartozó Bige László követte 145 milliárdnyi vagyonnal, a harmadik helyre pedig a vállalatbirodalmát az ezredforduló időszakától felépítő Gattyán György állt 135 milliárddal. Az első tízben Várszegi Gábor, Demján Sándor, Széles Gábor, Veres Tibor, Leisztinger Tamás, Rákosi Tamás és Wáberer György volt megtalálható, a lista 10. helyére 73 milliárd, a 98-100. helyére 5,3-5,5 milliárdnyi vagyonnal lehetett bejutni.

2017-ben szintén Csányi Sándor volt a legvagyonosabb magyar, 260 milliárd forinttal, akit Bige László és Gattyán György követett 200, illetve 180 milliárddal. Az ötödik helyen szerepelt már 120 milliárddal Mészáros Lőrinc, aki a regnáló miniszterelnök közeli barátjaként, gyakorlatilag a nulláról indulva a kialakuló, sajátos magyar államkapitalizmus erőteljes támogatását élvezve került be a 2010-es években a legvagyonosabb magyarok közé. Ennek a nagyvállalkozói listának az egyik szembeötlő jellegzetessége a 2010 óta hatalmon levő politikai erőhöz kötődő, az EU-s támogatások célzott átcsoportosításával, magánvagyonná alakításával, az állami közbeszerzések kiemelt kedvezményezettjeként, sajátos módon feltőkésített nagyvállalkozók megerősödése. 2017-re többen közülük bekerültek a húsz legnagyobb vagyonnal rendelkező magyar vállalkozók közé. 2017-ben a száz leggazdagabb közé kerülés alsó határa 7,5 milliárd forint volt.

2022-ben az első helyre került és immár a leggazdagabb magyarrá vált Mészáros Lőrinc 480 milliárd forint értékű vagyonnal, a második helyre az 1990 óta eltelt évtizedek egyik legfontosabb és legbefolyásosabb bankár nagyvállalkozója, Csányi Sándor került 420 milliárdnyi vagyonnal, a harmadik pedig Felcsúti Zsolt ipari befektető 345 milliárd forint értékű magán- és üzleti vagyonnal. A lista tizedik helyéhez 136,5 milliárd forint vagyonra volt szükség, ezt Kasza Lajos nagyipari vállalkozó birtokolta, a

²³⁷ Szakonyi (szerk.) 2003.

²³⁸ Szakonyi (szerk.) 2014.

100. helyre pedig Kolosi Tamás, a könyvkiadásban és kereskedelemben érdekelt nagyvállalkozó került 12,5 milliárdnyi vagyonnal. A 36. helyen szerepel 45 milliárd forint vagyon birtokosaként Orbán Viktor veje, Tiborcz István, aki elsőprő erejű politikai támogatással vált milliárdos üzletemberre, miután 2013-ban beházasodott a magyar miniszterelnök családjába. A 2020-as évek elejére meghatározó gazdasági szereplőkké váltak az olyan „politikai nagytőkések” – mint Szíjj László, Garancsi István, Jászai Gellért, Vida József –, akik jelentős mértékben a hatalmi elit legbelső körével ápolt kapcsolataiknak köszönhetik gazdasági sikereik jelentős részét.

A rendszerváltás időszakában a legnagyobb vagyonnal rendelkezők közé többnyire azok kerültek be, akik már az 1980-as években is a késő Kádár-korszak gazdasági vezetői voltak (Demján Sándor, Kapolyi László); akik egyfajta self-made man karriert befutva az 1980-as évek elején indították el kisvállalkozásaikat, amelyek az 1990-es években nagyvállalatokká váltak (Széles Gábor, Bojár Gábor, Várszegi Gábor); akik a kapcsolati tőkéjüket konvertálták át gazdasági tőkévé (Gyurcsány Ferenc, Nagy Imre, Benkő László); illetve azok, akik az 1980-1990-es évek fordulóján, illetve a rendszerváltás után indították vállalkozói karrierjüket (Horváth Rudolf, Simicska Lajos, Kovács Gábor, Lantos Csaba, Boros József, Matyi Dezső, Kóka János, Kósa Erika, Váradi József). A leggazdagabb magyarok listája szerint a vagyonok mérete, s a Top 100-ba való bekerülés alsó határa is jelentősen növekedett az ezredforduló óta.

A legnagyobb vagyonnal rendelkezők mögött kialakult egy olyan, minimálisan 8-10 ezer családból álló, stabil üzletmenettel és egy-tíz milliárd forint értéket elérő, illetve meghaladó vagyonnal rendelkező nagyvállalkozói/nagytulajdonosi réteg, amelynek tagjai jövedelmi helyzetük, életkörülményeik alapján a gazdasági elithez tartoznak/tartozhatnak, ám e réteg társadalmi jellemzőiről nem állnak rendelkezésre részletes adatok. Közvetetten alátámasztják ezt a cégdatok is. 2022-ben a Magyarországon működő vállalkozások közül 12 ezernek az éves árbevétele érte el az 1 milliárd forintot, ebből 9 ezer volt teljesen magyar tulajdonú. Tíz év alatt megduplázódott ezeknek a vállalkozásoknak a száma, miközben az összesített infláció csak 45 százalék volt.²³⁹ Ez azt jelenti, hogy a stabi-

lan működő, jelentős árbevétellel rendelkező vállalkozások száma gyorsabban nőtt, mint az infláció, vagyis az árbevétel reálértéken jelentősen emelkedett. Ebből arra lehet következtetni, hogy az ezeket tulajdonló, a gazdasági elit alsó szegmenséhez tartozó nagyvállalkozók száma, céges és magánvagyonának értéke is jelentősen emelkedett.

Kulturális elit

A harmadik markáns, a közvélemény számára is érzékelhető és meghatározó elitcsoport tagjai a kultúra és a tudomány művelői²⁴⁰ közül kerültek ki. A múlt század végi politikai átalakulások ismeretében (is) érdekes kérdés: kik voltak/maradtak, kikből lettek a kulturális elit tagjai a rendszerváltás után? Többfajta értelmezés alapján is meghatározhatók ennek az elitszegmensnek a tagjai, s itt a rátermettségnek, a tehetségnek, a kiemelkedő személyes teljesítménynek az átlagnál nagyobb szerepe van. Az egyik lehetséges megközelítés azokat sorolja ide, akik a kultúra szempontjából a fontos pozíciókat birtokolják. Egy másik a pozíció mellett a szellemi teljesítményt is figyelembe veszi, a harmadik pedig azokat tekinti az elmúlt húsz-huszonöt évben a kulturális elit tagjainak, akik kultúraformáló személyiségek, és alkotó- vagy szervezőtevékenységük révén hatásuk meghatározó a közvéleményben és a kulturális közegben egyaránt. Ennek értelmében a kulturális elitbe tartoznak a tömegtájékoztatási intézmények vezetői, a nyomtatott és elektronikus sajtó vezető munkatársai, tudományos, kulturális szervezetek, felsőoktatási intézmények vezetői, akadémikusok, Kossuth- és Széchenyi-díjasok,²⁴¹ a művészeti élet meghatározó személyiségei, sikeres és ismert írók, képzőművészek, filmesek, színészek.

A rendszerváltás után az ún. pozicionális kulturális eliten belül jelentős volt a cserélődés, a kulturális intézmények vezetői körében a politikai elithez hasonló mértékű változások zajlottak le. A teljesítmény szerint kiválasztódott kulturális elitben ez kevésbé volt jellemző. A rendszerváltás folyamatában a kulturális elitcsoportok jelentős szerepet játszottak, hiszen a rendszerváltó pártok vezetőinek, befolyásos személyiségeinek egy

²³⁹ A 2022-es vagyon és jövedelem nominális és reálértékének a meghatározása során figyelembe kell venni, hogy 2022-ben 14,6 százalék 2023-ban pedig 17,6 százalék volt a KSH által számolt éves inflációs ráta.

²⁴⁰ A kérdést számos vonatkozásban részletesen elemzi Kristóf 2011, valamint Kristóf 2014.

²⁴¹ Ezek a legmagasabb rangú magyar állami elismerések.

része is a – korábbi – kulturális elit tagjai közül került ki. Ennek részben az volt az oka, hogy az államszocialista rendszer korlátozott nyilvánossága miatt 1989 előtt a kulturális és a politikai szerepek egybemosódtak, a politikai kérdések gyakran kulturális köntösben, metaforikus megfogalmazásban jelentek meg. Az értelmiségi hivatáshoz, a kulturális elitpozícióhoz többé-kevésbé magától értetődően hozzátartozott valamilyen közéleti szerepvállalás is. Az 1980-as években egyre erősödő ellenzéki hangvétel jelent meg a nyilvánosságban is. A sajtószabadság hiánya miatt a kulturális és politikai állásfoglalások, szerepek gyakran összemosódtak. Az 1990-es évek első felében a politika fokozatosan önálló, professzionális tevékenységgé vált, s egyre kevésbé vettek részt benne az értelmiségi szereplők, a kulturális elit tagjai. Aki nem tudott vagy akart politikussá válni, az viszonylag gyorsan kimaradt a politikából, amit a parlamenti képviselők társadalmi-foglalkozási összetételének részleges megváltozása is mutat az 1994-es választás után. A kulturális elit politikai és ideológiai kötődések szerinti részcsoporthoz, egymással gyakran ellenséges székértáborokra bomlott a 1990-es években, és időről időre a pártok körül meg-megjelentek mint nyomásgyakorlásra képes csoportok, ám mindent egybe vetve a kulturális elit súlya, szerepe jelentősen csökkent az 1990-es évek folyamán, a korábbi meghatározó, politikával érintkező befolyás – a nyilvánosság szabaddá válása és szerkezetének átalakulása miatt is – elveszett. Mindez természetesen nem jelenti, hogy az egyes értelmiségi csoportok nyomásgyakorlásra, befolyásolásra képes személyiségei teljesen háttérbe szorultak volna a közéletben, inkább csak a szerepek értelmezése és a befolyásolás módjai alakultak át jelentős mértékben. Mindez bizonyos értelemben együtt járt a kultúra le-, illetve átértékelődésével is. „A közpénzekből finanszírozott kulturális és tudományos intézmények, az állami díjak és megrendelések a politikai elitől függenek, a kulturális piaci pozíciók pedig a nagytőkétől.”²⁴² Ez is alapvetően új helyzetet teremtett, miként a kultúrafinanszírozás rendszerének az átszervezése is. A közvetlen állami szerepvállalás, a költségvetési támogatás rendszere leépült, a helyére köz- és magánalapítványok pályázati rendszere lépett. Ezeknek a működtetésében, a források elosztásában a lobbizás legalább olyan fontos, mint a kulturális, tudományos teljesítmény elismerése és támogatásának a szándéka. A helyzetet nehezítette, hogy a gyorsan növekvő

²⁴² Kovách-Kristóf-Lengyel 2006, 439.

magántőke a lehetőségeihez képest jóval kisebb szerepet vállal(t) a mecenatúrában. Másfelől pedig a különböző kormányok, változó mértékben ugyan, de éppen a támogatások és források elosztása révén igyekeztek fenntartani és megerősíteni a kulturális befolyásukat, ezzel is erősítve az általuk képviselt ideológiai-politikai beállítódást is. A központilag vezérelt kulturális érték- és eszményteremtés szándéka elsősorban a jobboldali kormányokra volt jellemző az 1990 óta eltelt évtizedekben.

Egy 1993-as és 2001-es összehasonlító elemzés²⁴³ szerint a kulturális elit életkor és iskolázottság szerinti összetétele a szűk évtized során nem változott meg jelentősen, a 45 évesnél idősebbek alkották az elit meghatározó hányadát (87 százalékát), hasonlóan magas volt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya is. A kulturális elit tagjainak a többsége férfi volt, 1993-ban 94 százalék, 2001-ben 84 százalék. A foglalkozási megoszlásban viszont jelentős változások voltak megfigyelhetők. 1993-ban az elit 43 százaléka, 2001-ben viszont már 78 százaléka dolgozott vezetőként. Sajátos, de fontos mutató, hogy a kulturális elit tagjainak többsége sem az 1993-as, sem a 2001-es felvétel adatai szerint sohasem volt az MSZMP tagja.

1990 után a kulturális eliten belül is volt cserélődés, a 2001-es felvétel adatai szerint a teljes kulturális elit 51 százaléka, a pozicionális kulturális elit 45 százaléka 1989 után került a kulturális elit tagjai közé, de a változás az egyes elitszegmensekben igen eltérő volt. Csurgó Bernadett 2005-ös elemzése például azt mutatta ki, hogy a szépirodalmi elitet a természetes generációváltáson túl nem érintette a rendszerváltás elitcseréje. Ennek oka lehet többek között, hogy az irodalmi élet a maga belső logikája szerint működik, speciális kulturális tőke strukturálja. Az irodalmi életben a politika dominanciáját a piac vette át. A piaci siker néhány kivételtől eltekintve – például Závada Pál, Esterházy Péter, Nádas Péter, Spiró György, Kertész Imre művei – sajátosan szelektál(t), a minőségi szépirodalom fokozatosan háttérbe szorult, helyét nagyrészt a lektűr- és tömegirodalom vette át.

Egy 2001-ben készített részletes elemzés a kulturális elitet pozicionális és reputációs szegmensekre bontva próbált átfogó képet adni erről a társadalmi csoportról. Társadalmi jellemzőik vizsgálata során kiderült, hogy a reputációs elit minden tagja felsőfokú végzettséggel rendelkezett, egyötödüknek két diplomája is volt. A kulturális elit jelentős része

²⁴³ Kristóf 2011.

- ezen belül elsősorban a reputációs csoport tagjai - diplomáját az ELTE-n szerezte. Emellett a többiek főként a BME-n és a Közgazdasági Egyetemen diplomáztak.

A kulturális elit tagjainak a többsége férfi, a reputációs elitre ez fokozottabban igaz. A kulturális elit egészére jellemző volt az átlagosnál kedvezőbb szociokulturális háttér, azaz a diplomás szülők, a városi, fővárosi származás kiemelkedő. A csoportra a magas műveltség és az ehhez kapcsolódó igen jelentős szimbolikus tőke birtoklása a jellemző. Ugyancsak jellemző a teljes kulturális elitre a családi biztonság és a stabilitás, a házasság aránya jóval magasabb, mint a teljes népességben. Az elitpozícióból feltételezhetően következik a kedvezőbb jövedelmi-vagyoni helyzet. A kutatási eredmények szerint a magyar kulturális elit jövedelmének a fele állami vagy önkormányzati forrásból származott. Legvagyonosabbnak a reputációs csoport számított, de jövedelmeik átlagát tekintve nem voltak kiemelkedően kedvező helyzetben. „Összességében a kulturális elit vagyoni, jövedelmi viszonyai inkább kényelmes, biztonságos középosztályi életminőség és életmód jegyeit mutatták, a valódi elit életnívó nem jellemezte a magyar kultúraformáló személyiségeket.”²⁴⁴

A kulturális elit társadalmi tőkefajtáinak jellegzetességei: mind a szülői háttér, mind a szerzett tőkefajtákat tekintve messze a társadalmi átlagot meghaladó tőkékkel rendelkeznek, így önmagában a képzettség és a foglalkozás is magyarázhatja az elitbe kerülésüket. A legfontosabb társadalmi tőke az iskolázottság, ami nemcsak a társadalmi, hanem a gazdasági elit átlagánál is magasabb. A kapcsolati tőkét tekintve a reputációs eliten, valamint a kulturális eliten belüli speciális csoportként a médiaelit a legbefolyásosabb.

Számos ponton hasonló képet mutat az a teljes körű statisztikai adatfelvétel, amit 1997-ben készítettek a tudományos fokozattal rendelkezők körében. A tudományos fokozatúak köre és a felsőoktatásban dolgozó vezető és beosztott oktatók csoportja azonban nem tekinthető teljesen azonosnak, hiszen a kutatásban foglalkoztatottak jelentős része nem aktív résztvevője az egyetemi és főiskolai oktatásnak. A fokozattal nem rendelkező egyetemi oktatók pedig nem kerülhettek be a megkérdezettek közé. Így az 1997-es felmérés adatai inkább csak a tendenciák jelzésére alkalmasak. Emellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy - a társadal-

mi összetétel vonatkozásában - inkább csak a szocialista rendszer kései időszakának változásait tükrözik. Ennek alapján (is) megállapítható, hogy a tudományos tevékenység a 20. század végi Magyarországon alapvetően férfias pálya maradt, hiszen a minősített kutatók több mint négyötöde volt férfi. 1997-ben a 12 431 tudományos minősítéssel rendelkező oktató és kutató 82 százaléka kandidátus, 18 százalékuk rendelkezett a tudományok doktora címmel. A kandidátusoknak valamivel kevesebb, mint a fele, a tudományok doktorainak pedig az egyharmada volt egyetemi-főiskolai oktató. Szociális összetételük jellemző vonása, hogy az idősebb, 1938 előtt született generációkhoz tartozóknak több mint a fele fizikai foglalkozású családi háttérrel rendelkezett, a legfiatalabb, az 1958 után születettek esetében ugyanez az arány csak egyharmad volt. A legidősebbek esetében az értelmiségi családi háttér egyharmados, a fiatalabbak esetében elérte a héttizedet. Mindez arra is utal, hogy az 1960-1970-es évek fordulójától folyamatosan és jelentős mértékben csökkentek az ipari és mezőgazdasági munkáscsaládból származók esélyei arra, hogy tudományos pályára kerüljenek.²⁴⁵ Ezek a folyamatok, a szociális háttér záródása lényegüket tekintve az ezredforduló időszakában sem változtak meg jelentősen. Az egyes társadalmi rétegek bezáródása és fokozódó mértékű önreprodukciója, a kulturális egyenlőtlenségek növekedése, a kivételesen tehetségesek és szorgalmasak kivételével gyakorlatilag majdnem lehetlenné tette, hogy az alsó társadalom különböző csoportjaiból valaki tudományos pályára kerüljön és elittaggá váljon. A tudományos elitben a meritokratikus kiválasztódás elve - ha nem is mindig kizárólagos módon, de - többnyire érvényesült, jóllehet továbbra sem csak a teljesítmény határozza meg az elitpozícióba kerülés folyamatát.

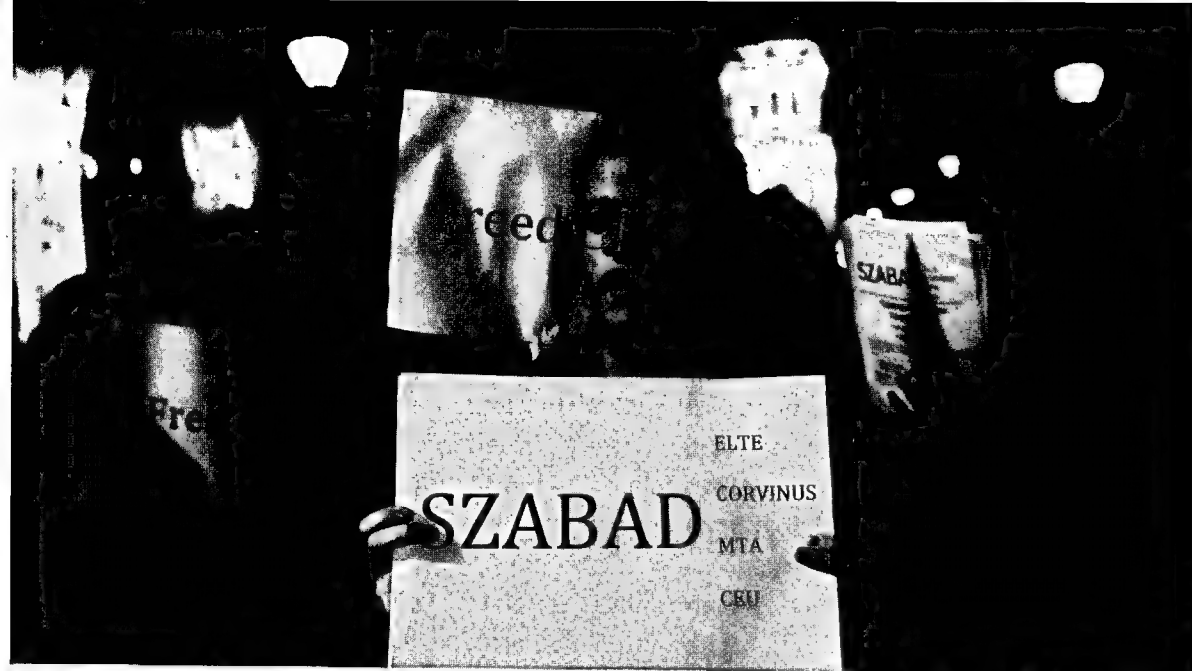
Az MTA és a KSH 2009-2010-ben készített felmérésében kicsivel kevesebb, mint hétezer tudományos minősítéssel rendelkező adatait dolgozták fel, akiknek a nagy része férfi volt. A minősített tudósok átlagéletkora 39 év, több mint a kétharmaduk a felsőoktatásban vagy akadémiai kutatóintézetekben dolgozott.²⁴⁶ A tudományos pálya viszont a kedvezőtlen munkakörülmények és anyagi feltételrendszer, az alacsony felsőoktatási és kutatói fizetések miatt a 2010-es években folyamatosan

²⁴⁵ Bukodi 1998.

²⁴⁶ Az adatokat és az elemzés összefoglalását lásd Doktori 2011. Az adatgyűjtésben csak a 70 évnél fiatalabb minősített kutatókat kérdezték meg.

²⁴⁴ Kovách-Kristóf-Lengyel 2006, 442.

33. kép. *A Lehet Más a Jövő, az LMP ifjúsági szervezetének a CEU melletti szolidaritási tüntetése az egyetem Nádor utcai épülete előtt 2018. november 7-én*

Kovács Tamás felvétele

és nagyon nagy mértékben elveszítette vonzerejét. Sokak számára csak a tartós külföldi munkavállalás teszi lehetővé szakmai karrierjük felépítését, tehetségük hasznosítását. Mindez hosszabb ideiglenes vagy tartós elvándorlást okoz a magyar tudományos elitben, és komoly szellemi tőkevesztést jelent Magyarország számára.

A 2010 óta felépített autoriter politikai rendszer folyamatosan csökkentette a tudomány és a kultúra intézményeinek autonómiáját, és a hozzá csatlakozó értelmiségiekre, művészekre, tudósokra támaszkodva építette fel a saját maga párhuzamos intézményrendszerét a Magyar Művészeti Akadémiától a történet- és társadalomtudományi kutatóintézeteken át a különböző alapítványokig. Ezzel egyidejűleg állandó politikai nyomás alá helyezték a hagyományosan nagy társadalmi tekintélynek örvendő Magyar Tudományos Akadémiát. Ideológiai és politikai okokból elüldözték Budapestről az ország egyetlen valóban nemzetközi sztenderdek szerint működő egyetemét, a Central European University-t. A szélsőjobboldal felé közeledő magyar kormányzat kulturális térfoglalási törekvései jegyében államosította a Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeit,

felszámolta a Színház- és Filmművészeti Egyetem autonómiáját és politikai kinevezett vezetőkkel cserélte le az intézmény korábbi vezetőit. 2020/2021 folyamán pedig a kormányzat számára politikailag megbízható káderekből álló kuratóriumok által irányított közalapítványokba szervezte ki a magyar egyetemek nagyobbik részét. Mindez a kormánypárt által célul tűzött elitcsere céljait szolgálta. Kristóf Luca 2018-as szociológiai kutatásainak eredményei szerint „A magyar kulturális elit demográfiai jellemzőit tekintve idős, erősen férfitöbbségű, Budapesten születettekkel jelentősen felülreprezentált. Tagjainak többsége iskolázott szülők gyereke, akinek karrierútja általában budapesti elitegyetemeken át vezetett az elitbe. Az elit körülbelül negyede került az elitbe 2010-ben vagy utána, tehát már a NER korszakában, azonban az intézmény- és médiavezetők csoportban, valamint a piaci elitben ez majdnem az elittagok felére igaz. [...] A 2018-as elit különböző csoportjai között ugyanakkor jelentős különbség volt politikai önbesorolásuk tekintetében: az intézmény- és médiavezetők sokkal inkább jobboldaliak voltak, mint az elit többi része, ami politikai patronázsra utal.”²⁴⁷

Az elit és a társadalom viszonya

A magyar társadalom ellentmondásosan kezeli az elitcsoportokat, megítélésük és elfogadottságuk is igen vegyes.²⁴⁸ Az elithez való viszonyt befolyásolja, hogy a közvélemény miként ítéli meg a társadalmilag kitűzött célokat és az elérésükhöz rendelt eszközöket. Magyarországon a közvélemény a sikerességhez az egyéni teljesítményt és a tehetséget is fontosnak tartja, de emellett nagyon hangsúlyos a származás és a személyes kapcsolatok szerepe is. Nem jellemző, hogy általános lenne a gazdaság meritokratikus legitimációja – miként az Nyugat-Európában általános –, a magyar társadalom egyszerre tiszteli és el is ítéli a gazdagokat, a hatalmon levőket; a gazdagságról sokan a tisztakezűség hiányára asszociálnak. A kulturális és tudományos elitcsoportok megítélése, elfogadottsága általában sokkal kedvezőbb a gazdasági, de különösen a politikai elitcsoportokhoz képest.

²⁴⁷ Kristóf 2021.

²⁴⁸ Kovács-Kristóf 2012.

A politikai elit megítélése igen vegyes, elsősorban a negatív elemek és a bizalomhiány dominálnak. A magyar társadalom jelentős létszámú csoportjai sem az ezredfordulón, sem azóta nem gondolják úgy, hogy a kormány és a parlament a magyar társadalom többségének az érdekeit képviseli; hogy a hatalmi elit a saját érdekeken kívül mást is figyelembe venne a döntéshozatal során. A hatalmi intézményekkel szemben általában magas fokú a bizalmatlanság. „Az elitek hatalma és befolyása kétségkívül elegendő volt a kommunista típusú politikai rendszer lebontásához és az állami, önkormányzati vagyon széles körű privatizációjának intézményes biztosításához. A társadalom strukturálódására a rendszerváltozásnak hívott változások sorozata valóságos hatást gyakorolt: új társadalmi csoportok jöttek létre, a társadalom szegmentálódott, fragmentálódott, megnöttek az egyes társadalmi csoportok közötti vagyoni és egyéb különbségek, és az egzisztenciális kockázatok, a piacgazdaság és az átalakított redisztribúció a társadalmi újratermelés új módon összekapcsolt rendszerének működési feltételeit hozta létre. [...] Elitek, társadalmi struktúra és az egyenlőtlenségek kapcsolatát tekintve” látható, hogy „az elitek hatalma gazdasági és uralmi érdekeik biztosítására korlátozódik a gazdaság, a politika és átvitt értelemben a kultúra területén is. A magyar társadalom elitcsoportjainak nincs hatalmuk, érdekeik közvetlen érvényesítésén túlmenően a társadalom strukturálódásának befolyásolására és az egyenlőtlenségek kialakult mértékének és módjainak kezelésére. Az elitek a rendszerváltás folyamatában végrehajtották és legitimálták a gazdaság piaci és a politikai rendszer többpárti parlamenti demokráciává történő átalakítását, de nincs befolyásuk és érdekelttségük a társadalom olyan strukturális folyamatainak kezelésére, amelyek nem közvetlenül kapcsolódnak gazdasági vagy hatalmi érdekeikhez.”²⁴⁹ Szintén alapvetően befolyásolja az elit és társadalom viszonyát az általánosnak tekinthető társadalmi bizalmatlanság, valamint az, hogy az 1989-1990 óta eltelt évtizedek során az elitcsoportok helyi és országos szinten, minden szegmensben zárttá váltak, a be- és kikerülés egyaránt nehezebb lett. Az illiberális rendszerben az elit, különösen a politikai elit zártsága és más társadalmi csoportokhoz, különösen a társadalmi átlaghoz viszonyított távolsága jelentősen nőtt. A hatalmon levő politikusok nagy részéről az a vélekedés alakult ki a közvéleményben, hogy érinthetetlenek, s számos

²⁴⁹ Kovách-Kristóf-Lengyel 2006, 431-448.

vonatkozásban a jog hatalma felett állnak, akiket a hatalom – egy-egy ritka kivételtől eltekintve (a plagizáló köztársasági elnök, a járványügyi szabályokat megsértő és szexbotrányba keveredő európai parlamenti képviselő) – akkor is minden eszközzel megvéd, ha az általuk elkövetett törvénysértés teljesen nyilvánvaló.

Az elit és a középosztály között – a jó módúak

A legmagasabb jövedelműek és a legnagyobb vagyonnal rendelkezők mellett már az 1980-as évek végén is létezett a magyar társadalomban egy olyan csoport, amelynek tagjai az átlagost sokszorosán meghaladó jövedelemmel és – többnyire – ingatlanokba, értéktárgyakba fektetett vagyonnal is rendelkeztek. A statisztikai felmérések az 1980-as években azokat tekintették „az átlagosnál jóval kedvezőbb anyagi körülmények között élőknek”, akik „saját bevallásuk szerint rendelkeztek a háztartás által nem lakott családi házzal, öröklakással, vagy egyéb értékes ingatlannal, személygépkocsival, és lakásuk felszereltsége – háztartási gépekkel és egyéb kulturális eszközökkel – teljes körűnek mondható.”²⁵⁰ Az akkori jó módú családok száma mintegy 200 ezerre tehető, ha a jó mód alapján azt tekintjük, hogy a család pénzübeli megtakarításai legalább elérték, illetve meghaladták a félmillió forintot (ez az 1980-as évek végén kb. 3-3,5 évi átlagjövedelmet jelentett). Rendszerint nagy alapterületű, saját tulajdonú lakásban vagy lakóházban éltek, aminek felszereltsége általában modern, korszerű és nagy értékű tárgyakból állt. Rendelkeztek olyan ingatlannal/ingatlanokkal,²⁵¹ amelyeket gyakran bérbeadás útján hasznosítottak, s emellett értékesebb nyaralót is tulajdonoltak valamelyik frekvenciált üdülőterületen. Nem ritkán két személyautót is birtokoltak. Alátámasztja ezt az is, hogy 1987-ben már a népesség 4,7 százaléka – ami hozzávetőlegesen 450 ezer főt jelent – tartozott a legmagasabb jövedelemmel rendelkezők kategóriájába.²⁵² Foglalkozásukat tekintve a jól menő magánpraxissal rendelkező orvosok, ügyvédek, nagyvállalatok felsővezetői posztjait betöltők,

²⁵⁰ Rétegződés 1984.

²⁵¹ 1986-ban a magyar háztartások 8 százaléka birtokolt második ingatlant, 1999-ben ez a mutató 10,9 százalék volt. Háztartások 2000.

²⁵² Andorka-Kolosi-Vukovich (szerk.) 1990.

sikerés kisiparosok, kisvállalkozók, magánkereskedők, gebines vendéglátók, főhivatalnokok voltak többnyire e réteg tagjai. Feltehetően ez volt az a csoport, amelynek tagjai a rendszerváltás után nem csak meg tudták őrizni társadalmi helyzetüket, hanem egy részük javítani is tudott rajta, élve a megnyíló vállalkozási, munkaerőpiaci és befektetési lehetőségekkel.

A 21. század magyar társadalmának a mintegy 2-3 százalék (60-70 ezer családot) jelentő elitje mellett a hétköznapi tapasztalatok és a társadalomtudományi kutatások szerint is van egy 7-8 százalékot (150-200 ezer családot) magában foglaló jómódú rétege is. Miután ezzel kapcsolatban nem állnak rendelkezésre jövedelmi és vagyoni adatbázisok, valamint részletes szociológiai elemzések, csak a különböző kutatások részleges adataira lehet támaszkodni.

Az adóhivatal jövedelemstatisztikájából kiindulva ennek a csoportnak a havi átlagos jövedelme hozzávetőlegesen 800 ezer-1 millió forint köré tehető a 2010-es évek elején. Valószínűleg ők alkotják a személyijövedelemadó-statisztikában kimutatott legmagasabb jövedelmű csoportnak azt a részét, amelynek a jövedelme az egyértelműen a jövedelmi elitbe sorolható havi bevételének a felét-kétharmadát éri el felső határként, ily módon legalább 90-120 ezer kereső azonosítható be a hivatalos jövedelmi adatok alapján. Ez a csoport becsült létszámához számított keresőknek még csak a 60-70 százaléka. Kérdéses, hogy a jövedelmi és adózási adatok alapján biztosan megállapítható-e, kik sorolhatók még ebbe a csoportba. Ezt a logikát követve idetartozik a második legnagyobb, évi 6 millió forintot elérő jövedelemmel rendelkezők köre is, vagyis a havi félmillió forintot elérők csoportja, ami talán lefedheti az előző csoportból hiányzókat. Ám valószínűleg arról lehet inkább szó, hogy a legtöbb adót fizetők körének egynegyede-egyharmada nagyon magas – havi többmilliós, esetenként több tízmilliós és százmilliós nagyságrendű – jövedelemmel, háromnegyede pedig a jövedelmi elitbe kerüléshez szükséges átlagos szintet – 1,5 millió forint/hó – elérő, illetve azt megközelítő bevétellel rendelkezik. Ezt teszi valószínűbbé az is, hogy ha a hivatalosan meghatározott átlagjövedelemhez viszonyítunk, akkor alacsonynak tűnik az annak valamivel több, mint kétszeresét jelentő félmillió forint mint a jómódú csoporthoz tartozás alsó határértéke. Ebből az is egyértelművé válik, hogy ebben az esetben meghatározó szerepe van/lehet az adó- és jövedelemstatisztikában személyi jövedelemként meg nem jelenő, tényleges gazdasági tevékenységet folytató vagy adóoptimalizálási céllal működtetett vállalkozásokból származó

jövedelmeknek is, amelyek mértéke a fentiekben meghatározott havi jövedelemszinteknek a többszörösét is eléri/elérheti, ám ezt jellegénél fogva a statisztika képtelen regisztrálni. 2020-ban 651 000 fő tartozott az évi 10 és 20 millió forint közötti jövedelme alapján személyi jövedelemadót fizetők csoportjába, ami átlagosan havi 0,9-1,6 millió forint közötti jövedelmet jelentett. Egy évtized alatt ennek a csoportnak a létszáma is közel a duplájára nőtt. Ha a feltehetően a jómódúak csoportjába tartozó vállalkozók cégeinek az eredményeit is beemelve mint a vagyoni és a társadalmi helyzet egyik meghatározó elemét, akkor azt látjuk, hogy 2022-ben 71 ezer olyan vállalkozás működött Magyarországon, aminek az éves árbevétele 100 millió Ft és 1 milliárd forint között volt.

A fogyasztási szokások alapján meghatározott felső társadalmi csoporttal kapcsolatos elemzések alátámasztják mindezt. A fogyasztásalapú rétegződéselemzések nyomán kijelenthető, hogy magatartás, beállítottság alapján a legfelső decilist követő két tizedhez tartozók gyakorlatilag lefedik ezt a csoportot.²⁵³ Bukodi Erzsébet struktúramodelljében²⁵⁴ a fogyasztás és életstílus jellemzői alapján a „konzisztens felsőközép réteg” elnevezéssel határozta meg a jómódúak csoportját.

A vagyonalapú meghatározás²⁵⁵ esetén feltételezhetően ebbe a csoportba sorolható manapság a 100 millió forintnál nagyobb, de a milliárdos értéket el nem érő magán- és üzleti vagyonok birtokosai. A vagyon itt többnyire nem személyes, hanem családi vagyont jelent. Példaként említhető a családi vállalkozás formájában üzemeltetett kisebb szálloda, panzió,

²⁵³ A TÁRKI és a GfK Hungária közös kutatása során kidolgozott fogyasztócsoporthatározásban az ún. „felső klasszik” és a „befutott értelmiségi” elnevezéssel illetett csoportok fedik le a leginkább jómódúak rétegét. Keller 2008. A kérdéshez lásd továbbá: Fábrián-Kolosi-Róbert 2000; Kolosi-Keller 2010.

²⁵⁴ Bukodi 2006, 153.

²⁵⁵ A privátbanki szolgáltatásokkal kapcsolatos elérhető információk nem igazán segítik a csoport körülhatárolását, mert ebben nyilván a legvagyonosabb réteg tagjai is jelen vannak. Az mindenestre jelzésértékű, hogy a magyarországi bankoknál a privátbanki szolgáltatások igénybevételének átlagos alsó határa 40-50 millió forint között volt 2012-ben, amikor 42 135 ilyen ügyfélszámlát kezeltek a bankok, a privátbanki megtakarítások összesített értéke pedig meghaladta a 2000 milliárd forintot. Forrás: portfolio.hu, Privátbanki felmérés, 2012. 2020-ban 55 000 privátbanki számlát kezeltek Magyarországon, az ezeken levő magánvagyon összesített értéke meghaladta a 8000 milliárd forintot. 2012-höz viszonyítva ez négyszeres növekedést jelent. 2023 végén a magyar privátbanki szolgáltatóknál 58,5 ezer számlát vezettek, amelyeken a kezelt vagyon együttes értéke 9400 milliárd forint volt.

étterem, a néhány főt foglalkoztató, több százmilliós, esetenként milliárdos nagyságrendű árbevételt elérő vállalkozás birtoklása.

Ha a foglalkozás és a munkaerőpiacon elfoglalt hely, birtokolt pozíció alapján próbálkozunk a meghatározással, akkor a magyar és a multinacionális nagyvállalatoknál, vállalkozóknál dolgozó vezetők és a stabil közép-vállalkozások vezetői és tulajdonosai mellett a vezető közalkalmazottak, köztisztviselők, főhivatalnokok köréből kerülnek ki elsősorban ennek a csoportnak a tagjai.

Életmódjukra az átlagot legalább 5-6-szorosan meghaladó, stabil, magas életszínvonalat és rendszeres megtakarítást, felhalmozást, befektetést lehetővé tevő jövedelemszint jellemző, ami már egy anyagi korlátoktól mentes fogyasztói magatartás és életstílus megvalósítását teszi lehetővé. A leggyakoribb felhalmozási célok közé az ingatlanok, értékpapírok, műtárgyak tartoznak, megtakarításaikat már rendszerint professzionális befektetési szolgáltatók kezelik, s a fogyasztási, beruházási döntések is megfontoltabbá váltak, bár a társadalmi reprezentációs törekvések a lakóhely megválasztásával, minőségével, az évi többszöri külföldi nyaralással, külföldi nyaraló birtoklásával, a legmodernebb tartós fogyasztási cikkek beszerzésével továbbra is markánsak. Ugyanakkor nagy gondot fordítanak a kulturális tőke átörökítésére is, elsősorban a gyermekeik itthoni és külföldi iskoláztatása, iskolaválasztása révén. A klasszikus, ám kissé sematikus megfogalmazással élve e csoport tagjai alkotják napjaink magyar nagypolgárságát.

A társadalmi közép

A késő Kádár-korszak önmagát középrétegesedőnek²⁵⁶ tekintő és a valóságban is egy viszonylag széles középréteget kialakító társadalmá után megkerülhetetlen és fontos kérdés: mi történt mindazokkal, akik a rendszerváltás előtt a társadalmi középhez tartoztak, vagy odatartozónak tartották saját magukat? Megváltozott-e ezeknek a csoportoknak a helyzete, összetétele, s ha igen, miként? Kik is alkotják a rendszerváltás utáni évtizedekben a társadalmi középet? Miként lehet ezt meghatározni? A jövedelem, az iskolázottság, a képzettség, a jövedelemszerző tevékenység,

²⁵⁶ A kérdéshez lásd Valuch 2001.

foglalkozás szerint? Milyen szerepe van a féllegális, illegális jövedelmeknek ebben a csoportban? Milyen kulturális kritériumai vannak a társadalmi középhez tartozásnak? Van-e ténylegesen polgári/középosztályi tudata és ehhez tartozó társadalmi autonómiája mindazoknak, akik napjainkban a társadalmi középhez tartoznak, vagy idetartozónak tekintik magukat?

Az 1980-as évek magyar társadalmi középrétege, amelynek jelentős része csak korlátozott társadalmi autonómiával rendelkezett, a rendszerváltás után jelentősen megváltozott. Kevesen voltak azok, akik a felső társadalom irányába tudtak elmozdulni, velük ellentétben jóval nagyobb volt azoknak a száma és aránya, akik – éppen a társadalmi közép jellemző létbiztonság elvesztése miatt – deklasszáldtak és az alsó társadalom különböző csoportjaiba kerültek át. A társadalmi rétegződéssel foglalkozó elemzések nagy része is elsősorban a középréteg társadalmi tévesztését regisztrálta az 1990-es évek első felében.

Sági Matild és Róbert Péter egy 1992-es empirikus szociológiai felvétel adatait elemelve²⁵⁷ öt markáns részcsopórtból álló társadalmi rétegeként értelmezte a rendszerváltást követő évek társadalmi közepét. Az ő megfigyelésük szerint az első csoportba (5 százalék) a „tulajdonos középosztály” tartozott, ahová az önállókat és a nem csak önmagukat foglalkoztató vállalkozókat sorolták. A felső és középszintű vezetők, az értelmiségi foglalkozásúakból, az érettségizett szellemi foglalkozásúakból és az „elit” szakmunkásrétegből tevődött össze a „foglalkozási középosztály” (36 százalék). A harmadik alkotóelemet az ún. „hatalmi középosztály” (24 százalék) jelentette, ahová a felső és középszintű vezetők, a legalább tíz beosztottat irányító pozícióban levők, a munkahelyi döntéshozatal résztvevői tartoztak. A negyedik „kulturális életstílus szerinti középosztály” csoportot (10 százalék) a kulturális fogyasztás és aktivitás szerint határolták körül, elsősorban az átlagot meghaladó kulturális javak – könyvek – birtoklása és kulturális aktivitás – színház, koncert, múzeum, tárlatlátogatás – alapján. Az ötödikként az anyagi „életstílus szerinti középosztályi” (25 százalék) szegmenst jelölték meg, idesorolva azokat, akiknek vagy második ingatlan volt a birtokában, vagy rendelkeztek részvényekkel, kötvényekkel, devizaszámlával, nagyobb értékű fogyasztási cikkekkel, akkor jelentősebbnek számító, 200 000 forintot meghaladó megtakarítással. Az így kialakított csoportok között lehetséges kisebb-nagyobb átfedés

²⁵⁷ Róbert-Sági 1995.

is, de a modell jól szemlélteti az 1990-es évek elején a társadalmi közép tagoltságát, foglalkozási, jövedelmi szegmentáltságát és azt, hogy nem többé-kevésbé hasonló jellemzőkkel leírható, egységes középosztályról, hanem pozicionálisan egymáshoz közelálló középrétegekről lehet beszélni az 1990-es évek elején. Sági Matild és Róbert Péter a kutatási adatok²⁵⁸ alapján arra is rámutatott, hogy a magyar társadalomban már ekkor erős volt az igény egy „konzisztens középosztály” kialakítására és az ehhez való tartozásra. Ám a fogalom – épp a permanens átalakulás évtizedében – nehezen tölthető fel egyértelmű kritériumok szerinti tartalommal.

Az azóta eltelt évtizedek során időről időre napirendre került az erős középosztály létrehozása, a középosztály megerősítése, ám erre végül is nem vagy csak részlegesen került sor, ami szintén a rendszerváltás társadalmi deficitjei közé tartozik. A 21. századi magyar társadalmi közép – jelentős része – majdnem ugyanolyan szétagolt, egzisztenciálisan függő helyzetben levő, polgári öntudattal kevésbé rendelkező csoportokból áll, mint volt a posztkommunista átmenet időszakában.²⁵⁹

A közvélekedés szerint a társadalmi közép minimuma a stabil, egzisztenciális fenyegetettségtől mentes élethelyzet, aminek feltétele a rendszeresen foglalkoztatott két kereső családonként, a mindenkor jövedelmi átlagot meghaladó havi jövedelem, ami lehetővé teszi a rövid és középtávú életcélok megvalósítását, ami mentesíti a mindennapi életet a létfenntartási küzdelem ismétlődő stresszhelyzetétől.

A mindennapi tapasztalatok és a rétegződési elemzések szerint az ezredforduló és a 2010-es évek társadalmi középrétege korántsem egységes, jövedelmi, vagyoni és foglalkozási viszony szerint is tagolt. Ráadásul a jövedelmet, presztízt tekintve az évtized során jelentős, politikai indíttatású újrapozicionálódás zajlott le. Ennek során a hagyományosan középhez tartozónak tekintett középiskolai tanárok fokozatosan és kényszerűen az alsó középosztály és az alsó társadalom határára deklasszáldak. A 2020-as évek elejére a diszkont élelmiszerláncok félig képzett alkalmazottainak a keresete szignifikánsan meghaladta a középiskolai és az általános iskolai tanárokét. A képzett és tapasztalt kereskedelmi alkalmazottak, boltvezetők havi jövedelme kétszer, két és félszer magasabb a tudásátadásban részt vevő foglalkozási csoportokhoz tartozók átlagjövedelménél. Hasonló

jelenség figyelhető meg a képzett, tapasztalt, multinacionális cégeknél alkalmazott szakmunkások esetében is, akik jövedelmük alapján stabilan a felső középosztályi csoportokba léptek előre. Általában gyengült a társadalmi státusza, romlott a jövedelmi helyzete mindazon foglalkozási csoportok tagjainak, akik a tudástermeléssel és -átadással foglalkoznak.

Azt a kérdést – többek között megbízható jövedelmi adatok hiányában – most még gyakorlatilag lehetetlen minden kétséget kizáróan megválaszolni, hogy ki az igazi közép-közép, vagy kik alkotják a középrétegek felső csoportját, vagy éppen a közép és az alsó társadalom határán egyensúlyozókat, a billegőket napjaink Magyarországon. Ha a korábbi gyakorlatot követve az adó- és jövedelemstatistikát vesszük alapul, akkor a havi 350 ezer forintnál magasabb, de félmillió forintnál alacsonyabb jövedelemmel rendelkező keresők, illetve családjaik tartoznak/tartozhatnak ide. 2012-ben 518 ezren nyújtottak be olyan adóbevallást, amiben a bevallott éves jövedelem 3 és 6 millió forint közé esett.²⁶⁰ Ha figyelembe vesszük a felső és az alsó határok esetében alkalmazandó korrekciós szempontokat (tudniillik, hogy e kategória legjobban keresői a jómódúak, a legrosszabbul keresők pedig az alsó társadalomhoz is sorolhatók), akkor is minimálisan 400–420 ezer aktív kereső, mintegy 300–350 ezer család, 1,1–1,2 millió fő tartozott ide a hivatalos jövedelmi adatok alapján. 2020-ban a személyi jövedelemadó alapján ebbe a csoportba lehet sorolni azokat, akiknek az adóbevallásában 6–10 millió Ft adóköteles jövedelem szerepelt, az ő létszámuk 1 055 000 fő volt, ami mintegy 500–600 ezer családot jelenthet. A havi jövedelemsáv ebben a csoportban 500–830 ezer forint. Ez, az adott időszakra összesített 45 százalékos infláció figyelembevételével is érdemi növekedést jelentett.

Foglalkozását tekintve az önfoglalkoztató kisvállalkozó, a (több évtizede pályán levő) pedagógus, az iskolázott közalkalmazott és nem vezető beosztású köztisztviselő, a minimálbérre bejelentett és – gyakran – részben zsebből/feketén/adóztatlanul fizetett szakmunkás, a képzett irodai, ügyviteli alkalmazottak egyaránt idetartoznak, persze ez utóbbi inkább az alsó középosztályhoz sorolható. Ha a társadalmi középhez tartozás egyik kritériumának tekintjük az önálló foglalkoztatást, a kis és közepes tulajdon, vállalkozás birtoklását, akkor az ezredforduló Magyarországon kisebb részben a társadalmi középhez tartozik az a mintegy

²⁵⁸ Uo.

²⁵⁹ Lásd Tóth I. Gy. 2016a.

²⁶⁰ Az adatokat lásd NAV sajtótájékoztató háttéranyag, Budapest, 2013. szeptember 13.

800 ezer ember, akik az önállóak csoportját alkották.²⁶¹ Alapvető kérdés, hogy viszonylag egységes, alapvetően a tulajdon nagysága szerint rétegződő vagy erősen tagolt, korántsem homogén társadalmi rétegről van-e szó? Úgy tűnik, hogy ebben az esetben is erősen fragmentált társadalmi csoportról beszélhetünk. Az egyik nagy létszámú csoportot az önfoglalkoztatók adják, akik általában jogi személyiség nélküli vállalkozások tulajdonosai vagy egyéni vállalkozók, akik saját munkahelyüket is megteremtik önmaguk számára. Ezen belül markáns részcsoporthoz képeznek azok, akik közvetlenül a piacra termelnek (mezőgazdasági kisvállalkozók; szolgáltatók, kisboltok, vendéglátóhelyek tulajdonosai, üzemeltetői). A másik csoportba azok sorolhatók, akik más vállalkozásoknak értékesítik a termékeiket, illetve együttműködve tevékenykednek ezekkel.

Az önfoglalkoztatók egyik része a munkanélküliség elől menekülve vált kisvállalkozóvá az 1990-es években, csekély tőkével, főként a munkaerejükre és a nem igazán széles körű tudásukra, tapasztalataikra építették a tevékenységüket. Ők gyakran rövid idő alatt feladják, és újra alkalmazottá válva próbálnak megélni. A másik típust azok jelentik, akik számára a bolt és a műhely nem csupán üzlet, megélhetés, hanem életforma. Életük elválaszthatatlanul összefonódik a (kis)vállalkozással. Ilyenek többek között a vendéglátósok, panziósok. A harmadik csoport esetében az önfoglalkoztatói identitás legfontosabb eleme nem a vállalkozói lét, hanem a szakma, ami ezt lehetővé teszi. Ezek többnyire a magánpraxissal is bíró orvosok, szellemi szabadfoglalkozásúak, akik az önállókon belül rendszerint a legmagasabb jövedelemmel rendelkeznek. Az önállóságnak a társadalom átlagához képest viszonylag magas az iskolázottsági küszöbe. Már 1989 előtt is, de az 1990-es években egyértelműen felülreprezentáltak voltak a szakmunkások, az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek ebben a körben.

Az önálló kis- és középvállalkozók mellett a társadalmi közép alsó rétegét alkotják azok az önfoglalkoztatók, akiknek egy része egyéni vállalkozó, a másik része pedig jogi személyiség nélküli, mikrovállalkozás jellegű gazdasági társaság tulajdonosa. Ők többnyire a valóságban nem is igazán vállalkozók, hanem sokkal inkább olyan speciális helyzetű foglalkoztatottak, akik kizárólag önmaguknak teremtik meg a munkavégzés lehetőségeit. Jellemző az igen kicsi üzemméret és az alacsony gazdál-

kodási volumen, az állandó küzdelem a megrendelésért, ami az önálló tevékenység fenntartásának és nem utolsósorban a megélhetés fenntartásának a záloga. „Azok a határok, amelyek elválasztják egymástól a mikrovállalkozásokat, a kisvállalkozásokat és a középvállalkozásokat, nem egyszerűen a tőkeellátottságot vagy az alkalmazottak létszámát fejezik ki, hanem az önálló csoportok között húzódó kulturális határokat is.”²⁶²

Ugyancsak a társadalmi közép különböző csoportjaiba sorolhatók a jól képzett, nagy tapasztalattal rendelkező, az új technológiák elsajátítására és alkalmazására is képes, az átlag feletti jövedelemhez jutó szakmunkások, akik a megváltozó munkához, követelményekhez éppen a tudásuk és a tapasztalatuk, átlag feletti szakmai tapasztalatukra alapozott kulturális tőkéjük révén tudtak alkalmazkodni és stabilizálni pozícióikat. Ők alkotják a rendszerváltást követően nagy átalakulásokon keresztül ment városi munkásság²⁶³ legfelső rétegét. Ha a fizikai munkavégzéshez kapcsolódó csoportosítást követjük, akkor a társadalmi közép részét képezik a termelésirányítók, üzemvezetők is, akik azonban már inkább a társadalmi közép felső csoportjába sorolhatók. Szintén a társadalmi közép különböző csoportjaihoz tartozik például az iskolaigazgató, a képzett, beosztott tisztviselő, a gimnáziumi tanár, a tanító, az alkalmazásban álló értelmiségiek és alkalmazott szellemi foglalkozásúak többsége. Az ő kulturális tőkéjük rendszerint meghaladja az érettségizettek szintjét, nagy részük felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Ennek ellenére ők az illiberális berendezkedés legnagyobb vesztesei közé tartoznak.

Nemcsak a foglalkozás, hanem a jövedelem, a tudat és az önbesorolás szerint is jelentősek a középrétegekhez tartozók/sorolhatók közötti különbségek. Hiszen egy egyetemi tanársegédet vagy adjunktust pozíciója és önbesorolása szerint is a társadalmi közép tagjának szokás tekinteni, ugyanakkor a havi jövedelme nem éri el az átlagkereset²⁶⁴ szintjét, és ugyanúgy lemaradó, mint egy gimnáziumi tanár. A társadalmi középhez tartozását csak folyamatos többes jövedelemszerzéssel tudja biztosítani, aminek a nagy része az ő esetében sem látható a statisztika számára.

²⁶² Kuczi 2006, 477.

²⁶³ A kérdéshez lásd Bartha E. 2011.

²⁶⁴ A KSH kimutatása szerint 2014 májusában Magyarországon a bruttó (adózás előtti) átlagkereset 234 000 Ft volt. Forrás: KSH – *Gyorstájékoztató*, 2014. július 18., 95. sz. Az egyetemi tanársegéd havi bére 178 600, az egyetemi adjunktusé 229 400 Ft volt ugyanekkor.

²⁶¹ Kuczi 2006.

A gimnáziumi tanárok többsége szintén állandó jelleggel órát ad, korrepetál, hogy a folyamatosan értékét veszítő, főállásból származó jövedelmét kiegészítse. Így próbálja megtartani legalább az alsó középosztályi státuszát. Ez is jól mutatja egyrészt a réteghelyzetek fragmentáltságát, másrészt a különböző kereső/foglalkozási csoportok egymásra torlódását, és az összekeveredő státusz- és jövedelmi viszonyokat, valamint az önkép és a valóságos jövedelmi helyzet között tartósan meglevő és erősödő inkonzisztenciákat is.²⁶⁵

A társadalmi közepet alkotó csoportokhoz tartozók önképe és identitása kapcsán fel kell tenni a kérdést: melyek (lehetnek) ennek a legfontosabb elemei? Az egzisztenciális biztonságérzet? A sem szegény, sem gazdag nem vagyok tudata? A biztos állásom van, nem vagyok kiszolgáltatva a munkanélkülivé válásnak? Sokan tesznek nagy erőfeszítéseket azért, hogy önmaguk és a szűkebb-tágabb társadalmi környezet megítélése szerint a társadalmi középhez tartozzanak.

Ha az életmód, az életkörülmények és a fogyasztás szerint igyekszünk meghatározni e csoport jellemzőit, akkor a többség esetében az első szembeötlő ellentmondás a társadalmi pozíció és az ahhoz tartozó/rendelhető/elvárt életkörülmények közötti feszültség. A középrétegekhez tartozók esetében az egy háztartáson belüli két kereső jövedelme a kiegyensúlyozott létfenntartásra, mérsékelt fogyasztásra és korlátozott mértékű megtakarításra volt elegendő. A stabilabb, perspektivikusabb életviszonyok kialakításához sokak számára másod- és harmadlagos jövedelemszerzésre is szükség volt. Ez főként az alkalmazott értelmiségi és beosztott szellemi foglalkozásúakra jellemző. A társadalmi középhez tartozók többsége viszonylag kicsi alapterületű, 50-70 négyzetméteres, 2-3 szobás lakásban él, ami gyakorta a legértékesebb vagyontárgya is. A családi ház és az ennél nagyobb szobaszámú lakás birtoklása elsősorban a társadalmi közép felső csoportjaihoz tartozókra, a legmagasabb jövedelemmel rendelkezőkre jellemző.

Fogyasztásukat általában a megfontoltság és nemritkán a tervszerűség jellemzi. A Bukodi Erzsébet által kidolgozott fogyasztási rétegződésmodellben²⁶⁶ a társadalmi közepet elsősorban a fogyasztásorientált középréteg, a felhalmozásorientált középréteg és a jó lakású kisegzisten-

34. kép. Új építésű lakópark 2000-ben

Szalmás Péter felvétele

ciák jelentik meg. A második ingatlan birtoklása ebben a csoportban már ritkább, a személyautó is a legnagyobb értékű birtokolt fogyasztási cikkek közé tartozik. Külföldi nyaralás ritkábban jöhet szóba, és még a belföldi üdülés sem általánosan jellemző erre a rétegre. A társadalmi középhez tartozó csoportok tagjainak nagy része, ha állandó megtakarításra nem is, de alkalmankéntre képes, anyagi erőforrásait a gyermek/gyermekek iskoláztatására összpontosítja, és komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy többé-kevésbé rendszeres kulturális fogyasztó lehessen.

A jelenkor magyar társadalmában az az egyik feszültségforrás, hogy a társadalmi közép egy részének a pozíciója megőrzése jelenti a legnagyobb feladatot. Ezzel pedig elveszti az esélyét arra, hogy betöltse azt a kiegyensúlyozó szerepet, ami a modern társadalmakban a középosztály szerves feladata. A réteg sajátos léthelyzetéből eredő függőség, kiszolgáltatottság mérsékli a társadalmi autonómiaigényt, a pozíció megőrzéséért folytatott küzdelem pedig nehezíti az öntudatos polgári magatartás- és viselkedéskultúra kialakítását is.

²⁶⁵ Részletesen lásd Tóth I. Gy. 2016b.

²⁶⁶ Bukodi 2006.

Az eddig tárgyalt „közép”-nek van egy speciális – részben felfelé, részben lefelé tendáló – része. A legtalálóbban nem együtt élő, új szerkezetű „nagy családi” képződménynek lehetne őket nevezni, mivel változatos formában kombinálják a nukleáris család, a csonka család és a hagyományos – többgenerációs – nagy család jellegzetességeit. Az ide tartozók bizonyos mértékig korrigálják a jövedelem és/vagy fogyasztás szerinti státuszbesorolásukat. Miről van szó? Egy viszonylag jól kereső, középgenerációs férj-feleség nukleáris egységként akár a felső középosztályhoz is tartozhatna, ám különélő, kisnyugdíjas szüleik csak az ő „gyermeki” támogatásukból tudják fenntartani saját háztartásukat: főként a rezsi, a gyógyszerkiadások, illetve az „orvosjárások” fuvar- és egyéb költségei hárulnak a gyermeki generációra. Így a nyugdíjas generáció örízni tudja „tisztességben megöszült” öregkori létformáját, aminek – elhalasztott – ellentételezése az általuk birtokolt ház/porta vagy lakás örökül hagyása. Ennek másik változata, midőn a fentebb említett középgenerációs férj-feleség páros gyermekeik „saját lábra állásába” segít be tartósan. Ez lehet a saját lakás megszerzéséhez szükséges hitelek törlesztésének átvállalása, a mindennapi létfenntartáshoz való költség-hozzájárulás („családi apanázs”), de lehet olyasmi is, hogy a szülői generáció nagymamává lett tagja azért vállalja a lehető legkorábbi nyugdíjba vonulást, hogy a gyermekcsalád nőtagjának ismételt munkába állását segítse elő. A „főállású nagymamaság” a finansziális támogatáson túl nagy családi szolgáltatás. Ennek ideáltípus esete, ha a gyermekcsalád mindkét tagjának van munkája (akár részidős, akár otthonról is végezhető – piacképes – termékszállítással), komplikáltabb eset, ha a gyermekcsalád egyik tagjának sincs rendszeres munkája-jövedelme, vagy válás után csonka család jön létre, mert ekkor a nagyszülői generáció kénytelen vállalni a háromgenerációssá bővült – bár külön élő – „nagy család” konszolidált létfenntartását. Manapság ez is sokféle kombinációban működő létforma. Attól függően, hogy a családfenntartó házaspár – saját jövedelemforrásai tekintetében – mely grádicsán helyezkedik el a „közép”-nek, a nukleáris család pozíciója lehet a felső polgári életnívóból való alábbadás, rosszabb esetben viszont az alsó társadalom irányába történő tendálás is. Az ilyen típusú „nukleáris közép” viszont a leírt, adakozó önkorlátozással egyik irányban éppen úgy korrigálja valamelyest az ő szülőgenerációjának öregkori szegénységét, mint ahogy – a másik irányban – gyermekei életpályakezdő nincstelenségét, esetleges deklasszálódását is. Ennek ugyan nincs a felmérésekből,

statisztikákból pontosan meghatározható nagyságrendje, ám jellemző „rétegbuborék” a társadalmi közép sokváltozós halmazában. A vagyoni-jövedelmi szempontból felette elhelyezkedő rétegnél ez az új szerkezetű „nagy családi” képlet belefér a családi büdzsébe, a közép alattiaknál viszont a támogatásra fordítható jövedelemhányad hiánya miatt nincs mód ezt a fajta „nagy családváriánst” életben tartani.

Alsó társadalom és marginalizáltak

Bár a korabeli hatalom 1989 előtt erről nem vett tudomást, az államszocialista korszaknak is voltak alsó társadalmi csoportjai, akik nagyon nehezen vagy egyáltalán nem tudtak megélni, nagyon alacsony volt vagy rendszertelen a jövedelmük, időről időre vagy rendszeresen nélkülöztek, rossz lakásviszonyokkal rendelkeztek, potenciális vagy tényleges hajléktalanok voltak. A mélyszegénységet az államszocializmus sem volt képes felszámolni, bár kétségtelen, hogy a modern magyar történelemben ennek a csoportnak a létszáma az 1970–1980-as évek fordulóján volt a legalacsonyabb, mintegy 200–300 ezer fő. Az államszocialista rendszer válságával párhuzamosan az elszegényedés ismét szélesebb társadalmi csoportokat érintett, a tisztas szegénységben élők és a mélyszegények száma egyaránt növekedett az 1980-as évek végére. A rendszerváltás és a posztkommunista átmenet felgyorsította az elszegényedést, tartóssá tette a szegénységben és a mindennapi létfenntartásért küzdő, nyomorban élők csoportjainak jelenlétét a magyar társadalomban.

Az 1990-es évek társadalmi-gazdasági átrendeződésének ebben a csoportban voltak a legsúlyosabb hatásai és következményei. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy elsősorban az 1989 előtt szociális funkcióval is bíró, látszólagosan teljes foglalkoztatás megszűnése következtében nagyon sokan váltak munkanélkülivé, lecsúsztak, elveszítették korábbi társadalmi helyzetüket, többségük tartósan elszegényedett. A legveszélyeztetettebbek ebből a szempontból az alacsonyan iskolázott, szakképzetlen, többnyire segédmunkásként alkalmazott városi és falusi munkások, dolgozók voltak, hiszen az ő esetükben minden olyan tudás, kulturális tőke hiányzott, amelynek segítségével kikerülhettek volna a lecsúszás folyamatából. Ugyancsak ebbe a csoportba kerültek az idős kisnyugdíjasok, akik életkoruk és az alacsony nyugdíj miatt képtelenek voltak szinten tar-

35. kép. Ételosztás karácsonykor a Városligetben, 2000 körül

Teknős Miklós felvétele

tani magukat, megőrizni korábbi, már akkor sem túl stabil életviszonyaikat, életkörülményeiket. Szintén lefelé mozdultak el, elvesztve korábbi alsó középrétegbeli pozíciójukat: az egyszerű szellemi foglalkozásuk jelentős csoportjai és azok a félig képzett vagy szakképzett munkások is, akik egyes monokultúrás gazdasági tevékenységhez – nehézipar, vaskohászat, acélgyártás, bányászat – kötődtek képzettségükkel. Helyzetükből azért sem tudtak kimozdulni, mert életkoruk, az adott munkakör betöltéséhez szükséges speciális munkatapasztalatuk gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy átképzés révén szakmát váltsanak. Ezeknek a csoportoknak a tagjait rendszerint a tartós munkanélküliség válás, a korengedményes vagy rokkantnyugdíjba menekülés, a munkaerőpiacról történő tartós, gyakran végleges kiszorulás, a jövedelempótló, illetve szociális segélyezésre való tartós rászorultság és az ezzel járó elszegényedés jellemezte. A rendszeres jövedelem hiánya, vagy esetleges megléte esetén annak rendkívül alacsony szintje is hozzájárult a marginalizálódáshoz, a társadalom peremére kerüléshez, a tartós mélyszegénnyé váláshoz, elnyomorodáshoz. A létbiz-

tonság hiányának mindennapos megtapasztalása ezekben a csoportokban a rendszerváltást követő évtizedekben meghatározóvá vált.

Mindez azzal is járt, hogy átalakult²⁶⁷ az 1989 előtt is tagolt városi munkásság Magyarországon. A hagyományos nehéz- és alapanyaggyártó ipar 1980–1990-es években végbement leépülése nemritkán teljes szakmákat, szakmacsoportokat – bányászok, kohászok, hengerészek – szüntetett meg, vagy erősen korlátozta az ezeken a területeken foglalkoztathatók létszámát. Jelentősen mérséklődött a segédmunkások iránti igény is. Az átalakulás során gyakorlatilag majdnem teljesen eltűnt a tradicionális, többgenerációs munkásság csoportja. A fizikai munka társadalmi presztízse is erősen gyengült. Ezzel párhuzamosan a fizikai munkavégzés is átalakult, technicizálódott. Lezajlott az úgynevezett technomunkásság kialakulása, ők olyan, jól képzett fizikai munkások, akik a munkavégzés során már nem csak a fizikai erejüket és a szaktudásukat használják, hanem olyan munkát végeznek, amihez már speciális, informatikai, számítástechnikai ismeretek is szükségesek. Azok, akik ennek a birtokában vannak (telefonszerelő, autószerelő, CNC-esztergályos), gyakorlatilag ahhoz a felső munkássághoz tartoznak, akik már inkább a középosztályhoz sorolhatók.

Hatékony érdekvédelemre képes szerveződési tapasztalatok és szakszervezetek hiányában az alsó munkássághoz tartozók kiszolgáltatottsága tovább növekedett. Napjaink nem mezőgazdasági, fizikai foglalkozású – munkás – csoportjában a különböző elemzések szerint az alsó társadalomhoz sorolható betanított munkások vannak többségben, akik önmagukat már nem elsősorban munkásnak, hanem „operátornak” tekintik. Ez egyrészt elhatárolódás az államszocialista korszaktól és annak munkásidentitásától, másrészt egyfajta társadalmi újrapozicionálás kísérlete is.

Természetesen a nem mezőgazdasági munkavállalói – városi munkás – rétegen belül is igen nagy különbségek vannak, gyakran attól is függően, hogy multinacionális vagy magyar kis-, közép- vagy nagyvállalkozás foglalkoztatja őket. Ez a viszonylag nagy létszámú csoport egységes társadalmi osztályként, valamiféle önálló entitással is rendelkező munkásosztályként nyilvánvalóan nem értelmezhető.

Foglalkozás szerint az alsó társadalomhoz tartoznak a beosztott kistisztviselők, a különösebb szakértelmet és szaktudást nem igénylő rutin-feladatok ellátói – portások, kapusok, gondnokok, biztonsági őrök –, az ön-

²⁶⁷ A kérdéshez lásd Szalai E. 2006 és Pittaway 2012.

fenntartó, alkalmazott nélkül dolgozó, igen alacsony árbevételű vállalkozásokat működtető mikrovállalkozók, szolgáltató iparos-vállalkozók, akik az alsó társadalom és a társadalmi közép határán élnek. Ugyancsak ennek a csoportnak a tagjai az alacsony és rendszertelen keresetű, bizonytalan egzisztenciával rendelkező, életvitelszerűen alkalmi munkából élők, az „örökletes agrárszegények”. Az egykori agrárproletár, szegényparaszti réteg leszármazottai az államszocialista korszakban is létbizonytalanságban éltek, ezek az emberek az átmenet során tartósan munkanélkülivé váltak, majd kikerültek a munkanélküli-ellátásra jogosultak köréből, létfenntartásukat alkalmi munkából próbálják meg biztosítani. Nagyon nagy eséllyel átörökölték társadalmi helyzetüket a gyermekeikre. Rendszeres jövedelem és kulturális tőke hiányában kicsi az esély arra, hogy azok, akik ebbe a helyzetbe kerültek, a saját erejükből valaha is ki tudnak törni onnan.

A 2012-es jövedelmi és adózási adatok alapján a minimálbért²⁶⁸ elérő vagy annál kisebb jövedelem alapján 1 millió 503 ezren adóztak, a minimálbér és 2 millió forint közötti éves jövedelemmel rendelkezők közé pedig 1 millió 341 ezren tartoztak, 2 és 3 millió forint jövedelmet vallott be 2012-ben 697 ezer fő az adóhivatali statisztikák²⁶⁹ szerint. Ez összesen megközelítőleg 3,6 millió főt jelent. Ez az összes személyijövedelemadó-bevallást benyújtóknak több mint a kétharmada volt.

Egy másik megközelítés szerint „Magyarországon 2012-ben a szegénységi küszöb értéke, vagyis az OECD2-skálával számított ekvivalens éves háztartásjövedelem mediánértékének 60 százaléka nettó 792 ezer Ft, azaz havi 66 ezer Ft volt. Ennél kevesebb jövedelemből élt, tehát a jövedelmi szegénység által érintett volt az elmúlt évben a teljes népesség 17 százaléka,”²⁷⁰ ami megközelítőleg 1,6-1,7 millió főt jelentett, és ez a tömeg az alsó társadalomnak csak egy, kétségtelenül jövedelmi szempontból – is – legrőszabb helyzetben lévő része.

2020-ban a minimálbért (161 eFt = 480 euró/hó) elérő, vagy annál kisebb havi jövedelemmel 441 ezren rendelkeztek. Ez évi 2 millió forint jövedelmet jelentett. A még szintén szegénységet jelentő 2-4 millió forintos – havi 170–330 ezer forint – éves jövedelmi sávba 1 millió 232 ezren tartoz-

²⁶⁸ A minimálbér 2012-ben 93 ezer forint volt, ami az akkori árfolyamon számolva 302 eurónak felelt meg.

²⁶⁹ Az adatokat lásd NAV sajtótájékoztató háttéranyag, Budapest, 2013. szeptember 13.

²⁷⁰ Szívós-Tóth 2013.

tak. Az alsó társadalom felső jövedelmi csoportját azok alkották, akik évi 4-6 millió forint közötti jövedelem után fizettek adót, ez havi bontásban 340-500 ezer forintnyi jövedelmet jelentett. Összességében, a bevallott adóköteles jövedelmek alapján az adózó jövedelemmel rendelkezők 58 százaléka, mintegy 2,3-2,4 millió aktív kereső tartozott az igen alacsony vagy a stabil létfenntartást biztosító megélhetéshez éppen elégséges jövedelemmel rendelkezők csoportjaihoz.²⁷¹

Az ezredforduló időszakában a magyar társadalom szerkezete zártabbá vált, az 1990-es években kialakult társadalmi pozíciókból egyre kevesebben tudnak/tudtak kilépni, a jövedelmi egyenlőtlenségek tovább növekedtek. Ferge Zsuzsa úgy vélte: „A szegénység és a kirekesztettség fenyegetettsége a réteghierarchia [...] alján a legérzékenyebb. A legsebezhetőbbek továbbra is azok, akiknek az anyagi és szimbolikus erőforrásuk kevés, illetve akik elvesztették a munkaerőpiaccal való kapcsolatukat, vagy sosem volt ilyen kapcsolatuk. A munkahiány következtében a szegények között most új csoport jelent meg Magyarországon: olyan fiatal családok, amelyekben a szülők valamilyen szociális ellátáson kezdtek felnőtt életüket, és a gyermekeik sem ismernek más életet, mint amit a szegénység és a reménytelenség alakít.”²⁷² A legelesettebbek közé tartoztak a romák, akiknek a kétharmada szegény volt, de hangsúlyozni kell, hogy a szegények, az alsó társadalmi csoportokba tartozók, a marginalizáltak jelentős része nem roma. A szegények aránya a 2000-es évek első felében stagnált, 2009-től a 2010-es évek közepéig jelentős mértékben emelkedett, majd lassan mérséklődött. Az is látható, hogy a tartósan elszegényedőket már nemcsak fenyegeti a végleges marginalizálódás és a gettósodáshoz vezető szegregálódás, hanem a folyamat már le is zajlott.

A mély és kilátástalan nyomorban élők egy része hajléktalan, másik része tartósan minimum 3-5 éve munkanélküli, harmadik része nyomor-telepeken élő aktív kereső nélküli, rendszeres jövedelemmel nem rendelkező család tagjai közül került ki. Mindennapjaikra a létfenntartásért folytatott állandó harc, a gyakori éhezés, az elemi létfeltételek – egészséges lakás, közműhiányos lakóhely, megfelelő mennyiségű és minőségű ruha – hiánya jellemző. Minimálisan a magyar népességnek a 4-5 százaléka²⁷³

²⁷¹ Az adatokat lásd: NAV Évkönyv 2021.

²⁷² Ferge 2006, 495-496.

²⁷³ Uo.

36. kép. Hajléktalan család a Szugló utcában, Budapest, 1998

Habik Csaba felvétele.

tehető ennek a rétegnek az aránya, ami 4-500 ezer főt jelent. A mélyszegénységben élők másik, egy árnyalattal jobb helyzetben lévő csoportjába tartoznak a hátrányos helyzetű településeken és/vagy szegénytelepeken élő, piacképes tudással nem rendelkezőkből álló családok, amelyekben van több-kevesebb rendszerességű, alacsony jövedelemmel rendelkező aktív kereső, de idesorolódnak az egyedül élő özvegyi nyugdíjasok, az alacsony rokkantnyugdíjjal, a nyugdíjminimummal rendelkezők. Életüket az alapvető szükségletek egy részének állandósuló kielégítetlensége, az állandó választási kényszer – rezszi vagy élelmiszer? – gyermekeik taníttatásának nehézsége/lehetetlensége, a rossz minőségű szegény- vagy cigánytelepi lakás határozza meg. E csoport aránya a népességen belül kb. 10-15 százalék, mintegy 900 ezer fő. Őket, az állandóan szűkölködőket fenyegeti a további lecsúszás.

37. kép. Alsó társadalmi nyaralók, horgászházak,

Zagyvaróna, 2024

A szerző felvétele

A stagnáló szegények szintén a népesség 10-15 százalékát jelentő csoportját, a piacképes, ámde munkához legalább rendszertelenül hozzájutók és családjaik mellett az egyedül élő kisnyugdíjasok, képzetlen, kis-településeken és külvárosokban élő középkorú, alacsony és bizonytalan jövedelemmel rendelkezők alkotják. Az életviszonyaikra a kiszolgáltatottság jellemző, életüket a „mindenből van egy kevés, de semmire sem elég” helyzete, az állandó hiány határozza meg.

A negyedik, mintegy a népesség 5 százalékát kitevő csoportot az „átmenetileg szegények” alkotják; akik többnyire egyetlen átlagjövedelemmel rendelkező, sokgyermekes családok, munkanélküli családtaggal/családtagokkal rendelkező családok, gyermeküket egyedül nevelő, inaktív keresők közül kerülnek ki. Egyfajta billegő léthelyzetben élnek, a szükös-

38. kép. Viskólakás Nemptiben, 2024

A szerző felvétele

ség által meghatározott tisztességes szegénység és a kilépés lehetőségének a határán, és van is esélyük a kilépésre.²⁷⁴

Ferge Zsuzsa 2006-ban úgy vélte, hogy a szegénység és peremén vagy árnyékában élők a népességnek közel a 40 százalékát teszik ki. Bukodi Erzsébet mobilitásvizsgálata szerint a szegények aránya a 18-74 év közötti korcsoportokban 35 százalék, ami szintén arra enged következtetni, hogy a teljes népességre vetítve ez az arány magasabb lehet. Mindezek azt is jelzik, hogy a mai Magyarországon az alsó társadalomhoz tartozók nagyobbik része a társadalom periferiájára szorult, s csak a kisebbik része az, amelyik – ha nagy erőfeszítések árán is, de – a szegénységi küszöb felett képes megélni. A hivatalos adó- és jövedelemkimutatások alapján ebben az esetben is nagyon nehéz megítélni a valóságos viszonyokat. Nem lehet tudni, mekkora lehet a feketemunkából származó jövedelem aránya, s mindez mennyiben segíti a megélhetést, a túlélést.

Ezekben az alsó társadalmi csoportokban nincsenek markáns fogyasztói igények, hiszen az alacsony és rendszertelen jövedelem, gyakran az uzsorásnak való kiszolgáltatottság, a létfenntartáshoz szükséges legfontosabb dolgok előteremtése behatárolja a mozgásteret, ami a jobb helyzetű alsó társadalmi csoportok esetében lehetővé teszi ugyan a szintfenntartást, de a többség esetében nem. Hiszen a néhány tízezer forintnyi segély, az időszakos közmunka hasonló szintű jövedelme vagy a rapszodikus alkalmi munka, a napszám napi 5-7 ezer forintja gyakorlatilag semmire sem elég. A legfőbb és gyakran az egyetlen értéktárgy a lakás, de hitel- vagy közműtartozásnak ez is könnyen áldozatul eshet. Így még a jó lakással rendelkező szegényeket is fenyegetheti a hajléktalanná válás veszélye. Ha a szociológiai megközelítések besorolását alkalmazzuk, akkor fogyasztási szempontból az alsó társadalom jó lakású szegényekre, konzisztens szegényekre, rossz lakással rendelkező leszakadókra tagolható.

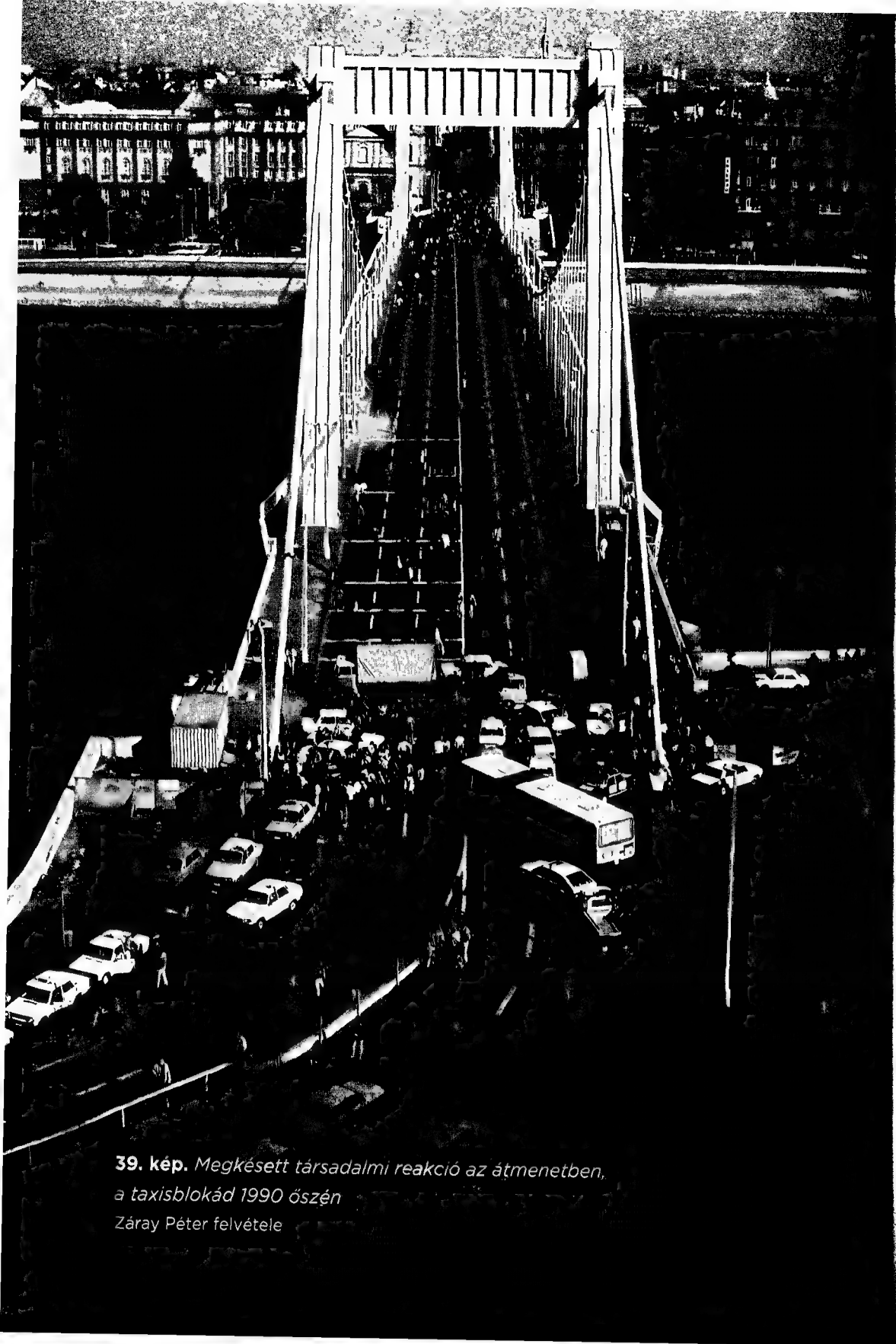
A Központi Statisztikai Hivatal által számított létminimum, amely minden szükségletet szűkösen elégít ki, de lehetővé teszi a rezsi kifizetését, két aktív korú felnőttből és két gyerekből álló családnál 2013-ban 253 779 forint volt. Ehhez képest például egy segélyből élő, mélyszegény család havi jövedelme a legjobb esetben is 100 és 150 ezer forint közé esett a családi pótlékkal és minden lehetséges juttatással együtt, ami azt jelenti, hogy a létminimum összegének a feléből-kétharmadából kellett fenntartaniuk magukat.²⁷⁵ 2020-ban a létminimum egy kétkeresős, kétgyermekes családban 324 240 forint volt. Ami azt jelenti, hogy kétféleképpen tartoztak azokhoz a társadalmi csoportokhoz, amelyeknek a tagjai a létminimum körüli jövedelemmel rendelkeztek.²⁷⁶

Ha volt/van a családban legalább egy minimálbéres kereső, akkor kissé jobb a helyzet, de az összes családi jövedelem még akkor is csak a létminimum szintjét éri el. Ez is azt mutatja, hogy a tartóssá vált szegénységből nem vagy csak elvétve vezetnek kiutak, sokkal általánosabb a bezárulás és a tartós marginalizáltság válása.

²⁷⁵ Az adóhivatal adatai szerint 2012-ben 3771 ezer fő rendelkezett munkaviszonyból származó bérjövedelemmel, amelynek átlagos összege éves szinten 2034 ezer Ft/fő, míg havi szinten 170 ezer Ft/fő volt.

²⁷⁶ Az adóstatistikák adatai szerint 2020-ban 4507 ezer fő rendelkezett munkaviszonyból származó jövedelemmel, ennek az éves átlagos összege 3620 ezer forint/fő volt, ami 301,6 ezer Ft/fő volt.

39. kép. Megkésett társadalmi reakció az átmenetben,
a taxisblokádnál 1990 őszén

Záray Péter felvétele

VIII.

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENETBEN, A 21. SZÁZAD ELEJÉN ÉS AZ ILLIBERALIZMUS RENDSZERÉBEN

A posztkommunista átmenetben a társadalom és a politika közötti viszonyok jelentősen megváltoztak. A közéleti életben a politikai részvétel és a politikai aktivitás szerepe egyre nagyobb lett. A társadalom és a politika közötti viszonyok megváltoztak, és a politikai részvétel és a politikai aktivitás szerepe egyre nagyobb lett.

Politikai részvétel, politikai aktivitás

A 20. század végének és a 21. század elejének magyar társadalmát részben az előző évtizedek következményeként többnyire a politikától való távolságtartás, a közömbösség, a civil öntudat hiánya, a közös fellépésre való hajlandóság egészen minimális szintje jellemzi.²⁷⁷ Az adott keretek között nincs arra lehetőség, hogy hosszasan elemezzük azokat a történelmi helyzeteket és tapasztalatokat, amelyek ezt a viselkedésformát kialakították és fenntartják. De mindenképpen fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az 1956-os magyar forradalmat követő megtorlás valamilyen formában elérte azokat, akik az átlagosnál nagyobb politikai aktivitási készséggel rendelkeztek. A Kádár-rendszerben 1956 emlékét el kellett felejteni, csak a pártállam által szabott keretekben volt lehetséges a politizálás, a potenciális politikai ellenfeleket a titkosrendőrség folyamatosan megfigyelte. A represszió mellett a magyar államszocializmus politikai rendszere igyekezett közömbösíteni a társadalmat azzal, hogy a társadalmi önszerveződést lehetetlenné tette, a közügyeket pedig az ellenőrzése alatt igyekezett tartani. Fontos magyar sajátosság volt, hogy a diktatúra az 1970-es és 1980-as években csak ritkán alkalmazott erőszakot a hatalomgyakorlás

²⁷⁷ A kérdéshez lásd többek között Szabó I. 2013; Valuch 2013.

mindennapjaiban, és egyre kevésbé várták el a kommunista párttal való feltétlen azonosulást. Harmadrészt pedig a tervgazdaság és a piacgazdaság részleges kombinálása javította az életkörülményeket, ami erősítette az államszocialista rendszer társadalmi elfogadottságát. Mindez azzal a következménnyel is járt, hogy generációkon keresztül nem öröklődött át a közös társadalmi fellépéshez szükséges tudás, tapasztalat, és jogállam hiányában a jogtudatosság.

Az 1980-as években kisebb módosulásokkal, de továbbra is ez volt az alaphelyzet, s ez a rendszerváltás és a posztkommunista átmenet folyamatait is befolyásolta. A Kádár-rendszer válságának elmélyülésével, az 1980-as évtized közepétől egyre érzékelhetőbbé vált a változás szükségességének az igénye, ennek ellenére a kialakuló ellenzéki mozgalmakban²⁷⁸ való részvétel nem vált tömegessé, inkább egy fokozatosan szélesedő – személyes részvételt nem vagy csak ritkán igénylő – társadalmi támogatottság alakult ki. Ez elegendő volt arra, hogy nyomatékot adjon a különböző ellenzéki politikai csoportoknak, és meghátrálásra kényszerítse a defenzívában levő kommunista állampárti hatalmat.

A magyar államszocializmus politikai rendszere sem volt teljes mértékben képtelen a változásra. A késő Kádár-korszak politikai vezető rétege az adott kereteken belül megpróbált elébe menni a változásoknak, bízva abban, hogy ezekkel az engedményekkel elodázhathatja a tényleges politikai változást és megőrizheti hatalmi monopóliumát, a rendszer működőképességét. Ennek érdekében az 1980-as évek közepén módosították az egyesülési jogot és a választási törvényt is, tágítva ezzel a formális politikai részvétel kereteit. A politikai rendszer működésében is egyre nagyobb szerepe lett az informális érdekérvényesítési törekvéseknek és a különböző lobbicsoportoknak. Az egypárti hatalom kényszerűen toleránsabbá is kezdett válni, bár ez a jól felfogott politikai és gazdasági érdekeken alapuló tolerancia meglehetősen kiszámíthatatlanul változott évről évre. Részben ennek következtében, részben pedig már a hetvenes évektől, a piac jegyében zajló átrétegződési folyamatoknak is köszönhetően olyan társadalmi csoportok jöttek létre, amelyek számára a szelídülő autoriter keretek is szűknek bizonyultak. Azt azonban nem lehet kijelenteni, hogy a változások önmagukban ezeknek a törekvéseknek a következményei

²⁷⁸ Az értelmiségi csoportok politika szerepvállalásához és az ellenzéki mozgalmak történetéhez lásd Bozóki 2019.

40. kép. Ellenzéki tüntetés Budapesten, 1988. március 15-én

Horváth Ernő felvétele.

lettek volna. A magyar és a közép-európai rendszerváltások elengedhetetlen feltétele volt a világpolitikai erőviszonyok megváltozása, a Szovjetunió külső erejének és belső diktatórikus rendjének a meggyengülése is.

A kommunista rendszer elleni tüntetések csak az 1980-as évek utolsó harmadában váltak gyakoribbá és tömegesebbé. Ez az időszak²⁷⁹ a spontaneitás, a fokozatosan szélesedő társadalmi részvételen alapuló mozgódások periódusa volt. A tüntetéseknek mindig határozott politikai célja volt: szolidaritás az erdélyi magyar kisebbséggel, a sajtószabadság és a demokratikus viszonyok helyreállításának követelése, a magyar-csehszlovák dunai vízlépcső felépítésének megakadályozása, az 1956-os forradalom jeltelen sírba eltemetett mártírjai előtti tiszteletadás. Ezek olyan célok és követelések voltak, amelyek tényleges társadalmi mozgósító erővel rendelkeztek. Az akkori demonstrációk közül kétségtelenül Nagy Imre és mártírtársainak²⁸⁰ 1989. június 16-i újratemetése volt a legnagyobb je-

²⁷⁹ Az átmenet politikatörténetéhez lásd Ripp 2006.

²⁸⁰ Nagy Imrét, az 1956-os forradalom miniszterelnökét és társait konstruált politikai perben ítélték halálra és végezték ki titokban, 1958. június 16-án. Mint az 1956-ot

szágon nem volt sem hagyománya, sem kultúrája a kommunista rendszerrel szembeni szervezett ellenállásnak. Magyarországon dinamikus volt a vallásosságtól történő elfordulás, az elvilágiasodás folyamata is. A történelmi egyházak teljesen lojálisan viszonyultak a kommunista hatalomhoz, nem vállalták fel, hogy úgy védelmezzék a társadalmi autonómiát, mint ahogyan azt a lengyel katolikus egyház megtette. Nyilvánvalóan ezek is befolyásolták az egyéni és társadalmi részvételi szándékokat.

Az átalakulás nagy egyéni és társadalmi várakozásokkal, valamint némi eufóriával jellemezhető hangulatát követően a rendszerváltás után is alapvetően elutasító maradt a viszony a politikához, a hatalomhoz és a polgárt (nem vagy csak igen szelektíven) szolgáló államhoz. A létrejött politikai pártok nem váltak tömegpártokká, eltérő társadalmi mozgósítási képességgel rendelkező választási pártok maradtak. A civil kurázi hiánya és a megmaradó atomizáltság miatt továbbra is nagyfokú maradt az érdektelenség a közügyekkel szemben. A gyenge szolidaritással jellemezhető magyar társadalmi viszonyok között erős volt és maradt az egyes ember magáraltaltságának érzése, ezzel párhuzamosan általános érvényű a bizalmatlanság a másikkal, egymással szemben.

Az egyes társadalmi csoportok politikai aktivitásának mérései azt mutatják, hogy az általános és átlagos aktivitási szint a rendszerváltástól a posztkommunista átmenet időszakán keresztül az illiberális rendszerig továbbra is viszonylag alacsony maradt. Ezt mutatták a választási részvételi arányok, ahol rendszerint a választásra jogosultaknak átlagosan 55-65 százaléka élt szavazati jogával. Ezen túlmenően a nem parlamentáris keretek közötti, utcai politizálás – egy-egy kivételes és átmeneti időszaktól eltekintve – meglehetősen szűk körű, átmeneti jellegű volt és maradt. Az 1990-es években a tömeges utcai megmozdulások – egy-egy érdekvédelmi felvonulástól vagy politikai támogatás igazolását célzó tüntetéstől eltekintve – nem voltak gyakoriak. A parlamenti pártok többsége az 1990-es években általában tartózkodott attól, hogy politikai törekvéseiknek utcai demonstrációkkal adjon nyomatékot. A spontán társadalmi megmozdulások közül akkortájt az 1990 őszi úgynevezett taxisblokádnak²⁸² volt a legnagyobb hatású és társadalmi támogatottságú.

²⁸² Az 1990 tavaszán demokratikusan megválasztott új kormány ősszel jelentősen emelte az üzemanyagok árát, a taxisok ez ellen tiltakozva országszerte lezárták az utakat és a közlekedési csomópontokat. A háromnapos politikai válság egyfajta,

41. kép. Nagy Imre és mártírtársai újratemetése, 1989. június 16.

Prohászka Imre felvétele

lentőségű.²⁸¹ Nemcsak azért, mert a legnagyobb társadalmi érdeklődés és részvétel kísérte – negyedmillióan voltak a budapesti Hősök terén – hanem azért is, mert ekkor vált a magyar társadalom tagjai számára nyilvánvalóvá és egyértelművé az államszocialista rendszer összeomlása. Ez az esemény tette átélhetővé a több évtizedes elfojtással terhelt egyéni és kollektív történelmi emlékezet felszabadulásának katarziszát. Az 1980-as évek végi hátrázott karakterű politikai tartalmú tüntetések kivételként erősítették azt a szabályt, hogy a rendszerváltás folyamatában sem volt jellemző a tömeges társadalmi részvétel. A magyar társadalom többsége nem alakította, hanem átélte az eseményeket. Lengyelországgal ellentétben Magyaror-

követő megtörlés többi áldozatát – 229 főt – őket is titokban, jeltelen sírban temette el a kommunista hatalom, megfosztva ezzel a hozzátartozókat a gyász tisztességétől és megakadályozva azt, hogy a sírhelyek politikai-történelmi emlékhellyé váljanak.

²⁸¹ Az esemény rendszerváltásban betöltött szerepéről lásd Rainer 1995; az 1989-es újratemetésről pedig az 1956-os Intézet tematikus honlapját. *Egy nap anatómiája*: <http://www.rev.hu/89/f?p=107:24:1953723925790681> (utolsó letöltés: 2022. április 20.)

Mi állt a viszonylagos társadalmi passzivitás háttérében? A lehetséges okok és tényezők közül hármat kell kiemelni. Elsőként azt a sajátos, a depolitizáltság és politikai inaktivitás átörökítését lehetővé tevő szocializációs folyamatot, amit alapvetően az 1989/1990 előtt elsajátított magatartásforma jellemez. A kommunista korszakban a valóságos, kollektív politikai véleménynyilvánításra nem volt lehetőség, ami tartósította az öszszefogás, a közös fellépésre való hajlandóság enerváltságát. Másodsorban a magánélet és a közélet erősödő kettéválása/kettéválasztása, az egyéni boldogulás lehetőségeinek a keresése jelentősen mérsékelte a társadalmi szolidaritás fontosságát. Harmadszor, a rendszerhez tartozó érdekvédelmi szervezetek, szakszervezetek – jellegüknél fogva – nem láthattak el tényleges képviselői szerepet. Az akkori törvényeken kívül álló politikai szervezetek, társadalmi érdekképviselők kialakítására pedig egészen az 1980-as évek utolsó harmadáig nem volt valóságos társadalmi igény. Hiányzott vagy egészen minimális volt az ellenzéki politikai szervezetek társadalmi támogatottsága. Lényegében erre a „távolságtartó” beállítódásra vezethető vissza és részben ezzel is magyarázható a rendszerváltást és a posztkommunista átmenetet követő évtizedek mérsékelt politikai aktivitása is.

Ennek az időszaknak a politikai tagoltságára elsősorban a választási részvételi adatok,²⁸³ illetve a pártok szavazóbázisa alapján lehet korlátozott érvényű következtetéseket levonni. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a különböző politikai tömörüléseknek kialakultak ugyan az elkötelezett támogatói csoportjai, ám ezek nem elég nagy létszámúak ahhoz, hogy önmagukban meghatározó szerepet tölthessenek be. A fontos politikai döntésekben, így a választások során is jelentős a szerepe a markáns politikai elkötelezettséggel nem rendelkező, a pillanatnyi érzések és hangulat, az aktuális egyéni érdekek mentén befolyásolható választópolgárok tömegének. Miután a 2000-es években a politika beszorult a pártok által meghatározott keretek közé, a pártok taglétszáma viszont továbbra is alacsony maradt, a társadalom többsége számára a hatalom ellenőrzési jogának a gyakorlása a négyévenkénti választásokra korlá-

a rendszerváltásra adott megkésett reakcióként értelmezhető, s széles társadalmi támogatottsággal rendelkezett. A konfliktus eskalálódását a kormány az üzemi anyagok árának a csökkentésével akadályozta meg.

²⁸³ Az adatokat lásd Sándor-Stumpf-Vass (szerk.) 2009; Tardos-Enyedi-Szabó (szerk.) 2011.

tozódott. Sokan mindezt úgy élték és élik meg, hogy döntési joguk és a folyamatok befolyásolásának lehetősége számukra erősen korlátozott. A „nem az én döntésem, nem az én rendszerem” gondolkodás arra is utal, hogy a magyar társadalom tagjainak általában gyenge a demokratikus elkötelezettsége. A pártpolitika túltengése, a normális politikai verseny politikai (hideg)háborúvá alakítása 2002–2010 között segítette ennek a beállítódásnak a kialakulását és megerősödését. S ezek a tendenciák folytatódtak 2010 után. A populista hatalomgyakorlás gyakorlata²⁸⁴ sokakban megerősítette azt az érzést, hogy a közügyekben történő részvételre nincs szükség, nem is lehetséges, s ha valaki szembekerül a regnáló hatalommal, akkor egzisztenciálisan veszélyes is.

A demokratikus politikai keretek kialakulását és megszilárdulását követően jelentős létszámú társadalmi csoportok tudatában továbbra is fennmaradt az alattvalói beállítódás, ami megakadályozta és akadályozza a demokratikus viselkedés megerősödését, a polgári autonómia kialakulását. Hiányzik az oktatásból és a mindennapok kultúrájából a demokratikus viselkedési formák, az állampolgári ismeretek elsajátításának a lehetősége. Nagyon fontos a szocializáció szerepe: a depolitizált, antiszolidáris közegben felnevelkedő, csak önmagára és a saját családjára koncentráló ember, aki fél a politikától, fél a hatalomtól, a saját személyes autonómiáját korlátozotttnak tartja, önkéntelenül is az ehhez kapcsolódó értékeket közvetíti, és ezzel átörökíti a modern társadalmi viszonyok kialakítását akadályozó értékeket. Ez a gondolkodás és szemléletmód tulajdonképpen alkalmatlanná teszi arra, hogy öntudatos polgárként kiálljon a demokratikus értékek és a szabad, jogaival tisztában levő és azzal a mindennapokban élni is képes ember eszménye mellett. Ha összegezni szeretnénk a magyar politikai és társadalmi kultúra változásait a poszt-

²⁸⁴ A kormánypárti véleménnyel szemben ellenvéleményt megfogalmazók – nem csak politikusok, hanem újságírók, tudósok, művészek, gyakran átlagemberek – ellen központilag vezérelt, szisztematikus lejáratási kampányok zajlanak, amelyek keretében légből kapott állításokkal, hazugságokkal igyekeznek megfosztani az éppen célkeresztben levőket emberi, szakmai és politikai hitelességüktől, és egyben gyűlöletet keltenek velük szemben. Ennek jegyében rendszeresen hazaárulónak neveznek mindenkit, aki nem követi vagy kritizálja a kormányzati álláspontot. Ez gyakorlatilag azt is jelenti, hogy a kormány, a kormányzó párt és a haza azonos, s csak ők dönthetik el, ki a hazafi, ki a magyar nemzet tagja és ki nem. S aki nem a kormányt támogatja, az nem politikai ellenfél, az nem magyar, hanem a magyarok ellensége.

kommunista átmenetben és azt követően, akkor a kádárizmus viszonylagos társadalmi közömbösségének mint viselkedésformának a túlélését, az erős individualizáltságot, majd az új viszonyok között a demokratikus gondolkodásmód és magatartásformák általánossá válása helyett ezeknek a hiányát lehet kiemelni meghatározó tényezőként.

Milyen jellemzői voltak a 2000-es években, különösen pedig a 2006 utáni időszakban a politikai aktivitásnak és részvételnek? Változott-e a politikai részvétel jellege, szándéka Magyarországon, s ha igen, miben, mennyiben? Az ezredfordulót követően mindezt sajátos kettősség jellemezte. Egyfelől a korábban kialakult szokások, normák, viselkedési formák érvényesültek, másfelől a politikai pártok társadalmi bázisépítésének, mozgósításának a gyakorlata alapvetően megváltozott, különösen a 2002-es, ismét baloldali győzelmet eredményező választást követően. Az akkor elkezdődő belpolitikai hidegháborúban mindegyik politikai erő, de különösen a Fidesz vezette jobboldal szisztematikusan próbálta meg stabilizálni a maga törzstámogatóit, aktivistáinak körét. A 2002-es választási vereséget követően „a haza nem lehet ellenzékben” jelmondat jegyében a jobboldal erősen kirekesztő jelleggel azonosította magát a nemzettel, automatikusan nemzetellenesnek bélyegezve a szocialistából és liberálisokból álló baloldalt és támogatóikat. Ezzel egyrészt visszanyúltak egy régi magyar politikai törésvonalhoz, a haza és a haladás szembeállításához, azt állítva, hogy csak a jobboldal képes a haza megteremtésére. A baloldalon nem sikerült erre érdemi választ adni, így ezt a fajta szimbolikus, nemzeti érzésvilágra építő politizálást teljes mértékben átengedték a Fidesznek. Mindezzel új jobboldali identitás épült fel, ami sok, jobboldali szimpatizáns számára tette vonzóbbá a jobboldal vezető pártját. A másik érdemi újítás az úgynevezett „polgári körök” létrehozása volt, ami az érzelmi azonosulás mellett az aktív politikai részvétel lehetőségét teremtette meg formálisan a párt keretein kívül, valójában a párt és vezetésének szigorú kontrollja mellett. A jobboldal 2006-os ismételt választási veresége ellenére ezek a lépések fontosak voltak a feltétlen elkötelezett, a vezérelvű politikát is minden körülmények között támogató politikai és választói magatartás és választói bázis felépítésében. A 2000-es évek magyar társadalmának egy részét politikai értelemben újraintegrálta az Orbán Viktor által vezetett Fidesz, tudatosan törekedve a támogatói, szavazói bázis egyben tartására, bővítésére. Ebben a folyamatban fontos szerepe volt a párt belső szervezeti átalakításának, az

42. kép. A Fidesz választási gyűlése a Kossuth téren, 2002. április 13.

Sárközy György felvétele

erős centralizációnak, a tényleges politikai kritikát vagy az orbáni centralizációval szemben alternatívát jelentő vagy annak kidolgozására képes belső platformok felszámolásának, és nem utolsósorban a pártot vezető Orbán Viktor – tévedhetetlen és elhivatott – vezérként való elfogadásának is. Így épült fel az a politikai szervezet, valamint politikai és társadalmi háttér, ami 2010 után lehetővé tette a teljes politikai rendszerátalakítást, a tényleges politikai verseny nélküli, ellenőrizhetetlen hatalomgyakorlás rendszerének a kiépítését.

Szabó Andrea és Kern Tamás szerint „minden politikai törekvés ellenére (például politika által vezérelt civil szervezetek megjelenése, így polgári körök, a közpolitikai jellegű népszavazások megszervezése, valamint az utcai politikai demonstrációk látszólagos megerősödése) – vagy éppen azért – össz társadalmi szinten a politikai társadalom alóli, minden korábbihoz képest is magasabb arányú »kivonulásról« beszélhetünk. [...] Magyarországon súlyos demokratikus deficit mutatható ki, aminek egyik jellemzője, hogy a politikai kultúra nyugat-európai mintáival szemben, a kelet-(közép-)európai politikai szocializációs mechanizmusok működnek

húsz évvel a rendszerváltást követően is.”²⁸⁵ A magyar társadalomnak a politikai aktivitását meghatározó módon befolyásolta mindaz, ami ekkoriban történt. Sokakat zavart, hogy a politikai törésvonalak megjelentek a privát szférában is, ami nem élénkítette a többség politikai érdeklődését és aktivitását. Az a fajta, a Fidesz által képviselt militáns, jobboldali politika és politikai magatartás, ami a versenytársat nem legyőzendő ellenfélnek, hanem megsemmisítendő ellenségnek tekintette és így is kezelte, sokakat vonzott, de sokakat taszított is. Összességében ez a társadalmi dezintegrálódást erősítette, mert csak a társadalom azon csoportjai számára tette lehetővé és erősítette az azonos közösséghez tartozás tudatát, ennek az integrációs élménynek a megélését, akik a jobboldali politikai közösség elkötelezett vagy érdekvezérelt tagjai voltak. „Magyarország az atomizált és dezintegrált társadalmak közé tartozott a 2000-es évek elején, ahol társadalmi szinten nem volt elég ösztönző erő (jutalom, haszon) a kollektív cselekvésekben való mobilizációhoz, a politikai kultúra kialakult gyakorlatától messze állt az aktív részvétel, a társadalom és a politikai alrendszer között jelentős űr keletkezett. A 2002-es és a 2006-os országgyűlési választások körüli pártpolitikai szintről irányított mobilizációs aktivitás, a választások kimenetelével összefüggő mobilizáció, a balatonöszödi beszéd körüli politikai viharok, valamint a 2008-ban kibontakozó súlyos gazdasági válság hatásai elvileg felülírhatták a társadalmi szintű apátiát.”²⁸⁶ A látszólagosan erősödő kollektív cselekvéssel szemben megállapítható, hogy a 2000-es évekhez képest Magyarországon nem nőtt, hanem inkább csökkent az általános politikai aktivitás. Igaz ez annak ellenére is, hogy a 2008-as, az egészségügyi reformot végül elutasító népszavazáson 50 százalék fölé emelkedett a részvétel, ami korábban elvétve fordult elő. A „kivonulás” opció még karakterisztikusabb attitűdjévé vált a magyar társadalomnak. Vagyis a gyakorlatban inkább a politikából történő kiábrándultság erősödött fel. S ennek a 2000-es évek parlamenti választásait kísérő, a politikai pártok által szervezett mobilizáció, az úgynevezett öszödi beszéd²⁸⁷ keltette, gyakran erőszakba torkolló tiltakozások, megmozdulások sem mondanak ellent.

²⁸⁵ Lásd Kern-Szabó 2011.

²⁸⁶ Szabó M. 2008.

²⁸⁷ A 2006-os, baloldali pártok által megnyert parlamenti választás után Gyurcsány Ferenc miniszterelnök a Balatonöszödön tartott zárt körű kormánypárti frakció-

Az egyes emberek, társadalmi csoportok politikai aktivitását továbbra is meghatározó módon befolyásolták a szolidaritás alacsony szintje, az általános társadalmi integráció kezdetlegessége és a politikai-hatalmi viszonyok által is befolyásolt szocializációs folyamatok is. A 2010-es választások óta eltelt időszak állandósult kétharmados hatalomgyakorlása a kizárólagosságra törekvéssel, az ellenvélemények kategorikus elutasításával, a nagyon erős intoleráns beállítódásával, az állandó ellenségkereséssel, az ismétlődő, kreált ellenségképekkel, az állandósult harcias-sággal, az igen erős hatalmi koncentráció rendszerének a kiépítésével tovább erősítette mindezt. „A Fidesz 2002-es mobilizációs párti identifikációja, valamint 2006-os folyamatos utcai jelenléte átértelmezte a politikai tiltakozások 2002/2006 előtti jelentését, hiszen korábban ez a szervezeti fegyver kifejezetten a kisebb vagy szélsőségesnek tekinthető politikai aktorok fegyvertárába tartozott. A Fidesz [...] legitimálta a magyar társadalom előtt a nem erőszakos utcai politizálást. Mindezt tetőzte, hogy 2006 őszén, majd 2007-től kezdődően a nemzeti ünnepeket folyamatos, helyenként erőszakos politikai tiltakozások kísérték, amelynek első és mindmáig legnagyobb hatású megjelenési formája a balatonö-

ülésen elismerte, hogy az előző két év során mindent alárendeltek a választási győzelemnek, megszépítették a gazdasági adatokat, félrevezették a választókat. Együttal felszólította a képviselőket, hogy közösen vessenek véget ennek a gyakorlatnak. A dűrva, köznyelvi fordulatokat is tartalmazó politikai beszédéről készült hangfelvételt 2006 szeptemberében kiszivárogtatták, ami előbb spontán, majd a legnagyobb ellenzéki párt, a Fidesz által is támogatott, gyakran erőszakossá váló politikai tiltakozási hullámot váltott ki, amelynek fontos és jelképes eseménye volt 2006 őszén a Magyar Televízió székházának ostroma is. Az események története, a háttérben meghúzódó politikai szándékok máig nem teljesen tisztázottak. Az akkor ellenzékben levő Fidesz egyfajta kormánybuktatási lehetőségként próbálta meg kihasználni az elégedetlenséget és az ismétlődő utcai demonstrációkat. Ez a törekvése akkor nem járt sikerrel. Ugyanakkor erre a társadalmi bázisra támaszkodva felépített egy olyan politikát, ami folyamatosan megkérdőjelezte a hatalmon levő kormánypártok legitimitását, s ezzel állandó hitelességi nyomás alatt tartotta a kormányt. A baloldali-liberális kormánykoalíció a miniszterelnöki felelősség elhárítása miatt folyamatos hitelességi válságba került, lépéseivel is állandósította a politikai válsághelyzetet, ami három nehéz év után végül 2009-ben Gyurcsány Ferenc bukásához vezetett. A permanens politikai válságba való belefáradás, a közhangulat megváltozása, a Fidesz határozott kormányzása, a nemzeti alapon történő politikai (re)integrációnak az ígérete pedig nagymértékben hozzájárult a baloldali politikai pártok teljes vereségéhez és széteséséhez, s a Fidesz 2010-es kétharmados választási győzelméhez.

szödi beszédet követő tévéostrom, majd a *postmodern riot*.²⁸⁸ A politizálás efféle formáihoz és gyakorlatához hozzá nem szokott magyar közvélemény számára az erőszakos utcai megmozdulások riasztóak voltak, és sokakban inkább a rendpárti velleitásokat erősítették, ami némiképp paradox módon a „rendcsinálás” ígéretével fellépő jobboldali és szélső-jobboldali politikai erőket segítette. Nem túlzó tehát az az állítás sem, hogy a magyar társadalom alapvetően rendpárti, a közgondolkodásban nem elfogadott a hétköznapi élet megszokott rendjének „felforgatása” valamilyen politikai vagy társadalmi cél elérése érdekében szervezett akciókkal, tömegmegmozdulásokkal.²⁸⁹

A rendszerváltást követő évtizedek során a magyar társadalom jelentős része még távolabb került a kollektív cselekvés szándékától, az abban való részvételtől. A munkavállalók is csak elvétve, nem összehangoltan, hanem foglalkozási csoportonként elszigetelve, csekély ösztáradalmi támogatás mellett próbálták érvényesíteni érdekeiket, sztrájkok és tiltakozó demonstrációk megszervezésével. A folyamat többféleképpen is magyarázható. Az öröklött szocializációs beállítottság mellett talán a közintézmények, a politika és a politikusok iránti bizalom visszaesése, a ritka spontán kollektív fellépési kísérlet részleges vagy teljes kudarc okozta mindezt. A helyi vagy a központi politikai akarattal szemben ritkán sikerült érvényesítenie egy-egy adott közösségnek az akaratát, ami rendszerint utólagosan is megkérdőjelezte a közös fellépések értelmét.

A kollektív cselekvéssel szemben az individuális, az informális érdekérvényesítés valamennyi lehetséges eszközt alkalmazó, kis kockázatú politikai és érdekérvényesítő fellépések az általánosan elfogadottak. Vagyis az „átlag magyar” nem fog össze a másikkal, nem ütközik, nem küzd, nem versenyez, hanem megkeresi a könnyebbik utat, „kibulizza”, amit akar, vagy egész egyszerűen és magától értetődő módon a korrupciós eszközöket használja érdekeinek érvényesítése során. Ez a magatartás a posztkommunista átmenetben és a 2010 után illiberálissá váló rendszerben is általánosan jellemző. Ennek velejárójaként a hétköznapiakban a valóságos helyett a gyakorlatban csak a „színelte demokrácia”²⁹⁰ működik, ami nem jelent mást, mint az egyre inkább formális demokratikus állami

és társadalmi berendezkedés fenntartása mellett az általánosan, minden társadalmi csoport által elfogadott és alkalmazott normaszegés gyakorlatát. Az egyre gyengülő, 2010 óta az állampárti jobboldali kormányzás által is folyamatosan gyengített magyar civil szféra képtelen az állam és az államot elsősorban működtető párt (pártokrácia) szisztematikus ellenőrzésére, többek között azért, mert ez az éppen hatalmon levő elitcsoportnak sem áll érdekében. A helyzet elemzéséhez és értelmezéséhez valóban találó az Ilonszki Gabriella és Lengyel György által bevezetett „színelte demokrácia” fogalma. A szerzők elsősorban az egyre inkább látványos, az elitek és a jelentős társadalmi csoportok által egyaránt „gyakorolt” normaszegésből vezetik le a fogalom lényegét.²⁹¹ Úgy vélik, hogy a rendszerváltás után a politikai eliten belül egyre látványosabban tapasztalható törésvonalak, az általános politikai bizalomhiány, a politikai ellenfél legitimációs alapjainak állandó megkérdőjelezése, az egyre konfrontatívabb politizálási stílus ellenére a politikai osztálynak közös az érdeke, a „jelenlegi állapot, intézményi helyzet és politikai hangulat fenntartása, mégpedig azért, mert élvezik ennek a helyzetnek az előnyeit”.²⁹² Ezen a téren is változik tehát a politika és a társadalom viszonya. S emellett a politikusok és a társadalom aktivitását, magatartását Orbán Viktor vezérszerepe is jelentősen és összetett módon alakította át. Jól látható, hogy a hatalmat birtokló politikai elit tagjai politikai, gazdasági és egzisztenciális értelemben egyaránt egyre erősödő és állandó függő helyzetbe kerültek az adott politikai erő első számú vezetőjétől. Életük, pályájuk, sorsuk és egzisztenciájuk alapvetően függ attól, mennyire szolgálják ki az általuk is megkérdőjelezhetetlennek tartó vezér politikai törekvéseit, hatalmi szándékait és lépéseit. A vezért és politikáját és az általa uralt, a kizárólagos hatalom végtelenítésére törekvő kormánypártot támogató csoportok pedig csak a vezérré vált politikus állításait, viselkedéskultúráját, politikai magatartását fogadják el követendőnek. Minden mást élesen elutasítanak. Ugyanakkor az autokrata politikai vezér szerepének túlerősödése azon társadalmi csoportok tagjainak a körében, akik számára a demok-

²⁹¹ Álláspontjuk szerint a színelte demokrácia feltételei között az elit és a társadalmi makrocsoportok csak imitálják a szabályok elfogadását. A normaszegés rövid távon nem szükségszerűen rombolja le a demokratikus intézményeket, így a demokratikus elitizmus nincs veszélyben, ám ineffektívvá teheti ezen intézmények működését. Ilonszki-Lengyel 2009, 9.

²⁹² Uo. 13.

²⁸⁸ Szabó M. 2008: 237–263.

²⁸⁹ Lásd Kern-Szabó 2011.

²⁹⁰ Ilonszki-Lengyel 2009.

rácia, a politikai verseny, a jog hatalmának az egyoldalú korlátozása nem elfogadható, erősítette a politikától történő távolmaradás hajlandóságát. Vagyis a régi reflexeket előhívva inkább a közömbösítés irányába hatott, másrészt folyamatosan megkérdőjelezte a politikai ellenállásban, a rivális politikai alternatíva kialakításában való személyes részvétel értelmét.

2010 óta a kormánypárt a haza és a nemzet regnáló hatalommal való azonosításával és kirekesztő kisajátításával folyamatosan erősítette a választói/rajongói blokk összetartását. Ezzel a mindennapok politikai gyakorlatában a feltétlen hívek számára lehetővé tette a vezérnek és követőinek a társadalommal történő azonosítását. Hatalmi szempontból a saját bázis állandó politikai integrálása és ezzel párhuzamosan a politikai közömbösség fenntartása, valamint a hatalommal szembenálló társadalmi és foglalkozási csoportok permanens dezintegrálása zajlik, ami felerősíti a magyar társadalmon belüli politikai értékrendbeli és gondolkodásbeli törésvonalakat.

Mindezek következtében a mai magyar társadalomból továbbra is nagyon hiányzik a modern, öntudatos polgár, „aki nem csupán értesülni akar az őt érintő döntésekről, hanem aktívan részt kíván venni ezek előkészítésében és megvitatásában”.²⁹³ Vagyis a társadalom aktív tagjaként ellenőrzi és befolyásolja az államot. A polgár hiányának egyrészt az az oka, hogy a rendszerváltás időszakában általánosan ígért/várt gazdasági, politikai jólét nem következett be, a vesztesek száma sokkal nagyobb lett, mint a nyerteseké, s csak kevesen tudták megőrizni, megteremteni, megerősíteni az ehhez szükséges stabil középosztályi hátteret. Másrészt – Laki László kifejezésével élve – az újkapitalizmusban a magyar társadalom dezintegrálódva, a „roncstársadalom”²⁹⁴ állapotába került, amelyben nem várható el, hogy a mindennapi megélhetésért folytatott küzdelmet felülírja a közösségi érdekek figyelembevétele.

A 2010-es években a kialakuló illiberális rendszer viszonyai között az alaphelyzet nem változott meg, a gyenge szolidaritás és az erős individualizmus határozta meg a legtöbb társadalmi csoport politikai magatartását. A nemzetközpontú részleges társadalmi integráció mellett, különösen a 2010-es évek közepétől, egyre fontosabbá vált a „negatív integráció”, valamint, többnyire kreált fenyegetettség, ami a félelemérzetre alapozva

²⁹³ Huszár Á. 2005.

²⁹⁴ Lásd Gázsó-Laki 2004.

43. kép. Szakszervezeti aktivisták a több hétig tartó vasutassztrájk kezdetének előestéjén a Nyugati pályaudvaron, 2000. január 9.

Habik Csaba felvétele

kínált kapcsolódási lehetőséget sokak számára, többnyire nem racionális, hanem érzelmi alapon. Az erre épített tömegpropaganda-kampányok a hatalom szempontjából elég nagy hatékonysággal befolyásolták és orientálták át jelentős létszámú társadalmi csoport gondolkodását. Mindez azal is együtt járt, hogy a kormánypárt és vezetőjének a támogatása nem a racionális döntés, hanem politikai hit kérdésévé vált sokak számára.

A rendszerváltás óta eltelt évtizedek további sajátossága, hogy nagyon gyenge volt és maradt a különböző munkás és alkalmazotti rétegek érdekérvényesítő képessége, s a szakszervezetek súlya, jelentősége és mozgósítási képessége²⁹⁵ is. Ez utóbbi független attól, hogy magyar vagy nemzetközi tulajdonban lévő vállalkozás/vállalat alkalmazottairól van-e szó. A mai Magyarországon a szakszervezetek alig respektált intézményei a különböző intézményekkel, szervezetekkel szemben általában erősen bizalmatlan társadalomnak.²⁹⁶ Így a szakszervezetek, illetve általában a

²⁹⁵ A kérdést részletesen elemzi Tóth A. 2013.

²⁹⁶ Ehhez részletesen Tóth I. Gy. 2009.

civil társadalom érdekképviselői szervezeteinek alacsony érdekérvényesítő, mobilizálóképessége egyrészt messze elmarad a Nyugat-Európában működő demokráciák hasonló szervezeteitől, másrészt nem alakult ki az érdekérvényesítésnek alternatív szervezett módja, és ilyen közegben csak az egyéni boldogulás individualizált (és mondhatni „hagyományos”) formái kecsegtetnek a siker lehetőségével.

A társadalmi részvétel(t) és a civil társadalom (működését biztosító intézmények) nem „csak” az egyes önértékek és az egyes személyek integritásának védelme miatt fontosak, hanem a demokratikus intézményrendszer „egészséges” működtetéséhez is nélkülözhetetlenek. A rendszerváltás elitje sem fordított erre kellő figyelmet. „A politika irányítói számára ekkorra [1990 elejére] ugyanis körvonalazódott az a korábban egyáltalán nem triviális tény, miszerint rendszert váltani társadalmi részvétel nélkül is remekül lehet.”²⁹⁷ A szakszervezetek rendszerváltás alatti és azt követő változásának elemzésekor nem lehet kellőképpen hangsúlyozni a kádári hagyatéknek a jelentőségét. „Mind az állami redisztribúcióhoz való konformista alkalmazkodás, mind a polgárosodás »magyar módjával« járó individualizáció a magyar társadalomban az osztály- és rétegtudat fokozatos felmorzsolódásával, a társadalom atomizálódásával, a politikai és kulturális közösségek folyamatos leépülésével és eltűnésével jár.”²⁹⁸ A bukdácsoló érdekképviselői és szakszervezeti mozgalom gyengeségének egyik legfőbb oka az előző rendszer működésmódjából, felemás polgárosodásából, illetve a szakszervezeteknek szánt transzmissziós szerepből adódik. „Az 1988-ban meginduló szakszervezeti szervezkedésnek Magyarországon szűk volt a társadalmi bázisa... [a munkavállalók] nem akartak a hatalom ellen szervezkedni. Lekötötte őket a túlmunka, az egyéni »túlélési esélyeik« [...] A nyolcvanas évek végén alakuló új szakszervezetek és munkástanácsok nem támaszkodhattak a munkások és a munkavállalók tömegeire, nem építhettek a munkásokra mint osztályra, nem támaszkodhattak a munkavállalók nagyobb rétegeire sem.”²⁹⁹ A politikai rendszerváltás és a többpártrendszer megtörténhetett a társadalom széles körű részvétele nélkül, ez a szakszervezetek esetében azonban lehetetlen volt. Szakszervezeti rendszerváltás csak

a tömegek részvételével lett volna lehetséges, a szakszervezetek általános gyengesége főként ennek a következménye. A szakszervezetek szerepe – egy-egy kisebb ágazati szerveződés kivételével – a 2010-es években folyamatosan tovább gyengült. Ebben alapvető szerepe volt, hogy a hatalom fokozatosan kiürítette a társadalmi érdekegyeztetés intézményrendszerét, kiürítette és formálissá tette a sztrájkjogot. A szakszervezetek társadalmi támogatottsága, a tagság létszáma alacsony maradt, a tényleges érdekvédelmi lehetőségek, a szakszervezetek mozgásterei erősen szűkültek.

Az 1989/1990 óta eltelt évek társadalmi folyamataiból és az ezeket elemző, értelmező tudományos elemzésekből kirajzolódik, hogy a jelenkori magyar társadalomnak a politikai aktivitásában, részvételében, viselkedésében meglehetősen erős folyamatosság figyelhető meg, a Kádár-kori beidegződések kis módosulásokkal vagy szinte változatlanul ma is kimutathatók, és meghatározzák az egyes emberek és csoportok politikai szerepvállalását. A közgondolkodásban továbbra is markáns a paternalizmus, az állami gondoskodás iránti igény. Mindeközben ahogyan ezt az értékkutatások³⁰⁰ is kimutatták, az államnak mint intézménynek erős az elutasíthatósága. Paradox módon viszont a 2000-es évek első évtizedének a végére egyre szélesebb körben jelent meg az erős állam iránti vonzódás is. A mindennapok társadalmi gyakorlatát meghatározza a demokratikus tapasztalat hiánya, a hatalomnak való kiszolgáltatottság marandó élménye és a helyzet megváltoztathatatlanságának érzése. S ezek a viselkedési minták a 2010-es években tovább erősödtek.³⁰¹

A politikai tagoltság, a választások és a politikai viszonyok változásai

Magyarország modern kori történelmében meghatározó szerepe volt annak, hogy a választóknak csak ritkán adatott meg a valóságos választás³⁰² lehetősége. Az államszocializmus időszakában a négy-, majd ötévenként

³⁰⁰ Tóth I. Gy. 2009.

³⁰¹ Gerő-Szabó 2020.

³⁰² A posztkommunista átmenet parlamenti választásainak összehasonlítását lásd Gebethner 1997.

²⁹⁷ Vásárhelyi 2008, 164.

²⁹⁸ Thoma 1998.

²⁹⁹ Uo.

megrendezett parlamenti és helyi választások teljesen formális szavazások voltak, ahol a kommunista párt által állított egyetlen jelöltet lehetett és kellett megválasztani. Az 1985-ös, még egypárti viszonyok között tartott parlamenti választásnak³⁰³ kivételesen azért volt nagyobb politikai jelentősége, mert ez annak az időszaknak a kezdetére esett, amikor a kommunista rendszer válsága egyre nyíltabb lett, és érzékelhetőbbé vált a demokratikus jogok tényleges gyakorlásának lassan növekvő társadalmi igénye. A korabeli politikai hatalom ennek úgy próbált elébe menni, hogy meghirdették az egypártrendszeren belüli demokratizálást. Ennek keretében kötelezővé tették a kettős jelölést, ami önmagában még nem jelentett lényeges változást, de többek között lehetővé tette azt, hogy a kommunista politikai vezetés jelöltjeivel szemben a helyi közösségek jelöltet állíthassanak, s alkalmanként, esélytelenebb jelöltként is mandátumhoz jussanak. A képviselőjelölteknek a kor viszonyainak megfelelően el kellett fogadniuk a kommunista párt szatellitszervezetének, a Hazafias Népfrontnak a választási programját. Ugyanakkor az ország legfontosabb politikai vezetőit megkímélték a vereség lehetőségétől, hiszen ők csak az országos listán szerepeltek, velük szemben továbbra sem lehetett ellenjelöltet állítani. Szintén fontos, hogy 1947 óta ez volt az első alkalom, amikor az 1980-as évek elején létrejött ellenzéki csoportok megpróbálkoztak a részvétellel. Ám az általuk állított jelölteknek gyakran már a listára való felkerülését is megakadályozta a kommunista párt.³⁰⁴ Ezt követően még öt évet kellett várni arra, hogy a magyar választópolgár ismét valóságos politikai alternatívák között választhasson.

Az 1985-ös parlamenti választáson a jogosultak 94 százaléka vett részt, 387 képviselőt választottak meg, közel kétharmaduk nem volt tagja a korábbi parlamentnek,³⁰⁵ s ha az akkori ellenzék által jelöltek nem jutottak is be, mégis parlamenti képviselővé választottak olyanokat, akik társadalmi kezdeményezésre lettek jelöltek, nem szerepeltek az MSZMP által kiválasztott és támogatott jelöltek között, és azokat legyőzve szereztek mandátumot.³⁰⁶

Az 1985 nyara és 1988 tavasza közötti időszakra az előpártosodás, az egyes – ellenzéki – politikai csoportok megszerveződése, a politikai tagoltság markánsabbá válása volt a jellemző, az 1988 tavasza és 1989 ősze közötti másfél esztendő pedig a parlamentáris demokráciához történő visszatérés jegyében már a politikai pártok megszerveződésének az időszaka. Az újjáalakuló pártrendszer három pólus köré szerveződött. Az elsőt a hatalmon levő kommunista párt, a másodikat a rendszerváltás folyamatában megszerveződő és növekvő támogatottságú pártok – MDF, SZDSZ, Fidesz –, a harmadikat pedig az 1945–1947 után újjáéledő úgynevezett történelmi pártok – Szociáldemokrata Párt, Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt–Magyar Néppárt, Kereszténydemokrata Párt – alkották. A pártszerveződés folyamata 1989-ben gyorsult fel, az év közepén harminc, az év végén már hatvan bejegyzett politikai pártot tartottak nyilván. Ezek közül az 1990-es választásokon 28 tudott legalább egy-egy jelöltet indítani, országos lista állítására pedig 12 tömörülés volt képes. A szerveződő pártok nem tömegpártokká, hanem viszonylag kis létszámú tagsággal rendelkező választási pártokká váltak. A politikai struktúra fontos változása volt az MSZMP 1989 őszén bekövetkezett kettéválása, hiszen ezzel a kommunista rendszer alapját képező állampárt szűnt meg. A kilépő reformerek létrehozták a szociáldemokrata irányultságú Magyar Szocialista Pártot, a kommunisták pedig MSZMP, majd Munkáspárt néven működtek tovább. A 700 ezer főt meghaladó taglétszámmal rendelkező kommunista pártból az utódpártokba mindössze az egykori tagság 12–15 százaléka lépett át.

Az ellenzéki csoportok, pártok Ellenzéki Kerekasztal néven alkottak átmeneti szövetséget, és így képviselték a demokrácia ügyét 1989 korá nyarától a politikai átmenet kérdéseiről az MSZMP-vel és a kor szatellit társadalmi szervezeteit tömörítő úgynevezett harmadik oldallal folytatott tárgyalásokon. A legnagyobb támogatottságú ellenzéki csoportok, pártok (MDF, Fidesz, SZDSZ) között az alapvető kérdésekben egyetértés volt. Valamennyien a képviselői demokrácia helyreállítását és a kommunista egyeduralom felszámolását, a jogállami alapintézmények megeremtését, az általános emberi szabadságjogok maradéktalan biztosítását, és az ország szuverenitásának mielőbbi helyreállítását képviselték. A kibontakozó új politikai struktúra az 1990-es évek elejére tartósan háromosztatúvá vált. Ez a nemzeti-konzervatív demokrata, a liberális demokrata és a szocialista/szociáldemokrata dominanciájú tagoltság 1998-ig érvényben volt.

³⁰³ Kukorelli 1988.

³⁰⁴ Kozák (szerk.) 1985.

³⁰⁵ Kukorelli 1988.

³⁰⁶ Így lett képviselő többek között Király Zoltán szegedi újságíró, aki Komócsin Mihályt, az MSZMP Csongrád megyei első titkárát győzte le.

43 év után valóságos téttel bíró, a politikai átmenetet eldöntő választásokra 1990. március 25-én került sor. A rendszerváltás folyamatában, 1989. október 30-án kihirdetett új választójogi törvény (1989. évi XXXIV. tv.) az általános és egyenlő választójog alapján vegyes, többségi és arányos választási rendszert vezetett be. A szavazás módját a törvény titkosnak és közvetlennek minősítette. A megválasztható 386 képviselő közül 176-an egyéni választókerületből, 152-en a területi – megyei és fővárosi – pártlistákról, 58-an pedig a pártok országos listáiról kerülhettek be a parlamenti padsorokba.³⁰⁷ A választási rendszer ezt követően két évtizeden keresztül változatlan maradt.

Az 1990-es országgyűlési választások első fordulójában a választásra jogosultak 65,4 százaléka vett részt. A választások eredményeként az országos listát állító 12 párt közül hat – az MDF, az SZDSZ, az FKGP, a Kereszténydemokrata Párt, a Fidesz és az MSZP – jutott be az újjászerveződő, egykamarás parlamentbe. A választások második fordulójában a győzelmét bebiztosító MDF vezetésével, a kiskgazdák és a kereszténydemokraták részvételével alakult meg Antall József kormánya. 1990 őszén a helyi önkormányzati választások zárták le a politikai átmenet időszakát, a tanácsrendszert felváltotta a valóságos helyi önkormányzatok³⁰⁸ rendszere.

A demokratikusan megválasztott új országgyűlés összetétele radikálisan megváltozott az 1985–1990-es időszakhoz viszonyítva, a képviselőknek a 95 százaléka kicserélődött. A parlament tagjainak 89 százaléka felsőfokú végzettségű volt, meghatározóvá vált a különböző értelmiségi-szellemi foglalkozásúak aránya a képviselők körében.³⁰⁹

Az 1990 és 1994 közötti időszak a parlamentáris demokrácia intézményrendszerének kialakítása és megerősítése jegyében telt el. A politikai mezőny az 1990-es évek első felében jelentős mértékben tisztult, egyes parlamenti pártok belső válságjelenségei, átalakulásuk a parlamentáris rendszer konszolidálódását, működését nem veszélyeztették. A legnagyobb átalakuláson az 1990-ben gyűjtőpártként működő MDF ment keresztül, egyes frakciói önálló párttá alakultak a ciklus végére, így jött létre a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP). Csurka Istvánnak, az MDF egyik egykori alapítójának vezetésével.

44. kép. Antall József az országgyűlés ülésén, 1990

Prohászka Imre felvétele

Az 1994-es választásokon – a részvétel aránya 68,9 százalék volt – lényegében ugyanaz a hat párt került be a parlamentbe, mint 1990-ben. Az addig kormányzó párt, az MDF súlyos vereséget szenvedett, a választók számon kérték a párton a posztkommunista átmenet előzetesen nem várt társadalmi árát. A kormányalakításra az önmagát újjászervező, társadalmi támogatottságát megerősítő és a választásokon a legtöbb mandátumot szerzett párt az MSZP és annak elnöke, Horn Gyula kapott megbízást. A szabad demokratákkal közösen, kétharmados többséggel rendelkező kormánya hosszú előzetes tárgyalásokat követően 1994 júliusában alakult meg. Ebben a ciklusban zajlott le a rendszerváltást követő időszak gazdasági stabilizációja, és gyakorlatilag befejeződött a piacgazdasági átalakulás és az állami vagyon privatizációja is. Mindez a posztkommunista átmenet lezárásaként is értelmezhető. Konszenzusos alapon kísérletet tettek a demokratikus viszonyoknak megfelelő új alkotmány kidolgozására, ám miután a parlamenti pártok között nem alakult ki teljes egyetértés, az új alkotmány kidolgozására a szükséges parlamenti többség birtokában sem került sor.

³⁰⁷ Körösiényi 1998.

³⁰⁸ A kérdéshez lásd Baán-Horváth 1994; Pálné Kovács 1996.

³⁰⁹ Mindezt részletesebben lásd a politikai elitről szóló alfejezetben.

Négy évvel később, 1998-ban a választók 57,2 százaléka élt szavazati jogával, a szoros küzdelemből végül az önmagát ekkorra már a megalapításától kezdődően szélső liberális politikát követőből sikeresen a jobb-közép pozíciójába átépítő Fidesz került ki győztesen, és annak elnöke, Orbán Viktor alakíthatott kormányt az FKGP-vel és a Magyar Demokrata Fórummal lépve koalícióra.

9. táblázat. Az országgyűlési választások eredményei 1990 és 1998 között (százalékban)

Pártok	1990		1994		1998	
Fidesz	8,85	5,44	7,02	5,18	29,48	38,08
FKGP	11,73	11,40	8,82	6,73	13,15	12,44
KDNP	6,46	5,44	7,03	5,59	-	-
MDF	24,73	42,49	11,74	9,84	1,80	4,86
MIÉP	-	-	-	-	5,47	3,63
MSZP	19,89	8,53	37,39	54,14	32,9	34,72
SZDSZ	21,39	21,39	19,74	17,87	7,57	6,20

Forrás: Kurtán-Sándor-Vass (szerk.) 1999.

Az 1998-as választások átalakították a pártrendszert és a politikai tagoltságot. A Fidesz már nem liberális, hanem jobboldali párt volt, a MIÉP parlamenti párttá válásával a szélsőjobboldal parlamenti képviselethez jutott, míg az önmagát a választások előtti évek során gyakorlatilag szétverő kereszténydemokrata párt két ciklust követően parlamenten kívüli párttá lett. Az 1990-es évek választásainak egyik közös jellemzője, hogy mindegyikben fontos szerepe volt a valami ellen irányuló, büntető szavazásnak. 1994-ben részben a rendszerváltás előzetesen vártnál jóval nagyobb gazdasági és társadalmi árát és a konzervatív koalíció parlamentáris kereteket feszegető lépéseit büntették a választók, 1998-ban a szocialista-szabad demokrata kormány idején pedig – többek között – az elharapózó visszasságokat, a privatizációhoz kapcsolódó korrupciós jelenségeket nem tolerálták az urnákhoz járulók.

45. kép. Orbán Viktor miniszterelnök beszámolója a kormány hároméves munkájáról, 2001. október 18.

Sárközy György felvétele

A Magyar Országgyűlés az 1990 és 1998 közötti időszakban inkább munkaparlamentként működött, 1998 után kisebb-nagyobb elmozdulások történtek a vitaparlamentként történő működés irányába. A kialakult politikai rendszer működését tekintve az 1990-es években a leginkább a konszenzusos demokrácia modelljéhez állt közel.³¹⁰

A 2000-es években a magyar politikai tagoltságban jelentős elmozdulások következtek be. Az egyik leglényegesebb változás, hogy a korábbi háromosztatú politikai tér leegyszerűsödött, és két nagy politikai tömb alakult ki: a – mérsékelt – konzervativizmus jegyében szerveződő jobb-közép, illetve egy szociálliberális balközép elkötelezettségű, ami azt is jelentette, hogy a két nagy párt mellett a kis pártok politikai mozgástere folyamatosan szűkült. Ezt mutatta, hogy a 2002-es választásokon

³¹⁰ Kőrösenyi 1998, 370.

10. táblázat. Az országgyűlési választások
résztvételi arányai 1990 és 2010 között

	1. forduló	Változás 1990-hez képest	Változások az előző választás- hoz képest	2. forduló	Változás 1990-hez képest	Változások az előző vá- lasztáshoz képest
1990	65,11			45,54		
1994	68,92	3,81	3,81	55,12	9,58	9,58
1998	56,26	-8,85	12,66	57,01	11,47	1,89
2002	70,53	5,42	14,27	73,51	27,97	16,5
2006	67,83	2,72	-2,7	54,39	18,85	-9,12
2010	64,83	-0,73	-3,45	46,6	1,12	17,73
Átlagos résztvételi arány	65,51			57,4		

Forrás: www.valasztas.hu

csak négy párt jutott be a parlamentbe (MSZP, Fidesz, MDF, SZDSZ). A MIÉP veszített korábbi támogatottságából és nem jutott képviselői mandátumhoz, a parlamenten kívüli pártok közül pedig egyik sem tudta átlépni a bejutáshoz szükséges 5 százalékos küszöböt. A választást, nagyon kis előnnyel, alig egy százaléknyi különbséggel az MSZP nyerte meg, és a szabad demokraták bevonásával, Medgyessy Péter³¹¹ vezetésével alakult meg a jóléti rendszerváltás programját meghirdető szocialista-liberális koalíciós kormány.

2006-ban fordult elő először a legújabb kori magyar demokrácia történetében az, hogy ugyanaz a politikai erő szerezte meg ismételtén a választók bizalmát. Ekkor a választást – a 2004-ben miniszterelnököt

³¹¹ Medgyesi Péter (1942) közgazdász, politikus, 2002. május 27. és 2004. szeptember 29-e között a Magyar Köztársaság miniszterelnöke, 2004. augusztus 25-én lemondott posztjáról, miután kiderült, hogy a kommunista rendszerben az állambiztonság szigorúan titkos tisztje volt. A tény nyilvánosságra kerülése koalíciós válságot okozott, amit a miniszterelnök lemondása oldott fel.

cserélő – szocialisták nyerték meg, és a szabad demokratákkal újrászavazva alakítottak koalíciós kormányt Gyurcsány Ferenc vezetésével. A politikai mezőny annyiban változott, hogy a választásokon nem önálló pártként, hanem a Fidesszel pártszövetségben induló KDNP ismét bekerült a parlamenti pártok közé.³¹² A 2006-os esztendő a választásokat követően – a rendszerváltás óta első ízben utcai összecsapásokkal is járó – tartóssá váló politikai válságot hozott, aminek kiváltó oka a szocialisták súlyos politikai hibásorozata volt, a választási ígéretek be nem tartásától az elkerülhetetlen gazdasági kiigazító lépéseken, Gyurcsány Ferenc balsikerű őszi beszédén, a rosszul előkészített egészségügyi reformon át a tétova kormányzásig. A részben saját maga által is kialakított gazdasági válság- és kényszerhelyzetben, a számos korrupciós ügyet felhalmozó baloldali kormányzás a ciklus során lényegében felmorzsolódott, teljes mértékben hitelét veszítette. Mindez általában leértékelte a baloldali politikai pártokat is a közvélemény szemében. Az állandó és pártpolitikai szempontból hatékony ellenzéki nyomás alatt tartott kormány politikája gyakorlatilag szétzilálta a szocialista és a szabad demokrata pártot. A 2004-ben Medgyessy Péter távozását követően miniszterelnöki székbe kerülő és 2006-ban felelősségét elismerni és lemondani képtelen Gyurcsány Ferenc végül 2009-ben bukott bele a kormányzásba. Őt alig egy esztendőre a közgazdász-üzletember Bajnai Gordon váltotta a miniszterelnöki poszton, akinek a kisebbségi kormánya válságmenedzselésre kényszerült, a kialakult politikai trend megváltoztatására sem esélye, sem valószínűsége nem volt. Ebben a politikai helyzetben a 2010-es választások a Fidesz-KDNP előzetesen vártnál is nagyobb, kétharmados, alkotmányozásra is feljogosító mértékű választási győzelmet hoztak. Az MSZP súlyos vereséget szenvedett, társadalmi támogatottsága annyira meggyengült, hogy az tartósan megkérdőjelezte váltópárti pozícióját is, és sürgetővé tette a párton belüli változtatásokat. Erre azonban a 2010-es években lényegében nem került sor, ennek következtében a 2020-as évek elejére a párt eljelentéktelenedett. A politikai erőter 2010-ben bekövetkezett radikális átalakulása során megszűnt az SZDSZ és az MDF, viszont új politikai tömörülésként bekerült a MIÉP szélsőjobb hagyományait megújító, radikálisan antiszemita és cigányellenes politikai ál-

³¹² Karácsony 2006.

46. kép. Gyurcsány Ferenc az MSZP kongresszusán 2009-ben

Kovács Attila felvétele

laspontot képviselő szélsőjobboldali Jobbik Magyarországért Mozgalom és az ökoliberális nézeteket képviselő LMP.³¹³

A választásokat követően Orbán Viktor alakított kormányt a Fidesz és a KDNP parlamenti bázisán. A 2010-es önkormányzati választásokon apró eltérésekkel megismétlődött a parlamenti választások eredménye. A magyar politikai paletta ismét jelentősen átalakult, ennek során abszolút mértékben túlsúlyossá vált az önmagát nemzeti-konzervatívként azonosító jobboldal, megerősödött a szélsőjobboldal, meggyengült a baloldal, majdnem teljesen eltűnt a liberalizmus politikai képviselete a magyar közéletből.

2010-ben a választók többsége határozott kormányzást, a poszt-kommunista átmenet során megoldatlanul maradt társadalmi-gazdasági problémák megoldását – a nyugdíjrendszer reformját és az egészség-

ügy elmaradottságának a felszámolását, a korszerű köz- és felsőoktatás kialakítását, a szegénység mérséklését, az EU-s pénzügyi támogatások hatékony felhasználására alapozott modern Magyarország megteremtését – várta a győztes párttól. Erre azonban nem került sor. A 2010-es évek elején viszont a kormánypárt teljesen átalakította a közjogi és politikai rendszert. A kétharmad birtokában új, alaptörvénynek nevezett alkotmányt fogadtak el, ennek a szövegéből kikerült az, hogy az ország államformája köztársaság. A korábbi, korrekciót is lehetővé tevő kétfordulós választási rendszert egyfordulóssá alakították át. A választási körzeteket úgy rendezték át, hogy az a korábbi eredmények figyelembevételével a Fidesz számára legyen kedvező. Az Alkotmánybíróság jogkörét csökkentették és a kormánypárt jogász kádereivel töltötték fel, a legfőbb ügyész posztjára a kormánypárt feltétlenül elkötelezett egykori politikusát nevezték ki, a legfelsőbb bíróság élére pedig a párt egyik alapító tagjának a felesége került. Ezzel párhuzamosan széles körű személycsere zajlott le a hatalom és a közigazgatás minden szintjén. Az első ciklus végére már nem maradt olyan hatalmi pozíció, ahol nem az állampárt megbízható káderei ültek. A többségi elv kizárólagossága jegyében az ellenzék mozgásterét nagymértékben korlátozták. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a miniszterelnök és pártja kreatív hatalmi eszközként használta és használja a jogot. Ennek jegyében a hatalomnak van joga, a jognak viszont nincs hatalma, különösen az állampárti politikusok felett. A törvényeket az aktuális politikai érdekek szerint nyújtják be és fogadtatják el a többségi akaratot feltétel nélkül kiszolgáló, ellenőrző szerepét teljesen elvesztő parlamentben. A másik fontos lépés az állami televízió, rádió és a központi hírugynökség, a Magyar Távirati Iroda feletti szigorú politikai ellenőrzés kialakítása és a kormánypárti sajtó korlátlan állami támogatása. Ezekkel a lépésekkel a Fidesz jelentősen elmozdította a politikai struktúrát a domináns egypárti/állampárti uralom megteremtésének irányába. A politikai térben pedig többé-kevésbé sikeresen valósították meg az Orbán Viktor által már évekkel korábban meghirdetett centrális erőter elképzelését, aminek a lényege a megosztott bal- és jobboldali ellenzék mellett a domináns szerepet játszó kormánypárt kialakítása és hosszú távú hatalomban tartása. A hatalommegosztás rendjének felszámolásával szemben volt ugyan társadalmi ellenállás, de ezek szintje nem érte el tartósan azt a kritikus tömeget, ami a kormányzati szándékok módosítását kikényszeríthette volna.

³¹³ Enyedi-Benoit 2011.

2014-ben már egy gyökeresen megváltozott politikai helyzetben, a demokratikus szabályokat sajátosan értelmező, jobboldali kétharmados többség számára előnyös, egyfordulós választási törvény keretei között került sor a parlamenti választásokra. Ezt részben ennek, részben pedig a hiteles ellenzéki alternatíva hiányának köszönhetően ismét a Fidesz nyerte a lényegében általa fenntartott KDNP-vel. A parlamentbe az időközben több pártra tagolódó baloldali ellenzék (MSZP, Demokratikus Koalíció, Együtt-Párbeszéd Magyarországért) kényszerkoalíciója és a velük szoros versenyben levő Jobbik, valamint a küszöböt éppen csak átlépő Lehet Más a Politika került még be. A választási részvétel alacsonyabb (61,24 százalék) volt a 2010-eshez képest, az újrázó kormánypártok is nagyszámú szavazót veszítettek, ám a számukra kedvezően átalakított választási rendszer keretei között így is győztek, megőrizve a kétharmados parlamenti többséget. Ennek következtében folytatódott a demokratikus intézményeket, a hatalmi ágak elválasztását formálissá tevő, a sajtószabadságot folyamatosan korlátozó, tekintélyuralmi kormányzat rendszerének kiépítése és működtetése.³¹⁴ Ennek a folyamatnak fontos eseménye volt a 2015-ös európai migrációs válság, amire válaszként a kormánypárt komplett politikát épített, az idegenellenességet, az intoleranciát, a gyű-

³¹⁴ A folyamatban némi zavart okozott, hogy a kormánypárt gazdasági háttérét évtizedeken keresztül felépítő és irányító, a korrupciót az állam működésébe beépítő és a kormánypárti sajtót felügyelő nagyvállalkozó, Simicska Lajos 2015 elején élesen szembefordult Orbán Viktorral. A kettőjük politikai harca 2017 végéig tartott. Az ennek következtében meggyengült kormánypárti sajtót a miniszterelnök jelentős közpénzek felhasználásával szervezte újjá, véglegesen uralma alá hajtva és propagandaeszközzé alakítva az egykori közmédiát is. Ezzel párhuzamosan a kormánypárthoz kötődő nagyvállalkozókra támaszkodva felvásárolták a kormánynyal szemben kritikus sajtó egy részét – például az *Origo* hírportált; az egyik legnagyobb magyar internetes újságot, a *Népszabadságot*, a legnagyobb példányszámú nyomtatott napilapot. Előbbi propagandaeszközzé alakították át, utóbbit egyszerűen bezárták. Egyidejűleg hathatós kormányzati támogatással megszerezték a két legnagyobb magyarországi kereskedelmi televízió egyikének, a TV2-nek a tulajdonjogát is. A magyar miniszterelnök a saját és pártja hatalmi pozíciójának a 2015-ös átmeneti megingását a nyilvánosság feletti ellenőrzés kiterjesztésével és az akkori európai migrációs válságra adott válaszként felépített bevándorláspolitikával, idegenellenes kampánnyal ellensúlyozta. Ezt 2016/2017-ben kreált ellenségekkel – például Soros György – szemben indított, rejtetten antiszemita tartalmú gyűlöletkampányokkal egészítették ki. Közben sajátosan kreatív, politikai jogalkotással lehetetlenné tették a CEU budapesti működésének a folytatását is.

lölet- és félelemkeltést állítva a középpontba. Fontos eszköze volt ennek a kormány által elfoglalt és propagandaeszközzé átalakított korábbi közszolgálati televízió, a kormánypárt által támogatott nagyvállalkozók által felvásárolt nyomtatott és elektronikus sajtó, amiből létrejött egy központilag vezérelt médiabirodalom, ami magában foglalja a teljes magyar sajtó negyötödét. Ennek a propagandagépezetnek köszönhetően felépült egy alternatív valóság, amiben csak a kormányzatnak megfelelő hírek, események kapnak nyilvánosságot.

2018-ra lényegében kész volt a kormánypárt tartós dominanciáját megeremtő berendezkedés, aminek a fenntartásában, működtetésében fontos szerepe lett az Európai Unió által folyósított pénzügyi támogatások lojalitási alapon történő újraelosztásának is, ami a korrupció állami szintre emelésével együtt döntő szerepet játszott a tartós személyi, politikai és gazdasági függőségek rendszerének a kialakításában és működtetésében. S ennek nyilvánvalóan nagyobb számban voltak olyan nyertesei is a magyar társadalomban, akik stabil kormánypárti szavazóként, kételyek nélkül támogatták ennek a társadalmiszervezésnek a politikai rendszerét.

2018-ban már az egyértelműen állampárttá váló Fidesz-KDNP által meghatározott feltételek között zajlott le a választás, magas, 70 százalékot elérő részvételi aránnyal. Az átalakított választási rendszer, a közpénzek egyoldalú politikai célú felhasználása, a választást megelőző években kialakított kormánypárti propagandagépezet teljesen egyenlőtlené tette az esélyeket. Az ellenzék részlegesen koordinált jelöltállításal próbálkozott, de ez a stratégia nem bizonyult eredményesnek. Az egyéni választókerületek nagy többségét megnyerte a kormánypárt, így annak ellenére, hogy az országos listán a széttagolt ellenzéki pártokra szavazók száma 2,614 millió volt, a Fidesz-KDNP listás szavazóinak száma pedig csak 2,559 millió, az egyéni körzetekben győztest nagy arányban kompenzáló magyar választási rendszernek köszönhető, hogy egy ilyen eredmény ismét kétharmaddal juttatta parlamentbe a migrációs válságot követően egyértelműen a szélsőjobboldali politikai irányba elmozduló Fidesz-KDNP-t. Ez a választási eredmény többek között a szélsőséges politikai megosztottságot is tartóssá tette Magyarországon. Kialakult egy olyan helyzet, amiben a hatalmon levők egyfajta sajátos „hitbéli” kérdéssé tették a támogatásukat. Ennek érdekében széles körben és hatékonyan alkalmazták a mediatizált világ összes tömegpropaganda-eszközét és lehetőségét az ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen, korlátlan közpénzfelhasználás révén is.

2018-ra gyakorlatilag kialakult egy olyan politikai intézményrendszer és politikai mező,³¹⁵ amiben a törvényhozást teljes mértékben alárendelték a miniszterelnök hatalmi ambícióinak, s így a végrehajtó hatalomnak, a minősített többségben levő kormánypárti parlamenti képviselők vita nélkül megszavaznak minden kormányzati előterjesztést és törvényjavaslatot. Fontos eleme ennek a vezérközpontú politikai rendszernek az állampárt, illetve a vezető személyes hatalmának kiterjesztése minden, elvileg független államhatalmi intézményre. Létrejött tehát egy olyan hatalom, ami megtart bizonyos látszatokat, ám hagyományos parlamenti eszközökkel lényegében majdnem leválthatatlan, mert sikeresen működtet egy végletesen korrumpált politikai rendszert, szisztematikusan megvásárolja a vele szembenállók közül azokat, akiket lehet, látszólagos ellenzéki pártokat, a választásokra létrehozott álpártokat kreál a nem kormánypárti szavazók szavazatainak megosztása érdekében. Fenntart egy végletesen zárt információs burkot a saját szavazói számára, akik semmi mást nem fogadnak el valós információnak, csak azt, ami innen származik.

Ugyancsak fontos eleme az illiberális rezsimnek a demokratikus alkalmatlanság minden lehetséges helyszínén (civil szervezetek, önkormányzatok, sajtó, bíróságok, közigazgatás, oktatás, egészségügy, sport, kultúra, tudomány, művészet, média, stb.)

³¹⁵ A Magyarországon 2010 óta szisztematikusan felépített politikai rendszernek sokféle megnevezése van forgalomban: a posztkommunista maffiaállamtól a hibrid rendszeren, az illiberális demokrácián, a választási autokrácián át a vezérdemokráciáig. A vezérdemokráciában a győztes nem valamilyen program végrehajtására kér és kap mandátumot, hanem győzelmét bármire feljogosító szabad mandátumként értelmezi. Az Orbán-rezsim nem jogállam, de nem is így értelmezi magát. Helyette a nagy felhatalmazással rendelkező politikai vezetés a nép érdekében autonóm módon, a különböző jogállami fékek és ellensúlyok által nem korlátozva szabadon cselekszik. A vezérdemokrácia autoriter hatalomgyakorlás, de demokratikus legitimitációval rendelkezik. Ez a választás. A vezér önkényes hatalmát korlátozó intézményeket leépítik. A vezető szabadon határozza meg a közpolitikát, arra az állampolgárok csak reagálhatnak. Ebből következik a politikai radikalizmus, a fennálló normák elutasítása, a létező intézmények és konvenciók meghaladása. A bürokratikus és jogállami szabályok a karizmatikus vezér szebb jövőt hozó cselekvésének gátjai. A mindennapi hatalomgyakorlásban napi politikai érdekek szerint történik a közpolitika-alkotás. Törzsi politika alakul ki, vak hittel a karizmatikus vezető iránt. A vezérdemokráciában a közjó meghatározása a vezér dolga, így az folyamatosan változik. A demokráciával szemben ebben a politikai berendezkedésben gyakorlatilag megszűnik a politikai felelősség és a számonkérhetőség. Az egyetlen lehetőség erre a négyévenként esedékes választás, ám a tényleges választás lehetőségeit az állami propagandagépezet működése és a választási rendszer egyes elemeinek a regnáló hatalom érdekei szerinti átalakítása erősen korlátozza.

mányzatok, helyi kezdeményezések) központi kontrollja, befolyásolása, ellehetlenítési kísérlete vagy azonnali kiiktatása.³¹⁶ A mindehhez szükséges gazdasági hátteret a kialakított sajátos államkapitalista rendszer a Vezér hatalmának fenntartására és újratermelésére, egy erősen ellenőrzött, széles körű függőségi rendszert fenntartó, központosított újraelosztással, a közpénzek ipari méreteket öltő magánosításával, a korrupciós technikák széles körű alkalmazásával, a gazdasági kulcságazatok és a kritikus infrastruktúra központi ellenőrzés alá vonásával, a nemzeti jövedelem jelentős részének átirányításával, az EU-s támogatások politikai/hatalmi szempontok szerinti elosztásával biztosítja.³¹⁷

A kialakult autoriter berendezkedés kulcseleme a központilag vezérelt, propagandaüzeneteket sulykoló, de sokszor a hivatalos narratívánál radikálisabb hangvételű tömegpropaganda-gépezet, ami a hatalmi igényeknek megfelelően bármit és annak az ellenkezőjét is képes kétségek nélkül eljuttatni a nyilvánossághoz. Ez az egykor sajtónak tekinthető, ám eredeti funkcióját elvesztő intézmény bármilyen politikai csatában azonnal bevethető.

Végül, de nem utolsósorban lényeges eleme a hatalmon lévők és a velük politikai és üzleti kapcsolatban állók jogi érinthetetlensége, jogfeletti státusza, aminek érvényesítéséről a legfőbb ügyész gondoskodik. A kiépített rendszer jellegét tekintve erősen hasonlít az orosz autokrácia modelljére, az egyetlen lényeges különbség az, hogy Magyarországon a politikai gyilkosságok nem képezik a rendszer elemeit. Gyakorlatilag egy sajátos választási autokrácia alakult ki. Az adott keretek között „a választási autokrácia ellenzéke [...] akkor érhet el eredményt, ha első lépésként felismeri, hogy jelenléte csupán legitimációs célokat szolgál [...] a politikai részvételi jogot – beleértve a szabad és tisztességes választásokon való részvétel jogát – ez a választási autokrácia lényegében kiüresíti, korlátozza; a valódi és tisztességes verseny helyett csak annak manipulációk sokasága révén megteremtett látszatát biztosítja számunkra”.³¹⁸

2018-ban harmadszor tudott kétharmadot szerezni a magyar kormánypárt. Ebben szerepe volt annak, hogy bár a 2008-as nemzetközi pénzügyi válság hatásaiból Magyarország csak 2013/2014-ben kezdett ki-

³¹⁶ Körösenyi–Illés–Gyulai 2020.

³¹⁷ Magyar–Madlovics 2021.

³¹⁸ Ungér 2018, 13.

lábalni, ettől kezdve viszont egyre szélesebb körben érezhetőek voltak a gazdasági növekedés hatásai, többek között a reálbérek emelkedésében is. Szintén fontos volt az állandó ellenségkép felmutatása, amit viszonylag széles társadalmi csoportok elfogadtak abban a hitben, hogy a kreált ellenségektől és veszedelmektől csak a Fidesz vezette kormány tudja őket megvédeni. A harmadik tényező az volt, hogy az ellenzéki pártok eljutottak ugyan a koordinált jelöltállításig az egyéni választókerzetekben, de ezt csak nagyon esetlegesen tették meg. Így külön-külön hiába volt közel ugyanannyi támogatójuk, mint a kormánypártnak, a választási rendszer sajátos kompenzációs rendszere miatt ismét nem tudták megakadályozni még azt sem, hogy a Fidesz harmadszor is kétharmadot szerezzen.

A harmadik ciklus elején a kormánypárt vezetése gyorsan és véglegesen lezárta a Simicska-konfliktust, majd széles körű politikai offenzívát indított, hogy a politika és a gazdaság teljes körű felügyelete után az ellenőrzés rendszerét a kultúrában és a tudományban is teljessé tegye. Ennek az áldozatává vált 2019-ben a Magyar Tudományos Akadémia, a magyar tudományos élet legfontosabb intézménye, ami elvesztette kutatóintézeteinek a tulajdonjogát – ezek állami felügyelet alá kerültek. Majd az egyetemek átszervezése, autonómiájának a felszámolása következett. Ez utóbbi folyamatból a legismertebb a budapesti Színház- és Filmművészeti Egyetem esete, ahol 2020 őszén a diákok egyetemfoglalási mozgalma néhány hónapig akadályozta az intézmény politikai ellenőrzés alá helyezését.

Szintén 2020-ban szerezte meg egy kormányhoz közelálló vállalkozói csoport az egyik legolvasottabb magyar internetes újság, az *Index* tulajdonjogát, ami a kormánnyal szemben kritikus vélemények további korlátozását jelentette. Ebben az esetben azonban a szerkesztőség ellenállt, valamennyien felmondtak, és 2020 őszén egy új, közösségi finanszírozásból működő, azóta sikeressé vált internetes újságot indítottak *Telex* címmel.

Orbán, Viktor és pártja 2010 óta az egyetlen komolyabb politikai vereséget a 2019-es önkormányzati választásokon szenvedte el, amikor az ellenzéki pártok egy közös jelöltet állítva a kormánypártival szemben nyertek a fővárosban, 12 megyeszékhelyen és számos kisebb városban. Ez egyben azt is jelentette, hogy az országos politikában a domináns pártrendszer fennmaradt ugyan, de az ellenzék széttagoaltságára épülő „centrális politikai erőter” gyakorlatilag megszűnt. Ebben az is szerepet játszott, hogy a korábban szélsőjobb politikát követő Jobbik 2016-tól fokozatosan jobbközéppárttá vált, míg a kormánypárt a szélsőjobb felé tolódott el.

47. kép. A 2022-es választási vereség értékelése ellenzéki pártok nélkül. Márki-Zay Péter, az összellenzék miniszterelnökjelöltje családja körében, 2022. április 3.

Mindenki Magyarországa Mozgalom felvétele

2022-ben a parlamenti választások³¹⁹ már a bejáratott illiberális keretek között zajlottak. A választói politikai akarátérvényesítését nem korlátozták, de a politikai manipuláció valamennyi lehetséges eszközt alkalmazták a kormánypárti oldalról. A korántsem egyenlő esélyekkel folyó politikai küzdelem az állami eszközöket, forrásokat átláthatatlanul felhasználó kormánypárt és az egységes választási koalíciót alkotó bal- és jobboldali ellenzéki pártok és szavazói táboraik között zajlott le. Az egységes fellépéssel kísérletező ellenzéki pártok csak Budapesten tudták megnyerni az egyéni képviselői helyek többségét – a fővárosban egy kivételével ellenzéki jelöltek győztek –, ám vidéken csak mindössze egy helyen. A formálisan jogszerű, ám nem tisztességes, aránytalan választási rendszerben ismét a Fidesz győzött, tovább erősítve kétharmados többségét.

³¹⁹ Böcskei-Szabó (szerk.) 2022.

A választásokon a választásra jogosultak 70,2 százaléka vett részt. A politikai mezőny ismét átalakult azzal, hogy egy új szélsőjobboldali politikai szervezet, a Mi Hazánk Mozgalom bejutott a parlamentbe, és ugyancsak parlamenti párttá vált a baloldali liberális Momentum Mozgalom is. Az összefogással kísérletező ellenzék kevesebb szavazót tudott megszólítani, mint 2018-ban, amikor külön és csak részleges koordinációval indultak. Ha a szavazóbázisok társadalmi és demográfiai összetételét vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a kormánypárt szavazói egyre idősebbek, alacsonyabb iskolázottságúak és képzettségűek, s a vidéki kistelepüléseken élők közül kerültek ki nagy számban. A kormánypárt ellen voksolók nagy része a fiatalabb, 40 év alatti generációk tagja, iskolázott, jól képzett (nagy)városiak társadalmi csoportjaihoz tartozik. Élesebbé vált a politikai tagoltságban a főváros és a vidék közötti különbség.

A rendszerváltást követő évtizedek magyar társadalmának politikai tagoltságára és aktivitására elsősorban a választási részvételi adatok, illetve a pártok szavazóbázisa alapján lehet korlátozott érvényű következtetéseket levonni. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a különböző politikai tömörüléseknek kialakultak az elkötelezett támogatói csoportjai, ám ezek túlságosan csekély létszámúak voltak ahhoz, hogy önmagukban meghatározó szerepet tölthessenek be. Bár ezen a téren is jelentős változások hoztak a 2000-es évek, amelyek során az egyes pártok tudatos támogatói közötti választóvonalak elmélyültek, majd a 2010-es, 2014-es és 2018-as, 2022-es választásokat követően a kormánypárt és az ellenzék viszonylatában gyakorlatilag megmerevedtek. A magyar társadalomnak a jelentős hányada, átlagosan mintegy 30–35 százaléka továbbra is távol tartja magát a közélettől és az aktív, nyilvános politizálástól.

A magyar társadalom értékrendje a 20. század második felében többszörös változáson ment keresztül. Miután a politikai változások³²⁰ teljes vagy részleges gazdasági és társadalmi rendszerváltást is jelentettek, ezek rendszerint együtt jártak az értékrendszerek átalakulásával, olykor erőszakos átalakításának kísérletével. Az új viszonyok létrejötte jelentősen befolyásolta a közgondolkozást, a társadalmi magatartást és az egyes társadalmi csoportok mentalitását. Önmagában is, de ezért is fontos a társadalmi mechanizmusok működésének a megértéséhez az értékek, az értékrendszer, a közgondolkozás, a társadalmi magatartás, a nemzeti és történelmi tudat változásainak a vizsgálata. Ehhez az 1989/1990 óta eltelt évtizedek társadalmi-politikai változásainak következtében olyan szempontok és kérdések társulnak, mint a globalizáció és az európaizáció hatása, a nemzet szerepének – részleges – át- és újraértékelődése, a szolidaritás és a társadalmi integráció, valamint a szélsőségesesség iránti fogékonyság és az előítéletekesség.

Az egykori értékszociológiai elemzések³²¹ szerint a kommunista ideológiai rendszer már az 1980-as évek első felében oly mértékben megrendült

IX.

A KÖZGONDOLKOZÁS ÉS AZ ÉRTÉKEK

A rendszerváltás, a posztkommunista átmenet, az illiberalizmus és a közgondolkozás

A magyar társadalom értékrendje a 20. század második felében többszörös változáson ment keresztül. Miután a politikai változások³²⁰ teljes vagy részleges gazdasági és társadalmi rendszerváltást is jelentettek, ezek rendszerint együtt jártak az értékrendszerek átalakulásával, olykor erőszakos átalakításának kísérletével. Az új viszonyok létrejötte jelentősen befolyásolta a közgondolkozást, a társadalmi magatartást és az egyes társadalmi csoportok mentalitását. Önmagában is, de ezért is fontos a társadalmi mechanizmusok működésének a megértéséhez az értékek, az értékrendszer, a közgondolkozás, a társadalmi magatartás, a nemzeti és történelmi tudat változásainak a vizsgálata. Ehhez az 1989/1990 óta eltelt évtizedek társadalmi-politikai változásainak következtében olyan szempontok és kérdések társulnak, mint a globalizáció és az európaizáció hatása, a nemzet szerepének – részleges – át- és újraértékelődése, a szolidaritás és a társadalmi integráció, valamint a szélsőségesesség iránti fogékonyság és az előítéletekesség.

Az egykori értékszociológiai elemzések³²¹ szerint a kommunista ideológiai rendszer már az 1980-as évek első felében oly mértékben megrendült

³²⁰ Az 1945–1947 közötti, a szovjet megszállás következtében korlátozott szuverenitású parlamentáris demokráciát a kommunista diktatúra követte 1948–1989 között, majd 1990-től ismét a parlamenti demokrácia keretei közé tért vissza az ország. Ezt a 2010-es években váltotta fel a vezérelvű választási autokrácia, ami a 2010-es évek közepétől saját magát illiberalis rendszerként határozza meg.

³²¹ Füstös-Szakolczai 1999.

a magyar társadalomban, hogy az évtized utolsó harmadára majdnem teljesen elvesztette társadalmi szerepét. Sajátos módon részleges vákuum keletkezett, a régi értékek helyébe még nem mindig kerültek újak, pontosabban nem alakult ki koherens polgári, demokratikus, a verseny és a szolidaritás egyensúlyára is alapozott gondolkodásmód. Az 1970-es évek végétől „az intellektuális értékek dominánssá váltak az eszközértékek rangsorában, néha meghaladva az etikai értékeket, ugyanakkor majdnem kizárólagos szerephez jutottak és meghatározták az értékrendszer struktúrájában bekövetkezett törekvéseket. Bár a kommunista pártnak köszönhetően kezdődött az individualizáció, az atomizáció és az intellektualizáció megizmosodása, önállóvá válása megmaradt a rendszer összeomlása után is. [...] Sok jel mutat arra, hogy 1990 nem csupán a régi hatalom és szisztéma sírja, hanem egyben egy új, egészségesebb társadalom bölcsője volt.”³²²

A rendszerváltás éveiben folytatott szociológiai vizsgálatokban megkérdezettek a szocialista korszak négy évtizedét egyértelműen hanyatló szakaszként értékelték, ugyanakkor a jövőre vonatkozóan optimista várakozásokat fogalmaztak meg. A többség abban reménykedett, hogy Magyarország rövid idő alatt visszakerülhet arra a piacgazdasággal jellemezhető, ha korlátozottan is, de alapvetően polgárosodó társadalmi fejlődési pályára, amelyen 1944/1945-ig haladt.³²³

Az 1980-as években érzékelhető volt, hogy az értékrend az anyagi értékek felé tolódik el. Jól mutatja ezt egy összehasonlító értékvizsgálat. Eszerint a megkérdezettek 1981-ben és 1992-ben is az anyagi jólétet állították a lista élére. 1981-ben második helyre a munkához való jog, a harmadikra a dolgozók érdekeinek a védelme, a negyedikre pedig a pénz értékállósága került. 1992-ben ez utóbbi került a második, a munkához való jog a harmadik, a magas színvonalú egészségügyi ellátás pedig a negyedik helyre. A lista egy évtized alatt keveset változott, ahol igen, ott a változás a materiális értékek korábbinál is erősebb preferálásában figyelhető meg. Ez érthető, hiszen a családok nagy részének az anyagi helyzete átrendeződött 1981 és 1992 között, jelentősen nőtt azoknak a családoknak a száma, amelyek állandósult anyagi gondokkal küszködtek, egyes felmérések szerint 1992-ben minden második magyar család került ilyen helyzetbe.³²⁴

³²² Füstös-Szakolczai 1994, 57.

³²³ Csepeli-Závecz 1991.

³²⁴ Vásárhelyi 1992.

Az értékrendben az 1980-as évek folyamán végbement elmozdulásokat a KSH által 1983-ban és 1988-ban végrehajtott presztízsvizsgálatok is mutatják. 1983-ban egy-egy foglalkozás presztízisének megítélésében a négy legfontosabb tényező – sorrendben – a hatalom, a tudás, a társadalmi hasznosság és a kereseti lehetőség volt, 1988-ban már a tudás volt a legfontosabb tényező, második helyre került a hatalom, a harmadik helyre lépett előre az elérhető jövedelem, és a negyedik helyre esett vissza a társadalmi hasznosság. Ugyancsak fontos változás a foglalkozások megítélésében, hogy folyamatosan csökkent a presztízse az alkalmazotti munkának, és ezzel párhuzamosan nőtt az önálló tevékenységé.³²⁵ Ezek az átrendeződések nem feltétlenül a tudati szféra szokatlanul gyors módosulására utalnak, hanem sokkal inkább a korábbi rejtett vélemények felszínre kerüléséről lehet szó. Erre utal többek között az is, ahogyan a két időpont között nőtt a papok presztízse, és romlott a kommunista párttitkároké. Hasonló jellegű presztízsvizsgálatra csak a 2010-es években került sor ismét. Az akkori eredmények már a megváltozott társadalmi helyzetet és a közgondolkodás részleges átalakulását is mutatják.³²⁶ 2016-ban Magyarországon a legmagasabb presztízsként értékelt foglalkozás a kórházigazgató volt, ezt követte az egyetemi rektor. A harmadik és a negyedik helyen a sebész, illetve a gyermekorvos állt. A legalacsonyabb presztízsként értékelt foglalkozás az utcai prostituált volt, ennél egy kicsit magasabb presztízst az utcaseprő, a sztriptíztáncosnő és a pornósztár.

Az a foglalkozás, amellyel az emberek szerint a legtöbb pénzt lehet keresni, a bankelnök. Ezt követi az EU-parlamenti képviselő, az országgyűlési képviselő és az államtitkár. A szubjektív megítélés szerint legkevesebb jövedelmező foglalkozások sorban az utcaseprő, a szórólaposztó, a takarító és a konyhai kisegítő. Az emberek megítélése szerint 2016-ban a négy, társadalmilag leginkább hasznos foglalkozás sorrendben a sebész, a körzeti orvos, a gyermekorvos és a mentős volt. A társadalmilag legkevesebb hasznosnak ítélt foglalkozások – kezdve a legkevesebb hasznossal – a drogkereskedő, az utcai prostituált, a sztriptíztáncos és a pornósztár. A társadalmilag legtöbb hatalommal felruházott foglalkozásoknak az EU-parlamenti képviselőt, a politikust, az országgyűlési képviselőt és az államtitkárt gondolták az emberek 2016-ban, a legkevesebb hatalommal

³²⁵ Kisdi-Kulcsár 1991.

³²⁶ Mikrocenzus 2016a; Huszár-Sík-Nagy 2023.

bíróknak pedig az utcaseprőt; a szórólaposztót; az utcai prostituáltat és a segéd munkást. A legdivatosabb foglalkozásoknak a plasztikai sebészt, a tévés műsorvezetőt, az ügyvédet és a marketingmenedzsért tekintették, a legkevésbé divatosnak pedig az utcaseprőt, a személyszállítót, a segéd munkást és az utcai prostituáltat. A tudás, a hatalom, a piacképesség és a társadalmi hasznosság szempontjából rendeződött át az egyes társadalmi és foglalkozási csoportok megítélése a 2010-es évek közepén.

Az 1980-as évek³²⁷ felerősödtek a magyar társadalmon belül az emberi kapcsolatokban megmutatkozó zavarok. Jelentősen gyengült a tolerancia; a szolidaritás, a másik ember tisztelete, a másság elfogadása. Egy 1982-1983. folyamán végzett értékszociológiai kutatás szerint a megkérdezettek kevesebb, mint egyharmada sorolta a toleranciát a legfontosabb öt érték közé.³²⁸ Ennek megfelelően az intolerancia szintje magas, így például a megkérdezettek több mint kétharmada volt elutasító a más világnézetet valló embertársaival szemben. Ennek lehetséges okai között megemlíthető, hogy a relatíve alacsony életszínvonal, a lemaradás érzete az embereket bizalmatlanná, türelmetlenné, egymással szemben ellenségesse teheti, ám ezt a feltételezést a felmérés nem igazolta. Valószínűbb, hogy az intolerancia a civil társadalom hiányának; a felemás társadalmi modernizálódásnak a következménye. A valóságban olyan „negatív modernizálódásról” van szó, melynek során egyes anyagelvű modernizációs elemek kiemelt jelentőségűvé váltak. Azt is meg kell említeni, hogy az államszocialista rendszer működése is hozzájárult az intolerancia magas szintjének kialakulásához és fennmaradásához azzal, ahogyan az önszerveződő társadalmi együttműködés helyett a hatalommal való kollaborációt vagy az ettől való távolmaradást preferálta. A vizsgálat szerint a tolerancia szintje az 1980-as években két társadalmi csoport esetében volt különösen alacsony: az elit fiatal kommunistapárttag-csoportjai esetében és a budapesti munkások csoportjában.

A családi értékek és normák; a nemi szerepek is megváltoztak. A korszak során a család általában pozitív értéként jelent meg, s a vonatkozó törvények is rendszerint a családok védelméből indultak ki. A társadalom

³²⁷ A korszak értékrendszerének és társadalmi mentalitásának vizsgálatához megke-
rülhetetlenek Hankiss Elemér munkái: Hankiss 1979; Hankiss 1983; Hankiss 2002.

³²⁸ Heltai-Szakolczai 1989.

többsége a család intézményét nem utasította el, ám az 1980-1990-es években folyamatosan és jelentősen csökkent azok száma, akik a házasságot valóban egy életre szóló köteléknek tekintették. Növekedett az élettársi kapcsolatok társadalmi elfogadottsága, és széles körben elfogadottá lett a válás intézménye. A családi és nemi szerepek átértékelődéséhez hozzájárult a nők munkába állása és önálló jövedelemhez jutása, a születésszabályozás általánossá válása, a gyermekneveléssel kapcsolatos intézményhálózat kiépülése. A hagyományosnak tekintett női szereppel való szembefordulás teret nyert a fiatalabb női generációkban, számos, korábban kimondottan férfiasnak tekintett foglalkozás vált a nők számára is betölthetővé. A nemek közötti emancipálódás folytatódott az 1990-es és 2000-es években. A fiatal női generációk tagjai számára általában egyre fontosabbá vált az önállóság, a családon és a párkapcsolaton belüli alárendelt szerep elutasítása, az önrendelkezés. S az sem hagyható figyelmen kívül, hogy – jelentős részben a modern tömegkommunikációnak köszönhetően – megváltozott a társadalmi nemek egymáshoz való viszonya, a szexualitás tabujellege teljesen megszűnt, az ehhez kapcsolódó szokások átalakultak.

A városi és a falusi háztartásokban ezek a részben természetes, részben az államszocializmus társadalmi változásai által kikényszerített emancipációs törekvések nem egy időben jelentkeztek és eltérően érvényesültek. A falvakban a hagyományos normák lassabban veszítették el érvényességüket, ami lehetővé tette egyes viselkedési szokások továbbélését.³²⁹ A család fogalmának részleges átértékelődése sem jelentette például a gyermekvállalás elutasítását, ám a gyermekekhez való viszony is sok tekintetben megváltozott. A 21. század elejére a gyermekvállalást már egyértelműen megelőzte a karriercélok elérése, az önmegvalósítás, a stabil életkörülmények megteremtésének a szándéka. Ezzel együtt a magyar közvélemény továbbra is megőrizte a gyermek- és családcentrikus jellegét, még akkor is, ha az jelentős módosulásokon ment is keresztül.

Az értékrend változását a szocializációs folyamatok is befolyásolták. A rendszerváltás következtében fokozatosan megszűnt az az évtizedekig fennálló kettősség, aminek jegyében a társadalmi intézmények (iskola, tömegkommunikáció, formális társadalmi környezet) és a magánszfé-

ra (család, rokonság, barátok, lokalitások) egymás mellett vagy gyakran egymás ellenére is különböző értékrendeket közvetítettek. A hivatalos intézmények a rendszerváltás előtt felértékelték az egyenlőséget mint alapértéket; a szocializációs mechanizmusok, noha az egyenlőség eszméjét nem utasították el teljes egészében, fokozatosan előtérbe állították az egyéni teljesítményhez, az érvényesüléshez, a fogyasztáshoz, az anyagi jóléthez kapcsolódó értékeket, ami nyilvánvalóan az egyenlőség ellenében hatott.

Szintén jelentős mértékben átalakította a szocializációt az egyházak, a vallás és a vallásosság jelentős térvesztése, az elvilágiasodás, aminek a hatásai a 20. század végén kétségkívül érzékelhetők voltak. A folyamat történeti hátterét vizsgálva utalni kell arra, hogy a vallás mint hagyomány társadalomszervező és közgondolkodás-formáló szerepének a visszaeséséhez jelentős mértékben hozzájárult a kommunista rendszer ateizmusa³³⁰ is a természetes mértékű elvilágiasodás mellett. Bár a vallás- és lelkiismereti szabadság 1990 után helyreállt, ezt a szerepet össztársadalmi szinten csak erősen korlátozott mértékben szerezték vissza az egyházak és vallások.³³¹ A magyar egyházak többsége a 2010-es években erősen kiszolgáltatottá vált az illiberális politikának, ami általában rontotta társadalmi megítélésüket. A kormányzat legitimációs eszközként használja az egyházakat, a vallást, a vallásos érzületet, ami erős ellenérzéseket is kelt. Mindez befolyásolta erkölcsi értékek és viselkedési normák kialakítását, szabályozását, átöröklését is. A vallási kötődések tovább gyengültek a 21. század első évtizedeinek magyar társadalmában, annak ellenére, hogy jelentősen növekedett az egyházi kezelésbe adott alap- és középfokú iskolák száma. Az 1980-as évek végén a magyar társadalom tagjainak döntő többsége azt érezte, hogy csak részben tudja elérni azt, amit szeretne, életének alakulása nem elsősorban a személyes akaratától, hanem a hatalom – nehezen kifürkészhető – szándékaitól függ. Erős volt a kiszolgáltatott-

³³⁰ Az 1948/1949-es kommunista hatalomátvétel során államosították az iskolákat, feloszlatták a szerzetesrendeket, az egyes felekezetek szociális és egészségügyi intézményeit szintén állami tulajdonba vették, bebörtönözték az egyházi vezetők egy részét, a titkosrendőrség ügynökhálózatot épített ki a papok és a hívők között is. A vallásgyakorlást minden lehetséges eszközzel igyekeztek meggátolni.

³³¹ A Magyarországon működő egyházak a posztkommunista átmenetben és azt követően visszakapták azoknak az ingatlanoknak és vagyonelemeknek a nagy részét, amelyeket a kommunista hatalomátvétel során veszítettek el.

ság-érzése is. A társadalmi és a gazdasági viszonyok, a teljesítménnyel szemben a pozíciók által dominált személyi függőségek rendszerének továbbélését segítették elő, tartósítva a kontraszelekció, a protekcionizmus és a korrupció mechanizmusait, amelyek végső soron a társadalmi dezintegrálódást erősítették.

Ebben a bizonytalanságokkal terhes helyzetben az állammal szembeni – gazdasági – kötelezettségek teljesítése; az „öntudatos, jó adófizető polgár” mentalitása nem volt vonzó, s ez tartósan tovább él(t) az 1990 után kialakuló piacgazdasági viszonyok közepette is. A társadalmi beállítódások alig-alig mutatták/mutatják a változás jeleit. A magyar társadalom az adó- és jövedelemeltitkolás, a törvények közötti jogszabályhézagok kihasználása terén fölöttebb kreatívnek bizonyult az 1989–1990 óta eltelt évtizedekben. Ebben a vonatkozásban is igen erősnek tűnik a kontinuitás a közgondolkodásban és a társadalmi mentalitásban.

Az ezredforduló időszakában még politikai és társadalmi szinten egyaránt voltak szándékok az autonóm polgári gondolkodásmód és társadalmi magatartás formáinak a kialakítására és megerősítésére, ám ezek csak részlegesen, inkább egyéni és kisközösségi szinteken valósultak meg. Másfelől az évtizedes szocializáció, az autonómiahiányos gondolkodásmód és szokásrend erősebbnek bizonyult. 2010 után pedig egy egyre erősödő, hierarchikus gondolkodás és társadalmi viselkedéskultúra alakult ki. Ebben a tekintélyelvűség, az alá- és fölérendeltség, a magasabb hatalmi pozícióban, jobb társadalmi helyzetben levőknek való kiszolgáltatottság vált meghatározóvá. Az illiberális³³² politika által átformált társadalmi viszonyrendszereknek lényeges eleme a különböző szintű társadalmi autonómiák leépítése; az erős alárendeltség-érzésének kialakítása és fenntartása a mindennapi élet minden szintjén. Mindez többek között azért is vált tartósan működőképpé, mert a jelenkori magyar társadalom egyes csoportjaiban a történelmi tradíciók okán is erős a hajlam a tekintélyelvűség elfogadására, úgy, hogy ez a tekintély nem a valós teljesítmény elismerésén, hanem a hatalmi pozíció birtoklásán alapul. Mindez a mindennapokban az alattvalói és a nem öntudatos polgárként való gondolkodás és viselkedés formáinak az elterjedtségében érhető tetten.

Az értékek és a társadalmi magatartás néhány jellemzője a késő államszocializmustól az illiberalizmusig

³³² Tóth I. Gy. 2017. *Magyarországi társadalmi és politikai változások 1989–2017*. Budapest: L'Harmattan.

Az értékek és a társadalmi magatartás néhány jellemzője a késő államszocializmustól

az illiberalizmusig

A rendszerváltás folyamatának a társadalmi hatásai közül az értékrend és a társadalmi magatartást számos dolog befolyásolta. Így többek között a korábbi korszak történelmi tabuinak szorítása alól történő társadalomlélektani felszabadulás, az átmenet kezdetén megfogalmazott nagy várankozások és a remények szertefoszlása, a törvények és normák tiszteletének folytatódó leépülése, a társadalmi integrációs mechanizmusok radikális megváltozása, a munka szerepének átalakulása és részleges leértékelődése, az egyének és csoportok tömeges társadalmi helyzetváltoztatása. Mindez azt is mutatja, hogy egymás mellett volt és van jelen a rendszerváltáson átívelő társadalmi kultúra és a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodó értékrend a magyar társadalomban.

Az 1980–1990-es évek fordulóján az átmenet gazdasági és társadalmi konfliktusait – a változások jelentőségéhez, mértékéhez és az előzetes várankozásokhoz képest – viszonylag magas szintű társadalmi tolerancia kísérte. A meglévő és időről időre kiéleződő társadalmi és gazdasági feszültségek nem vezettek radikális társadalmi-hatalmi konfrontációkhoz, viszont fokozatosan és viszonylag tartósan felértékeltek a közvélekedésben a késő szocializmust, mint ami a „biztos megélhetés” időszakát jelentette.

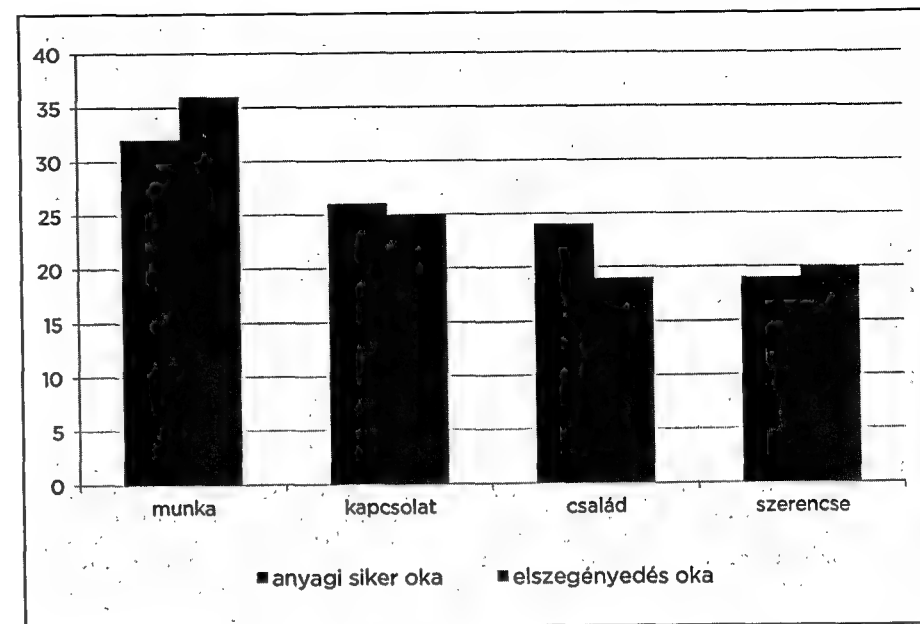
Az 1990-es években és bizonyos értelemben még a 21. század elején is a társadalmi egyenlőtlenségek elfogadása jelentette/jelenti a közgondolkodásban az egyik problémát. A Kádár-korszakban meglévő és folyamatosan növekvő egyenlőtlenségek valóságát részben elfedte az egyenlőség erőteljes propagandája, másfelől pedig időben elhúzódó folyamat volt a gazdasági-társadalmi feltételrendszerek megváltozásának a tudomásulvétele is. Mindezek következtében csak lassan és részlegesen vált elfogadottá, hogy a piaci koordináció által szabályozott társadalmi viszonyok újfajta, a korábbiaknál is jóval nagyobb egyenlőtlenségeket generálnak. Miközben az érvényesülés, a sikeresség és a gazdagság/gazdaggá válás, „a jó élet” jelentős társadalmi csoportok életcéljává vált, a valóban sikeres embereket egyfajta sajátos irigység övezte/övezi. Ennek

következtében a sikerhez és az anyagi gyarapodáshoz szorosan hozzáta- pad(t) a tisztességtelenség érzete is. Az 1990-es években a privatizációs ügyletek, az ún. olajszőkítés³³³ váltak közismert esetekké, amelyek erősít- tették ezeket a közvélekedéseket. A 2000-es években a kapcsolati tőkék mértéktelen kihasználása, 2010 után a kialakuló illiberalizmusban pedig az oligarchikus politikai-gazdasági klientúrarendszer kiépítése keltett ilyen (ellen)érzést. Az adott körülmények között, a magyar társadalom különböző csoportjainak a tagjai úgy ítélték meg, hogy az érvényesü- léshez vagy gyakran a létfenntartáshoz is elengedhetetlen a szabályok megkerülése, a törvények átlépése, a társadalmi normák megsértése. A gazdasági és a társadalmi életben a korábbi évtizedek során felszá- molt polgári magatartásformák újrateremtése és megerősödése hosszú időt igénylő, társadalmi edukációs folyamat. Olyan komplex mentalitás- beli változás, ami egyéni, közösségi és társadalmi szinten is komoly erő- feszítést igényel. A normaszegésekre való magas fokú hajlandóság alap- vetően ellentétes volt ezzel.

Azt a tényt, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben nem sike- rült megteremteni az újonnan létrejövő egyenlőtlenségi rendszer legiti- mitását, nemcsak az bizonyítja, hogy az emberek „túl nagynak” tartják az egyenlőtlenségeket. Sokkal inkább bizonyítja mindezt az, hogy Ma- gyarországon az 1990-es évek folyamán és azóta is nagyon sokan vall- ják, hogy Magyarországon az érvényesüléshez szükség van a normák és a szabályok áthágására, az informális kapcsolatrendszerek meglétére és működtetésére. A kérdést vizsgáló 2009-es felmérés adatainak elemzé- se³³⁴ szerint a magyarok négyötöde szerint ebben az országban becsüle- tesen nem lehet meggazdagodni, háromnegyedük szerint pedig aki vinni akarja valamire, annak egyes szabályokat át kell hágnia.

³³³ 1989/1990 és az ezredforduló között a korábban állami tulajdonban levő magyar vállalatok versenytárgyalások, nyilvános tenderek, tőzsdei részvénykibocsátás révén magyar és külföldi magántulajdonba kerültek. Az eljárások lebonyolítása során számos visszaélés is történt, ami a közvéleményben gyakran megkérdője- lezte ezen eljárások tisztességes voltát. Az „olajszőkítés” néven elhíresült csalás- sorozat résztvevői nagy mennyiségben alakították át a kedvezőbb vám- és for- galmiadó-kategóriába tartozó fűtőolajat gázolajjá, és az így keletkezett vám- és adókülönbséget elsikkasztották. Az 1992–1996 közötti bűncselekmény-sorozat ügyében lényegében eredménytelenek maradtak a bünyügyi eljárások.

³³⁴ Tóth I. Gy. 2009.

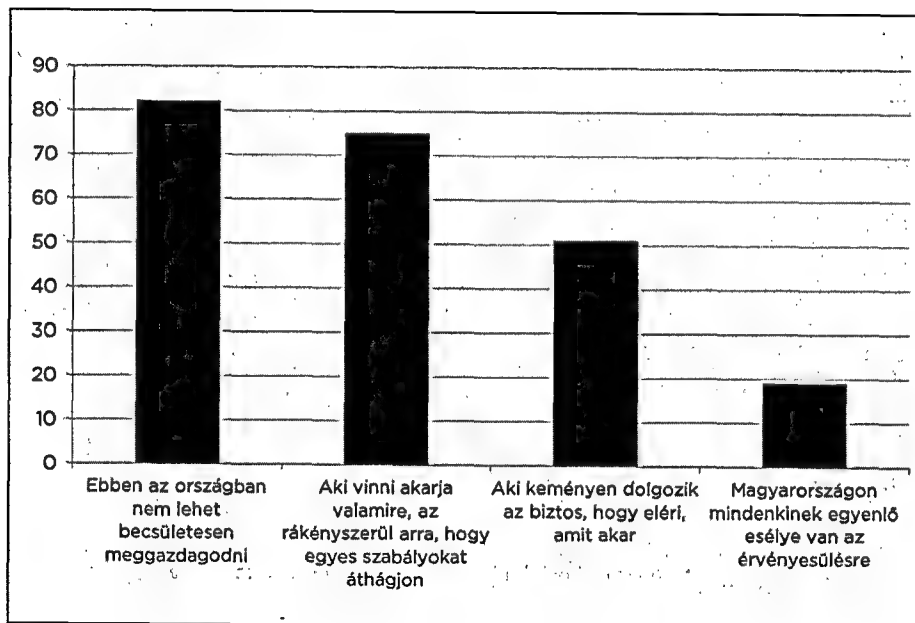

14. ábra. Az anyagi siker, illetve a szegénység legfőbb oka (százalék)

Forrás: TÁRKI 2009.

Csak minden második magyar szerint érhető el kemény munkával az, amit akar, és csak minden ötödik ember véli úgy, hogy Magyarországon mindenkinek egyenlő esélye van az érvényesülésre. Ha az egzisztenciális siker és kudarc lehetséges okait vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a lakos- ságnak csak kis része köti a sikert és a kudarcot a munkához (nagyjából egyharmad látja úgy, hogy a sikeresek az egyéni törekvésüknek, ambí- cióiknak, kemény munkájuknak köszönhetik a sikerüket), és csak néhány százalékkal többen indokolják a sikertelenséget a munka és az ambíciók hiányával. Ennél alig voltak kevesebben azok, akik a kapcsolatokat vagy a jó/rossz családi háttérrel említik meg a siker/kudarc okaként, de a sze- rencsének is viszonylag sokan tulajdonítják a sikeres/sikertelen sorsokat.

Ha ennek a polgári eszményektől meglehetősen messze álló érték- világnak a kialakító és fenntartó tényezőit keressük, akkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy az ország történelmi megosztottsága és megosztása, az organikusan kiépült demokratikus intézményrendszer hiánya, felemássága mind közrejátszott abban, hogy a politikai közös-

15. ábra. Az érvényesüléssel kapcsolatos vélekedések 2009-ben

Forrás: TÁRKI 2009.

ség belső intézményi azonosulása gyenge lett. A bizalmatlanság azonban nem engedte még azoknak az intézményeknek a „birtokbavételét” sem, amelyek pedig segíthettek volna a társadalmi kohézió és szolidaritás megteremtésében.

A történelmi minták minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy az államszocialista rendszer kisebb-nagyobb korrekciókkal, de az 1956-os forradalom leverését követően viszonylag stabilan és konfliktusmentesen létezhetett évtizedeken keresztül. Ugyanakkor számos dolog a rendszerváltást követően romlott el: az elit sok rossz alkut kötött, számos esetben téves paradigmák vezérelték a működését (amiben persze szerepet játszhattak a történelmi beidegződések is).

A mai Magyarországon a lakosságnak az állammal, a közélettel és a reformokkal kapcsolatos attitűdjei a rendszerváltás óta akár jelentősen és pozitív értelemben is változhattak volna, ám az időközben megkötött rossz kompromisszumok miatt bizonyos tekintetben még romlott is a helyzet. Hiba volt a rendszerváltás során az inaktivitás ösztönzése,

ami hosszú távon súlyos örökséget, társadalmi és gazdasági terhet jelent. A szabad piacgazdaság kiépülése és a demokratikus játékszabályok bevezetése így egy olyan hatalmi szerkezethez vezetett, amelyben az újraelosztásban érdekelt csoportok szavazataiért újabb és újabb adóki-
vetések, eladósodás és az újraelosztás szintjének növelése révén igye-
kezett a politikai elit megküzdeni. A tartós állami újraelosztás károkat
okoz az egyéni, állampolgári szolidaritásban. Magyarországon mindig is
hiány volt az effajta társadalmi tőkében. Az intézményi peremfeltéte-
lek és a kialakult túlélési technikák létrehoztak egy függőségi kultúrát,
amely létrejöttével adottság lesz, saját jogon képez gátat mindenféle
intézményi változás elé. Ma Magyarországon az aktívak egy jó része és a
versenyszféra vállalatainak egy része is erősen függ az államtól. Attól az
államtól, amelyet a 2000-es és a 2010-es években nagy tempóban gyűrt
maga alá a pártpolitika, tovább rombolva a közigazgatásba, a közszol-
gálatba, a közügyekbe, illetve a közintézményekbe vetett, történelmileg
amúgy sem erős bizalmat.³³⁵

Mindennek következtében továbbra is alapvetően elutasító maradt a
viszony a politikához, a hatalomhoz és a polgárt (nem) szolgáló államhoz.
A 21. század első évtizedeiben egyre erősebbé vált az a társadalmi érzü-
let, hogy a hatalmon levők gyakorlatilag bármit megtehetnek, az egyes
ember kiszolgáltatott a hatalmi szándékoknak. A civil kurázszi hiánya és
a nemcsak megmaradó, hanem erősödő atomizáltság miatt továbbra is
igen nagyfokú az érdektelenség a közügyekkel szemben. A gyenge szo-
lidaritással jellemezhető magyar társadalmi viszonyok között túlságosan
erős az egyes ember magárautaltságának érzése, ezzel párhuzamosan
általános érvényű a bizalmatlanság a másikkal szemben. Miután az egyé-
ni, kisközösségi kollektív autonómiák alig élhetők meg, sokan másfelé ke-
resik a megoldást, többek között így válhatott például a fogyasztás vagy
éppen az irracionális fogyasztás egyfajta pótlékká például a sikeresség
terén. Ennek a sajátos, atomizált, kiszolgáltatott társadalmi magatartás-
nak az ismeretében épült fel és működik 2010 után az a politikai gyakor-
lat, aminek alapeleme ennek a megosztottságnak, az egyéni és csoportos
társadalmi elszigeteltségnek, a kiszolgáltatottságnak a fenntartása.

A 2010-es és 2020-as évek társadalmi magatartását az is befolyá-
solja, hogy sokak szerint csak saját erőből, támogató kapcsolatrendszer

³³⁵ Uo.

vagy közvetlen politikai-hatalmi támogatás hiányában nehezen lehet érvényesülni, sikeresnek lenni. De az informális, gazdasági előnyökre váltható társadalmi kapcsolatok nem csak a magasabb hatalmi szinteken szerveződtek függőségi hálózatokba és működnek tartósan, hanem gyakorlatilag mindenhol. S ez az utóbbi fél-egy évtizedben összekapcsolódott a kimondott-kimondatlan politikai lojalitási elvárásokkal is. Vagyis, ha valaki lojális a hatalmon levőkkel, kiszolgálja őket a központi elvárások szerint, akkor könnyen sikeres üzletember, kulturális vezető, művész lehet, függetlenül attól, van-e tehetsége, szorgalma, tudása, tapasztalata és tényleges teljesítménye.

A posztkommunista átmenetben és az azt követő évtizedekben a „felső tízezerbe”, a vagyoni és jövedelmi elitbe újonnan és igen gyorsan bekerülők körében sajátos kettős magatartásforma alakult ki. Ennek az egyik fajtája volt a kérkedő, magamutogató, közösségi és egyéni kontrollt nem ismerő, széles körű társadalmi visszatetszést keltő ún. „újjgazdag” magatartásforma és értékrend. „Mindegy, mi mibe kerül, az a lényeg, hogy a gazdagságom mások számára látható legyen.” A Max Weber-i protestáns etika szelleme csak korlátozottan és elvétve bukkant fel különösen az 1990-es évtizedben. Az új elit másik csoportjának normáira, viselkedésére pedig inkább a visszahúzódás, a rejtőzködés jellemző. Ahhoz, hogy valaki befogadottá váljon ezekben a társadalmi csoportokban, képesnek kell lennie a jövedelmi-vagyoni viszonyait tükröző életkörülmények kialakítására és fenntartására. A magatartásukat és társadalmi kapcsolataikat meghatározó normákról, értékrendekről a zártság miatt viszonylag keveset lehet tudni. Akik pedig ebből a rétegből a nyilvánosság előtt gyakrabban szerepeltek, gyakran olyan „ügyek” kapcsán váltak ismertté, ami nem közvetített pozitív értékeket. A ritka kivételtől eltekintve, úgy tűnik, hogy az ország – gazdasági, politikai – elitje továbbra sem igazán tölti be az elvárható normaképző és -formáló szerepkört. Sőt többnyire maga is normaszegő, és a saját elitszerepével sincs teljesen tisztában. Ennek a hivatkozó, törvényen felül álló magatartásformának a jegyében élnek a 2010 után a hatalomhoz fűződő kapcsolataik révén felemelkedett, oligarchikus kormányzati politikusok és a hozzájuk kötődő gazdasági szereplők, vállalkozók. Ezzel ellentétben kevésbé feltűnő, de érzékelhető módon – elsősorban a közép- és felső rétegek egyes csoportjaiban – jelen van a tisztességes polgári normák és szokások – ismételt – kialakításának igénye is.

A társadalom – főként középső és alsó rétegeinek – egyes csoportjaiban meglehetősen markánsan tovább élnek a Kádár-korszakban kialakult szokások, beidegződések. Ezek közé tartozik az állam, az állami intézmények magas fokú elutasítása, az állami és a közösségi szabályok megkerülésére való hajlandóság, és ezzel párhuzamosan a paternalista, gondoskodó, öntevékenységet és öngondoskodást nem igénylő – szociális – intézményrendszer utáni vágyakozás. Szokolczai Árpád és Füstös László e kérdéssel foglalkozó elemzésében úgy találta, hogy a radikális változások ellenére nagyon sok dolog változatlan maradt, elsősorban a mentalitásban, a magatartásformákban, az intézmények és az egyes emberek közötti viszonyrendszerben. Míg az 1989 utáni években a szocialista rendszerhez kötődő ideológiai értékek nagyrészt elveszítették szerepüket, addig a privát szférához, az anyagi jóléthez, az érvényesüléshez kapcsolódók továbbra is stabilak maradtak vagy erősödtek.³³⁶

A 2009-es European Value System és a TÁRKI 2013-as értékfelvétel-eredményei³³⁷ azt mutatták, hogy Magyarországon rendkívül magasak az államnak a gazdasági és jóléti szerepvállalására vonatkozó elvárások. A redistribúció iránti igény azoknak a körében a legintenzívebb, akiknek a legalacsonyabbak a jövedelmei, hiszen ők nyilván kevésbé képesek a piaci viszonyok közötti jövedelemkiegészítés megszerzésére. A felső középrétegek és a jómódúak kevésbé támogatják az állami újraelosztást igénylő megoldásokat. A vállalkozók, valamint kisebb mértékben az alkalmazottak között lehet olyanokat találni még, akik a redistribúciót nem vagy csak kismértékben tartják helyesnek. A társadalom egészére jellemző, hogy rendkívül erős az állami megoldások iránti elkötelezettség. Az állami újraelosztás iránti igényt azonban távolról sem csak a jövedelmi helyzet határozza meg. Ha ennek a beállítódásnak a lehetséges magyarázatait keressük, akkor többek között a történelmi okokra, a gazdaságpszichológiai tényezőkre, a magyar társadalomfejlődés sajátosságaira kell utalni. Az „állampártiságnak”³³⁸ természetesen vannak kulturális, társadalmi és magatartásbeli okai is. Az egyén és a közösség kapcsolatának zavarai időről időre teret nyitnak az „erős állam” utáni vágyaknak is. „A magyar

³³⁶ Füstös-Szokolczai 1999; Füstös-Tárnok 2013.

³³⁷ Az elemzést lásd Tóth I. Gy. 2009. A felmérés magyar résztvevője a TÁRKI volt, az adatokat lásd Keller 2010, továbbá Értékek 2013.

³³⁸ Tóth I. Gy. 2009.

kultúra államközpontúsága az olyan ortodox kultúrához tartozó országokéhoz áll közel, mint Bulgária és Moldova, tehát ismét meglehetősen távol kerültünk a nyugati világtól.”³³⁹ Ez is fontos jellegzetessége a rendszerváltást követő évtizedek társadalmi változásainak.

A mindennapi életben is érzékelhető, hogy a magyar társadalom valamennyi csoportjára erőteljesen jellemző a bizalomhiány.³⁴⁰ Miközben a 2009-es és a négy évvel későbbi adatok szerint is a közvélemény általában elítéli a normaszegést, általános az a vélekedés is, hogy a többség normaszegő, igyekszik kijátszani a felszínen elvileg meglevő játékszabályokat. Mindez az elmúlt években kiegészült a politikai oldalakhoz kötődéssel is, vagyis baloldali kormányok idején a jobboldaliak, ellenkező esetben pedig baloldaliak mutatnak nagyobb hajlandóságot a normák megszegésére. A bizalmatlanság nemcsak egymással szemben nyilvánul meg, hanem a közintézmények működésével szemben is, amelyekkel kapcsolatban hatékonysági és „tisztasági” problémák is megfogalmazódnak. A 2010-es években folytatódott ez a mintázat azzal az eltéréssel, hogy a korlátlan és ellenőrizhetetlen hatalmi viszonyok között felerősödött a „mindent meg lehet tenni, hiszen mi vagyunk a többség” gondolkodásmód is.

Mindebben szerepe van annak, hogy az elmúlt évtizedek magyarországi elitjei – a kivételektől eltekintve – nem jeleskedtek a pozitív példaadásban, a norma- és törvénytisztelő mintaadásban. Sokkal inkább az volt a jellemző, hogy magatartásukkal, 2010 után pedig a törvények ismétlődő, „kreatív” módosításával az adott helyzethez, egyéni és csoportérdekeikhez igazították ezeket, és sajátos értékeket, normákat közvetítettek. Nyilvánvaló, ha a társadalom vezető posztjain lévők nem tartják be a játékszabályokat, akkor ezzel azt üzenik, hogy másnak sem kell. Természetesen igaz az is, hogy az elit sohasem független a társadalomtól és a társadalmi környezettől. Vagyis igazán nem nagyon mutat(hat) mást, mint az általános társadalmi állapotot.

Az össztársadalmi normaszegéshez kapcsolódóan megkerülhetetlen az a kérdés is, miért fogadják Magyarországon meglehetősen közömbösen azt a 2010-es években már „ipari méretűvé” vált korrupciót, ami a mindennapokban is jól érzékelhetően jelen van? Egyrészt azért, mert a korrupció különböző szintjei és technikái már az államszocialista kor-

szakban is a túlélési és érvényesülési stratégiáknak a részei voltak és mindennapos tapasztalatként rögzültek, másrészt sokan gondolják úgy, hogy nem az ő ügyük. Harmadrészt meglehetősen általános az a közvélekedés, hogy a hatalom megvédi a saját embereit, vagyis nem lehet tenni ellenük semmit.

A kutatások meglehetősen egybehangzóan azt mutatják, hogy a 2000-es évek első évtizedének végén a magyar társadalom értékrendszere, gondolkodásmódja a nyugat-európai országokhoz viszonyítva jóval zártabb volt. A magyar társadalom különböző csoportjai kevésbé tartották fontosnak a civil autonómiát és a politikai szabadságjogokat. Az általános és különösen a mindennapos politikai szerepvállalási hajlandóság alacsony szintű, kevésbé toleráns a társadalmi mentalitás, nehezen fogadják el az emberek a másságot. Ez a meglehetősen zavaros társadalmi azonosságtudat lehet az egyik oka annak, hogy hiányzik a normális társadalmi büszkeség érzete is. A társadalmi tudatban fennmaradt az alattvalói beállítódás, ami akadályozta a demokratikus beidegződések megerősödését, a polgári/civil autonómia, valamint magatartás- és viselkedéskultúra kialakulását.

Megkerülhetetlen a kérdés: van-e saját értékrendszere a 2010-es években kiépített, önmagát illiberálisnak nevező rendszernek? Miután egy végtelenül pragmatikus, elsősorban mindent hatalmi, a hatalom megtartásának a szempontjából mérlegelő berendezkedésről van szó, általános társadalmi értelemben véve stabil pozitív tartalmú értékeket nem nagyon lehet találni a mindennapok politikai gyakorlatában. Mindez elsősorban a társadalmi szolidaritás gyengeségével, az individualizmus erősítésével, a valós gazdasági, társadalmi, szellemi teljesítmény leértékelésével, a valóságos teljesítményelvárások államilag támogatott kijátszásával, megkerülésével, a tudás permanens leértékelésével jellemezhető. Ez közel van ahhoz a társadalmi érülethez, aminek jegyében sokan szeretnének sikeresek lenni és érvényesülni, érdemi erőfeszítések nélkül, megkeresve és megtalálva a kiskapukat.

Az illiberális hatalom szempontjából nyilván erősen szorgalmazott érték a lojalitás, a felsőbbbség kritikátlan támogatása, az alárendeltségek, a függőségek, a társadalmi hierarchizáltság elfogadása, s ezzel párhuzamosan az autonóm, kritikus gondolkodás, a társadalmi magatartás és cselekvés elutasítása, ami együtt jár az állam és a hatalom általános védelmező és gondoskodó szerepének a felértékelésével és minél szélesebb körű

³³⁹ Uo.

³⁴⁰ A kérdéskört részletesen elemzi Hajdú 2012.

elfogadtatásával. Ha a politikai/hatalmi elit a „cél szentesíti az eszközt” erkölcsi relativizmusának elvét követi, az fokozza a társadalmi értékzavart. Ugyancsak a rendszerváltást követő évtizedek magyar sajátossága az intolerancia és az előítéletesség fokozódó erősödése. Az ezredfordulót követő években az általános társadalmi ingerküszöb is rendkívüli módon megemelkedett a kirekesztő, gyűlöletkeltő, uszító kijelentésekkel szemben. A fentiek alapján pedig nem meglepő, hogy a kutatások³⁴¹ szerint a szélsőjobb oldali gondolkodás inherens részét képező tekintélyelvűség, előítéletesség, rendszerellenesség már a társadalmi „közép” világnézetében is markánsan és kitapinthatóan jelen van. Mindebben szerepet játszik az is, hogy teljességgel hiányzik a politikai szereplőknek a társadalmi és politikai minimumok tiszteletben tartásán alapuló közös fellépése; a szélsőségesekkel szembeni pillanatnyi politikai érdekeken felülemelkedni képes politikai konszenzus. Súlyos társadalmi problémát, érték- és mentalitásbeli zavart jelzett a 2008/2009-es években az úgynevezett roma-gyilkosság-sorozatot kísérő viszonylagos társadalmi közömbösség. A hat ember életét követelő, rasszista indíttatású gyilkosság-sorozat nem váltott ki elemi erejű tiltakozást és elutasítást, erősebb volt a háritás, ami szerint mindaz, ami történt, „nem az én ügyem”.³⁴²

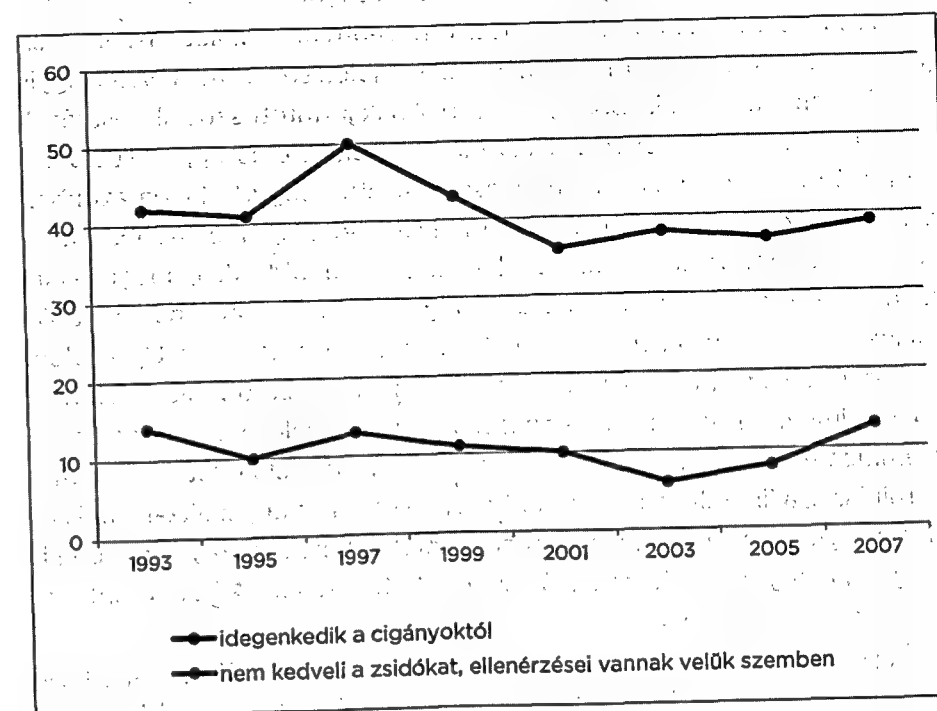
Ráadásul 2010 után, az addig alapvetően jobbközép-konzervatív politikai irányt követő kormánypárt is egyre jobban eltolódott a szélsőjobb felé. Ezzel elmosta a határokat a különböző jobb oldali értékvilágok között, jelentős mértékben radikalizálta és dehumanizálta a közbeszédet és a közgondolkodást, s fokozatosan mainstream gondolkodásmóddá;

³⁴¹ Gimes-Juhász-Kiss-Krekó-Somogyi 2008. – A 2011–2015 között lezajlott Myplace FP7 (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement) kutatás eredményeit lásd: <https://myplacerecherche.wordpress.com/> (utolsó letöltés: 2023. augusztus 8.)

³⁴² A magyar közbeszédben roma-gyilkosságokként ismert esetek egy roma elleni támadássorozat volt, kimondottan cigányellenes, rasszista indítékból követték el 2008 júliusa és 2009 augusztusa között. Ez a jelenkori magyarországi kriminalisztika történetének egyik legsúlyosabb bűncselekmény-sorozata volt. Az elkövetők korábban egy besenyőszögi rablással jutottak fegyverhez, majd összesen öt megye kilenc településén hajtottak végre romák ellen irányuló, löföldözéses és Molotov-koktélos támadást, ezek során összesen hatan haltak meg. A nyomozás fényt derített arra, hogy a bűnelkövetők közül többen kapcsolatban álltak a debreceni skinhead-közösséggel; indítékuk pedig cigányokhoz kötött bűnesetek miatti megtorlás, illetve a lakosság romaellenességének szítása volt. Az elkövetők közül három főt tényleges életfogytiglani, egy főt 13 év letöltendő börtönbüntetésre ítélték.

világlátássá és a hatalom által sugallt értékévé tette a kirekesztést, az intoleranciát, a gyűlölködést.

Az előítéletesség elsősorban nem a társadalmi-gazdasági struktúra jellemzőiből vezethető le, és nem is valamiféle determinisztikus történelmi folyamat eredménye. Nem jelenthető ki, hogy a kisebbségi csoportokkal szembeni intolerancia pusztán a „kispolgárság” vagy a „rendszerváltás anyagi vesztese” körében lenne népszerű, és hogy az előítéletesség fő oka gazdasági tényezőkben keresendő. Az előítéletek többsége eredetét tekintve szimbolikus természetű, tehát közösségteremtő szereppel bír, és szervesen kapcsolódik az azt hordozó közeg világnézeteinek egyéb elemeihez és fontos jelképeihez. A kedvezőtlen irányú gazdasági változásoknak is elsősorban az a szerepük, hogy erősítik az egyes társadalmi csoportok fogadókészségét arra, hogy a kisebbségi csoportokat jelöljék meg a problémák okaiként.

16. ábra. A cigány- és zsidóellenesek aránya a választókorú népességben 1993 és 2007 között (százalék)

Forrás: Gallup Intézet

Magyarországon a legkomolyabb, etnikai alapú problémát egyértelműen a cigányellenesség³⁴³ jelentette és jelenti a 2020-as évek elején is. A cigányokkal szembeni ellenszenv a lakosság többsége számára nyíltan vállalt, élő és könnyen aktivizálható vélekedés. Egyre inkább megfigyelhető a szélsőjobboldali diskurzusokban, hogy a korábban jellemző leegyszerűsítő, de viszonylag ártatlan sztereotípiák (hangos, temperamentumos, muzikális) megváltozott. A magyarországi cigányság egyre inkább agresszív, veszélyes, fenyegető és kriminális kisebbségként jelent és jelenik meg. S ezt időről időre a hatalmat gyakorlók is erősítik. Azt, hogy a romaellenesség a társadalom milyen széles rétegét érinti, jól jellemzi az a 2005-ös adat, mely szerint azzal az erőteljesen rasszista állítással, hogy „a bűnözési hajlam a cigányok vérében van”, a megkérdezettek 62 százaléka teljesen vagy inkább egyetértett. A Medián Közvélemény-kutató Intézet adatai szerint a romák messze a legkedvezőtlenebbül értékelt csoport minden kisebbség között Magyarországon.

A 2000-es évektől felerősödött etnocentrikus érzület mellett a cigányellenesség egyik fő motívumává az ún. „jóléti sovinizmus” vált, vagyis az a félelem, hogy a kisebbségi csoportoknak juttatott szociális ellátások a jóléti rendszer egészét veszélyeztetik.³⁴⁴ Az előítéletesség, az elutasítás, a másság nem vagy csak igen alacsony szintű elfogadottsága azonban nemcsak a cigánysággal, hanem a magyar zsidósággal és az 1989 után növekvő számban ideérkező és letelepedő külföldiekkel, idegenekkel szemben is megnyilvánul, s a 2015-ös migrációs válság óta a hatalmat birtoklók is folyamatosan erősítik. A nyílt antiszemitizmus csak a társadalom kis részét jellemzi, ugyanakkor a médiában és a vezető politikusok nem egyértelmű megfogalmazásaiban is permanensen jelen van a kódolt antiszemitizmus. Ez pedig (mivel a zsidókkal szembeni előítéletekben a modernitással, a liberalizmussal, a kapitalizmussal és az Egyesült Államokkal, illetve a globalizációval szembeni előítéletek öltönek testet) a jövőben is megőrzi magyarázó- és kohéziós erejét a jobboldalon. A kódolt antisze-

mitizmus lényege, hogy nem nevezi meg a zsidóságot konkrétan, hanem különböző, az antiszemiták számára könnyen dekódolható szinonimákat használ (például „szakállasok”, „idegen tőkések”, „magukfajták”, „spekulánsok” stb.). Míg a nyílt antiszemitizmus még a mérsékelt antiszemiták számára is szalonképtelen, addig a kódolt változatát „értők” aránya sokkal magasabb, mint a magukat nyíltan zsidóellenesnek vallóké.

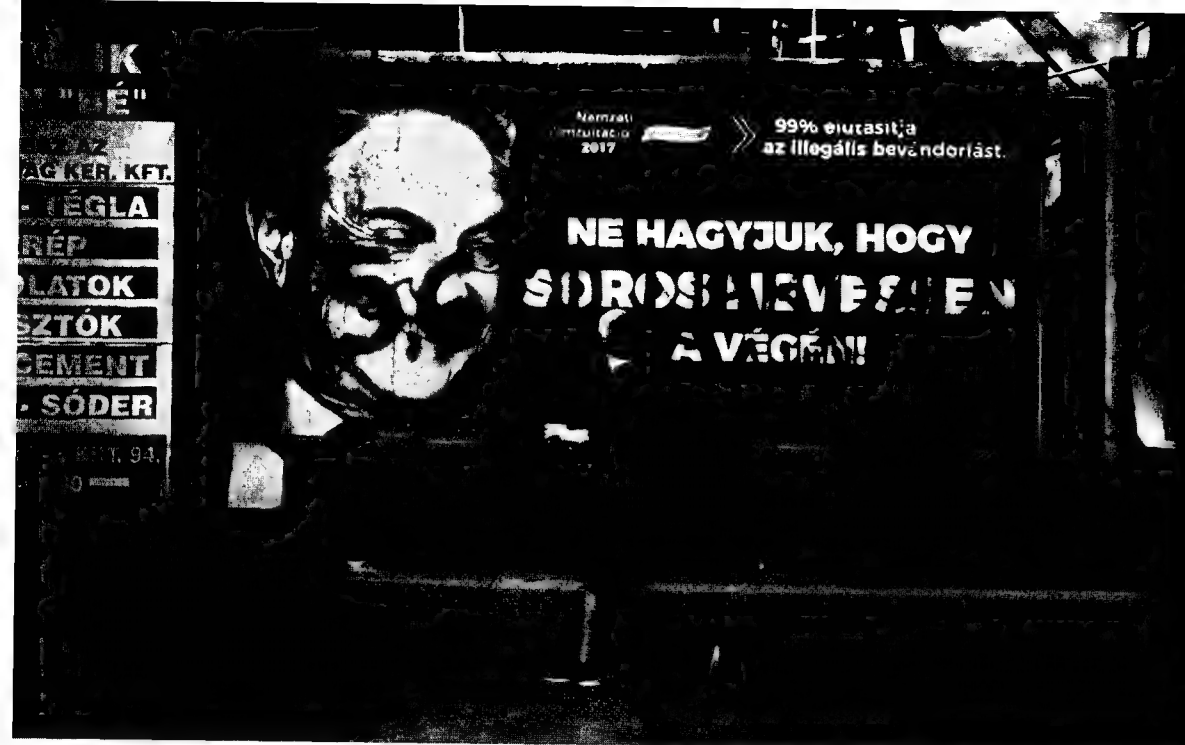
Az antiszemitizmus veszélye éppen az, hogy bár a közvélemény-kutatások szerint csekély elterjedtsége következtében nem jelent közvetlen társadalmi kockázatot, a hosszú múltra visszatekintő kulturális hagyományok és az ezeket életben tartó politikai diskurzusok következtében a közvélemény-kutatások által is érinthető felszín alatt lappangó formában továbbra is stabilan jelen van a zsidóellenesség. A zsidókkal kapcsolatban a társadalmi gondolkodásba vésődött (hosszú múltra visszatekintő, szinte archetipikus) hagyományos sztereotípiák mindig is magában rejtik annak lehetőségét, hogy egyes politikai csoportok a zsidókat „veszélyes” kisebbségnek láttassák. A magyar társadalom szerint (a már említett Medián-vizsgálat alapján) a zsidókat a magyaroktól leginkább az különbözteti meg, hogy zsugoriak, agyafúrtak, fegyelmezettek és kitartóak. Ezen észlelt jellemzők teszik a zsidókat különösen alkalmassá arra, hogy nemzeti tragédiák, gazdasági válságok vagy egyéb kellemetlen, ugyanakkor komplex eseményekre kézenfekvő magyarázatot adva bűnbakká váljanak a többségi társadalom egyes csoportjai számára. S ha egy politikai gyakorlat a bűnbakképzésre épül, mint ahogyan ezt a magyar kormánypárt tette a 2010-es évek második felében, akkor tartósan fenn lehet tartani az erre épített fenyegetettség- és veszélyérzetet a magyar társadalom jelentős létszámú csoportjaiban. Ehhez elegendő volt egy olyan áthallásos tömegpropaganda, aminek célpontja a magyar zsidó származású Soros György volt 2017/2018-ban.

A nemzetközi kutatások alapján, Magyarországon európai és régiós összehasonlításban is kifejezetten magas a bevándorlóellenesség aránya. Az European Social Survey 2006-os adatfelvétele szerint például a magyar lakosság jelentős része úgy gondolta, hogy országuk inkább rosszabb hely lett azzal, hogy más országból származó emberek érkeztek ide és telepedtek le. A migráció- és idegenellenességet gyűlöletkampányok formájában 2015-től politikájának központi elemévé tevő magyar kormány és a hatalmon levő Fidesz-KDNP erősen és tartósan épít erre az érzületre.

³⁴³ A többségi társadalom ellenérzéseit erősítette a 2006-os olaszlisztkai lincselés is, amikor egy vélt közlekedési baleset után a vétlen sofőrt az áldozatnak hitt cigány kisleány hozzátartozói olyan súlyosan bántalmazták, hogy belehalt sérüléseibe. A hét elkövetőt a bíróság jogerősen életfogytiglani, illetve 15 évi fegyházbüntetésre ítélte 2009-ben.

³⁴⁴ Szombati 2018.

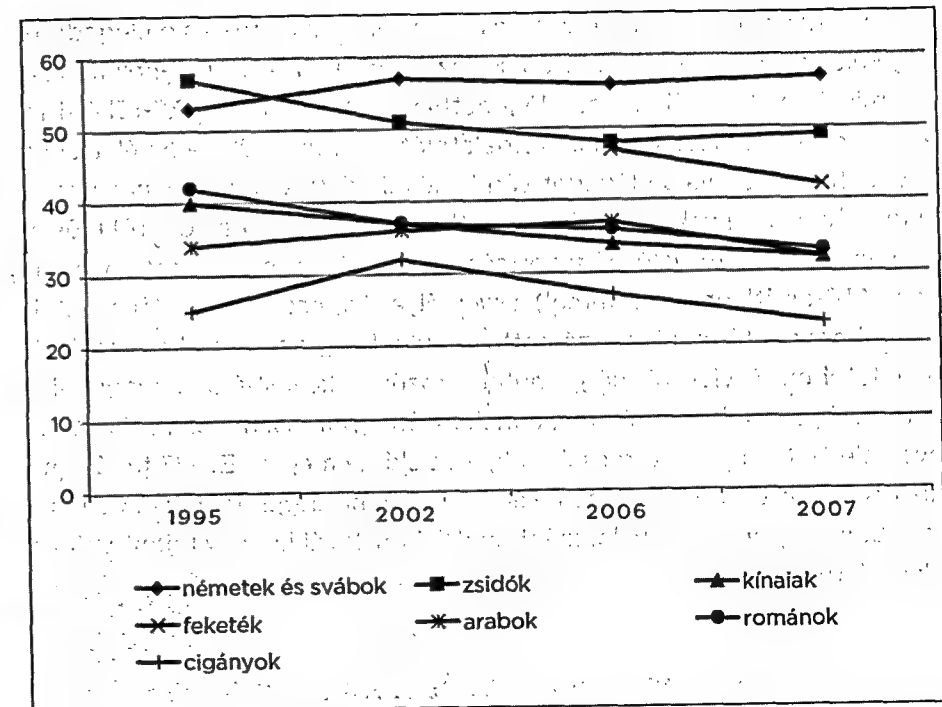

49. kép. Összefirkált kormányzati kommunikációs plakát: „Nem hagyjuk, hogy Soros leveesen a végén!” (Soros György, migráció), 2017. (Fazekas István felvétele)

Magyarország a vizsgált európai országok rangsorában a legerősebben előítéletes közvéleménnyel jellemezhető országok közé tartozik. A bevándorlókkal szembeni erős általános magyar előítéletességben, elutasításban ugyanakkor jelentősebb szerepet játszik az ismeretlentől való félelem és idegengkedés, mint a konkrét népcsoportokkal szembeni tapasztalatokon alapuló ellenszenv. Erre utal az, hogy a magyar lakosság több mint kétharmada egy, a szociológusok által kitalált, fiktív népcsoportot, a „pirézeket” is távol tartaná az országtól, illetve az, hogy a bevándorlói csoportokkal szembeni előítéletek rendszerint jóval alacsonyabbak azok körében, akik ismernek az adott etnikumhoz tartozó egyéneket (ez az általában kimutatható összefüggés a romákra ugyanakkor csak korlátozottan érvényes).

Igen sajátos, hogy az alapvetően befogadó, sok kulturális forrást magába olvasztó és a saját kultúráját abból felépítő, színesítő magyar társadalom ilyen mértékben bezárkózóvá és elutasítóvá vált. Az pedig egyenesen riasztó, hogy az intolerancia általános természetű, az elvárhatónál,

17. ábra. Intolerancia 1995–2007

Forrás: Medián

a lehetségesnél és a szükségesnél kevésbé függ az életkortól, az iskolázottságtól, a szakképzettségtől és a műveltségtől. Lényegében sokakra jellemző, nagymértékben általános gondolkodás- és társadalmi magatartásformává vált.

Ezeket a frusztrációkat kifejező és fenntartó viszonyokat szemléletesen mutatja, hogy az EU-tagállamok lakóival összehasonlítva a magyarok a legkritikusabbak az életviszonyaikkal szemben: nálunk 2004 és 2006 között az életükkel nagyon elégedettek aránya kisebb, míg az egyáltalán nem elégedettek jóval nagyobb volt. 2006 tavaszán az uniós tagállamokban a megkérdezettek 81 százaléka volt többé-kevésbé elégedett életével, Magyarországon ugyanez a mutató 55 százalék volt,³⁴⁵ ami komoly társadalmi feszültségekre utalt. A 2016-os mikrocenzus keretében

³⁴⁵ Harcsa (szerk.) 2007.

készült reprezentatív adatfelvétel és elemzés³⁴⁶ az élettel való elégedettség különböző kérdései kapcsán. Ez azt mutatta, hogy 2013-hoz képest valamivel javult az általános elégedettség, a tízes skálán 6,3-ról 6,4-re emelkedett. Az életszínvonal-vizsgálatok³⁴⁷ szerint 2022-re az élettel és anyagi helyzettel való elégedettség is növekedett az előző évhez viszonyítva. Az élettel való elégedettség átlagértéke a 2020-as 6,5-ről 6,9-re, az anyagi helyzettel való elégedettségé 5,6-ról 5,9-re emelkedett. A leginkább (7,6-os átlagpontszámmal) a személyes kapcsolatokkal elégedettek az emberek, e téren nincs számottevő különbség az egyes korosztályok tekintetében. A vizsgált négy mutató közül legkevésbé az anyagi helyzettel elégedettek az emberek, ennek az átlagpontszáma 5,9. A 2020-as évek elején Magyarország csak Bulgáriát előzte meg az EU-27 tagállama között az élettel való általános elégedettség mutatóját tekintve. Csehországban 7,4 pont, Lengyelországban 7,5 és Szlovákiában 7,1 pont volt az elégedettség értéke.

A történelmi tudat és nemzettudat változásai és sajátosságai

Az 1980-as évek végén, Magyarországon a múlthoz, a történelemhez és a nemzethez való viszony meglehetősen zavarodottságot mutatott, ami jelentős mértékben az államszocializmus sajátos történelem-, emlékezet- és nemzetpolitikájának³⁴⁸ volt köszönhető. A tisztázatlan viszonyok, a tabusított emlékezet, a kibeszéletlen/kibeszélhetetlen feldolgozatlan egyéni és közösségi traumák – különösen a 20. században – szintén nem könnyítették meg a politikai és ideológiai szempontok szerint átirított és átértelmezett múlthoz való viszonyulást, a stabil identitás kialakítását. A rendszerváltás lehetővé tette ugyan az évtizedes történelmi tabuk felszámolását és lehetőséget adott egy új, reális nemzeti önszemlélet, emlékezőskultúra és identitás kialakítására is, ez azonban csak részlegesen történt meg. A minimális egyetértésen alapuló történelmi és emlékezeti

³⁴⁶ Mikrocenzus 2016b.

³⁴⁷ <https://ksh.hu/s/helyzetkep-2021/#/kiadvany/a-haztartasok-eletszinvonala/elegetetseg-korcsoportok-szerint-2022> (utolsó letöltés: 2023. augusztus 10.)

³⁴⁸ Összefoglalóan lásd Valuch 2007. és Kovács É. 2012.

kánonok létrejöttének az esélye elveszett a politikai, emlékezetpolitikai vitákban és a politikai pártok identitásépítő kísérleteiben.

Az 1990-es években a magyar közgondolkodás újrafarmálódásának és – időnként pálfordulásokkal tarkított – részleges újratagolódásának lehettünk tanúi. Az egyes közírók és elemzők a konzervatív, a liberális és a szocialista-szociáldemokrata politikai gondolkodás alapelemeit próbálták megfogalmazni a kialakuló politikai mezőny tagoltságához is igazodva, miközben igen gyakran a rendszerváltással bekövetkező társadalmi változások lehetséges irányait vázoló jövőképek is összeütközésbe kerültek egymással. A szólás- és a sajtószabadság helyreállításával megteremtődtek ugyan a történelmi és nemzettudatban meglévő tabuk – magyar-zsidó együttélés, a trianoni békekötés traumája, az évtizedeken át meghamisított és elhallgatott 1956-os forradalom, a túlélés és a kollaboráció a kommunista rendszerrel és politikai rendőrségével, az intolerancia és az idegenellenesség – feloldásának az alapfeltételei, ám a tisztázó szándékok és a feloldást szolgáló viták hosszabb-rövidebb idő után rendre kudarcba fulladtak.

Heves – politikai és ideológiai természetű – viták bontakoztak ki 1956 értelmezése és öröksége körül, ami nem segítette, hanem inkább gátolta azt, hogy a forradalom a nemzeti emlékezet szerves részévé váljon. A történelmi múlt értelmezése és értékelése – különösen a 20. századra vonatkozóan – szakmai és társadalmi viták helyett rendre a politikai erők legitímációs törekvéseinek terepe lett. A múlt és az emlékezet birtoklása időről időre a különböző politikai erők küzdelmének fontos kérdésévé vált, s ez a helyzet nem kedvez(ett) az 1989 előtti korszakok higgadt és tárgyilagos történészi feldolgozásának, egyfajta minimális történelmi kánon kialakulásának. A többnyire sajátos múltértelmezések és az elektronikus tömegkommunikáció feletti kizárólagos befolyás megszerzésének a szándéka a különböző közvélemény-formáló értelmiségi csoportok közötti megosztottságot jelentősen erősítette, ami az értelmes vitákat ellehetetlenítette.

Szintén problémát jelent, hogy sem a bal-, sem pedig a jobboldalon nem lehet(ett) felfedezni a napi pragmatizmuson – a hatalom megszerzésének és megtartásának szempontjain – túlmutató, stabil alapeszmékre támaszkodó, korszerű, a polgári demokratikus berendezkedés alapelveit következetesen tiszteletben tartó eszmerendszert, politikai gyakorlatot és jövőképet. Ennek hiányában pedig a normális társadalmi integráció helyett csak a politikai-ideológiai szekértáborok összetartásának és mű-

ködtetésének a mindent felülíró pragmatizmusa érvényesül; aminék a történelmi és a nemzettudat formálása is áldozatul esik.

Milyen problémái vannak a történelmi-nemzeti tudatnak? Az első és a legfontosabb, hogy súlyos kibeszéletlenségek voltak és maradtak jelen. Meglehetősen zavaros a viszony a legújabb kori magyar történelemhez, annak meghatározó eseményeihez. Példaként említhető: Magyarország második világháborús részvétele, a holokauszt és a többségi társadalom passzivitása, ami hozzájárult magyar állampolgárok százezreinek legyilkolásához, az 1956-os forradalom, ami többek között a szabadság megtapasztalásának élményét és elvesztésének traumáját hozta magával, aztán a kényszerű elfojtás és a Kádár-korszak kollaborációja, végül, de nem utolsósorban az 1989–1990-es rendszerváltáshoz fűződő meglehetősen ambivalens viszony említhető. Ennek az egyik szimptomatikus tünete az ún. „ügynök-kérdés” (a kommunista politikai rendőrség által beszervezett informátorok kapcsán felmerülő kérdések) – három évtizedes – tisztázatlansága.

A nemzethez, nemzeti érzéshez³⁴⁹ való viszonyulásban is zavarok és tisztázatlanságok érzékelhetők. Az 1989 előtti időszakban a nemzeti érzés normális megélését erősen korlátozta a korszak internacionalizmusa. Megpróbálkoztak ugyan valamiféle hibrid kialakításával, amit szocialista nemzettudatnak, szocialista hazafiságnak neveztek, ám ez egyrészt nem volt sikeres, másrészt növelte a zavarodottságot a fejekben. Mindenesetre az államszocialista rendszer létezése sokak számára a nemzeti azonosságtudat kényszerű elfojtásával járt együtt.

A várakozásokkal ellentétben az 1989/1990-es átmenet időszakát követően a felszabadultság nem tett igazán rendet ezen a téren. Nem az történt, hogy a nemzethez való viszonyulás magánüggévé vált, hanem éppen ellenkezőleg, beemelődött a napi politikába, politikai propagandába. Mindez azzal járt, hogy változó erősséggel és érvényességgel, de kétségtelenül markánsan újra megfogalmazódott a nemzeti és nemzetellenes ellentétpár, ami magával hozta azt, hogy az önmagukat „igazán” nemzeti-nek tartó politikai és társadalmi csoportok állandósuló kísérleteket tettek és tesznek a magyarság képviseletének kisajátítására. Ez önmagában is baj, ám tovább rontja a helyzetet, hogy mindennek a célja nem valamilyen pozitív önkép kialakítása és felmutatása, hanem alapvetően kirekesztő jel-

legű a más véleményt képviselőkkel szemben, egyfajta negatív viszonyulás; kizárás. Szintén súlyos gond, hogy az elmúlt évek során az etnicitás központi kérdéssé, identitás- és értékképző tényezővé vált a magyar társadalom különböző csoportjaiban, így a természetes nemzeti kötődés és büszkeség háttérbe szorul(t) a politikába is beemelt kirekesztő nacionalista beállítottsággal szemben. A 2010-es években az illiberális hatalom a nemzeti emlékezet sérelmeire alapozva épített fel egy olyan résznemzeti identitást, ami szerint nemzetietlen az, aki elutasítja vagy megkérdőjelezi a sérelmi nemzeti identitást.

A történelmi tudatban és emlékezetben az egyik alapvető kérdés az államszocialista rendszerhez való viszony. Ezen a téren meglehetősen sajátos kettősség figyelhető meg. Míg a politikai retorika szintjén az 1989 előtti viszonyokat rendszerint – a kormányzó jobboldalon – csak sötét tónusokkal és elítélően említik, addig a társadalmi emlékezet ennél jóval differenciáltabb, egyidejűleg tartja számon az elnyomást, a diktatórikus időszakok áldozatait és a diktatúra felpuhulását. Látható, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben felértékelődött a Kádár-korszak mint a szociális biztonság, az általános, a mindenki számára elérhető jólét, az egyéni és társadalmi gyarapodás időszaka. Ez annak ellenére is így van, hogy a természetes generációváltás miatt folyamatosan csökken azoknak a száma, akiknek a számára megélt tapasztalat ez az időszak. A közvélemény megítélésének a változásait az elemzők többsége elsősorban a múlt iránti nosztalgiával magyarázza, ami nemcsak az egyéni, hanem a közösségi élet eseményeit és feltételrendszerét is megszépíti.

A nosztalgián túlmenően a közítélet illetően alakulásának hátterében három tényező húzódik meg: 1. A 20. századi magyar történelemben az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek végéig tartó másfél évtizedre esik az ország civilizációs szintjének, a hétköznapi élet anyagi-technikai feltételrendszerének jelentős, a többség számára kézzelfoghatóan érzékelhető mértékű javulása, emelkedése. Ezt a változást akkor és ma is sokan úgy értelmezték/értelmezik, mint a viszonylagos jólét általánossá, pontosabban elérhetővé válásának (kivételes) pillanatát. 2. A rendszerváltás címszóval jelölt átalakulási folyamat a magyar társadalom többségétől igen nagy áldozatokat követelt meg. A munkahelyek tömeges elvesztése, a létbizonytalanság megtapasztalása nagy létszámú társadalmi csoportok alapélményévé vált az 1990-es évek első felében. A megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás társadalomlélektani szempontból új szocializációs

³⁴⁹ Csepeli 2002.

mechanizmusok elsajátítását is megkövetelte, ami kevesek számára volt mentes a megrázkódtatásoktól. A rendszerváltás vesztesei – nagyipari munkások, alacsony iskolázottságúak, az agrárszféra fizikai foglalkozású alkalmazottainak többsége, a romák, a (kis)nyugdíjasok – számára a kádári konszolidáció időszaka, relatív kiszámíthatóságával, a garantált megélhetési minimum „intézményével,” a korlátozott szabadságjogok ellenére is, élehetőbbnek látszik, s ezért gyakorlatilag természetes és önkéntelen módon értékelődött fel. Kissé sarkítva – ebből az aspektusból – a Kádár-rendszer már-már kvázi ideális gazdasági hatalomként értelmeződik, hiszen annak keretei között „mindenki” számára biztosított volt a megélhetési minimuma, a szociális és egészségügyi alapellátáshoz való hozzáférés lehetősége, illetve az ügyesebbeknek a korlátozott mértékű anyagi gyarapodás esélye is.³⁵⁰ A felértékelődés harmadik tényezőjének a jelen viszonyokkal való elégedetlenség tekinthető. Ez nem egyszerűen az éppen hatalmon levő kormányzó garnitúrával és általában a rendszerváltás, a posztkommunista korszak politikai elitjével, annak teljesítményével való elégedetlenséget fejezi ki, hanem megkérdőjelezi a rendszerváltás folyamata által megkövetelt áldozatok értelmét is. A kiábrándultság, a csalódottság, a biztos fogódzók hiánya, az egyéni és közösségi múlttal történő szembenézés elhárítása, az egyéni és a kollektív felelősségvállalás nagymértékű elutasítása felerősítette a mítoszok iránti fogékonyságot, a politikai aktorok által sugalmazott, erősen leegyszerűsítő múltkép, sablonos nemzeti önkép elfogadására való hajlandóságot. Mindez segítette annak a szélsőséges gondolkodásmódnak a kialakulását és fennmaradását, amit a kérdéssel foglalkozó kutatások új tekintélyelvűségként írnak le.³⁵⁰

Vallás, vallásosság

A 20. század második felében jelentősen átalakult a magyar társadalom vallásossága, felekezeti kötődése. A szocialista korszakban az egyház- és vallásellenes politikának jelentős szerepe volt az elvilágiasodás folyamatának felgyorsulásában. A valláshoz való viszony radikális megváltozását mutatja, hogy a magyarországi felnőtt népességnek 1972-ben még 46

³⁵⁰ Csepeli-Prázsák-Murányi 2011. A rendszerváltás és a közgondolkodás

százaléka, 1978-ban már csak 36,6 százaléka vallotta magát vallásosnak. A trend ezt követően megfordult, a magukat vallásosnak tekintők aránya fokozatosan növekedett, s 1990-re már elérte az 51 százalékot. Hasonló folyamat figyelhető meg azok körében is, akik „az egyház tanítása szerint” gyakorolták vallásukat. 1978-ban a népesség 8 százaléka sorolta magát ebbe a kategóriába, tizenkét évvel később már 16 százalék volt az arányuk. Bár az 1980-as évek második felében és az 1990-es évek elején erősödött valamelyest a hitéleti aktivitás, az akkori várakozásokkal ellentétben a rendszerváltás után nem bontakozott ki széles körű vallási reneszánsz Magyarországon. Annak ellenére sem, hogy a demokratikus politikai berendezkedés első intézkedéseivel biztosította a lelkiismereti szabadság és a szabad vallásgyakorlás jogát, s a jobboldali kormányok nem pusztán lelkiismereti kérdésként kezelték a vallás és az egyházak kérdését.

Az egyházak autonómiájának visszaállítására a posztkommunista átmenet kezdetén került sor. 1989-ben megszűnt a kommunista párt által létrehozott Egyházügyi Hivatal, hatályon kívül helyezték az egyházi tisztségek előzetes állami engedélyezését előíró rendeleteket, újra lehetségessé vált a szerzetesrendek működése, nőtt a vallási műsorok műsorideje a tömegkommunikációs eszközökben, eltörölték az egyházi sajtókiadványok előzetes cenzúrázását. 1991-ben a katolikus egyházon belül 21 férfi és 47 női szerzetesrend működött. A rendeknek 1992-ben 3839 tagja volt. Az egyházak visszaigényelheték az államszocialista korszakban jogtalanul elvett ingatlanokat, illetve kárpótlást kérhettek azokért. 1990 elején sorra hatályon kívül helyezték az állam és az egyházak között megkötött 1948-as és 1950-es egyezményeket, a parlament pedig elfogadta a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvényt, kinyilvánítva az állam és az egyház szétválasztását, és kimondta, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság alapvető emberi jog. Megszüntették az iskolai vallásoktatás korlátozását, fakultatív tárgyként lehetőséget teremtve a hitoktatásra. Az iskolarendszer átalakulásával egyidejűleg több nagyhirű egyházi oktatási intézmény kezdhetett újra működését, és az 1990-es évek elejére önálló református és katolikus egyetem alapítása is lehetségessé vált. Az 1994–1995-ös tanévben 225 egyházi kezelt oktatási intézmény működött az országban. 1994-ben megkezdődött a hadsereg tábori lelkesítő szolgálatának felállítása is. 1991-ben II. János Pál pápa magyarországi látogatása – jelképes gesztusként is – jelezte, hogy az egyházak és a különböző vallások teljes mértékben visszanyerték az európai kultúrkörben szokásos társadalmi helyüket, de belső problémái-

50. kép. Körmenet Vácon, 1989

Vimola Károly felvétele

kat a sorozatos tisztújítások, területi és szervezeti átalakulások, erőteljes megújulási törekvések ellenére sem tudták maradéktalanul megoldani a rendszerváltást követő évek során. A Vatikán és a magyar kormány között létrejött 1997-es megállapodás már az állam és az egyházak közötti rendezett viszony kialakításának újabb szakaszát indította el.

Az egyházi közösségek létrehozásával kapcsolatos jogszabályok az 1990-es évektől csak a bírósági bejegyzési kötelezettséget írták elő, ami jelentősen megkönnyítette a Magyarországon korábban nem működő kisegyházak, vallási csoportok működését. 1991-ben Magyarországon 37 egyház és vallási közösség tevékenykedett, 1996-ban már 73. S ez a tendencia a 2000-es években is folytatódott, egészen 2011-ig, amikor a működő vallási közösségek száma 232 volt. 2012 elejétől a hatalmon levő jobboldali kormány törvényben rögzítette és megszigorította az egyházak nyilvánítás kritériumait, egyoldalúan kedvezve a történelmi egyházak-

51. kép. II. János Pál pápa látogatása Magyarországon.

Máriapócs, 1991. augusztus 16–20.

Benkő Imre felvétele

nak; és hátrányosan megkülönböztetve a kisebb vallásos közösségeket. Ennek következtében 32-re csökkent a magyar állam által elismert egyházak és felekezeti, vallási közösségek száma.

Az egyházakkal, a vallással szembeni politikai nyomás megszűnése nem hozta magával automatikusan a magukat vallásosnak tartók vagy a vallásukat rendszeresen gyakorlók létszámának gyors növekedését. Ebben kétségtől szerepe van az 1989–1990 előtti évtizedek ateista politikájának, de a szekularizáció folyamatának ez inkább csak gyorsítója, de nem kizárólagos kiváltó oka volt. Magyarországon a kommunista uralom évtizedeiben nem volt nagyobb mértékű az elvallástalanodás mértéke, mint Európa – nyugati – „szabad” felében. S az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az 1980–1990-es években már jelen volt a magyar közgondolkodásban egy újfajta, „világi” mentalitás is. 1993-ban a háztartáspanel-felvétel adatai szerint a népesség 46,7 százaléka tartotta magát

vallásosnak. Közülük 70 százalék volt a római katolikusok, 22 százalék a reformátusok, 5 százalék az evangélikusok, 3 százalék az izraeliták, a görögkeletiek, a görögkatolikusok és a kisegyházakhoz tartozók aránya.

A népesség felekezeti szerinti összetételében tehát a szocialista korszakban csak kisebb átrendeződések következtek be, amelyek közül a legjelentősebb a felekezeten kívüliek számának és arányának folyamatos növekedése. Az 1990-es évek elején készült felmérések szerint a felekezeten kívüliek elsősorban a városi, fiatalabb nemzedékekben mutatnak nagyobb gyakoriságot.

11. táblázat. A vallási hovatartozás és a vallásgyakorlás összefüggései Magyarországon 1992-ben (százalék)

Vallási hovatartozás	A vallásgyakorlás módja						Össz.
	egyházon keresztüli		a maga módján	nem gyakorolja		ismeretlen	
	rendszeresen	ritkán		de hívő	nem hívő, ateista		
római katolikus	15,1	22,6	9,9	30,4	19,2	2,8	100,0
református	8,2	19,7	12,8	30,9	24,2	4,3	100,0
evangélikus	10,3	21,5	11,4	32,5	20,5	3,7	100,0
egyéb vallású	29,8	9,8	9,8	30,1	18,4	2,1	100,0
felekezeten kívüli	0,4	0,4	0,7	5,9	84,9	7,8	100,0
ismeretlen	1,1	2,6	0,8	8,4	35,0	52,1	100,0
együtt	12,7	20,6	10,0	29,0	23,6	4,0	100,0

Forrás: Társadalmi helyzetkép 1996.

Az 1990-es évek elején a rendszeres vallásgyakorlás révén megvalósuló felekezeti kötődés a római katolikusok és a kisebb egyházakhoz tartozók körében gyakoribb volt, mint a református és evangélikus hívők körében. Az is megfigyelhető, hogy a falvakban élő vallásos népesség között az egyház előírásait követők kétszer annyian voltak, mint a városiak között. A nők és az idősek jobban követik az egyházi előírásokat, mint a fiatalok és a férfiak. A tiltások és korlátozások ellenére természetesen a családi nevelés az, ami alapvetően meghatározta a valláshoz való vi-

szonyt. A vallásos családban nevelkedők a mindennapi élet során, közvetlenül találkoznak a hitélettel, a vallásos meggyőződéssel. Azok körében, akik gyermekkorukban hitoktatásban részesültek, sokkal magasabb a rendszeres vallásgyakorlók aránya, mint más társadalmi csoportokban.

12. táblázat. A vallásgyakorlás szerinti megoszlás különböző életkorcsoportokban 1995, 2002, 2006 (százalék)

	nem hívő			vallását nem gyakorolja			maga módján vallásos			ritkán, egyházában gyakorolja			rendszeresen, egyházában gyakorolja		
	1995	2002	2006	1995	2002	2006	1995	2002	2006	1995	2002	2006	1995	2002	2006
0-44 éves	39	34	33	20	20	19	18	24	27	14	15	14	9	7	7
45-64 éves	24	26	25	20	19	17	17	27	34	18	19	13	21	9	11
65-	10	13	14	10	13	11	20	31	37	22	18	15	38	25	23

Forrás: Hungarostudy-felmérések. Közli: Székely 2008.

Az összeírt személyek vallására vonatkozó kérdés 1949-ig minden népszámlálásban szerepelt, majd 2001-ig nem jelent meg a népszámlálási felvételi íveken. Az adatvédelmi jogszabályok szellemének megfelelően 2001-ben és 2011-ben a vallási kérdésre az adatszolgáltatás nem volt kötelező, így ezek az adatok csak részleges képet nyújtanak a magyar társadalom vallásosságáról. Ugyancsak újszerű, hogy a „vallása, hitfelekezete” kérdésre adott válasz a bevallás szerinti tényleges vallásra vonatkozik, függetlenül esetlegesen gyermekkorban az egyházi anyakönyvekbe történt bejegyzésektől. A népszámlálási adatokból és a kérdéssel foglalkozó kutatások alapján megállapítható, hogy Magyarországon egyfajta strukturális változás történt a vallásosság területén is. Csökkent a nem hívők és a vallásukat rendszeresen gyakorlók aránya, eközben pedig jelentősen emelkedett az önmagukat a „maguk módján” vallásosnak tartók száma és aránya. Mindez a hagyományos vallásosság háttérbe szorulása mellett a transzcendencia iránti igény növekedését is mutatja,³⁵¹ ami a fiatal ge-

³⁵¹ Székely 2008.

nerációkban és a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében volt elsősorban megfigyelhető. Összességében viszont – az időtényezőt is figyelembe véve – úgy tűnik, hogy a rendszerváltást követő, vallásilag szabad évtizedekben dinamikusabbá vált a hagyományos hitélet trendje.

2001-ben a népesség nagy többsége érdemben meghatározta vallási hovatartozását. A lakosság kevéssel több, mint egytizede – 1 millió 34 ezer fő – nem kívánt válaszolni a kérdésre, és csak mintegy 70 ezren hagyták üresen azt. A válaszadók csaknem 260 féle egyházhoz, felekezethez, vallási szervezethez, közösséghez sorolták magukat.³⁵² A 2001-es népszámlálás szerint a magukat római katolikusoknak tekintők száma 5,3 millió fő, a görögkatolikusoké megközelíti a 269 ezret. A református egyházhoz tartozónak vallották magukat 1 millió 623 ezren, az evangélikusok száma 304 ezer. Az izraelita vallási kötődést 13 ezren jegyezték be.

2011-ben összesen 286 féle vallást, felekezetet jelöltek meg. A nagy történelmi egyházakhoz tartozók száma csökkent – leginkább az elsőbbségét továbbra is őrző katolikusoké, a kisebb egyházak, felekezetek híveinek aránya emelkedett, valamint jelentősen nőtt az egyházhoz, felekezethez nem tartozók száma. A történelmi felekezetekhez tartozók aránya a 2010-es években változott meg, viszont az önmagukat felekezethez sorolónak a száma és az aránya is csökkent az évtized során.

A 2001-es adatok szerint a népesség közel 55 százaléka, a vallást megjelölők csaknem háromnegyede a katolikus egyházhoz kötődött. A különféle vallásokhoz tartozók számát nagymértékben befolyásolták a második világháború időszakában és azt követően végbement deportálások, lakosságcserek, kitelepítések. A különböző vallásokhoz, felekezetekhez tartozók aránya a régiók és a megyék tekintetében követi a történelmi tradíciókat és az egyes nemzeti kisebbséghez tartozók földrajzi elhelyezkedését.

A felekezetekhez tartozók területi megoszlását vizsgálva hosszabb időtávra kimutatható, hogy a római katolikusok inkább a kisebb településeken voltak többségben, míg a reformátusok, evangélikusok és az izraeliták a városokban koncentráálódtak. Az Alföldön a protestánsok aránya a nagyobb, a Dunántúlon pedig katolikus dominancia figyelhető meg.

2001-ben a magyar népesség átlagos életkora 39,2 év volt; a férfiaké (37,1) négy évvel alacsonyabb, mint a nőké (41,1). Általában jellemző, hogy

a vallás, felekezeti hovatartozás kérdésére érdemi választ adók – azaz a valamilyen egyházhoz, felekezethez tartozást bejegyzők – átlagos életkora magasabb, mint a népesség egészének, vagy az összes férfinak, nőnek. A vallási, felekezeti hovatartozásukat vállalók aránya az életkorral párhuzamosan növekszik. A gyermekkorúak (0–14 évesek) körében nem érte el a 65 százalékot a valamilyen valláshoz tartozók aránya, a fiatal felnőtt korúak között már több mint kétharmad (68 százalék) jelölt meg vallást, felekezetet. A 40–59 évesek körében a valláshoz tartozók aránya ennél is tíz százalékponttal több, az időskorúaknak viszont csak alig több mint egytizede nem jelölt meg valamilyen vallást. Ebből következően a népesség átlagos életkoránál a valamilyen valláshoz tartozóké csaknem egy évvel magasabb, a nem tartozik egyházhoz, felekezethez választ adóké viszont több mint tíz évvel alacsonyabb.

A férfiak és a nők átlagos életkora közötti 4–5 éves különbség – kisebb-nagyobb ingadozással – az egyes vallásokhoz tartozók körében és a választ nem adók között is tapasztalható. Csaknem azonos viszont a „nem tartozik egyházhoz, felekezethez” választ adó férfiak és nők átlagos életkora: a férfiaké 28,8, a nőké pedig 29 év. A jelentősebb vallások, felekezetek közül a görögkatolikusok átlagos életkora a legalacsonyabb, nemenként és összességében is megegyezik az országos átlaggal. Két és fél évvel idősebbek náluk a római katolikusok, majd a reformátusok következnek 42,5 éves átlagos életkorral. Az evangélikusok átlagosan 44,8 évesek. A történelmi egyházak hívei közül a legidősebbek az izraeliták, átlagos életkoruk megközelíti az 53 évet. Körükben a legnagyobb a nemek átlagos életkora közötti eltérés is, a férfiak átlagosan 48,8, a nők 55,9 évesek.

A lakosság 39 százaléka nőtlen, hajadon, közel 44 százaléka házas családi állapotú. Az özvegyek aránya megközelíti a 10 százalékot, és tízezer személy közül 743 törvényesen felbontotta házasságát. Az egyházhoz, felekezethez tartozók körében – részben az életkori sajátosságaik miatt – 5 százalékponttal alacsonyabb a nőtlenek, hajadonok aránya, ami a házassoknál (3 százalékpont) és az özvegyeknél (2 százalékpont) jár az arányok növekedésével. Az egyházhoz, felekezethez tartozók körében csaknem 3 százalékkal haladja meg az országos átlagot a házások aránya, legmagasabb az evangélikusoknál, akiknek 47,6 százaléka házas. A kedvezőtlen korösszetétel miatt az izraeliták családi állapot szerinti összetétele tér el leginkább az országos és az egyházhoz, felekezethez tartozók összességének családi állapot szerinti megoszlásától. Rendkívül alacsony, mindössze-

³⁵² Az adatokat lásd Népszámlálás 2001b, 2001c.

sze 28 százalék körüben a nőtlenek, hajadonok aránya, a házasoké is 41 százalék alatt marad (szemben az országos 44, illetve az egyházhoz, felekezethez tartozók több mint 46 százalékos házas arányával), ugyanakkor kiugróan magas az özvegyek (csaknem 20 százalék) és az elváltak aránya. Az egyházhoz, felekezethez nem tartozók között az özvegyek aránya negyede az egyházhoz, felekezethez tartozókénak, de az országos átlagnak is csak alig harmada. A házások aránya is csak háromnegyede, mint a népesség egészében, viszont a nőtlenek, hajadonok aránya csaknem másfélszerese az országos, illetve több mint másfélszerese a vallásához, felekezethez tartozók körében tapasztalt aránynak. Az eltérés ezúttal is egyértelműen a korösszetételből adódik. A vallásos népesség 64 százaléka városban – több mint 17 százaléka Budapesten, 20 százaléka megyei jogú, 27 százaléka pedig egyéb városban – él. A katolikus egyházhoz tartozók – mind a római, mind a görögkatolikus vallást bejegyzők – körében az országos átlagot 5 százalékponttal meghaladó a községekben élők aránya, de a reformátusok és az evangélikusok körében is 4, illetve 3 százalékponttal magasabb a községi népesség aránya, mint az országban. Az izraeliták közel háromnegyede Budapesten él, körükben a községi népesség aránya nem éri el a 7 százalékot. Mind az egyházhoz, felekezethez nem tartozók, mind a kérdésre nem válaszolók aránya Budapesten a legmagasabb, az eltérés fokozatosan csökken településtípus, ezzel együtt a település nagysága szerint. Az egyházhoz, felekezethez nem tartozók kevesebb, mint egyötöde, a kérdésre nem válaszolók alig több mint egynegyede élt községben 2001-ben.

A 2011-es népszámlálás adatai változó mértékű elmozdulást mutattak a vallásosság, felekezeti kötődés, felekezeti megoszlás és a vallásgyakorlók társadalmi jellemzőinek vonatkozásában. Az ezredfordulót követően elsősorban a magukat vallásosnak tartók száma és aránya mérséklődött valamelyest, ami nem tér el a nemzetközi trendektől. Lényeges változás, hogy a magukat katolikusnak vallók aránya a 2001-es 54,5 százalékról 2011-ben 39 százalékra csökkent. A 2010-es években a csökkenő trend folytatódott. Ennek az évtizednek a során megfigyelhető az intézményes keretek között folytatott rendszeres vallásgyakorlat lassú visszaszorulása. Ebben csak a legalább havonta templomba járók arányának az enyhe emelkedése jelent eltérést a 2010-es évek második felében. Ugyanakkor nem változott az az általános felosztás, hogy a társadalom két, nagyjából egyforma méretű, kb. 40–40%-ot kitevő nagyobb tömbje, a soha temp-

lomba nem járók, és a vallásukat néha, rendszertelenül gyakorlók mellett a saját bevallásuk szerint rendszeres, legalább havi szertartáslátogatók egy mintegy 20 százalék körüli kisebbséget alkotnak.³⁵³ Az egyén, közösség és vallás viszonylataiban jól látható, hogy a 21. században az egyházakhoz köthető személyes vallásosság és vallási elkötelezettség lassan csökkenő, illetve alacsony szinten stagnáló tendenciát mutat, addig a vallás közéleti, politikai jelenléte növekvő. Amíg a személyes dimenzióban az élet értelmére és a morális orientációra vonatkozó kérdésekre az elsősorban keresztény vallás kínál és nyújt megerősítő válaszokat, addig a társadalmi dimenzióban a szintúgy keresztény hivatkozásrendszerű politikai vallás ígér védelmet a társadalmat fenyegető veszélyektől.³⁵⁴ A 2022-es népszámlálás adatai megerősítik azt, hogy a 21. század első évtizedeiben jelentősen átalakult a magyar társadalom viszonya a vallás-
hoz, a vallásossághoz, az egyházakhoz és a vallási közösségekhez.

13. táblázat. A népesség vallási, felekezeti megoszlásának változása 2001–2022 között (fő)

Vallás	2001	2011	2022
Katolikus	5 558 961	3 871 922	2 886 619
Ebből: római katolikus	5 289 521	3 691 389	2 643 855
Görögkatolikus	268 935	179 176	165 135
Ortodox keresztény	14 520	13 710	15 578
Református	1 622 796	1 153 454	943 982
Evangélikus	304 705	215 093	176 503
Izraelita	12 871	10 965	7 635
Más vallási közösséghez, felekezethez tartozó	96 760	167 231	171 174
Vallási közösséghez, felekezethez nem tartozó	1 483 369	1 806 409	1 549 610
Nem kívánt válaszolni, nincs válasz	1 104 333	2 698 844	3 852 533

Forrás: [https://nepeszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/statikus-tablak/1.1.7 Vallás](https://nepeszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/statikus-tablak/1.1.7%20Vallas).
(utolsó letöltés: 2024. február 5.)

³⁵³ Máté-Tóth-Rosta 2022.

³⁵⁴ Uo.

Az adatok azt mutatják, hogy vallási kötődés, a történelmi egyházakhoz való kötődés erősen gyengült, miközben a magukat felekezeten kívűlinek tartók és a nem válaszolók száma magas, illetve jelentősen emelkedett. Miután a társadalmi közeg és a nyilvánosság valószínűleg nem befolyásolta érdemben a válaszadást, nem ösztönzött a válasz eltitkolására, feltételezhető, hogy a nem válaszolók jelentős részének nem volt, nincs tényleges vallási, felekezeti kötődése. Mindez azt is jelenti, hogy a 2020-as évek elejére a magyar társadalomban kisebbségbe kerültek a magukat valamilyen értelemben vallásosnak tartók és ezt vállalók. Annak ellenére, hogy 2010 óta a történelmi egyházak igen jelentős állami támogatást kaptak, s az állam és az egyház közötti kapcsolat intézményi szinten igen szorossá vált. Ez arra is utal, hogy a társadalmi folyamatok önmozgása ebben a vonatkozásban valószínűleg erősebb volt az egyházakat és a vallásosságot megerősíteni akaró politikai-hatalmi szándékoknál. Az egyházak pedig autonóm társadalmi szerepüket részben elveszítve képtelenné váltak a bővített terjedelmű közösségépítésre.

X.

SZOCIÁLIS VISZONYOK ÉS TÁRSADALMI HELYZETEK

A szociálpolitika és az ellátórendszer változásai

A magyar társadalmon belüli egyenlőtlenségek sajátos hullámzást mutattak a 20. század második felében.³⁵⁵ Az államszocialista korszakban előbb a tulajdontól való megfosztás következtében valamelyest csökkentek, majd az 1970-es évektől a lassú újravagyonosodásnak köszönhetően fokozatosan növekedni kezdtek az egyenlőtlenségek. A kádári konszolidáció időszakában (1963–1978) a mélyszegénység mérséklődött, majd az 1980-as években ismét növekedni kezdett. A szegénység tartalma fokozatosan átalakult és átértelmeződött. A rendszerváltást megelőzően a szociális intézményrendszer némiképp elrejtve működött, és a kor felfogása³⁵⁶ szerint gyakorlatilag másodrendűnek minősült. A szociális feladatok ellátása többnyire a helyi tanácsok hatáskörébe tartozott. Gyakran a források, a szükséges szakemberek hiánya is akadályozta a hatékony segítségnyújtást. A rendszerváltás a szociálpolitikában, a szociális viszonyokban, a speciális társadalmi kérdések és csoportok kezelésében is új helyzetet teremtett, új hozzáállást és új intézményeket is igényelt. Az ellá-

³⁵⁵ A magyar és a kelet-közép-európai szociálpolitika történetéhez és összehasonlításához lásd Inglot 2008; Cerami-Vanhuyse (eds.) 2009; Inglot–Cristina–Szikra 2022.

³⁵⁶ A kérdéshez lásd Ferge 1986.; Horváth S. 2012. „A Kádár-rendszer még az utolsó évtizedében sem tekinthető jóléti államnak, legfeljebb jólétet ígérő államnak. A többi szocialista országnál nagyobb mértékben próbálta az anyagi jólét emelésével legitimáltatni, elfogadtatni a rendszert. Ez a törekvés összefonódott a piaci elemeket integrálni próbáló gazdasági mechanizmus reformjával. A Kádár-rendszer jólétet, társadalmi gondoskodást ígért – döntően a jövőre nézve.” Muraközy 2008, 156.

tőrendszer kialakítása és működése rendszerint némi fáziskéséssel követte az új társadalmi jelenségeket és igényeket.

Az 1988-ban elfogadott XXI. sz. törvény önállósította a társadalombiztosítás költségvetését és szervezetét. Az 1980–1990-es évek fordulóján a gazdasági szerkezetváltás, az ország gazdasági teljesítményének visszaesése, a szociális kiadások ehhez viszonyítva relatív magas szintje elkerülhetetlenné tette a szociális ellátórendszer újjászervezését. A szociálpolitika³⁵⁷ teljes körű reformja az új feszültségek megjelenése miatt is elodázhatatlanná vált, hiszen tömegessé és nyílttá vált a munkanélküliség, a hajléktalanság, a szegénység. A vállalatok minimálisra csökkentették szociális kiadásait. További nehézséget jelentett, hogy 1989 és 1996 között a szociális ellátások reálértéke 35 százalékkal csökkent. Egyidejűleg vált szükségessé a feszültségek kezelése, az új, a piaci viszonyokhoz is igazodó szociális ellátások rendjének kialakítása úgy, hogy az lehetővé tegye a rendszer hatékonyságának a javítását és az ország tényleges teherbíró képességéhez igazítását is. A szemléletváltást jelezték az intézményi keretek változásai is: 1990-ben az Egészségügyi Minisztérium ismét Népjóléti Minisztériummá alakult, majd 1998-ban kettévált Szociális és Családügyi, valamint Egészségügyi Minisztériumra, a 2000-es években pedig ismét többször átszervezték a szociális kérdések miniszteriális irányítását. 2010 után a centralizációs törekvések erősödtek fel ezen a téren is; a korábbi önálló minisztérium egy megaminisztérium államtitkárságává alakult át. A szociálpolitika jelentősen átértékelődött az illiberális hatalom gyakorlatában. Az univerzalizmus és a szolidaritás alapelveit az erősen szelektív, sajátos módon a leginkább rászorulókat kevésbé, a középrétegeket fokozottan támogató szociális gondolkodás és ellátás rendszere váltotta fel. A szociális ellátások, a 2010-es évek elejétől a közmunka és annak elérhetősége lokális szinteken a személyes függőségeket erősítette.

Az 1990-es évek elején a szociális igazgatást decentralizálták, a feladatok egy részének ellátása továbbra is a helyi önkormányzatokra hárult. A szociális jogokat és igazgatásrendszerét az 1993. évi III. törvény szabályozta. Megkezdődött a szociális segítő szervezet kiépülése, a szociális szakemberek kiképzése, a nonprofit szociális szektor is újjászületett, az

³⁵⁷ Az 1990–2005 közötti kormányok szociálpolitikájának összegzéséhez és értékeléséhez lásd Lákner 2005, 34.

1980–1990-es évek fordulójától újra megkezdhatték működésüket a karitativ társadalmi szervezetek, és az egyházak is jelentősen bővít(h)ették ez irányú tevékenységüket. Az egészségügyi ellátás állami szolgáltatásból 1992-ben kötelező biztosítássá vált. A szociális kiadások mérséklésének érdekében 1995-ben megszüntették az alanyi jogon járó családi pótlékot, amit aztán az 1998-ban hivatalba lépett kormány állított vissza kisebb változtatásokkal. A 2000-es években a családtámogatások rendszere csak kismértékben változott. 2010 után az adórendszer átalakításával növelték a családtámogatásokat, eközben a korábbi támogatások, mint például a családi pótlék, folyamatosan veszítettek reálértékükből. Az adókedvezmények formájában biztosított támogatásokat viszont csak a magasabb jövedelemmel rendelkezők tudták igénybe venni, az alacsonyabb vagy rendszertelen jövedelmű szegények gyakorlatilag nem. „A kormányzati szociálpolitika represszívnek mondható. A közmunkát és a szociálpolitikai juttatásokat, segélyeket illetően az elosztásnak politikai és rendszerfenntartó funkciója is van. Egy jelentős, kiszolgáltatott társadalmi réteg függőségben tartásával lehetősége van a hatalmon lévőknek a politikai nyomásgyakorlásra. A közmunkát – és a segélyek jó részét – ugyan a központi költségvetés finanszírozza, a lebonyolításukban, kiosztásukban az önkormányzatoknak jelentős mozgástere van. Ennek révén a kormánzatnak kiszolgáltatott polgármesterek és önkormányzati testületek minden korábbinál fontosabb politikai szereplőnek számítanak. Ezt mutatta meg élesen a 2018-as országgyűlési választás eredménye is. A kormánypárt épp a legszegényebb területeken és településeken érte el a legjobb eredményt.”³⁵⁸ Azt, hogy hatalmi szempontból ez a gyakorlat eredményes, a 2022-es választási eredmények is alátámasztották.

Az 1993-as szociális törvény a pénzübeli és természetbeni juttatások mellett az intézményes ellátásokat is szabályozta. A törvény többszöri módosítása után, tíz év elteltével már harminc fölé emelkedett a kötelezően létrehozandó szociális szolgáltatások köre, köztük korszerű, egymásra épülő formákkal. A szolgáltatások közül a gyermekjóléti szolgálat elérhetősége a legkedvezőbb, jó néhány – például az idősgondozás, házi ápolás és segítségnyújtás – kiépítése azonban még az önkormányzati társulások és külső szolgáltatók megjelenése mellett is lassan haladt.

³⁵⁸ Juhász-Molnár 2018, 25.

14. táblázat. A társadalombiztosítási és szociális ellátásban részesülők számának változása 1980 és 2020 között

év	nyugdíjasok, járadékosok, egyéb ellátásban részesülők száma január 1-jén, ezer fő	családi pótlékban részesülő családok havi átlagos száma, ezer fő	gyermekgondozási		bölcsődés gyermekek száma
1980	2018	1113	254 110	-	69 768
1996	2983	1310*	147 998	99 150	31 838
2010	3030	1245	174 200	94 682	34 669
2020	2985	1072	150 669	10 144	47 177

* Ebből: 1996. I-III. hónapok átlaga: 1422 ezer, 1996. IV-XII. hónapok átlaga: 1273 ezer.

Forrás: Magyarország 1996; Szociális Statisztikai Évkönyv 2020.

Minél kisebb egy település, annál kisebb az esélye, hogy bizonyos szolgáltatások elérhetők. Közülük néhánynak az országos lefedettsége elmarad a jogszabályban előírt kötelezettségektől is. Az intézményrendszer egyes elemei szűkültek (bölcsőde), mások bővültek (idős- és pszichiátriaibeteg-ellátás). A bővülésben szerepe volt annak, hogy a fenntartói körbe az önkormányzatok mellé közhasznú társaságok, alapítványok, egyesületek, egyházak és vállalkozások is léptek, ez azonban a szerényebb vagyonnal, illetve jövedelemmel rendelkezők hozzáférése nem javított. Az ellátási kapacitás továbbra is a szükségesnél kisebb maradt.

1992-ben szétválasztották az Egészségbiztosítási és a Nyugdíjbiztosítási Alapot, s működésüket önkormányzati alapra helyezték, ám túlbürokratizált, alacsony hatékonysággal működő szervezetek jöttek létre. Többek között ezért került sor az önkormányzatok megszüntetésére és az alapok visszaállamosítására 1998-ban, ám ezt a helyzetet ez sem változtatta meg érdemben. Ezeknek az intézményeknek a működését jelentősen megnehezíti, hogy nem rendelkeznek a működéshez szüksé-

15. táblázat. Az egyes szociális ellátások igénybevétele 2000 és 2020 között (fő)

ellátás típusa	ellátottak száma		
	2000	2010	2020
étkeztetés	98 158	107 803	201 000
házi segítségnyújtás	40 292	48 120	98 341
családsegítés	273 948	508 524	519 342
jelzőrendszeres házi segítségnyújtás	-	38 091	29 456
szenvedélybetegek közösségi ellátása	-	7144	4352
pszichiátriai betegek közösségi ellátása	-	5455	4944
támogató szolgáltatás	-	19 350	12 623
utcai szociális munka	-	10 793	6748
időskorúak nappali intézménye	39 914	37 964	37 048
fogyatékosok nappali intézménye	1899	4490	7755
nappali melegedő	3825	8531	7710
szenvedélybetegek nappali intézménye	294	1295	3943
pszichiátriai betegek nappali intézménye	-	1312	4014

Forrás: Magyarország 1989–2009; Szociális Statisztikai Évkönyv 2020.

ges vagyonnal, a be nem fizetett járulékok összege igen magas, a társadalom- és egészségbiztosítás költségvetése nem különül el az országétól. A nyugdíjbiztosítás területén előrelépést jelentett az önkéntes és a kötelező magánnyugdíjpénztárak megjelenése,³⁵⁹ ami alapvetően az öngondoskodás erősítését szolgálta, ám az egészségbiztosítás területén hasonló, tisztább pénzügyi viszonyokat teremtő reformokra nem került sor. A második nyugdíjpillért azonban 2010–2011-ben a hivatalban lévő jobboldali kormány, alapvetően költségvetési-politikai okok miatt, lényegében felszámolta, a politikai nyomás következtében a magánnyugdíjvagyon 90 százaléka, a pénztártagok 96 százaléka került/lépett vissza az állami rendszerbe az országos kötelező magánnyugdíjpénztárakból, ami

³⁵⁹ Ferge 1999b; Gál 1999/2009.

hosszú távon rombolja az öngondoskodási hajlandóságot.³⁶⁰ Az önkéntes magánnyugdíjpénztárak taglétszámát ez a döntés nem érintette, az itt kezelt megtakarítások összege folyamatosan növekedett.

2010 után változott a szociális ellátások folyósításának rendszere.³⁶¹ Betegbiztosításban csak a munkaviszonyban állók részesülnek automatikusan, emelkedett a járuléktérhelés, a munkaadók a jövedelem 34 százalékát, a munkavállalók pedig 10 százalék járulékot fizettek. Évtizedek óta megoldatlan problémát jelent az alacsony járulékfizetési hajlandó-

52. kép. A Fidesz népszavazási ügyfélszolgálat és kampányközpontja a Kossuth Lajos utcában, 2007. november 16.

Bruzák Noémi felvétele

ság, a járadékot alig vagy egyáltalán nem fizető ún. „pötyautasok” magas száma, ami folyamatos alulfinanszírozottságot okoz az ellátórendszerekben, a hiányt az állami költségvetés az adóbevételekből pótolja. A 2000-es évek utolsó harmadában több reformelképzelés is megfogalmazódott az egészségbiztosítás terén, ám a politikai és társadalmi ellenállás lehetlenné tette ezek megvalósítását, nem sikerült a tényleges biztosítási rendszert kialakítani az egészségügyi ellátásban. 2010 után pedig ez a kérdés nem került napirendre. A társadalombiztosítás az ún. felosztó-kirovó rendszerben a befolyt járulékból fedezi az éppen aktuális öregségi és egészségügyi ellátással kapcsolatos kiadásokat, ami ebben a formájában hosszú távon nem fenntartható, ám a szükséges változtatásokat évek, évtizedek óta halogatják a kormányzó politikai erők. Az 1990-es évek során folyamatosan szigorodtak a munkanélküli-járadék fizetésének feltételei, s ezzel párhuzamosan csökkent a támogatásra jogosultak köre, a segélyezés időtartama is rövidült, s a 2000-es években lényegében ez a gyakorlat folytatódott.

16. táblázat. A pénzbeli szociális ellátásban részesülők száma 1989–2012 között (ezer fő)

Megnevezés	1989	1993	2007	2008	2012	2020
munkanélküli/álláskereső-járadék*	8	327	96	106	236**	113
rendszeres szociális segély*	47	30	195	213	38**	28***
átmeneti segély	-	-	449	418	341	682
lakásfenntartási/települési támogatás	-	-	343	326	499	681
közügyellátási igazolvány	-	274	399	373	-	265
ápolási díj	-	18	52	53	57,8	32,7
mozgáskorlátozottak gépkocsi- és közlekedési támogatása	-	202	221	192	198	214

* A munkanélküli-járadék részben beépült a szociális segélybe. ** A rendszeres szociális segély részben beolvadt a foglalkoztatást helyettesítő támogatásba. *** 2015-től egészségkárosodási és gyermekfelügyeleti támogatás néven folyósítják.

Forrás: Magyarország 1989–2009; Magyarország 2013; Szociális Statisztikai Évkönyv, 2020.

³⁶⁰ Szelewa-Szikra 2022.

³⁶¹ Az illiberális szociálpolitikai gyakorlat összefoglalását lásd Szikra 2020.

Folyamatosan változott a szegénység társadalmi összetétele. 1987-ben a városi aktív keresős háztartásokban élő, többnyire fizikai munkások adták a szegények többségét. A rendszerváltást követő években mind a falusi, mind a városi szegények köre jelentősen bővült. A változás irányát és jellegzetességeit úgy lehet megfogalmazni, hogy „ha a hatvanas-hetvenes évtized fordulójának tipikus szegényei a munkából már jó-részt visszavonult idős falusi emberek voltak, akkor az 1980–1990-es évek szegényei elsősorban városiak és munkaviszonyban álló, fiatal (30–40 éves) felnőttek és gyerekeik. [...] Ők azok, akik életüket a mára letűnt szocializmus hívószavára fűzték fel: »nagyüzemi« szakmákat tanultak vagy betanulási időben szereztek meg a lassacskán sehol sem hasznosítható szakismereteiket, városba költöztek, gyakran feladván még a kiegészítő gazdálkodás lehetőségét is.”³⁶⁴

Az 1980–1990-es évek fordulóján az erősödő elszegényedés mellett új problémát jelentett a szegénység jellegének megváltozása. „Azaz a korábbi, elsősorban markáns társadalmi egyenlőtlenségekkel jellemezhető szegénységet a tömeges leszakadás fenyegetése váltotta fel. A mai szegények jelentős részének ugyanis nem egyszerűen helyzetük relatív romlásával, hanem a dezintegráció, a társadalomból való kitaszítatás tényeivel és fokozódó veszélyeivel kell szembenéznie.”³⁶⁵ Másfelől a szegénységi küszöb emelkedése is jelezte a változásokat. Az 1990-es évek elején a szegénység okai között a tartós munkanélküliséget, az alacsony nettó kereseteket és ezek gyorsuló értékvesztését, az alacsony mértékű és értékű szociális juttatások rendszerét jelölték meg a téma kutatói. A legveszélyeztetettebb csoportok ennek megfelelően a munkanélküliek és az alacsony keresetűek, a fiatal pályakezdő munkanélküliek, a fogyatékosok, a tartósan egészségkárosodottak, a cigányság, a három- és többgyermekes családok, a munkaerőpiacról teljes egészében kiszorultak, az alacsony ellátásban részesülő idősök, az alacsony jövedelmű falusi háztartások.³⁶⁶ „Az átlagoshoz képest több mint kétszeres azoknak a szegénységi kockázata, akik tanyasi háztartásban vagy olyan háztartásban élnek, ahol a háztartásfő alacsony iskolázottságú (kevesebb, mint nyolc általános iskolai osztályt végzett).”³⁶⁷

³⁶⁴ Szalai J. 1990, 429.

³⁶⁵ Uo. 419.

³⁶⁶ Czike-Tausz (szerk.) 1996, 14.

³⁶⁷ Tóth I. Gy. 1994.

A társadalmi differenciálódás folyamatai a rendszerváltást követően még határozottabbá váltak. 1992 és 1997 között a relatív szegények – akik az átlagos jövedelem felével vagy ennél kevesebbel rendelkeztek – aránya tízről 14 százalékra emelkedett, a létminimum szintjén vagy ez alatt élők aránya pedig megháromszorozódott, 10,1 százalékról 31,1 százalékra.³⁶⁸ A rendszerváltást követő években mind a falusi, mind a városi szegények köre jelentősen bővült. A KSH kimutatásai szerint a létminimum szintje alatt élők aránya az összlakosságon belül 1982-ben 7,1 százalék, 1987-ben 9,3 százalék, 1992-ben 15,6 százalék, 1993-ban már 20,0 százalék volt,

54. kép.
Tüntető asszony
Budapesten,
1990-es évek eleje
Prohászka Imre
felvétele

³⁶⁸ Ferge 1999a, 560.

ez a 2000-es évek első évtizedének végére megközelítette a 37 százalékot.³⁶⁹ 1992-ben az egy főre számított létminimum összege 9500 Ft, 1997-ben pedig 17 000 Ft volt havonta.³⁷⁰ 2010-ben a tipikusnak tekinthető, két aktív korú személyből és két gyermekből álló háztartás létminimumértéke 228 334 Ft volt havonta, míg az egytagú nyugdíjas háztartásoké 70 862 Ft. Három évvel később, 2013-ban a két aktív korú személyből és két gyermekből álló háztartás létminimumértéke 253 779 forint volt havonta, míg az egytagú nyugdíjas háztartásoké 78 759 forint.³⁷¹ Ez például azt is jelenti, hogy azok a két gyermeket nevelő családok, ahol mindkét kereső minimálbért keres, automatikusan a létminimum alatti jövedelemmel rendelkezők közé tartoznak. A Központi Statisztikai Hivatal 2015-ben beszüntette a létminimumadatok közzétételét, független kutatóintézetek vették át ezt a feladatot. Ennek alapján lehet tudni, hogy „2020-ban a létminimum egy fogyasztási egységre számított átlagos értéke havonta 124 820 Ft (328 euró) volt. Becsléseink szerint 2020-ban e számított értékeknél alacsonyabb jövedelemből élt a lakosság 30%-a.”³⁷²

2012-ben a KSH által számított szegénységi küszöbérték 66 399 Ft volt, aminél alig néhány forinttal volt magasabb a 2014 januárjában érvényes minimálbér nettó összege. S ha figyelembe vesszük, hogy ez a küszöbérték nyilvánvalóan azóta is emelkedett, akkor nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a jelenlegi magyar minimálbér csak a szegénységi küszöbnél alacsonyabb jövedelmet biztosít. Ezt erősíti az is, hogy az EUROSTAT adatai szerint Magyarországon 2014-ben a lakosság 33 százaléka rendelkezett a szegénységi küszöbnél alacsonyabb jövedelemmel. A 2010-es évek második felében valamelyest javult a helyzet. 2020-ban a szegénységi küszöbnél kisebb jövedelemmel – ennek értéke egy kétkeresős, kétgyermekes házaspár esetében havi 250 000 forint volt – rendelkezők aránya a népesség 12,7 százaléka, 1,22 millió fő volt. Összességében a népesség 24,7 százaléka tartozott 2020-ban a valamilyen szempontból szegények vagy a szegénység állandó kockázatában élők csoportjához, ez 2 millió 400 ezer főt jelentett. A közép-európai országokkal összehasonlítva Csehországból

³⁶⁹ Az adatot lásd: Létminimum 2010.

³⁷⁰ Ferge 1999a.

³⁷¹ Létminimum 2013.

³⁷² A Policy Agenda Kutatóintézet adatai alapján. <https://policyagenda.hu/elemezések/tarsadalom/2023/letminimum-magyarorszagon-2019-2020/#more-18911> (utolsó letöltés: 2023. április 5.)

és Szlovákiában alacsonyabb, Lengyelországban pedig magasabb volt a szegénység aránya. A szegénység kategóriáján belül Magyarországon az Európai Unió átlagához képest kiemelkedően magas a súlyos anyagi deprivációban élők aránya, vagyis azoké, akik a mindennapjaik során is súlyosan nélkülöznek, és a megélhetés, a létfenntartás is komoly gondot okoz. A legrosszabb helyzetben az elzárt, kistelepülésen élők, az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező vagy képzetlen munkanélküliek, a fogyatékkal élők, és – kiemelkedő mértékben – a romák vannak.³⁷³

A rendszerváltás után végzett szociológiai kutatások³⁷⁴ szerint a szegénység igen súlyosan érintette a magyarországi cigányságot, a cigány háztartásfők 69 százaléka volt szegény az ezredforduló időszakában. Demográfiai jellemzőket vizsgálva a szegénység gyakoribb a 40 év alatti és legalább három gyermeket nevelő háztartásfők esetében, különösen, ha gyermekeiket egyedül nevelik, s ugyancsak nagy számban kerültek a nehéz körülmények között élők csoportjába a 60 év feletti, idős egyedülállók. A szegénység és a munkanélküliség időtartama között a kutatások határozott összefüggéseket mutattak ki. Minél tartósabban vált valaki munkanélkülivé, annál nagyobb a valószínűsége, hogy elszegényedik, de az összefüggés fordítva is igaz, vagyis aki szegényes életkörülmények között él, nagyobb valószínűséggel lett munkanélküli³⁷⁵ 1989/1990 után.

Az ezredforduló időszakában az elszegényedést és az ezzel gyakorlatilag elválaszthatatlanul együtt járó kirekesztődést rendszerint a munkanélkülivé válás, majd a foglalkoztatásból történő tartós vagy végleges kiszorulás gyorsította fel. „A kirekesztődés kárvallottjai azonban éppen azáltal kerültek a Rubicon túlsó oldalára, hogy felszámolódtak, vagy soha igazán ki nem épültek azok a kapcsolódások, amelyek életüket a többségi viszonyokhoz kötötték. E kapcsolódások egykori főmája, megszakadásuk módja és az abból következő mai élethelyzetek különbségei persze tovább tagolják a csoportot. Mindenesetre a kirekesztődők életének közös vonása, hogy szegénységük hosszú előtörténetre, évekre, ha nem évtizedekre nyúlik vissza, s mértéke szerint ma szélsőséges, gyakorta nyomorszintű. Életviszonyaik közös pontja továbbá, hogy társas kapcsolataik gyakorlatilag a hasonló helyzetben lévőkre korlátozódnak: gyermekeik

³⁷³ Juhász-Molnár 2018, 25.

³⁷⁴ Lásd elsősorban Kemény István, Szalai Júlia és Ferge Zsuzsa kutatásait.

³⁷⁵ Andorka-Spéder 1994.

hasonló sorsú gyerekekkel kerülnek egy iskolai osztályba; családjaik hasonló körülmények között élő családokkal laknak a lepusztult lakótelepeken, kiürült tanyákon vagy az önkényesen birtokba vett udvari hátsó kalyibákban; beteg szüleik más rokkant és beteg szegényekkel üldögélnek akár fél délutánt is a lerobbant ideiglenes faluszéli orvosi rendelőben, hogy legalább a legszükségesebb »közgyógyos« receptekhez hozzájussanak; ők maguk más, hozzájuk hasonlóan kiszolgáltatott és »rendes« alkalmaztatáshoz soha hozzá nem jutó társaikkal állnak sorba az illegális munkák emberkereskedelmi piacain; velük osztják meg a talajásást és a szeméthordást a segély feltételéül szabott közmunkakampányokon; velük állnak óraszám sorba az önkormányzatok szociális irodáinak folyosóin; velük vásárolják le az élelmiszer-támogatásként kapott jegyeket a félre-eső kijelölt diszkontboltban; és velük kerülnek a hajléktalanmenhelynek sebtében átalakított egykori munkásszállóra, ha tetemesre duzzadt közüzemi tartozásaik nyomán a fedél is odalett a fejük fölé. Személyükben ők tehát az [...] »igazi« szegények, azok, akiknek visszaútja a társadalom többségének világába már nem egyszerűen a megélhetés szintjének kérdése, hanem az a kizáródás totalitására választ adni képes, végiggondolt stratégiai lépésekre épített, sokirányú, a többség támogatásával véghezvitt társadalmi (re)integrációs programot igényelne.»³⁷⁶ Erre azonban a rendszerváltás óta eltelt évtizedek során tényleges és tartós eredményekkel járó kezdeményezések nem történtek, sokkal inkább csak a problémák felületi és átmeneti kezelésére törekedtek a különböző kormányzati és ritkábban helyi kezdeményezések. A különböző kutatások azt mutatják, hogy a kirekesztődéstől a család sem véd meg senkit; sőt bizonyos értelemben a megváltozott viszonyokhoz a szegénység által meghatározott életkörülményekhez való alkalmazkodás, a megélhetés kényszerű családi stratégiái még inkább erősítik ezt a folyamatot. „Ezt mutatják mindenekelőtt a tartós munkanélküliek – és velük együtt: gyermekeik – fokozatos kiilleszkedésének drámai társadalmi tapasztalatai. Az adatok jelzik: a szervezett munkák piacára be sem jutók vagy onnan tartósan kiszorulóknak döntő többsége családban élő fiatal, negyven év alatti ember. Közelebbről szemügyre véve családjaik azonban gyakran több szegény és kiszorult ember szövetségeként írhatók le.»³⁷⁷ Ebben a helyzetben paradox módon

³⁷⁶ Szalai J. 2002.

³⁷⁷ Uo.

a munkaerőpiac végletes szegmentálódása is a hátrányokat fokozó tényező, hiszen van, aki még vissza-visszajut a legális foglalkoztatásba, van, aki nem, van, aki az időszakos közmunkába kerül be, van, aki nem, van, akinek már csak a feketemunka marad, s van, akinek már az sem. A 2010-es évek első felében a közmunka tömegesítése révén javult a foglalkoztatottsági arány a szegények csoportjaiban is, ám az így elérhető jövedelem a szegénységből történő kilépéshez nem volt elegendő. A piaci foglalkoztatás rendszerébe való visszatérés is gyakoribbá vált, de az alacsony munkabér miatt inkább csak az emelkedő szegénységi szintekkel történő lépéstartást tette lehetővé vagy a nélkülözés mértékét csökkentette.

Az 1989-1990-es átalakulás a rejtett munkanélküliséget nyílttá tette, másfelől pedig a gazdasági szerkezetváltás során tömegesen szűntek meg munkahelyek, elsősorban a nehéziparban, a bányászatban és az építőiparban. A regisztrált munkanélküliek száma az 1990. évi 23 400 főről 1993-ra 694 000 főre emelkedett, majd 1994-től fokozatosan megfordult a folyamat, lassú csökkenés kezdődött, amelynek eredményeként 1996-ban a munkanélküliek létszáma már „csak” 484 370 fő volt. A következő évtized során a regisztrált munkanélküliek száma mérsékelt ütemben, de lényegében folyamatosan csökkent, aztán a 2000-es évek utolsó harmadában – a 2008-ban kirobbant gazdasági válság következtében – ismét gyorsan és jelentősen emelkedett. Az aktív keresőkhöz viszonyítva megállapítható, hogy a munkanélküliek aránya az aktív keresőknek átlagosan 10-12 százalékát jelentette az elmúlt három évtized legrosszabb periódusaiban. Az összeírások csak az ellátás valamilyen formájában részesülőket regisztrálják munkanélküliként, így a foglalkoztatás rendszerén kívül levők tényleges száma sem határozható meg teljes pontossággal. A valószínűsíthető munkanélküliség és a regisztrált munkanélküliség adatai eltérnek egymástól; nem kezeli munkanélküliként a statisztika azokat, akik nem regisztráltatták magukat, akik segélyjogosultságukat elvesztették.

1990 után fokozatosan kialakult a munkanélküliség kezelésének intézményrendszere, amelynek alapgondolata sokáig az aktív segélyezés volt. Ennek érdekében kiemelten támogatták a transzformációs válság sújtotta területeken az új munkahelyek létesítését és a munkahelyüket elvesztők átképzését, elősegítve foglalkozásváltásukat. Az évtized elején, a terheket mérséklendő, az állam ösztönözte a munkahelyüket elvesztők vállalkozóvá válását is, később ezek a kezdeményezések megritkultak. A munkanélküliséggel kapcsolatos szabályozást az 1991-ben elfogadott, a foglalkozta-

tás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló IV. törvény foglalta össze. Eszerint azokat tekintették munkanélkülinek, akik a munkaviszony létesítéséhez szükséges feltételekkel rendelkeztek, nappali tagozatos tanulmányokat nem folytattak, munkaviszonyban nem álltak, egyéb kereső tevékenységet nem végeztek, és a munkaügyi központ munkanélküliként nyilvántartásba vette őket. Munkanélküli-járadékot a törvényi szabályozás szerint az kaphatott, aki munkanélküli volt, ezt megelőzően négy éven belül a meghatározott legkisebb időtartamot munkában töltötte, nyugdíjra nem jogosult, táppénzben nem részesült, munkát akart vállalni, de a munkaügyi központ nem tudott számára megfelelő munkahelyet felajánlani, és elhelyezkedése érdekében együttműködött a hatóságokkal.

Az 1990-es években a munkanélküliek négyötöde fizikai munkás, s csak egyötöde volt alkalmazott vagy más szellemi foglalkozású. A munkanélküliek átlagosan 41 százalékának a legmagasabb iskolai végzettsége legfeljebb a nyolc általános iskola volt, a munkát keresők körében legnagyobb létszámban a 15-29 éves korosztályok tagjai fordultak elő.³⁷⁸ A munkanélküliség az országon belül regionálisan is eltéréseket mutatott, legmagasabb arányú az egykori „szocialista” ipari körzetekben és az Alföld északi területein volt, a Nyugat-Dunántúlon viszonylag alacsony.

Az 1990-es évek közepén az 1996-os mikrocenzus³⁷⁹ keretében foglalták össze a munkanélküliséggel kapcsolatos adatokat viszonylag teljeskörűen. Ekkor a munkanélküliek kétharmada férfi, egyharmada nő volt. Az elhelyezkedés lehetetlensége továbbra is elsősorban az alacsony iskolai végzettségű fiatalokat érintette jobban. A csak általános iskolát végzetteknek az átlagnál jóval kisebb volt az esélye az állásba kerülésre, a felsőfokú végzettségűek között a munkanélküliek aránya igen alacsony volt. 1990 és 1996 között 3 százalékról 10 százalékra emelkedett azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol munkanélküli személy élt. A munkanélküli háztartások egyötöde komfort nélküli lakásokkal rendelkezett. Regionálisan – munkanélküliségi szempontból – az észak-magyarországi és az észak-alföldi régiók váltak tartósan válságterületté, előbbi a nehézipar gyors leépülése, utóbbi pedig viszonylagos gazdasági elmaradottsága, illetve a termelőszövetkezetek megszűnése következtében. Az 1990-es évek második felében a foglalkoztatási lehetőségek, az évtized első évei-

³⁷⁸ Zafir (szerk.) 1998.

³⁷⁹ Mikrocenzus 1996b.

hez viszonyítva jelentősen javultak, ami a munkanélküliség csökkenésében is szerepet játszott, ám ez területileg nagy különbségeket mutatott. Az egykori mezőgazdasági térségek munkahelykínálata továbbra is tartósan szűkös maradt. Azóta is orvoslásra váró gondot jelent a tartósan és az ellátási rendszerből kikerült munkanélküliek helyzetének kezelése. „A tartós munkanélküliek kirekesztődésének a családi háttér kisiklásával és felőrlődésével egyenrangúan súlyos tényezője maga a munka. Mert a köztudatban élő minden ellenkező előjelű ítékezés ellenére a munkanélküliek – akár férfiak, akár nők, akár kaptak/kapnak segítyt, akár sohasem vétettek regisztrációba – rengeteget dolgoznak. Csakhogy munkavégzésük színterei kívül esnek a társadalmilag elismert, adózott bérrel és társadalombiztosítási kártyával javadalmazott szervezett munkák világán. Ez utóbbiba nemigen vezet az útjuk, még akkor sem, ha valaha egyszer talán szakmával rendelkeztek. A mai hazai munkapiac (többek által elemzett) szélsőséges szegmentáltsága mögött lezajlott gazdasági és társadalmi folyamatok következményei mára láthatóvá váltak.”³⁸⁰

A 2008 második félévétől kezdődő és 2009-ben általánossá váló pénzügyi és gazdasági válság közvetlen társadalmi hatásai közül a foglalkoztatás visszaesése és ezzel párhuzamosan a munkanélküliek számának ugrásszerű növekedése volt az egyik legsúlyosabb következmény, ami a magyar társadalmat különösen súlyosan érintette, hiszen visszafordította az ezredforduló időszakának kedvezőbb folyamatait. A munkanélküliségi ráta, a korábban kialakult helyzet következményeként továbbra is Észak-Magyarországon és Észak-Alföldön volt a legmagasabb. Közép-Magyarország – az egy év alatt bekövetkezett számottevő növekedés ellenére is – a legalacsonyabb mutatóval rendelkező régió maradt.

A legtöbb munkanélküli a szakmunkásképzőt, illetve szakiskolát végzettek közül került ki, kivéve Dél-Dunántúlt és Észak-Alföldet, ahol a legfeljebb az általános iskola 8. osztályát végzettek száma volt a legmagasabb. Valamennyi régióra jellemző viszont, hogy bővült a főiskolát vagy egyetemét végzett munkanélküliek száma. A diplomás munkanélküliek tábora egy év alatt a központi régióban és Észak-Magyarországon nőtt leginkább.

2010-ben 475 ezer fő volt munka nélkül országosan,³⁸¹ ami 54 ezerrel haladta meg az előző évit. A munkanélkülieken belül a férfiak aránya 56,

a nőké 44 százalékot képviselt, akárcsak egy évvel korábban. A nemek szerinti összetétel mellett a munkanélküliek korszerkezete is mutatott térségi különbségeket. A legfiatalabb, 15–24 éves munkanélküliek részaránya Közép-Magyarországon volt a legalacsonyabb (13 százalék), Észak-Alföldön a legmagasabb (21 százalék), a többi térségben az országos átlaghoz (17 százalék) közeli, vagy azzal megegyező. A munkanélküliség növekedése mindkét nemet erőteljesen érintette, de a férfiakat még jelentősebb mértékben. A férfiak munkanélküliségi rátája 11,6 százalékra, a nőké 10,8 százalékra emelkedett. (2008-ban a férfiakat 7,7 százalékos, a nőket 8,1 százalékos munkanélküliségi ráta jellemezte.)

A munkanélküliség szinte valamennyi korcsoportban nőtt, a 15–24 éves fiatalok, pályakezdők körében volt a legmagasabb (26,6 százalék). E korcsoport munkaerőpiaci jelenléte nagyon alacsony volt, háromnegyedük még az inaktívak közé tartozott. A munkaerőpiacon jelenlévők elhelyezkedési nehézségeiben az alacsony vagy befejezetlen iskolázottság, illetve a kevés vagy hiányzó munkatapasztalat játszott döntő szerepet.

A munkanélkülieken belül a legnépesebb csoportot a 25–54 évesek alkották. Körükben egy év alatt 9,1 százalékról az eddigi legmagasabb szintre, 10,4 százalékra emelkedett a munkanélküliségi ráta (az uniós átlag 8,6 százalék). Az idősebb, 55–64 éves korosztályba tartozók körében a munkanélküliség enyhén nőtt, és szintén valamivel magasabb az uniós átlagánál. E korosztály munkanélküliségi adatainak romlásához hozzájárult a nyugdíjkorhatár emelése és a rokkantsági nyugdíj feltételeinek szigorítása.

2010. decemberi adatok szerint az álláskereső 63,4 százaléka, csaknem 375 ezer fő részesült valamilyen passzív ellátásban. Az álláskereső 19,6 százaléka álláskeresői járadékot, 13,1 százaléka álláskeresői segítyt, 30,7 százaléka rendelkezésre állási támogatást kapott. Az álláskereső fennmaradó 36,6 százaléka, mintegy 216 400 fő semmilyen ellátásban nem részesült. 2009 decemberéhez képest az álláskereső 6,1 százalékkal kisebb hányada szerzett jogosultságot járadékra, és 3 százalékkal nagyobb részben részesültek az álláskereső rendszeres szociális segélyben vagy rendelkezésre állási támogatásban, valamint 2,2 százalékkal nőtt azok aránya, akiknek semmiféle ellátásuk nem volt.

A kedvezőtlen foglalkoztatási helyzet 2012-ig lényegében változatlan maradt, akkor a munkanélküliek száma meghaladta az félmillió főt, és tovább emelkedett. 2013. március végén már 620 100 fő volt a nyilvántartott álláskereső összlétszáma, amely 11,2 százalékos munkanélküliségi rá-

³⁸⁰ Szalai J. 2002. A kérdéshez lásd még Szalai J. 2006.

³⁸¹ Az adatokat lásd Magyarország 2010.

tát jelentett – ami megközelítette az 1990-es évek közepének a szintjét –, ezt követően viszont a munkanélküliség ismét csökkenésnek indult, s a csökkenés a 2010-es évek második felében is folyamatos volt, 2017-re 200 ezer alá esett a regisztrált munkanélküliek száma. A 2016 után megélénkülő magyar gazdaság és a 2010-es évek kivándorlási hulláma együttesen mérsékelte a munkanélküliséget és teremtette meg a képzett munkaerő hiányát. 2020-ban részben a pandémia hatására a munkanélküliségi ráta 4,3 százalékra emelkedett, ami 205 ezer főt jelentett, rajtuk kívül még 120 ezren voltak azok, akiket álláskeresőként tartott nyilván a statisztika.

A jelenkori magyar társadalom harmadik, a szegénységhez és a munkanélküliséghez hasonlóan változó eredményességgel kezelt, súlyos szociális kérdését a hajléktalanság jelenti. A hajléktalan emberek tömeges felbukkanása 1989-re tehető, bár már az 1980-as években is láthatóvá váltak.³⁸² A potenciális hajléktalanoknak, az igen ínséges lakáskörülményekkel rendelkezőknek meglehetősen magas volt a száma az államszocializmus időszakában is. Az 1980-as népszámlálás 92 ezer főt regisztrált a munkásszállások lakóiként, 30 ezer főnek pedig prэшház, lakókocsi, barlang, uszály volt az állandó lakhelye. A munkásszállásokon élők egynegyedének-egyötödének a szálló volt az állandó lakása. Az 1980-as évek második felében elégtelen lakásviszonyaik miatt közel 200 ezer fő volt potenciális hajléktalan. A különböző szociológiai felmérések a ténylegesen hajléktalanok létszámát 1987-ben 50-60 ezer főre becsülték. Az adatok körül azért van ekkora bizonytalanság, mert a magyar statisztikai felvételek gyakorlata szerint majdnem kizárólag csak a lakásokban élők adatait írták össze. Az 1980-as népszámlálás szerint valamivel több, mint 360 ezren nem lakásban éltek. Közülük minden második csecsemő- és gyermekotthonokban, nevelőintézetekben, egynegyedük munkásszállásokon, felvonulási épületekben, kevesebb, mint egytizedük szociális otthonokban, egyhetedük pedig más egészségügyi és szociális intézményekben élt. Emberek által lakott helyként regisztrálta a statisztika 1980-ban a lakott gazdasági építményeket – műhely, garázs, mosó-

³⁸² Hajléktalannak – egy 1932-es kormányrendelet megfogalmazása szerint a mai napig – azt tekintik, „aki körülményeinél fogva képtelen arra, hogy magának és családjának lakást biztosítson”, valamint azt, aki nem tudja sem az albérletet, sem az ágybérletet kifizetni. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1932/?p-g=883&layout=s (utolsó letöltés: 2023. 06. 10)

55. kép. Átmeneti szállás hajléktalanoknak egy csepeli szakmunkásképző tornatermében, 1989. december 14.

Habik Csaba felvétele

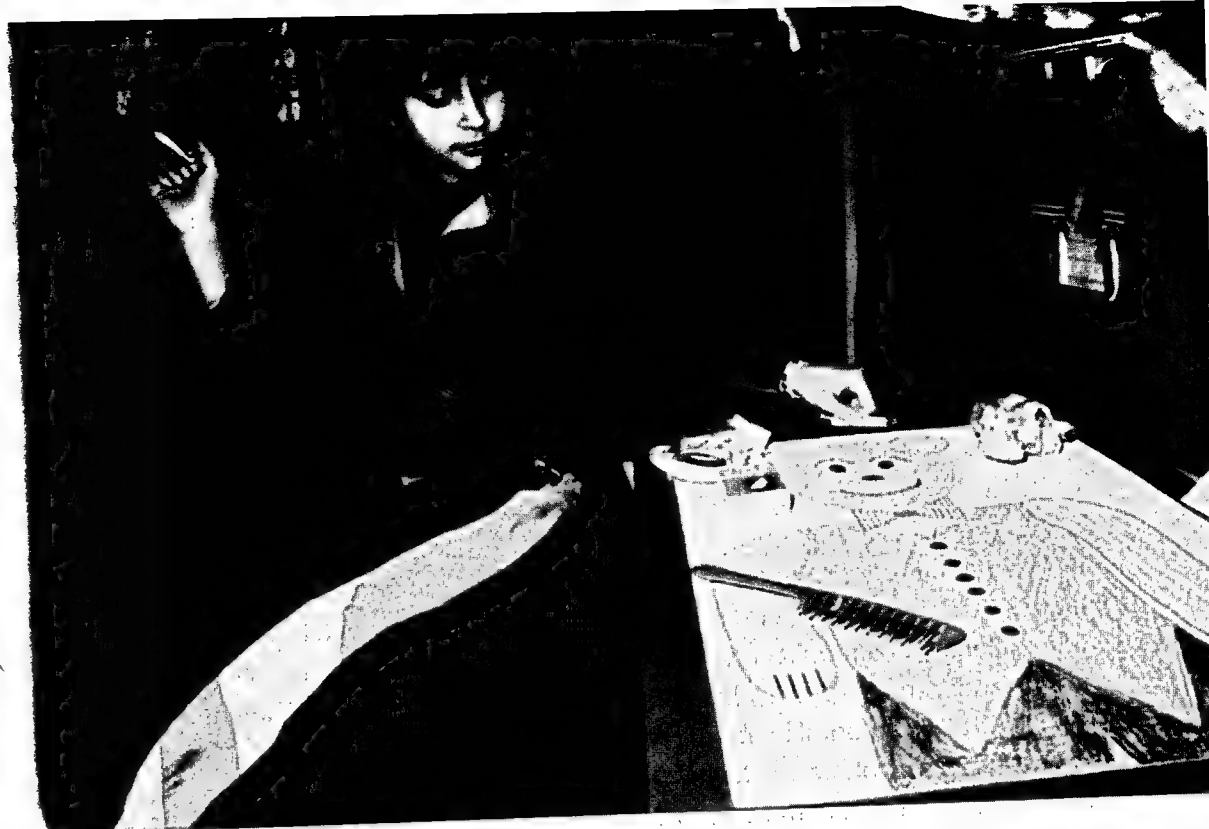
konyha –, „a lakott ideiglenes, mozgó vagy egyéb létesítményt” – kunyhó, bódé, lakókocsi, vagon, autóbusz-karosszéria, cirkuszkocsi, lakott barlang –, ezeknek a száma 1980-ban együttesen meghaladta a 11 ezret.³⁸³ Az 1984-es mikrocenzus lakásadatai szerint 72 ezer darab komfort nélküli, maximum 12 négyzetméteres szobával rendelkező, illetve 6 négyzetméteres szobából álló egyhelyiséges szükség- vagy egyéb lakás és 12 ezer szobával nem rendelkező „lakás” volt Magyarországon, ami azt jelenti, hogy 84 ezer ilyen kényszerű lakásként használt, de valójában arra nem alkalmas lakóhely létezett az országban, ahol – 4-5 fős átlagos családi lélekszámmal számolva – minimálisan 300-400 ezren éltek.

Utasi Ágnes a nagyvárosi hajléktalanságról, csövesekről, csavargókról interjú kutatása alapján készített tanulmányában arra a megállapításra jutott, hogy az urbanizáció idejében mindig vannak, lesznek olyan nagy-

³⁸³ Győri 1990.

városba települők, akik a társadalmilag megszokott módon nem tudnak megfelelő szintű lakhatáshoz jutni, és emiatt vagy ideiglenesen, vagy egy idő után tudatos döntés eredményeképp vállalják a hajléktalan létet. „Vizsgálatunk szerint a jelenlegi [1987] magyar társadalom relatív szegénysége, ugyanakkor alapvetően modernizációs gazdagodásra, felhalmozásra koncentráló igyekezte mellett még ritkán jelentkezik a csövesek kívülállásának okaként a fogyasztói társadalom bősége elleni lázadás, menekülés a fogyasztói társadalom »jóléte« elől. Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy nálunk legalább ilyen arányban a gazdagodáshoz vezető út, a »gürcölés« vált ki ellenállást, s indítja el az alanyt a menekülés, visszahúzóds útjára. Másként fogalmazva: az egyén felméri a civilizációs jóléthez vezető előtte álló utat, amely a társadalmi egyenlőtlenségek következtében egyesek számára különösebb erőfeszítés nélkül elérhető. Ugyanakkor megérti, hogy tőle lemondást, emberfeletti erőbefektetést követelne a vágyott cél elérése. Az egyén feladja a sikercélt, s inkább elmenekül a »gazdagodás« céljának gürcölő megvalósítása elől.”³⁸⁴ Utasi Ágnes a hajléktalanok csoportjának a létszámát 30–60 ezer főre becsülte, és úgy vélte, hogy a perifériára került, sodródott hajléktalanok rétege belülről differenciált. „Egyes csoportok kényszerűen »választott« életformája, míg mások által tudatosan követett alternatív életstílus a csövezés. A menekülés, a társadalmi normák, konvenciók elvetése, a kötetlenség keresése ugyan a réteg valamennyi csoportjára jellemző, de a társadalomba visszalépés, újraintegrálódás esélye korántsem azonos.”³⁸⁵

A korábbi elhallgatás után a hajléktalanság problémája 1989 után vált nyilvánossá. A társadalmi egyenlőtlenségek gyors növekedése a hajléktalanok létszámát is jelentősen növelte, s miként korábban, most sem pusztán életszemléleti, hanem súlyos szociális kérdésként jelent meg a gyorsan növekvő létszámú hajléktalanság. A rohamos elszegényedés, a lakásfenntartással kapcsolatos költségek növekedése, a munkahely elvesztése és a tartós munkanélkülivé válás, a családi kapcsolatok szétesése önmagában és együtt is okozhatták a hajléktalanná válást. Nagy számban váltak hajléktalanná az állami gondozásból kikerülő fiatalok, és a falusi környezetből munkát keresve a nagyvárosba vándorló iskolázat-

56. kép. Rákospalotai leánynevelő otthon, 1996

Gy. Balázs Béla felvétele

lan emberek, de nemritkán a magasabb társadalmi pozíciókból lecsúszók köréből is akadtak hajléktalanná válók.

Az 1980–1990-es évek fordulóján Győri Péter osztályozása szerint a hajléktalanok az alábbi csoportokból tevődtek össze: a családjuktól elszökő fiatalok; az állami gondozásból elszökő vagy kikerülő fiatalok; kábítószeres fiatalok és középkorúak; alkoholisták, pszichés és szomatikus betegek; idős, leépült csavargók; tudatosan csövezők, börtönből kikerültek, alvilágiak; alkalmi munkások, volt ingázók, munkásszállásalakók; elváltak; kilakoltatottak.³⁸⁶ Az 1990-es években jelentősen nőtt azok száma is, akik gyors elszegényedésük következtében – például egyszerre veszítették el munkahelyüket és munkásszállásukat vagy ágybérletüket – képtelenek voltak fenntartani korábbi szegényes egzisztenciájukat, s ennek követke-

³⁸⁴ Utasi 1987.

³⁸⁵ Uo.

³⁸⁶ Győri 1990.

tében váltak hajléktalanná.³⁸⁷ Az 1990-es évek első felében a hajléktalanok valószínű száma országosan minimálisan 10-15 ezer főre volt becsülhető.

A hajléktalanságot magát és a hajléktalan emberek ellátási formáit 1993 óta törvény szabályozza. A szociális törvény kétfajta definícióját adja a hajléktalanságnak: az egyik szerint az a hajléktalan, akinek nincs bejelentett lakóhelye, illetve a bejelentett lakóhelye hajléktalanszállás; a másik szerint az a hajléktalan, aki éjszakáit közterületen vagy nem lakás céljára szolgáló helyiségben tölti. Az első definíciót a szociális eljárások (például segélyezés, illetékmentesség) esetében használják, a második inkább arról szól, hogy kinek a számára kell az önkormányzatoknak szállást és nappali tartózkodóhelyet biztosítani. Magukból a definíciókból is látható azonban, hogy – jogi értelemben legalábbis – nem lehetséges a teljes jelenséget lefedni: nagyon sok hajléktalan embernek van bejelentett lakcíme, hiszen a népesség jelentős része nem azon a címen lakik, ami a lakcímkártyáján megtalálható. Ez időről időre problémát is jelent. És természetesen ott volt az a sok szálló- (és erdő)lakó, akinek volt bejelentett lakcíme, csak éppen nem ott lakott.

1989-ben megalakult a Hajléktalanokért Társadalmi Bizottság, amely az első olyan civil szervezet volt Magyarországon, amely a hajléktalan emberek helyzetére irányította a figyelmet. A mai ellátórendszer létrejöttét ugyanakkor maguk a hajléktalan emberek vívták ki tömeges megjelenésükkel, sikerrel irányították a közfigyelmet lakhatási helyzetük teljes megoldatlanságára. A problémára reagálva különböző társadalmi csoportok, köztük egyházak és karitatív szervezetek, illetve maguk a hajléktalan emberek nyitották az első menhelyeket. 1989-ben megindult a hajléktalan-ellátó intézményrendszer kiépítése, amelyet azóta is alapvetően az 1993. évi szociális törvény szabályoz. A törvény részletesen előírja, hogy az önkormányzatoknak milyen típusú szolgáltatást kell biztosítani hajléktalan emberek számára: a törvénynek megfelelően működő intézmények állami hozzájárulást kapnak feladatuk ellátására. Ilyen intézmények a nappali melegedők, amelyek a hajléktalan emberek nappali pihenését, tisztálkodását és étkezését/ételmelegítését biztosítják, az éjjeli menedékhelyek és átmeneti szállók, amelyek az éjszakai szállást hívatottak megoldani. (Az éjjeli menedékhely alacsonyabb szintű ellátás, amely ingyenes, és csak az éjszakai órákban tart nyitva, az átmeneti szálló térítési díjat állapít meg

és maximum két éves jogviszonyt, ezért viszont állandó ágyat és zárható szekrényt is biztosít. A gyakorlatban a legtöbb éjjeli menedékhely is tartós lakhatásként működik, és éjszakáról éjszakára ugyanazok az emberek veszik igénybe, gyakran ugyanazt az ágyat.) Szintén a szociális törvény írja elő az utcai szociális munkát, amelynek a közterületen élő hajléktalan emberek felkutatása és gondozása a célja. Az önkormányzatoknak a település létszámától függően melegedőt, átmeneti szállást és éjjeli menedékhelyet kellett létesíteniük. A férőhelyek száma évről évre növekedett, 1991 őszén még csak 553 ágy működött a fővárosban, 1994 januárjára majdnem 2500. 1996-ra 80 településen valamivel több, mint hatezer szálláshely létesült a hajléktalanok számára, 2006-ban már 7579 férőhely – éjjeli menedékhelyen, átmeneti szállón és hajléktalanok otthonaiban – volt országsszerte. Ezek a lépések elősegítették a kérdés intézményes kezelésének kialakulását, ám az átfogó program megvalósítása – az átmeneti szállások férőhelyeinek bővítése, a szociális lakásépítés – továbbra is várat magára.

1999 óta évente készül felmérés³⁸⁸ a hajléktalanokról, amelynek elsődleges célja az ellátásigények felmérése. Az első felmérés (amely mintegy 2600 főről gyűjtött adatot) megállapította, hogy a hajléktalanok többsége (55 százalék) a 30-49 éves korosztályból került ki – ami lényegesen magasabb ugyanezen korcsoport egész népességen belüli arányánál (36,5 százalék). Bár iskolai végzettség tekintetében gyakran hallani olyan vélekedést, miszerint a hajléktalan emberek kevésbé iskolázottak az átlagnépességnél, az adatok ezt nem támasztják alá: míg a 40 év feletti korosztály nem volt szignifikánsan aluliskolázottabb a magyar átlagnál, a 30 év alatti hajléktalanok között egyre nagyobb számban tűnnek fel a szakma nélküli, maximum nyolc osztályt (de sok esetben még azt sem) végzett fiatalok. A felmérés egyik meglepetése az volt, hogy míg a megkérdezettek 62 százaléka már előző évben is hajléktalanszálláson éjszakázott, egynegyedük lakásból érkezett, és csak 7 százalékuk aludt közterületen. A teajaratoknál sorban állók közel fele közterületen élő hajléktalan ember volt, másik felük viszont hajléktalanszállón vagy lakásban töltötte az éjszakáit. „Azt látjuk, s tapasztaljuk is, hogy az ellátást igénybe vevők nagy része ugyan »az utcáról kopogtat be a szálló kapuján«, de nem életvitelszerűen utcán lakó-alvó »fedél nélküli«, hanem többségükben igen bizonytalan, lakhatásában krízisbe került lakástalan,

³⁸⁷ A hajléktalanság mindennapjainak léhelyzetéről lásd Iványi 1997.

³⁸⁸ A felmérés adatait ismerteti: Fehér 2008.

»otthonatlan« ember. Leegyszerűsítve: az ellátórendszerbe nem »alulról«, hanem »felülről« érkeznek. Ez rögtön azt is jelenti, hogy az úgynevezett hajléktalanellátó intézmények egy védő-óvó szerepet látnak el az otthontalanság és a fedél nélküiség, a megroppant életút, ezen belül a lakhatás és az utca között. Lehet, hogy e védőgyűrű nélkül többen egyenesen az utcai létbe zuhannának, hosszabb időre ott maradnának.³⁸⁹ 2001-ben már háromévnnyi összehasonlítható adat állt a kutatócsoport mögött, akik azt a meglepő eredményt találták, hogy a 2001-ben megkérdezetteknek csak mintegy egyharmada volt megtalálható a 2000-ben megszólítottak között, és csak 15 százalékukkal találkoztak mind a három évben. A 2000-es kérdőívben szerepelt egy kérdés azzal kapcsolatban, hogy az elmúlt 52 hetet hol töltötte a megkérdezett. A válaszok szerint átlagosan az év több mint felét hajléktalanszállón, 7 hetet lakásban, 8 hetet közterületen, és a fennmaradó időt kórházban, egyéb helyen töltötték. Hangsúlyozandó, hogy ez az átlagot jelenti, hiszen sokan voltak olyanok is, akik csak a szállón vagy végig az utcán éltek. Ez a két tény megerősítette a kutatók azon hipotézisét, miszerint »a hajléktalanság egy olyan életforma, melynek során az otthonatlan, lakástalan, ténylegesen hajléktalan és fedél nélküli élethelyzetek váltják egymást, az egyikből a másikba gyakoriak a mozgások, s e »lakhatási« módbeli váltások egyik, de nem egyetlen állomása a hajléktalanellátó intézményrendszer».³⁹⁰

A közfelfogással ellentétben a hajléktalan embereknek is vannak társas kapcsolataik, ha nem is mindenkinek. Többségüknek van testvére, bár alig negyedük találkozik vele rendszeresen. Az átlagosnál többen származnak sokgyerekes családból. Nagy részük elvált vagy házasságban (esetleg) külön él, és 60 százalékuknak gyermeke is van, de csak minden második tartja vele a kapcsolatot. Minden második hajléktalan ember azt mondta, hogy van legalább egy barátja.

A hajléktalanná válás sokrétű folyamat, egyéni és társadalmi összetevői egyaránt vannak.³⁹¹ Leggyakrabban mint lakásproblémát határozzák meg, az államszocializmus időszakában elsősorban deviáns társadalmi jelenségként értelmezték, de alapvetően szociális problémának kell tekinteni. Sokan vannak ma a hajléktalanszállók lakói között azok, akik ha megfe-

lő pénzbeli támogatással lakást tudnának bérelni, saját életüket tudnák élni, és nem szorulnának a szociális ellátóintézmények segítségére.

Napjainkban a fedél nélküivé válás leggyakoribb oka a családból való kikerülés, a válás, a munkanélküiség, a lakás elvesztése, a szenvedélybetegség, vagy ezek valamilyen kombinációja. Kétségtelen, hogy a hajléktalanság egy sokszoros szükségállapotként leírható léthelyzet, mely több tényező együttes jelenlétekor következik be. Hiszen nem minden munkanélküli válik hajléktalanná, sok szenvedélybeteg képes arra, hogy megtartsa a lakását, s a válás sem jelenti feltétlenül a teljes egzisztencia elvesztését. A hajléktalanság magyarázata a társadalmi és életkörülmények negatív megváltozása mellett nyilván valamelyest a személyiségfejlődésben is rejlik. »A félresikerült életek a szocializációs folyamatban – főleg a gyermek- és fiatal felnőtt korban – elszenvedett hiányokra, sérelmekre vezethetők vissza. A szeretet, a biztonságérzet, az örömteli emberi kapcsolatok, az önállóság lehetőségének a hiánya vezet oda, hogy az embernek később nem lesz ereje, önbizalma, cselekvési mintája ahhoz, hogy megbirkózzon a krízishelyzetekkel.»³⁹² Ha nemcsak a közterületen élőket vagy hajléktalanszállók lakóit, az »effektív hajléktalanokat« vizsgáljuk, hanem a potenciális lakástalanokat és otthonatlanokat, akkor láthatóan nagyon magas a hajléktalanság által potenciálisan veszélyeztetettek száma.

A 2001-es népszámlálás során 260 653 nem lakásban élő regisztráltak, közülük 12 267-en laktak nem lakás céljára szolgáló helyiségben – ez többnyire mosókonyha, garázs és barlang –, de egy részük biztosan fedél nélkülinek tekinthető. A fennmaradó 248 386 fő pedig valamilyen intézményben élt – börtönben, munkásszállón, gyermekvédelmi intézményben, szociális otthonban és hajléktalanok átmeneti szállásán. A népszámlálási adatok szerint 88 395 fő élt al- és ágybérletben, illetve szívességi lakáshasználóként – bizonytalan viszonyok között.³⁹³ Az ilyen lakáskörülményekkel rendelkezők közül kerül ki a tényleges hajléktalanok jelentős része, hiszen nagyon vékony a mezsgye a kiszolgáltatottság, a peremlét, a mélyszegénység, a potenciális és a tényleges hajléktalanság között. Az elmúlt évek gazdasági és társadalmi változásai, a túlzott lakossági eladósodás és az otthonok egyre gyakoribb elvesztése, a munkanélküiség növekedése tovább növelte mind a veszélyeztetetteket, mind a hajléktala-

³⁸⁹ Bényei-Gurály-Győri-Mezsei 2000.

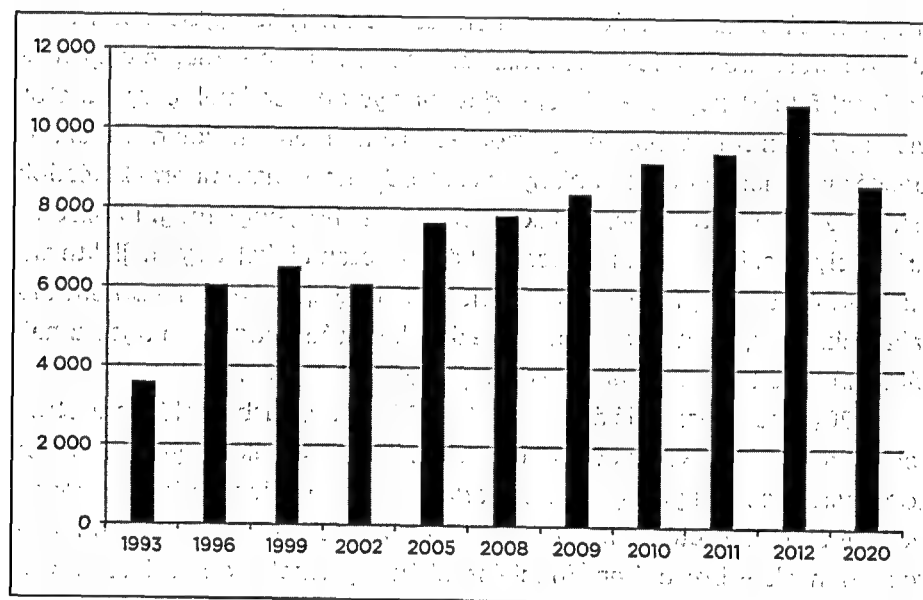
³⁹⁰ Fehér 2008.

³⁹¹ Fehér 2011.

³⁹² Breitner 1999.

³⁹³ Győri 2005.

nok számát.³⁹⁴ Speciális veszélyeztetett csoportot képeznek azok a családok, amelyek gyakran éppen a lakásviszonyaik megjavítása érdekében felvett devizahitelek drasztikusan megnövekedett terhei miatt sodródtak a hajléktalanságba, és még többen közülük annak határára. 2010-ben 1,3 millió devizahiteles jelzálogszerződést tartottak nyilván, amiből a legalább 3 hónapja nem fizetők száma megközelítette a százezret. 2012-ben ez a pénzügyi konstrukció kivezetésre került, de a hitelfelvevők 60-80 ezres csoportja ezzel nem tudott élni, beragadt vagy elvesztette a nagy összegű jelzáloggal terhelt ingatlanát.

18. ábra. Az átmeneti szállásokon, éjjeli menedékhelyeken gondozottak száma Magyarországon 1993 és 2020 között (fő)

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés.

Mindebből jól látszik, hogy a jelenkori magyar társadalmat igen súlyos szociális feszültségek jellemzik, amelyek gyakorlatilag a rendszerváltás óta – nyilván nem előzmények nélkül – végigkísérik a mindennapi életet. Ezeknek a minél hatékonyabb kezelése, a széles társadalmi csoportokat érintő

peremlét és kirekesztettség egyéni, társadalmi és (szociál)politikai szinten egyaránt a társadalmi integrációt elősegítő szemléletváltást és hozzáállást igényel. Az a 2012-ben elfogadott kormányzati döntés,³⁹⁵ ami például újra kriminalizálta a hajléktalanságot, nyilvánvalóan ellentétes ezzel.

Deviáns társadalmi jelenségek – öngyilkosság, alkoholizmus, drog

Az 1980-as évek Magyarországon a különböző deviáns jelenségek meglehetősen széles társadalmi csoportokat érintettek. Deviáns magatartásúnak rendszerint az adott társadalom általános normáitól eltérő viselkedésű egyéneket és csoportokat tartják. A leggyakrabban előforduló deviáns magatartásformák: az alkoholizmus, az öngyilkosság, a mentális problémák és a bűnözés.

A devianciák egyre szélesebb körben megfigyelhető jelenléte komplex történelmi és társadalmi folyamatok következménye. A háttérben egyéni, közösségi, politikai és gazdasági okok egyaránt megtalálhatók, s a modern kori magyar történelem ismétlődő és radikális társadalmi változásai – így a rendszerváltás – is nyilvánvalóan befolyásolták e magatartások gyakoriságát. A változások alakítják a társadalmi hangulatot, a lélektani beállítódást, befolyásolják az életkedvet, az életesélyeket, az egyes emberek véleményét önmaguk társadalmi hasznosságáról, az élet értelmes kereteiről és ezek tartalommal történő kitöltéséről. 1989–1990 után ismét tömegesek voltak a társadalmi helyváltoztatások, a megszott környezetből, életvitelből történő kiszakadás, az új környezetbe történő beilleszkedés vagy éppen a beilleszkedésképtelenség sokak számára megoldhatatlan feladatot, alig elviselhető lelki megterhelést jelentett. Ezen túlmenően a szocializációs erőterek átalakulása, a tovább erősödő individualizáció és a családi és mikroközösségi kontroll lazulása is feltételezhetően hozzájárult a deviáns magatartások terjedéséhez. Mindezek ismeretében talán nem túlzás az az állítás, miszerint az állandósuló stresszhelyzetekből sokak számára a deviánssá válás jelentette a menekülőutat.

³⁹⁵ A 2012. II. tv. 178/B. paragrafusa szerint a hajléktalan, fedél nélküli lét, az „életvitelszerű közterületen tartózkodás” ugyanis ismét akár elzárással is sújtható, büntetendő cselekménnyé vált.

³⁹⁴ Győri 2020.

A késő Kádár-korszak társadalomlélektani helyzetének ellentmondásosságát tükrözi, hogy egy 1988-as felmérés adatai szerint a felnőtt népesség 15 százaléka a közepes és súlyos neurotikus betegek kategóriájába volt besorolható.³⁹⁶ Ebben minden bizonnyal döntő szerepet játszott a mindennapi élet rendkívül feszültségterhes volta, ami az 1990-es éveket követően sem mérséklődött jelentősen. 1989-ben tízezer lakosra 118 pszichiátriai gondozóban nyilvántartott beteg jutott. Az alkoholistákkal ellentétben az 1980-as években a mentális betegségekben szenvedők közel kétharmada volt nő.³⁹⁷ A lelki betegségeket mutató jelzőszám, a gondozókban nyilvántartott betegek száma kismértékben emelkedett az 1990-es években, bár ez legalább annyira mutatja a gyógyellátás kiterjedését, mint a betegségek előfordulását. A tárgykörben végzett kutatások³⁹⁸ eredményei szerint a rendszerváltás időszakától az 1990-es évek közepéig a depressziós tünetekben szenvedő felnőttek száma és aránya jelentősen emelkedett. „1988 és 1995 között, a társadalom rendkívül gyors átalakulása a lelki egészség mutatóinak jelentős rosszabbodásával járt együtt, elsősorban a lemaradó rétegekben. A súlyos depressziósok aránya 2,9 százalékról 7,6 százalékra emelkedett. Különösen drámai volt a változás Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben, ahol a nehézipar megszűnése a legnagyobb romlást eredményezte. Mindkét megyében a depressziós pontszám átlagértéke magasabb volt 10-nél, tehát a megye népességét depressziós lelkiállapot jellemezte.”³⁹⁹ Ebben komoly szerepe lehetett annak is, hogy a rendszerváltás időszakában – az előzetes várakozásokkal ellentétben – számos negatív lelki következménnyel is járó társadalmi és gazdasági folyamat zajlott le – a munkahely elvesztése, a létbizonytalanság megtapasztalása –, ami növelte az egyes emberek lelki megterhelését. A deviáns viselkedések gyakorisága a rendszerváltást követően eltérő tendenciákat mutatott, de a magyar társadalom devianciára való általános hajlama alig-alig mérséklődött, miközben az új deviáns magatartásformák – mint például a kábítószeres fogyasztása is – gyorsan terjedtek.

Az alkoholizmus elterjedtségét, az alkoholisták számának változásait meglehetősen nehéz pontosan meghatározni. Kétféle becslési el-

járás vált elfogadottá: az egyik a májzsugorodásban elhaltak számán alapuló úgynevezett Jellinek-képlet, a másik az ország összes szeszestál-fogyasztásából kiinduló úgynevezett Ledermann-módszer. A regisztrált és a számított alkoholbetegek száma közötti eltérés elsősorban abból adódik, hogy az alkoholistáknak csak kisebb része vállalta/vállalta a gyógykezelést. A nyilvántartott betegek száma a legmagasabb értéket 1988-ban érte el, ekkor ez 75 155 fő volt. Ezt követően csökkenés volt tapasztalható, 1994-ben a kezelés alatt álló alkoholisták száma 52 654 főre mérséklődött. A májzsugorodás okozta halálozások száma 1982-ben 3451, 1995-ben pedig 8496 volt.

A májzsugorodás okozta halálozások száma 1995-ig nőtt, azt követően hullámzó trendet mutatott, az egy főre jutó, tiszta szeszben számított alkoholfogyasztás viszont éppen ellenkezőleg alakult, 1995-ig csökkent, majd ismét emelkedett. A két mutató alapján az alkoholizmus az ezredforduló időszakára kismértékben csökkent a magyar társadalomban, ám ennek ellenére az is biztos, hogy továbbra is meglehetősen sokan tartoznak mind a tényleges, mind a látens alkoholisták közé Magyarországon.

A felhalmozódott feszültségek előli menekülés egyik gyakori „útjává” lett az alkoholizmus. A magyar lakosság esetében – tiszta alkoholra számítva – az egy főre eső fogyasztás 1989-re elérte a 11,3 litert. (1951-ben még valamivel kevesebb volt 1,0 liternél) A rendszerváltás után az alkoholfogyasztás is csökkent valamelyest, 1994-ben egy főre 10,5 liternyi tiszta alkohol jutott. Ez a változás a fizetőképes kereslet csökkenésével éppúgy magyarázható, mint a társadalomlélektani szituáció változásai. Ezután ismét emelkedett, és 2009-ben a tisztaalkohol-fogyasztás Magyarországon 15 éves kor felettiekre számítva már ismét 11,5 liter/fő volt.⁴⁰⁰ A 2010-es években ez a mutató 11-12 liter/fő értékek között mozgott, az évtized végén, 2019-ben az Egészségügyi Világszervezet felmérése 11 liter/fő éves alkoholfogyasztást regisztrált a felnőtt népességben.⁴⁰¹

Az elfogyasztott szesz italok összetétele is jelentősen módosult az elmúlt évtizedekben. Az 1970-es évektől az 1980-as évek végéig csökkent a borfogyasztás, majd az 1990-es évek első felében ismét emelkedésnek indult. Ellenben a sörfogyasztás egy főre eső mennyisége 1990-ben már 105,3 liter volt. Az égetett szesz italok fogyasztása – 50 százalékos al-

³⁹⁶ Kopp-Skrabski 1992.

³⁹⁷ Kopp-Skrabski-Lőke-Szedmák 1996.

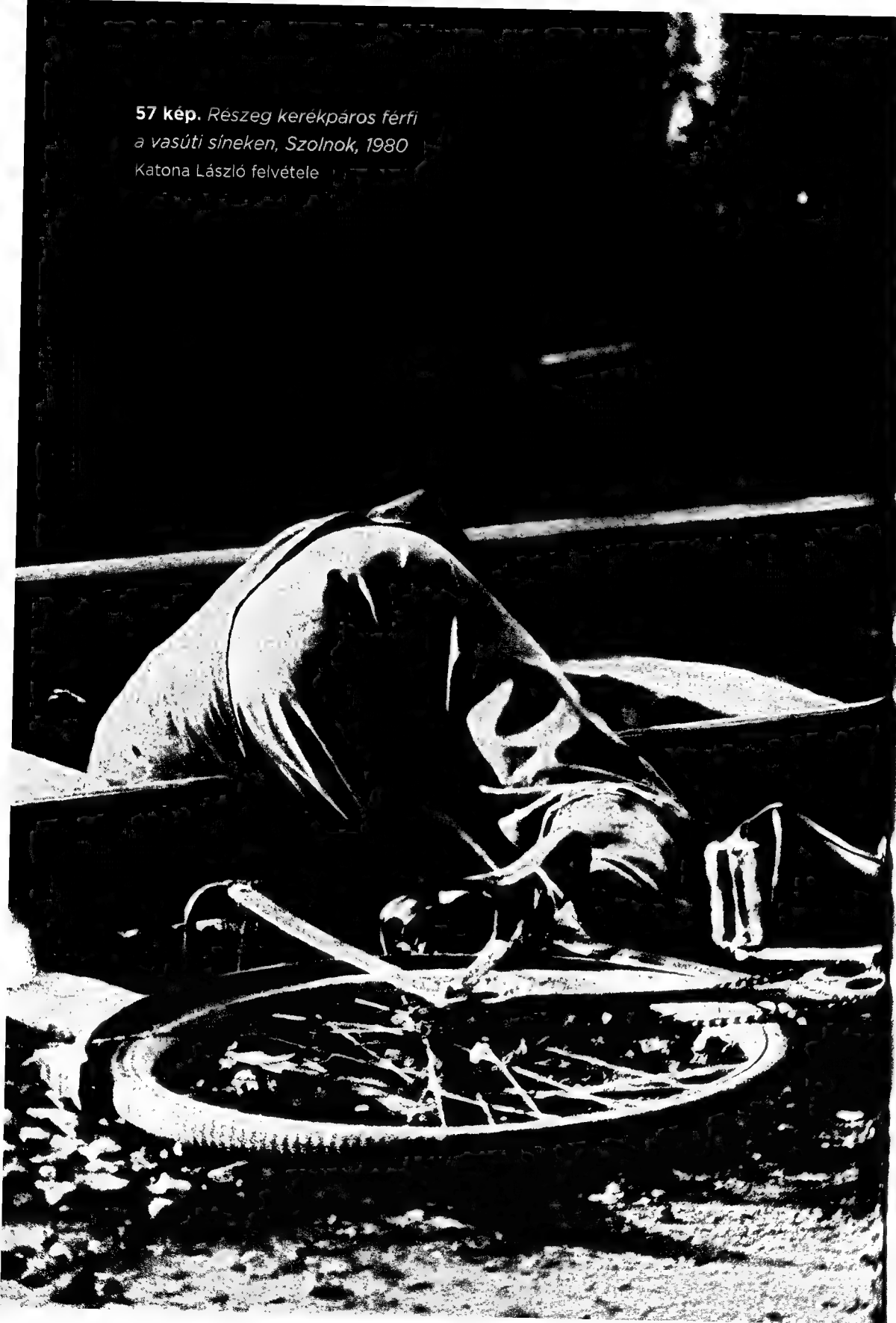
³⁹⁸ Uo.

³⁹⁹ Kopp (szerk.) 2008.

⁴⁰⁰ Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 2009.

⁴⁰¹ Paksi-Arnold 2021.

57 kép. Részeg kerekpáros férfi
a vasúti síneken, Szolnok, 1980
Katona László felvétele

koholra átszámítva – 1985-re fejenként 10,9 literre emelkedett. 1994-ig csökkenés volt megfigyelhető, az egy főre eső fogyasztás 7 literre esett vissza, majd ismét folyamatos emelkedésnek indult.

Az 1994-es egészségi állapotfelmérés⁴⁰² adatai szerint a 15–64 éves korosztályokhoz tartozók 11,6 százaléka a saját bevallása szerint is nagyívó, ami számszerűsítve azt jelenti, hogy az 1990-es évek első felében Magyarországon 800 ezer főre tehető a rendszeresen és az átlagnál nagyobb mennyiségű alkoholt fogyasztók száma. A rendszeres ivók közül a férfiak a sört, a nők a bort részesítették előnyben.

Az ezredfordulót követően a KSH adatai hullámzó tendenciákról árulkodnak, 2003-ban 718 ezerre becsülték az alkoholfüggők számát, ami 2005-ben 432 ezerre esett vissza. A KSH 2009-es egészségfelmérése⁴⁰³ az önbevalláson alapuló adatok elemzése szerint azt mutatta, hogy a felnőtt lakosság 4,6 százaléka tartozik a nagyívók közé (a nők közül csupán minden századik, a férfiak közül viszont minden tizenkettedik). A nők fele, a férfiak csaknem negyede állította magáról, hogy egyáltalán nem fogyaszt alkoholos italokat. A nagyívók legmagasabb arányban (11,4 százalék) a középkorú férfiak, míg az absztinensek az idős nők (66,9 százalék) körében fordulnak elő. 2010-es adat szerint 522 ezer ember, a 2012-es felmérés szerint pedig 434 ezer fő rabja a szeszes italoknak. 2012-ben az addiktológiai gondozókban nyilvántartott alkoholistaák száma 7711 fő volt. A tízezer lakosra jutó nyilvántartott alkoholista ekkor 7,8 fő, alkoholos májbetegség következtében pedig 3015 fő halt meg az év során.⁴⁰⁴ 2019-ben a felnőtt lakosság 4,3 százaléka, 420 ezer fő volt nagyívó, a férfiak egyötöde, a nőknek több mint a fele absztinensnek vallotta magát. Az alkoholfogyasztási szokások nem változtak érdemben a 2010-es években.

Az alkoholizmus területi jellegzetességei – éppen az adatok hiánya miatt – csak jelzésszerűen érzékeltethetők. Az 1980-as években végzett társadalmi beilleszkedési zavarokat elemző kutatás szerint az alkoholizmus Budapesten és a környező megyékben, valamint a nagy bortermeelő és pálinkafőző vidékeken volt a leggyakoribb. Az első esetben a városiasodás negatív hatásait nem lehet figyelmen kívül hagyni, a másodikban pedig a szokások, a hagyományok továbbélése játszott meghatározó sze-

⁴⁰² Egészségi állapotfelmérés 1994.

⁴⁰³ Egészségfelmérés 2009; Európai lakossági egészségfelmérés 2009.

⁴⁰⁴ Magyar Statisztikai Évkönyv 2012.

repet. Az 1990-es évek során az alkoholizmussal kapcsolatos problémák kezelésének nagy része átkerült a szociálpolitikai intézményrendszerbe.

A második világháborút követő évtizedekben az öngyilkosságok⁴⁰⁵ gyakoriságának emelkedése a társadalmi feszültségek növekedését, a szociális integráció gyengülését is jelezte. Az egyes ember által kilátástalannak ítélt szituáció egyik „megoldási lehetősége” az öngyilkosság, bár kétségtelenül igaz az is, hogy az alkati adottságoknak, a személyiség jellemzőinek a szerepét sem hagyhatjuk figyelmen kívül a jelenség okainak vizsgálata során. Az öngyilkosságok korábban folyamatosan növekvő száma már 1985-től jelentősen csökkent, aminek következtében 1994-ben százezer lakos közül már tíz fővel kevesebben vetettek véget önkéntes életüknek, mint tíz évvel korábban. Ez a trend a 2000-es években is folytatódott, húsz év alatt az öngyilkosságok száma⁴⁰⁶ majdnem a felére csökkent. Feltételezhető, hogy az 1980-1990-es évek fordulóján a politikai változások következtében javuló életkilátások, az egyéni szabadság fokának bővülése jelentősen javította az életkedvet,⁴⁰⁷ s ezen a téren a transzformációs válság, illetve az átmenet jelentős egyéni és társadalmi-gazdasági ára sem változtatott. A 2008-as pénzügyi válság után néhány évig csekély mértékben emelkedett az öngyilkosságok száma, de a 2010-es években folytatódott a csökkenő trend.

A jelenség társadalmi jellemzőit vizsgálva megállapítható: az öngyilkosságok nemek szerinti megoszlásában állandósult helyzet, hogy a megvalósult öngyilkosságoknak a nagyobb részét férfiak követték el, de a nők körében az elmúlt évtizedek során gyakorlatilag folyamatosan emelkedett az életüket önként kioltók száma. Az öngyilkosság elkövetésének gyakorisága a házasságok körében alacsonyabb, mint a nőtlenek, hajadonok és özvegyek esetében. Az öngyilkossági hajlam az ország déli és délkeleti régiójában, elsősorban Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyében – százezer főre átlagosan ötven öngyilkos jutott 1970 és 1994 között – volt a legmagasabb. Átlag feletti volt az öngyilkosságok gyakorisága Hajdú-Bihar, Szolnok, Szabolcs-Szatmár és Tolna megyében, a legalacsonyabb Győr-Sopron és Vas megyékben, ahol százezer főre 22 öngyilkosság esett.

⁴⁰⁵ A kérdés demográfiai szempontú elemzését lásd a könyv III. fejezetében.

⁴⁰⁶ Az öngyilkosságok számának 1985–2021 közötti alakulásáról készült ábrát lásd a III. fejezetben.

⁴⁰⁷ Elekes–Paksi 1996.

az elmúlt évtizedek átlagában. A gazdasági helyzet vagy a társadalmi ranglétrán elfoglalt hely nem meghatározó az önpusztító hajlam terén, bár kétségtelenül befolyásoló. A megfigyelések szerint a legmagasabb és a legalacsonyabb társadalmi rétegekben gyakoribb az öngyilkosság. „Nemcsak az öngyilkossági kísérlet, hanem az öngyilkossági gondolatok jelenléte is életminőség-romlást jelez, mert összefonódik a negatív emocionális állapot számos jellemzőjével, az egészség- és teljesítményromlás észlelésével [...], a különféle rizikómagatartások halmozódásával.”⁴⁰⁸

Az alkoholizmushoz hasonlóan komoly társadalmi veszélyessége van a drogfogyasztásnak, ami az 1980-as évektől terjedt el egyre gyorsuló ütemben Magyarországon. Korábban az 1960–1970-es évek fordulójától a kábítószerpótló anyagok (oldószeresek, hígítók) helyettesítették a nem vagy nehezen hozzáférhető klasszikus kábítószereket. Amíg az 1970-es években évente néhány száz fiatal került kapcsolatba valamilyen kábítószerral, addig az 1980–1990-es évek fordulóján ez a szám már elérte az évi 25–30 ezret. Ekkoriban alakult ki Magyarországon is a kemény drogok piaca, ami szorosan összekapcsolódott a – szervezett – bűnözéssel is. Az elmúlt évtizedekben az alkoholfogyasztás mellett egyéb mármorkeltő, illetve ún. pszichoaktív szerek fogyasztásának növekedése is tapasztalható. Ezt mutatja a dohányzás, a nyugtató- és altatószerek fogyasztásának és a kábítószerek használatának terjedése. A drogfogyasztás elterjedtségéről egészen pontos adatok nem állnak rendelkezésre, de a különböző kábítószer-fogyasztással összefüggő statisztikák a probléma jelentős növekedését jelzik az 1990-es évek elejétől. A KSH adatai szerint 2011-ben a regisztrált kábítószer-fogyasztók száma 22 260 fő volt, ebből az ellátórendszerben 5337-en jelentek meg első alkalommal.⁴⁰⁹

Évről évre nőtt például a kábítószeres bűncselekmények és vádemelések száma, a lefoglalt illegális kábítószerek mennyisége, az egészségügyben megjelenő kábítószer-fogyasztók száma. A közvetlenül a drogfogyasztást mérő vizsgálatok eredményei szerint a 16 éves középiskolások mintegy 10 százaléka próbált már valamilyen illegális szert élete során, és ez az érték 1992–1995 között nem mutatott lényeges változást. Kiseb vizsgálatok ugyanakkor egyes speciális ifjúsági csoportok nagymértékű

⁴⁰⁸ Hajnal–Susánszky–Szántó 2003.

⁴⁰⁹ Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 2011.

érzelmileg elmagányosodik. A kapcsolatokat ilyen esetekben gyakran a drogfüggőség helyettesíti.

Az ezredforduló időszakában országos reprezentatív felmérés⁴¹¹ készült a felnőtt lakosság drogfogyasztási szokásairól. Ennek megállapításai szerint a 18–65 év közöttieknek a 6,5 százaléka használt már élete során valamilyen tiltott szert, amelyek közül a marihuána volt a leggyakoribb. A kábítószer-használat kezdete, a kipróbálás életkora fokozatosan csökkent, a megkérdezettek jelentős része 18–25 évesen használt először valamilyen kábítószer. A fővárosban és a nagyobb városokban élők körében a rendszeres és alkalmi drogfogyasztók száma magasabb, mint a kisebb településeken. 2019-ben a felnőtt népesség 7,9 százaléka fogyasztott már valamilyen drogot, a leggyakrabban marihuánát, ecstasyt, Amfetamint, kokaint vagy LSD-t. A szerek kipróbálóinak átlagos életkora 17–19 év.⁴¹² Aggasztó jelenséggé vált a herbál néven említett szintetikus marihuána gyors terjedése a 2010-es években a legszegényebb társadalmi csoportokban.

Az alkoholizmus, a kábítószer-fogyasztás, a mentális betegségek, az öngyilkosságok gyakoribbá válása együttesen a magyar társadalom normarendszerében kialakult zavarokra utal. A növekvő trendek stagnálása vagy az egyes jelenségek előfordulásának a csökkenése akkor következett be, amikor a társadalmi integráció erősödésének a lehetőségei mutatkoztak, ellentétes esetben a kérdéssel foglalkozó kutatók szerint a deviáns magatartásformák ismételt terjedése volt megfigyelhető. A 2010-es években az öngyilkosság kivételével a deviáns jelenségek gyakorisága viszonylag magas szinten maradt és lényegében stagnált.

Bűnözés és bűnelkövetők

A bűnözés dinamikájának, jellegzetességeinek változásai a mindenkori társadalmi, gazdasági, politikai viszonyoktól függenek. A társadalmi változásokkal párhuzamosan a bűnözés jellemzői is jelentős átalakulásokon mentek keresztül, új bűncselekményszakmák jelentek meg és terjedtek el. Azt is meg kell jegyezni, hogy a statisztika segítségével csak az ismertté

58. kép. Eszméletlen heroinista életéért küzdő mentősök, 2000 körül

Kertész Gábor felvétele

fertőzöttségét mutatták ki. Kolozsi Béla elemzései⁴¹⁰ szerint például a bűnelkövető fiatalok több mint 40 százaléka próbálkozott már droggal. A kutatók összefüggést látnak a fiatalok magatartása és a családok struktúrája között. A drogfogyasztó fiatalok nagy számban kerülnek ki olyan családokból, ahol a szülők elváltak, és a látszólag kiegyensúlyozott és törekvő új családban a korábbi házasságból származó gyermek

⁴¹⁰ Lásd Kolozsi 1992.

⁴¹¹ Lásd Paksi 2003.

⁴¹² Paksi-Pillók 2021.

vált bűncselekmények váltak regisztrálhatóvá. A vonatkozó elemzések szerint átlagosan az elkövetett bűncselekmények egyötöde-egyharmada marad ismeretlen.

17. táblázat. A bűnözés fontosabb adatai 1980–2020 között

év	regisztrált bűncselekmények száma	bűnelkövetők száma (fő)			jogerősen elítéltek száma (fő)		
1980	130 470	6 535	66 345	72 880	4 613	55 300	59 913
1990	341 061	12 264	99 990	112 254	5 156	42 538	47 694
1996	466 050	13 544	108 682	122 226	7 769	75 525	83 294
2000	450 673	11 081	111 699	122 780	7 524	86 962	94 486
2010	447 186	11 248	111 280	122 528	6 001	80 066	86 067
2017	226 452	6 458	83 911	90 369	3 884	66 122	70 006
2020	162 416	23 989	105 039	138 950	2 542	52 628	53 170

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1997; Magyar Statisztikai Évkönyv 2017; <http://ugyesszeg.hu/statisztikai-adatok/bunozes-es-igazsagszolgalattas/> (utolsó letöltés: 2023. március 1.)

A bűncselekmények, a bűnelkövetők és az elítéltek száma az 1970–1980-as évek fordulójától kezdett jelentősebb mértékben növekedni, majd a növekedés üteme az 1980-as évek végétől felgyorsult, és az 1990-es években ezen a magas szinten állandósult. A legdinamikusabban a vagyon elleni bűncselekmények száma és aránya növekedett, ugyanakkor a felderítési arány folyamatosan romlott. A 2010-es években a regisztrált bűncselekmények száma csökkent, a bűncselekményeket elkövetők száma előbb mérséklődött, majd a 2020-as évek elejére jelentősen emelkedett.

A rendszerváltás során a jog- és igazságszolgáltatás szervezete átalakult, feladatköre bővült. A hatalomgyakorlás a hatalmi ágak elválasztásának elvén alapul, független bírói hatalommal. 1990-ben Magyarországon is eltörölték a halálbüntetést. Megalakult az Alkotmánybíróság, és a korábbi háromszintű bírósági szervezet 2003-tól az ítélőtáblák rendszerével

egészült ki. A társadalmi változások jelentősen befolyásolták a jog- és közbiztonság területén zajló folyamatokat. A korábbi magatartásminták, mint például a vallásos normák szerinti életmód, veszítettek súlyukból, emellett az átmenet nagyon sok bizonytalanságot hordozott magában, a felbomló és a helyébe lépő jogrend pedig befolyásolta a bűnözés méretét és formáit. Korábban nem ismert bűnözési formák tűntek fel (szervezett bűnözés, illegális szerencsejáték, pénzhamisítás, fegyver- és kábítószer-kereskedelem), speciális jogsértési formák alakultak ki, mint az „olajszökítés”, a „lakásmaffia” vagy az áfacsalás, emellett igen jelentős mértékűvé vált a korrupció.

18. táblázat. Az ismertté vált bűncselekmények és bűnelkövetők 1989 és 2019 között

	1989	2000	2008	2009	2016	2019
BŰNCSELEKMÉNYEK SZÁMA						
ebből személy elleni	11 224	16 591	20 880	23 914	11 609	7 900
ezen belül emberölés	189	203	147	138	226	141
közlekedési	20 568	19 566	19 450	17 664	17 726	17 663
közürend elleni	12 093	76 312	72 547	68 986		56 113
ezen belül:						
visszaélés okirattal	2 367	24 604	24 432	21 975	22 113	21 452
magánokirat-hamisítás	3 767	19 921	15 401	14 454	13 941	14 354
garázdaság	3 354	7 817	10 786	14 454	11 509	10 196
közokirat-hamisítás	1 555	11 898	8 812	9 916	10 454	9 863
visszaélés kábítószerrel	53	4 467	5 487	4 823	6 544	6 566
visszaélés lőfegyverrel, lőszerrel	387	1 103	837	706	781	699
gazdasági	8 073	10 986	15 870	16 752	17 143	17 932
vagyon elleni	160 644	311 611	265 755	253 366	172 151	66 948
Korrupció, vesztegetés	n.a.	318	177	199	351	325

Forrás: Magyarország 2009; <http://ugyesszeg.hu/statisztikai-adatok/bunozes-es-igazsagszolgalattas/> (utolsó letöltés: 2023. március 1.)

59. kép. Rabok a Váci Fegyház és Börtönben, 2000. július 31.

Sopronyi Gyula felvétele

Az 1970-es évektől kismértékben, de folyamatosan növekedett az ismertté vált bűncselekmények száma, az évi növekedés üteme átlagosan 5 százalék volt. 1989 és 1991 között azonban a növekedés felgyorsult, 1989-ben 22, 1990-ben 51, 1991-ben pedig 29 százalékos növekedés volt megfigyelhető. Kétévnyi csökkenés után, 1995-től ismét növekedés tapasztalható, az ismertté vált bűncselekmények száma 1995-ben meghaladta a félmilliót, és az évtized végéig e szint fölött maradt, csak az ezredforduló időszakában csökkent ez alá és maradt alacsonyabb szinten. A 2010-es években fokozatos csökkenés volt megfigyelhető.

Az 1990-es években a bűncselekmények számának növekedése felgyorsult, 1989 és 1992 között az ismertté vált bűncselekmények száma megkétszereződött. Amíg a felderítési arány az 1960-1970-es években 75-80 százalékos volt, addig az 1980-as évek második felében már csak 50 százalékos, az 1990-es évek elején átlagosan 30 százalékos, majd az

ezredforduló után ismét 50 százalék fölé emelkedett. A bűnözés növekedési ütemének változását szemléletesen érzékelteti az, hogy százezer lakosra 1980-ban 1219 bűncselekmény jutott, 1990-ben 3287, 1992-ben 4326, 1997-ben pedig már 5056. A bűncselekmények között a legdinamikusabban a vagyon elleniek növekedtek, 1975-ben ezek még csak az összes bűncselekmények 57 százalékát jelentették, 1991-ben már 81 százalékát. A változás hátterében kétségtelenül jelen volt a társadalom egyes csoportjait különböző mértékben érintő 1970-1980-as évekbeli életszínvonal-emelkedés is. Egyre inkább volt mit elvinni, másfelől pedig az 1980-as évektől nagymértékben erősödött a bűnözés belső szervezettsége, kialakultak a különböző tevékenységekre szakosodott csoportok.

A közbiztonság alakulásának egyik mutatója a regisztrált bűncselekmények számának változása. Ez 1989 óta – átmeneti ingadozásokkal – 1998-ig nőtt, ekkor 600 ezer bűncselekményt regisztráltak, ami 2,7-szerese az 1989. évinek. Ezt követően ingadozásokkal ugyan, de mérséklődött a jogsértések száma, 400 ezer és félmillió között alakult. 2009-ben – az előző évhez képest – 3,5 százalékkal, 394 ezerre csökkent a regisztrált bűncselekmények száma, ami 1994 óta a legalacsonyabb érték volt. A bűncselekmények túlnyomó része továbbra is vagyon elleni, míg a közrend elleni jogsértések aránya számottevően nőtt, és kisebb mértékben emelkedett a személy elleni és a gazdasági bűncselekményeké is. Két évtized alatt emelkedett a bünelkövetők és a jogerősen elítéltek száma is. Utóbbiak közül a végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték száma és aránya csökkent.

A bűncselekmények számának emelkedésében számos tényező játszott szerepet. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az 1990-es években formálódó demokratikus viszonyok között a rendőrség nehezen találta meg a maga helyét, az átmenettel együtt járó funkcionális bizonytalanság jelentősen rontotta a bűnüldözés hatékonyságát, s az egyébként is normahiányos magyar közállapotokban hozzájárult a jogbizonytalanság tartóssá válásához. Közvetett módon ezt mutatja a nyomozások eredményességi mutatójának alakulása is. 1988-ban még a bűncselekmények miatt indított nyomozásoknak közel a kétharmada végződött eredményesen, 1991-ben már csak egyharmada, majd enyhe javulás következett, és az 1990-es évek végén már minden második nyomozás eredményesen zárult. Átalakult és jelentősen nőtt a magántulajdonban lévő vagyonok értéke, ami nyilvánvalóan fokozta a bűnözési aktivitást. Új jelenség a szervezett bűnözés megerősödése, aminek a hátterében illegális gazdasági

60. kép. Budapest belvárosában négy személy életét vesztette, amikor 1998. július 2-án felrobbantottak egy autót az V. kerületi Aranykéz utcában

Mihádák Zoltán felvétele

ügyletek (prostitúció, szerencsejáték, kábítószer-kereskedelem), illetve a tulajdon újraosztásával kapcsolatos okok húzódtak meg, amelyek az 1990-es években gyakran végződtek leszámolásokkal, bérgyilkosságokkal, robbantásos merényletekkel. A legnagyobb társadalmi megdöbbenést kiváltó ilyen eset volt a Budapest belvárosában, az Aranykéz utcában 1998-ban elkövetett merénylet, aminek több vétlen, civil áldozata is volt. Feltűnő módon az ilyen esetek döntő többségében a rendőrségi nyomozás sikertelenül végződött.

A tulajdon- és befolyásszerzés nem erőszakos formája a hivatali vesztegetés és a korrupció. Sajátos módon bár a korrupció gyakorlatilag általános társadalmi tapasztalat, ehhez képest az átlagosan évi 200-300 bűncselekmény, ami ismertté vált, messzemenően nincs összhangban ezzel. Különösen szembeötlő ez a 2010-es kormányváltás óta, amikor a kormányzati politika részévé váltak a különböző korrupciós gyakorlatok. Ebben nyilvánvalóan szerepe van annak, hogy a 2010-2014 között-

ti kormányzati ciklusban gyakorlatilag felszámolták a hatalmi ágak elválasztását és folyamatosan szűkíteni próbálják a bírói függetlenséget. A rendszerben észlelt igazságszolgáltatási anomáliák a kormánypárt által kinevezett legfőbb ügyész felelősségét vetik fel, akinek politikai függetlenségét a közvélemény jelentős része kétségbe vonja.

A bűnelkövetők száma az 1975. évi 72 ezer főről 1994-ig 119 494 főre emelkedett, ami több mint 60 százalékos emelkedést jelent. A bűnözők döntő többsége férfi, az 1980-as években arányuk átlagosan 85 százalékos, 1990 után ez elérte a 90 százalékot. Korosztályos megoszlás szerint az 1980-1990-es évek fordulóján a magyar bűnelkövetők négyötöde a 18 és 39 év közötti csoportokhoz tartozott. „Az elkövetők és az elítéltek száma a leghátrányosabb helyzetű rétegekben volt a legmagasabb. A leghátrányosabb helyzetűeken ebben az esetben a nyolc osztálynál alacsonyabb végzettségűeket, a semmilyen szakképzettséggel nem rendelkezőket, a segédmunkásokat kell érteni. Bűncselekményfajtánként természetesen nagy különbségek vannak. Elsősorban az erőszakos bűncselekmények koncentrálnak a hátrányos helyzetűek körében.”⁴¹³ Ennek ellenére csak részben helytálló az a következtetés, amely szerint a szegénység és a bűnözés között közvetlen és egyértelmű összefüggés van. Erre utal az is, ahogy az 1990-es években megjelent és elterjedt az úgynevezett „megélhetési bűnözés” fogalma. Ugyanezen összefoglaló helyzetkép fogalmazta meg, hogy viszonylag magas a bűnözési gyakoriság a magyarországi cigányságon belül. „Az ismertté vált bűnelkövetők között a cigány elkövetők aránya [...] emelkedett. A cigány elkövetők arányának és a cigányság összlakosságán belüli arányának az összehasonlítása, valamint körükben a bűnözés arányának emelkedése önmagában nem indokolja a cigányok bűnözésének a közvélemény egy részében előforduló, túlzásra is hajlamos megítélését. (A cigány elkövetők meghatározása nem tekinthető teljesen egzaktnak.)” Ezzel a jelenséggel kapcsolatban azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyarországi romák jelentős része marginalizált helyzetű volt a rendszerváltás előtt is, és ezt a hátrányos társadalmi helyzetet az 1990-es és 2000-es évek folyamatai tovább erősítették. A többségi társadalom normái a cigányság körében általában nem vagy csak kismértékben érvényesültek. Az is kétségtelen, hogy a társadalmi előítéletek fennmaradásának egyik forrása a cigányság

⁴¹³ Dús (szerk.) 1986, 36.

és a bűnözés egyre automatikusabbá váló összekapcsolására való hajlam változatlansága (alkalmankénti erősödése). A kutatási eredmények nyilvánossága alig módosít a közvélekedés beidegzettségén.⁴¹⁴

Jelentős emelkedést mutatott a fiatalok bűnelkövetés is: Amíg 1975-ben tízezer fő 14-18 éves közül 133-an kerültek összeütközésbe a törvénnyel, addig 1994-ben már 217-en. A növekvő bűnözés természetesen a sértettek számának emelkedésével is együtt járt. 1988-ban még csak 45 331 sértett személyt regisztráltak, 1991-ben már 129 608-at. Ez szintén a társadalmi, gazdasági és a politikai átmenet keltette bizonytalansággal függött össze. Ugyancsak folyamatos volt a visszaeső bűnözők, ezen belül a többszörös visszaesők számának növekedése. Ez arra utal, hogy kialakult egy viszonylag nagy létszámú csoport, amelynek a tagjai a bűnözést tekintik a számukra egyetlen lehetséges életformának.⁴¹⁵ Az alvilág és a felvilág az 1990-es és a 2000-es években is időről időre összekapcsolódott; többnyire gazdasági érdekek mentén.

A KSH 2007-es bűnözéssel kapcsolatos elemzése megerősítette, hogy az 1990-es években kialakult tendenciák kisebb módosulásokkal az ezredforduló után is érvényesek maradtak. „A kedvezőtlen társadalmi-gazdasági adottságok következtében az ország keleti régiói, Észak-Magyarország, Észak-Alföld bűnözés szempontjából a »legfertőzöttebb« területekké váltak, az országos átlagnál magasabb mind a felnőtt, mind a fiatalok bűnelkövetők gyakorisága (a fiatalok esetében szinte minden bűncselekmény-főcsoportban legmagasabb ez a mutató). Észak-Magyarországon különösen a fiatalok esetében a kriminalitási arányszám (százezer főre jutó elítéltek) majdnem kétszerese az országos átlagnak.”⁴¹⁶

Ezek az adatok vázlatosságuk ellenére is jól illusztrálják azt a folyamatot, amelyet a magyar társadalom a rendszerváltás évtizedében a hétköznapok biztonságát alapjaiban veszélyeztető és kezelhetetlen jelenségként élt át, amit a rendőrséggel szembeni közbizalom meggyengülése is mutat. Ezt a kiemelt bűncselekmények (a mérszárlásba torkollt móri bankrablás, a romagyilkosságok⁴¹⁷) és a hétköznapi ügyek gyakran amatőr, fe-

⁴¹⁴ Póczik 2013.

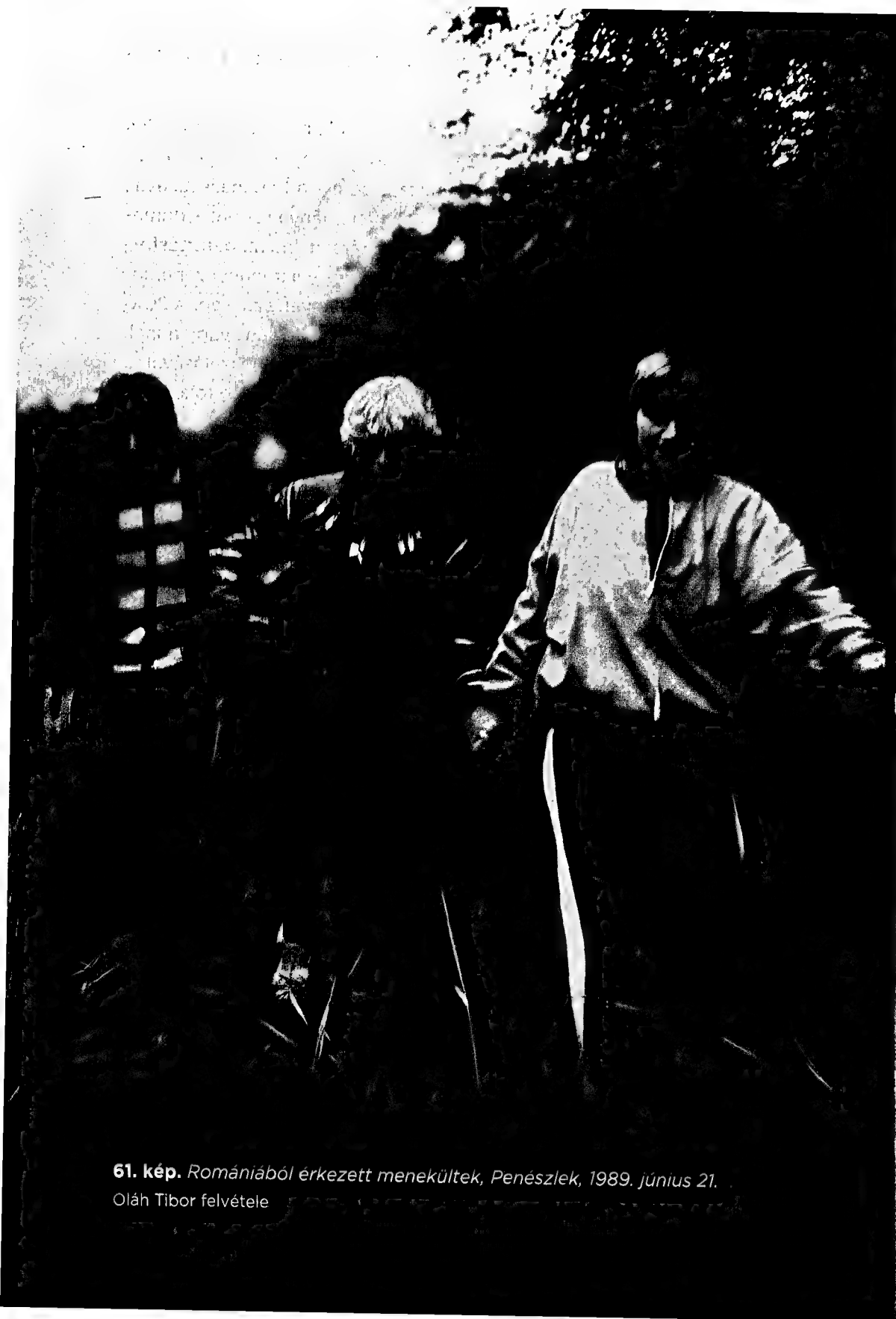
⁴¹⁵ Gönczöl 1993.

⁴¹⁶ Szalainé Homola (szerk.) 2008.

⁴¹⁷ 2002-ben egy dunántúli kisvárosban, Mórban az egyik bankfiók kirablása során nyolcan veszítették életüket, a rendőrség bár nagy erővel nyomozott, először nem a valódi tetteseket fogta el, csak az ő elítélésüket követően találták meg a

lelőtlen hivatalos kezelése, a rossz felderítési hatékonyság, a korrupciós jelenségek gyakorisága is erősítette. Mindez egy olyan társadalmi helyzetet alakított ki és tart fenn, amelynek a kezelésére – a kriminalisztikával, társadalmi devianciával foglalkozó szakértők véleménye szerint – önmagában a büntetőjog nem alkalmas, a jogkövető társadalmi magatartásformák erősítése mellett mentalitásváltásra és a kérdés valamennyi vonatkozását figyelembe vevő komplex társadalompolitikára van szükség. A 2010 után kialakuló illiberális korszakban erre a kihívásra a deviáns vagy annak tartott társadalmi jelenségek egyre szélesebb körű kriminalizálásával, a rendőrségi szervezet átalakításával, az általános jogegyenlőség fokozatos felszámolásával próbáltak meg választ adni.

valódi bűnösöket. A romagyilkossággént ismertté vált eseménysorozatban, 2008-2009-ben bűnözők összesen kilenc alkalommal követtek el fegyverekkel és Molotov-koktélokkal cigányok elleni merényletet, s összesen hat emberéletet oltottak ki különböző településeken. Az elkövetőket csak hosszú idő után találta meg a rendőrség.

61. kép. Romániából érkezett menekültek, Penészlek, 1989. június 21.

Oláh Tibor felvétele

XI.

A MAGYAR TÁRSADALOM 1980 ÉS 2020 KÖZÖTTI ÁTALAKULÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI KÖZÉP-KELET-EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

Előzmények és közelítések

Ebben a fejezetben a magyar és a közép-kelet-európai országok társadalmi változásait, átalakulását a fontosabb jellegzetességeit hasonlítom össze, a különbségeket és az azonosságokat keresve. Az összehasonlításban⁴¹⁸ kiemelttem tárgyalom a demográfiai, a társadalomszerkezeti változások, a társadalom és politika viszonyának, valamint az életkörülményeknek a kérdéseit. A magyar változásokat alapvetően a visegrádi országok – Lengyelország, Csehország és Szlovákia – kontextusában vizsgálom, de alkalmanként utalok a tágasabb kelet-európai háttérre is.

Ha mindazt, ami Magyarországon történt a késői államszocializmus, illetve az 1989/1990-es átmenet óta, közép-kelet-európai összehasonlításban⁴¹⁹ vizsgáljuk, akkor látható, hogy a változások iránya, célja lényegében azonos volt, a megvalósulás folyamatában azonban jelentős időbeli, térbeli és gyakorlati különbségek figyelhetők meg. Ezt részben az magyarázza,

⁴¹⁸ A rendelkezésre álló keretek között az összehasonlító vizsgálat nyilván nem lehet teljes körű, hiszen az egy külön könyvet igényelne, ezért csak néhány fontosabb mozzanatot, jellegzetességet emelek ki.

⁴¹⁹ Az átmenet összehasonlító elemzéséhez és Kelet-Közép-Európa történetéhez lásd Kenney 2006; Wirsching 2012; Turk 2014; Ther 2016a.

hogy a szovjet birodalomhoz tartozó Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország államszocialista berendezkedése, bár alapelemeiben azonos volt, működési rendjében jelentősen különbözött. Lengyelország egyfelől állandó társadalmi, gazdasági és politikai válságban élt az 1980-as évtizedben, másrészt a kommunista hatalom csak katonai diktatúra bevezetésével volt képes – átmenetileg – megtörni az országos antikommunista ellenállást. Csehszlovákiában még érvényesültek az 1968-as prágai tavaszt követő ún. konszolidáció⁴²⁰ hatásai, nagyobb társadalmi ellenállás az 1970-es évek végéig lényegében nem volt. Az ország társadalmi és gazdasági viszonyait a szovjet modell követése határozta meg. Magyarország ebben az időszakban már fokozatosan puha diktatúrává, a kommunista hatalmat fenntartó autoriter rendszerré vált, aminek működési zavarait az elmélyülő gazdasági válság fokozatosan nyilvánvalóvá tette. A lengyelekkel és részben a csehekkel ellentétben a kádárizmus hatalmi szempontból többé-kevésbé sikeresen konszolidálta az országot, így érdemi és tömeges antikommunista politikai ellenállás nem volt Magyarországon. A kulturális formában jelenlévő ellenzékiesség csak az 1980-as évek elején alakult át politikai ellenzékiességgé, létrehozva az illegálisan működő, független sajtót, ami korlátaival együtt is fontos volt a politikai változások szempontjából.

Lengyelország az 1980-as években súlyos adósságválsággal és állandó áruhiánnyal küzdött, a magánszektor elsősorban a mezőgazdaságban volt igazán jelentős, Csehszlovákia a tervgazdaság bürokratikus koordinációjának rendszerében működtette a gazdaságát. Magyarország pedig 1968 óta kísérletezett a terv- és a piacgazdaság sajátos kombinációjával. Ennek szerepe volt abban, hogy az 1980-as évek elejétől liberalizálták a magángazdaságok létrehozásának és működésének a feltételeit, ami az évtized során azzal a következménnyel járt, hogy az 1989/1990-es rendszerváltás időszakában már jelentős létszámban voltak jelen a kisvállalkozók és az alkalmazottak a magyar gazdaságban. A politikai átmenet Lengyelországban kezdődött a legkorábban, Csehszlovákiában a legkésőbb, Magyarország valahol középen állt ebben. Amíg a lengyel és a magyar esetben a politikai átmenet tárgyalásos formában zajlott le, addig a csehek 1989 nyarán és őszén sorozatos tömegtüntetésekkel, némi hatalmi erőszakot kiváltva buktatták meg az ország kommunista politikai vezeté-

sét. A posztkommunista átmenet gyakorlatában a lengyel sokterápiától a fontolva haladó, kuponos privatizációs és az alapvetően reprivatizációs cseh átalakuláson keresztül a többfajta privatizációs technikát felvonultató – elsősorban az állami vagyont piaci formában privatizáló – magyar átalakulásig terjedt a skála. Közös volt mindegyik országban a multinacionális tőke megjelenése és gyors térnyerése, ugyanakkor eltérő volt a de-, a poszt- és a reindusztrializáció dinamikája 1990 és 2020 között.

Politikai viszonyok 1989/1990 előtt, a posztkommunista átmenetben és a 2000-es években

Az 1989 előtti közép-kelet-európai politikai helyzetet vizsgálva látható, hogy ezekben a második világháború után a szovjet befolyási övezetbe került országokban lényegüket tekintve teljesen azonos, szovjet típusú rendszerekről beszélhetünk. Ugyanakkor a politikai viszonyaik, gazdasági és társadalmi adottságaik szempontjából az egykori államszocialista rendszerek működésének gyakorlatában jelentős különbségek voltak az egyes országok között. Közös vonás volt, hogy valamennyi szovjet zónába tartozó ország diktatórikus politikai rendszert tartott fenn. Bár Kelet-Németországban és Lengyelországban a kommunista párt mellett más politikai pártok is léteztek, de ezek nem önálló politikai szervezetek, hanem a kommunista párttól függő szatellitpártok voltak. Létezésük tehát önmagában nem jelentett valóságos többpártrendszert, semmiféle értelemben nem tette demokratikusabbá az államszocialista rendszerek politikai viszonyait, közéletét. Ezen túlmenően is voltak különbségek az egyes országok között a diktatórikus hatalomgyakorlás módjában és a politikai életben. Ez elsősorban a nyílt politikai erőszak alkalmazásának a módjában és a mértékében nyilvánult meg. A politikai rendőrség a maga széles körű megfigyelő és ellenőrző tevékenységével mindegyik országban a kommunista hatalom fenntartásának egyik alapvető intézménye volt. Ez önmagában is megnehezítette a kommunista rendszerrel szembeni politikai ellenállás kialakulását. Ugyanakkor Lengyelországban a Szolidaritás szakszervezeti mozgalom⁴²¹ 1981. decemberi betiltását

⁴²⁰ A kommunista hatalom teljes restaurációját nevezték így a korabeli csehszlovák nyilvánosságban, erősen eufemisztikus módon.

⁴²¹ Ash 2002.

követően is tovább működött, illegális körülmények között. Ennek következtében a második nyilvánosság és a második társadalom intézményei széles körűek maradtak. Az erős társadalmi elégedetlenséget és a Szolidaritás társadalmi támogatását mutatta, hogy az 1980-as években rendszerezések voltak a kommunistaellenes tömegtüntetések, az összecsapások a rohamrendőrséggel. Csehszlovákiában is rendszeresen zaklatták és bebörtönözték az ellenzéki aktivistákat, a Charta '77 mozgalom tagjait, vezetőit. Az 1990 után köztársasági elnöknek megválasztott Václav Havel is több évet töltött a kommunista rezsim börtönében. Magyarországon a hatalom és a politikai rendőrség az 1980-as években már tartózkodott a nyílt erőszaktól. Az ellenzéki aktivistákat zaklatták, nyugtalanították, elbocsátották a munkahelyeikről, a politikai rendőrség igyekezett elkobozni a második nyilvánosság működtetéséhez szükséges eszközöket, de már senkit sem börtönöztek be. Amíg Magyarországon az 1980-as években a nyílt, fizikai erőszak már egyre kevésbé volt része a napi politikának, addig Romániában mindennapos volt az alkalmazása, s Lengyelországban is – változó gyakorisággal – jelen voltak az erőszakos fellépések 1981. december 13-a, a katonai hatalomátvétel és a Szolidaritás szakszervezeti mozgalom betiltását követő években.⁴²² Csehszlovákiában vagy az egykori NDK-ban is időről időre őrizetbe vették és bebörtönözték az ellenzéki csoportok vezetőit.

Az egypárti, diktatórikus berendezkedés ellenére a politikai élet a régió országaiban lassan és fokozatosan pluralizálódott, a különböző illegális ellenzéki mozgalmak létrejöttével. Ezeknek a megszerveződéséhez az 1975-ös helsinki értekezletet követően az emberjogi kérdések világpolitikai tematizálódása jelentett külső támogatást. Ez alól Lengyelország jelentett kivételt, hiszen ott a kommunista hatalommal való ellenállásnak már az 1970-es tengeremelléki – Gdańsk, Gdynia – munkástüntetések leverésétől kezdve komoly hagyománya és intézményrendszere jött létre. A cseh és a magyar politikai ellenzékiesség aktivistáinak és támogatóinak a köre is jóval szűkebb volt a lengyelhez viszonyítva.

Nagyon különböző volt az egyházak szerepe is a közép-kelet-európai országok mindennapi életében és közéletében, a korlátozott vallás- és

⁴²² A lengyel kommunista hatalom a politikai gyilkosságtól sem riadt vissza, 1984-ben meggyilkolták Jerzy Popiełuszko római katolikus papot, aki az akkor illegális Szolidaritás szakszervezethez közel álló karizmatikus személyiség volt.

62. kép. Menekültstátuszra várakozó keletnémet turisták táboroznak a budapesti NSZK követsége mellett, 1989. augusztus. Tapolcsányi Éva felvétele.

lelkiismereti szabadság viszonyai között. Fontos külső támogatást jelentett, hogy, 1978-ban, első közép-kelet-európai katolikus főpapként Karol Wojtyła krakkói érseket választották pápává. Lengyelországban és Kelet-Németországban a római katolikus, illetve az evangélikus egyház valamivel nagyobb mozgásteret tudott megőrizni más országokhoz képest, ami segítette a társadalmi autonómiák megőrzését, ami különösen Lengyelországban volt fontos a különböző ellenzéki mozgalmak működésének szempontjából is. Az egykori szovjet birodalom más országaiban – Magyarországon, Csehszlovákiában – az egyházak politikai felügyelete erősebb, szorosabb volt. Magyarországon a történelmi egyházak a megmaradt, erősen korlátozott mozgásterük megőrzése érdekében együttműködtek a politikai felügyeletet gyakorló állami intézményekkel is.

Az 1989/1990-es politikai átmenet során a demokratikus politikai átalakulás keretében helyreállították a szabadságjogokat, a lelkiismereti és vallásszabadság ismét alapvető emberi joggá vált. Az egykorú várakozásokkal ellentétben az 1989/1990-es politikai átmenetet követően nem lehet a

teljes régióra kiterjedő, átfogó vallási reneszánszról beszélni. Lengyelországban, ahol a római katolikus egyház és a vallási kötődés hagyományosan erős volt, a katolikus egyház megőrizte befolyását és a társadalom jelentős csoportjainak vallásos kötődését, bár a 2010-es években erősödött a szekularizáció. Magyarországon viszont folytatódott az elvilágiasodás, az egyház(ak)tól, a vallástól történő eltávolodás, ami a 2010-es években nagyon dinamikussá vált. Annak ellenére történt ez, hogy a magyar illiberális rendszer a pénzügyi támogatások folyamatos növelésével igyekezett magához kötni a történelmi felekezeteket, és nagymértékben bővült az egyházak oktatási, egészségügyi és szociális intézményrendszere.

Politikai és társadalmi szempontból a mindennapok politikai realitásának a tudomásulvétele jegyében 1989/1990 előtt ezeknek a diktatórikus rendszereknek is volt részben erőszakkal kikényszerített, részben politikai úton megteremtett társadalmi elfogadottsága. Ám ennek tényleges erejéről sokat elárul az, ahogyan ez a legitimáció fokozatosan erodálódott, majd az 1980-as évek végén mindegyik közép-kelet-európai országban hetek-hónapok alatt összeomlott. Mindez párhuzamos volt azzal, hogy a szovjet vezetés kényszerűen feladta birodalmi elképzeléseit és hatályon kívül helyezte a Breznyev-doktrínát.

A kommunista diktatúrák összeomlását követően valamennyi országban valóságos politikai versenyen alapuló parlamentáris demokrácia⁴²³ jött létre, helyreállították az alapvető emberi jogokat. Az 1990-es évek kormányai számára komoly kihívást jelentett az államszocializmus gazdasági és társadalmi örökségének felszámolása, a piacgazdaság rendszerének a megteremtése, a viszonylagos társadalmi nyugalom fenntartása, az egyes országok integrálása a világgazdaság globalizálódó rendszerébe. Lengyelországban az 1989-es részlegesen szabad választásokat követően 1991 októberében rendezték meg az első szabad választásokat, amit a jobboldali pártok nyertek meg. A gazdaság sokkterápia-szerű átalakítása fokozatosan erodálta a Szolidaritás szakszervezet bázisán létrejött politikai pártokat, majd idővel létrejött egy bal-jobb oldali politikai váltógazdaság, amelyet a 2000-es években egy jobbközép centripárt, a Polgári Platform és a radikális konzervatív jobboldali párt, a Jog és Igazságosság által vezetett változó koalíciók politikai küzdelme váltott fel.

⁴²³ Balogh L. 2012; Horváth A. 2021.

Az egykori Csehszlovákiában az úgynevezett bársonyos forradalom 1989. őszi győzelme hozta el a kommunista rendszer végét, és tette lehetővé a demokratikus viszonyok kialakítását. Az ország 1993. január elsejével kettévált Csehországra és Szlovákiára. A Cseh Köztársaságban az átmenetet követően a baloldal vezető pártját a szociáldemokrata párt jelentette, igen mérsékelt támogatást élvezve, de tovább működött a kommunista párt is. Az ellenpólust részben az 1989 előtti ellenzéki mozgalmakból, részben a változó politikai struktúrából kialakuló liberális és jobbközép pártok, például a Polgári Demokrata Párt jelentették a 2010-es évekig, amikor megkezdődött az ANO, az Elégedetlen Polgárok Pártjának a felemelkedése, ami az évtized második felében egy sajátos kísérlet volt a populizmus csehországi meghonosítására.

Az 1993. január elsejétől önállóvá vált Szlovákia politikai életét a posztkommunista átmenetben az autoriter-nacionalista politika befolyásolta hosszú éveken keresztül, az 1998-as választásokon ezt a politikai irányt egy kereszténydemokrata vezetésű politikai tömörülés váltotta fel, amely komoly reformokat végrehajtva lezárta a piacgazdasági átmenetet az országban. A szlovák politikának a sajátossága volt a gazdaság és a politika szoros összefonódása. A 2010-es évek alapvetően a posztkommunista utódpart, a baloldali populistá SMER politikai dominanciájának a jegyében teltek.

Az átmenettel együtt járó bizonytalanság, elbizonytalanodás egyes országokban átmenetileg fogékonyságot teremtett a szélsőséges politikai áramlatok iránt is, ám ezek – egy-egy hosszabb-rövidebb időszak kivételével – nem váltak tartósan meghatározó politikai erővé a régió országaiban a 2010-es évekig. A populizmus felemelkedése az európai és a világpolitikában teret nyitott a közép-kelet-európai országokban is a szélsőségebb politikai gondolkodásnak, s az ezt képviselő politikai erőknek. Ennek a gyakorlati megvalósulása eltérő dinamikával és változó tartóssággal szinte valamennyi közép-kelet-európai országban megfigyelhető a 2010-es években, a legteljesebb formában Magyarországon és Lengyelországban. Ebben a két országban egy sajátos, nemzeti populistá politikát képviselő, a hagyományos, liberális demokrácia elveit és rendszerét eltérő mértékben, de szisztematikusan leépítő úgynevezett illiberális rendszerek jöttek létre. Amíg Lengyelországban ez a folyamat csak az autokrata hatalom megteremtésének a kísérletét jelentette, addig Magyarországon a 2010-es évek második felében megvalósult az autokrácia

áttörése, és a 2020-as évekre kiépült az autokrata rendszer. Csehországban és Szlovákiában ennél jóval mérsékeltebb sikerrel járt az illiberális, populista politikai kísérlet. Ha az egyes közép-kelet-európai társadalmak és a politika viszonyát tekintjük át, akkor eltérő mértékben, de érzékelhetően jelen volt az államszocializmus sajátos társadalmi integrációjának és a posztkommunista átmenet politikai és társadalmi dez- és reintegrációjának az együttes hatása. Az előzetes várakozásokkal ellentétben a kelet-európai választásokon való részvétel nem volt általánosan magas. Lengyelországban és Magyarországon 62-65 százalékos, Csehországban és Szlovákiában viszont 96 százalékos volt. A 1990-es és a 2000-es években is – egy-egy kiugró esettől eltekintve – általában a választók kétharmada élt a szavazati jogával. A választási részvétel természetesen csak az egyik indikátora az egyes társadalmak politikai részvételének és politikai aktivitásának, amelynek szintén fontos mutatója a civil szervezetek jelenléte, az állampolgári önszerveződés képessége és ereje, az úgynevezett protestmozgalmakban történő részvétel szándéka és gyakorlata. A vizsgált négy ország rangsorában, ebben a tekintetben a társadalom politikai integrációját tekintve Lengyelország volt az első, Csehország a második, Szlovákia a harmadik és Magyarország a negyedik helyen. Mindez a politikai kultúra sajátosságait, valamint az egyes társadalmak civil tudatának erejét vagy éppen a gyengeségét is mutatja.

Az egyes országok az átalakulás során részben hasonló, részben különböző utakat jártak be a politikai viszonyok változását tekintve. A különböző nemzetközi felmérések, például a V-Dem és a Freedom House éves jelentései⁴²⁴ is mutatják, hogy a szabadság szintjeiben – gazdasági, politikai és társadalmi vonatkozásban és általában a demokrácia működésében – már érdemi különbségek alakultak ki a posztkommunista átmenetet követően.

Valamennyi ország NATO-tag lett 1999-ben, 2004-ben pedig csatlakoztak az Európai Unióhoz is. Az integrációs folyamat Szlovákiában jutott a legmesszebb azzal, hogy az ország egyedüliként csatlakozott az eurózónához is.

⁴²⁴ <https://v-dem.net/publications/democracy-reports/>; <https://freedomhouse.org/reports> (utolsó letöltés: 2023. augusztus 10.)

A gazdasági átmenet

kiindulópontjai és sajátosságai

A kommunista politikai és gazdasági rendszerek⁴²⁵ alapvető azonossága ellenére az egykori kelet-közép-európai államszocialista társadalmak között gazdasági fejlettségük⁴²⁶ szerint is számos alapvető különbség volt megfigyelhető. Az 1980-as években például már elég jelentős különbség volt a magánszektor terjedelmé és gazdasági szerepe szerint. Ez alapján Lengyelország és Magyarország volt a kivétel, ahol a magángazdaság szerepe a GDP-termelésében és a foglalkoztatásban magasabb volt, mint más régiós országban. Lengyelország annyiban is kivételes volt, hogy ott nem került sor a mezőgazdaság teljes körű kollektivizálására, így a termőföld magántulajdona számottevő maradt, ami a piacgazdasági átmenet után is befolyásolta a mezőgazdasághoz kötődők, az abból élők társadalmi viszonyait.⁴²⁷ Értelemszerűen ebből következően a lengyel esetben gyorsabb és valamivel kisebb megrázkódtatással járt a földtulajdon és a mezőgazdaság szervezetének átalakulása a posztkommunista átmenet időszakában.

Az átmenet gazdasági előzményeit⁴²⁸ vizsgálva látható, hogy az állami tulajdon túlsúlya, az alacsony hatékonyság, a tervgazdaság bürokratikus koordinációja, az államszocialista rendszerek töké-, magántulajdon- és piacellenessége erősen gátolta az egyéni és csoportos teljesítményeket és ösztönözte a kényszerű magán kreativitást, erre utal a fekete piac, a csempészet, az illegális magánkereskedelem, a bevásárlóturizmus általános elterjedtsége ezekben az országokban.⁴²⁹ Ezzel együtt is Magyarország átmeneti helyzeti előnyben volt más közép-kelet-európai országok-

⁴²⁵ Kornai 2005; Kornai 2006.

⁴²⁶ Lásd Bérénd T. 2009.

⁴²⁷ A közép-kelet-európai és benne a lengyel agrárszektor történetéhez lásd Kovách-Granberg (eds.) 1998; Gorlach-Starosta 2001.

⁴²⁸ Harrison 2014.

⁴²⁹ Az egyes országokban élők a hiánygazdaság viszonyai között kiterjedt magánkereskedelmet folytattak, spontán, félig szervezett és szervezett formában. A nyilvánosság előtt ez a használcikkpiachoz kötődően, az 1970-es évek végétől kialakult úgynevezett KGST-piacok formájában jelent meg. Magyarországon az 1980-as évek végén a ruházati kiskereskedelmi forgalom egytizede bonyolódott le ezeken az informális piacokon a magánexport-import keretében. Kóchanowski 2017. A KGST-piacok kérdéséhez lásd Czako-Giczi-Sik (szerk.) 2010.

hoz képest, hiszen itt már 1982 óta legálisan működhetnek a kisméretű magánvállalkozások. Ennek következtében a régiós átlagot tekintve már komolyabb magánvagyonok halmazódtak fel az 1980-as években. Szintén fontos, hogy Magyarországon már a politikai átmenet kibontakozása előtt, 1988-ban lehetővé tették a nagyméretű, társas magánvállalkozások – korlátozott felelősségű társaságok, részvénytársaságok – létrehozását is. Sz. gyakorlatilag a politikai átmenetet időben megelőzve kibontakozott a magánosítás az úgynevezett spontán privatizáció formájában. Mindezek a folyamatok társadalmi újratagolódással, elővállalkozói réteg kialakulásával, kialakításával jártak együtt, és elősegítették a közép-kelet-európai átlaghoz képest erősebben piacbarát értékrend terjedését.

Az egykori államszocialista rendszerek eltérő gyakorlatokat követtek a piaci viszonyok kialakítása során az 1990-es években.⁴³⁰ Volt, ahol részleges vagy teljes reprivatizációra törekedtek, volt ahol részleges kárpótlásra és privatizációra került sor, volt, ahol a pártállami elitcsoportok jutottak átmeneti vagy tartós előnyhöz a magánosítás folyamán. Ám a magánosításban mindenhol fontos szerepet játszottak a multinacionális nagyvállalkozások, amelyek rendszerint a világpiaci árakhoz képest viszonylag olcsón vehettek termelőkapacitásokat és/vagy juthattak újabb, jelentős piachoz. Az 1990-es és a 2000-es években meghatározóvá vált a globális vállalkozások – többek között az autógyárak – megjelenése a térségben.

Sok hasonlóság volt ezekben az országokban az államszocializmus időszakában túliparosodott/túliparosított régiók dezindusztrializációs folyamataiban is. Az egykori államszocialista nehézipari kapacitások jelentős része nem volt gazdaságosan működtethető, ezért ezek nagy részét bezárták a piacgazdasági átmenet során. Számos régió elvesztette a gazdasági jelentőségét, és társadalmi értelemben egyaránt depressziós területté vált. A hagyományos nehézipar felszámolását ezen a területeken nem vagy csak esetlegesen követte reindusztrializáció, s a posztindusztrializációs szolgáltató vállalkozások sem jelentek meg, hiszen nem állt rendelkezésre erre alkalmas munkaerő. Így ezeknek a térségeknek a gazdasági reorganizációja vagy csak részleges volt, vagy teljesen elmaradt.⁴³¹

⁴³⁰ Sárközy 2011.

⁴³¹ Jan 1999.

Nyilván voltak eltérések is ezekben a folyamatokban. Lengyelországban például túlélte a piacgazdasági átmenetet a szénbányászat, és az ország a 2010-es években az Európai Unió egyik legnagyobb széntermelője volt. Találunk példákat a sikeres reorganizációra is, ezek közé tartozik Magyarország egyetlen megmaradt kohászati üze me, a Dunai Vasmű, és a cseh ipari régió üze meinek nagy része is sikeresen alkalmazkodott a piacgazdasági feltételekhez. A másik, az egykori úgynevezett szocialista városban, a lengyelországi Nova Hutában működő vaskohászati üzem többszöri reorganizálás révén túlélte a posztkommunista átmenetet, és egészen a 2010-es évek végéig működött.

Érdemi különbségek találhatók az átmenet, a piacgazdasági intézményrendszer kialakításának a gyakorlatában és működőképessé válásának az időigényességében. A német egyesítéssel belnémetté vált egykori Kelet-Németország piacgazdasági átszervezése, a lengyel sokterápia, a fokozatos magyar átmenet, a cseh reprivatizáció és fokozatos átalakulás, az elhúzódó átmenet Romániában mind a különböző hatékonyságú, az előzetesen megbecsülhetőnél jóval nagyobb társadalmi árat követelő átalakulási folyamat velejárója volt. Mindez időben elhúzódó és gyakran traumatikus társadalmi átrendeződéssel járt az egyes országokban.

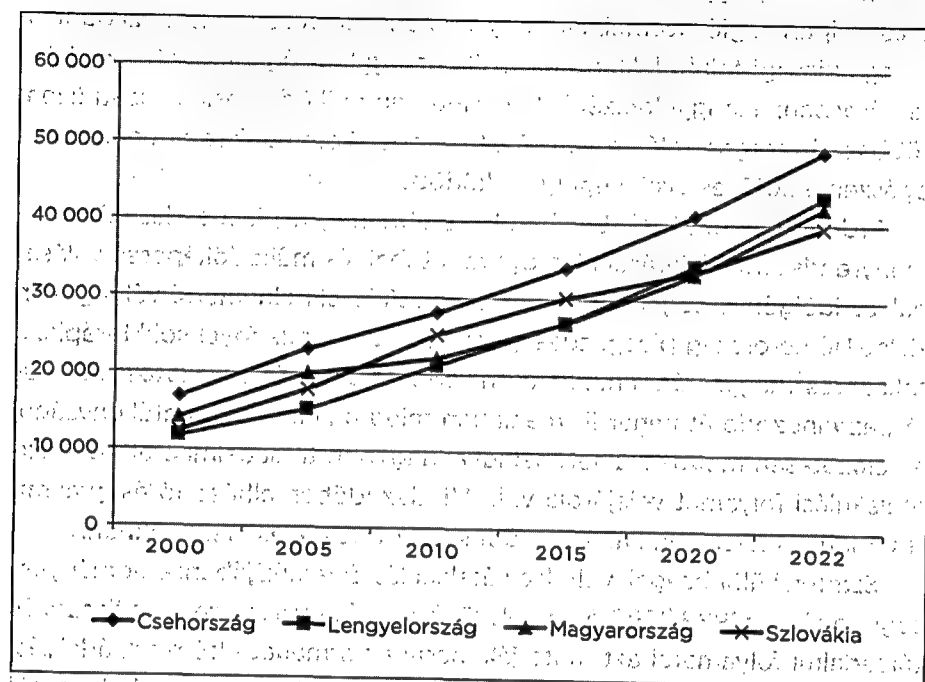
Szintén különbségek voltak az átalakulás dinamikájában, eredményességében is. Az 1989/1990 óta eltelt több mint három évtized gazdasági és társadalmi folyamatai azt mutatják, hogy az átmenet eltérő felzárkózási utakat, módokat teremtett. A viszonylag jobb gazdasági helyzetből induló Magyarország az 1990-es évek eleji dinamikáját részben elvesztette, míg ezzel ellentétben az egykor szovjet fennhatóság alatt levő balti államok igen gyorsan dolgozták le hátrányaikat, és váltak sikeres piaci versenyen és szolidaritáson alapuló társadalmi és gazdasági rendszerekké. De hasonló fejlődési dinamika volt megfigyelhető az 1990-es években még nehézkesen változó, a nacionalista jobboldali politika szorításában létező, 1993-ban önállóvá vált Szlovákiában is, ahol a 2000-es évek reformjai és az euróövezeti csatlakozás együttesen segítették a gazdasági fejlődés dinamizálódását. A térség államainak egy része tagja lett az eurózonának, de a többség még kívül maradt ezen.

A gazdasági fejlettséget tekintve nemcsak az egyes országok, hanem az egyes országokon belüli régiók⁴³² között is jelentős és tartós

⁴³² Bertraud 2006.

különbségek alakultak ki a foglalkoztatottság, a jövedelem és az életkörülmények vonatkozásában is. Példaként elegendő Nyugat- és Kelet-Magyarországra vagy Szlovákia nyugati és keleti területeinek a különbségeire utalni.

19. ábra. A vásárlóerő-paritáson számított, egy főre eső GDP változása 2000-2022 között a közép-kelet-európai országokban (USD)

Forrás: Eurostat-adatok alapján szerkesztette a szerző

Ha a vásárlóerő-paritáson alapuló GDP-adatokat elemezzük, akkor látható, hogy a posztkommunista átmenet lezárulását követően a cseh gazdasági fejlődés volt a legdinamikusabb és a leginkább egyenletes, a lengyel, a magyar és a szlovák ezt kisebb mértékben lemaradva, változó dinamikával követte. Ha az egy főre jutó GDP alapján vizsgáljuk a lengyel, a magyar, a cseh és a szlovák gazdaságot és a gazdasági fejlődést, akkor azt látjuk, hogy az 1989-es cseh, magyar és lengyel erőssorrend 2019-re cseh, szlovák, lengyel és magyar sorrenddé alakult át.

A gazdasági adatok azt mutatják, hogy a kelet-közép-európai országok többségében a 2000-es évek elejére érték el az 1988. évi, a rendszerváltás előtti GDP-termelés szintjét reálértékben. Az ezredforduló utáni fejlődést, a megkezdődött felzárkózást a 2008 őszi kiérett pénzügyi-gazdasági válság törte meg. A válság előtti GDP-szintet a visegrádi országokban 2010 után, Magyarországon csak 2014-ben sikerült újra elérni. (Lengyelországban sajátos kivételként a válság idején is növekedés volt.)

A Magyarország fejlettségi szintjét mérő egy főre jutó GDP 1991 és 1995 között az EU-15 átlag körülbelül 45 százalékának felelt meg. Az évtized második felében kezdődő tartós gazdasági növekedésnek köszönhetően az Európai Unióhoz csatlakozásunk évében, 2004-ben elérte az EU-15 átlagának 55 százalékát, ami a kibővített Unió (EU-27) színvonalának mintegy 63 százalékát tette ki. A visegrádi országok hasonló utat jártak be, mint Magyarország. A bruttó hazai termék csökkenése az átmenet éveiben átlagosan 20 százalék volt. Ezt többé-kevésbé kiegyensúlyozott növekedés követte, amelynek eredményeképp Lengyelország és Szlovákia GDP-je 2004-ben mintegy 30 százalékkal, Magyarorszáé 23 százalékkal haladta meg a rendszerváltás előtti színvonalát. Csehország pályája ettől némileg eltért: a rendszerváltást követő recesszió enyhébb volt, de az évtized második felében ideiglenesen megtorpant a gazdasági növekedés. A balti államokban a visszaesés megrázóbb volt és tovább tartott, illetve az orosz válság is érzékenyebben érintette ezeket az országokat, gazdasági fejlettségük az időszak második felében – a válság enyhülése után kibontakozó gyors fejlődésnek köszönhetően – jelentősen emelkedett. Az uniós csatlakozás óta eltelt években az Unió 27 országának átlagában kifejezve az egy főre jutó GDP színvonala alig változott Magyarországon. 2009-ben szintje 63 százaléknak felelt meg, megelőzve ezzel a balti államokat és Lengyelországot, de továbbra is lemaradásban Szlovéniához, Csehországhoz és Szlovákiához képest.⁴³³

A visegrádi országokban az 1989/1990-es rendszerváltás óta eltelt évtizedek során mind a termelés, mind a külkereskedelem szerkezete több mint 70 százalékban átalakult, modernizálódott. „Ezt a szerkezetátalakulást azonban döntően nem saját erőből és tőkével hajtották végre, nem a belföldi vállalatok teljesítménye, hanem a megtelepedett multina-

⁴³³ Fried-Holka 2011.

cionális vállalatok beruházásainak és export-import stratégiáinak következményeként alakult. Ezért a strukturális átalakulás hasznát is döntően a külföldi tulajdonú vállalatok fölözik le, amelyet növekvő mértékben kivisznek a kelet-közép-európai országokból, transzferek és profit-repatriálás révén.⁴³⁴ Mindez felveti azt a kérdést, hogy gazdasági értelemben valóban és alapvetően megváltozott-e ezeknek az országoknak a korábban meglévő félperifériális helyzete,⁴³⁵ vagy alapvetően ennek megfelelően váltak a globalizálódó európai és világ gazdaság részeivé. Az mindenestre az adatok alapján jól látható, hogy az „1993 és 2018 között eltelt negyedévszázados periódusban minden kelet-közép-európai országnak sikerült közelebb kerülnie az EU15-országok átlagos egy főre jutó GDP-jének szintjéhez. A piactársadalmi átmenet okozta gazdasági hanyatlást követően felzárkózás volt tapasztalható, amit a nemzetközi pénzügyi válság és annak következményei lassítottak ugyan, de ezt követően a felzárkózás országoként eltérő mértékben folytatódott.”⁴³⁶

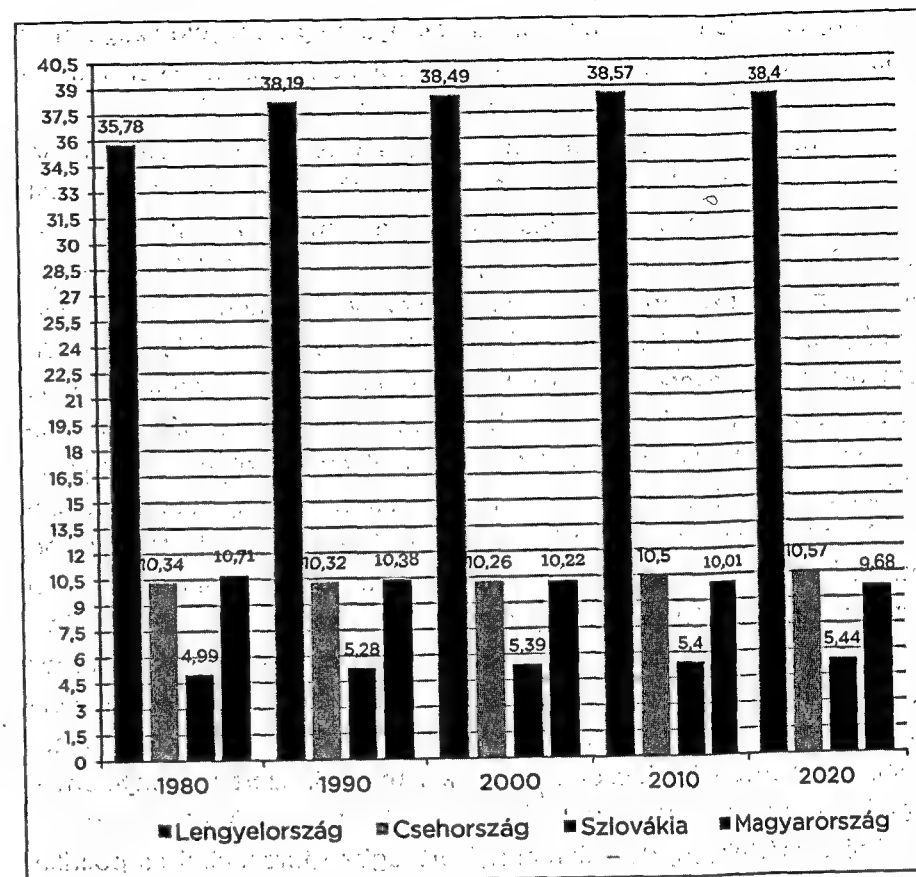
Demográfiai, társadalmi viszonyok és az életszínvonal/életminőség az átmenet előtt és után

A közép-kelet-európai régió társadalmi fejlődési lehetőségét alapvetően befolyásolja a rendelkezésre álló humán tőke, annak összetétele és időbeli változásai. A népesség száma az utóbbi két évtizedben Magyarországhoz hasonlóan a legtöbb kelet- és kelet-közép-európai országban csökkent. Ez nagyjából a természetes fogyás következménye, de jó néhány országban hozzájárult ehhez a nemzetközi vándorlási veszteség is. Magyarországon az 1989/1990-et követő évtizedekben 3,5 százalékkal csökkent a népesség. Lengyelországban, némi hullámmal, lényegében változatlan maradt 1990 és 2009 között a lakosság száma, Csehországban, Szlovákiában viszont – szerény mértékben ugyan (1-2 százalékkal), de – növekedett.

⁴³⁴ Kőrösi 2015.

⁴³⁵ Medgyesi-Tóth 2020.

⁴³⁶ Uo. 17.

20. ábra. A közép-kelet-európai országok népessége 1980–2020 között (millió fő)

Forrás: Eurostat-adatok alapján készítette a szerző

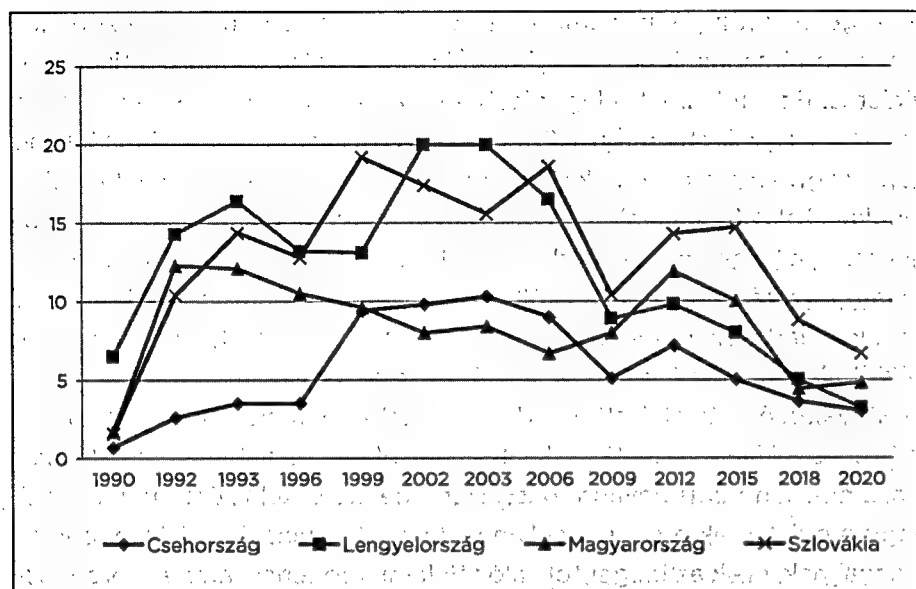
A négy országban a demográfiai viszonyok alapvetően hasonlóak, de nem teljesen azonosak. Az élve születések száma – trendszerűen – Magyarországon a legalacsonyabb, ugyanakkor a halálozások száma a legmagasabb a négy ország között. A termékenység szintje valamennyi országban elmarad az egyszerű reprodukcióhoz szükséges, 2,1-es értéktől. Mindez együttesen a népesség növekedésének a stagnálását, illetve a fogyását eredményezte a régió országaiban. Szinte mindenhol gondot okoz a folyamatosan előregedő társadalom, Magyarország és Csehország esetében a legmagasabb a 65 évesnél idősebb népesség aránya és a leg-

alacsonyabb a 15 évesnél fiatalabbak aránya, míg Lengyelországban és Szlovákiában a fiatal generációk aránya jóval magasabb, itt a kormegoszlás is kiegyensúlyozottabb.

A kontinens egészen csökken a népesség az 1990-es évek óta, ám Közép-Kelet-Európában ez a folyamat masszív elvándorlással párosult. A kivándorlás viszonylag magas volt a régióban a korábbi keleti blokk 1989/1990-es megszűnése óta, majd a 2004-es EU-bővítést követően újabb lendületet kapott. A rendszerváltást követő átmenet során a régió a világ egyik legnyitottabb térségévé vált a külföldi tőke felé, és a kiterjedt piacosiítás következtében rohamosan épültek le az addig globális összehasonlításban viszonylag bőkezűnek mondható szociális rendszerek. Az átmenet folyamán a kelet-európai államok adóbevételei és szociális kiadásai a GDP arányában a nyugat-európai arányok alá csökkenetek. Emellett a jelentős elvándorlás⁴³⁷ „agyelszívást” jelentett, a gyakorlatban pedig jól érzékelhetővé vált, hogy a szintén alulfinanszírozott nyugat-európai jóléti rendszerek feszültségeit az olcsóbb kelet-európai munkaerő alkalmazásával próbálták meg kezelni. Ennek következtében egy ördögi kör alakult ki: a népességcsökkenés következtében a növekvő nyomást a szociális rendszereken úgy próbálják az államok kompenzálni, hogy további adócsökkentésekkel tesznek szert versenyelőnyre a globális tőkebefektetésekért.

Eltérő mértékben, de valamennyi országban társadalmi és politikai feszültségeket okoz a ki- és bevándorlás. A 2010-es évekre az egykori szovjet birodalomhoz tartozó országokban felerősödtek a demográfiai válságjelenségek. A demográfiai válság miatt kiürülnek az egykor virágzó falvak, és elvándorol a nagyvárosi értelmiség is. Munkaerőhiány keletkezik az iparban, amely azért is települt Kelet-Európába 20-25 éve, hogy beszállítója legyen a nagy multcégeknek és azok beszállítóinak. A munkaerő-vándorlás szabadsága nem csak az orvosokat, ápolókat, informatikusokat és vízvezeték-szerelőket sodorja a sokszor szintén demográfiai válságban lévő fejlett nyugat-európai országokba. Miután a kivándorlók többsége valamennyi országban a képzetesebb, iskolázottabb, magas kulturális tőkével rendelkező rétegek tagjai közül kerül(t) ki, az ő távozásuk nagymértékű humántőkevesztést jelent az egyes

⁴³⁷ Lásd Melegh 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 2681, 2682, 2683, 2684, 2685, 2686, 2687, 2688, 2689, 2690, 2691, 2692, 2693, 2694, 2695, 2696, 2697, 2698, 2699, 2700, 2701, 2702, 2703, 2704, 2705, 2706, 2707, 2708, 2709, 2710, 2711, 2712, 2713, 2714, 2715, 2716, 2717, 2718, 2719, 2720, 2721, 2722, 2723, 2724, 2725, 2726, 2727, 2728, 2729, 2730, 2731, 2732, 2733, 2734, 2735, 2736, 2737, 2738, 2739, 2740, 2741, 2742, 2743, 2744, 2745, 2746, 2747, 2748, 2749, 2750, 2751, 2752, 2753, 2754, 2755, 2756, 2757, 2758, 2759, 2760, 2761, 2762, 2763, 2764, 2765, 2766, 2767, 2768, 2769, 2770, 2771, 2772, 2773, 2774, 2775, 2776, 2777, 2778, 2779, 2780, 2781, 2782, 2783, 2784, 2785, 2786, 2787, 2788, 2789, 2790, 2791, 2792, 2793, 2794, 2795, 2796, 2797, 2798, 2799, 2800, 2801, 2802, 2803, 2804, 2805, 2806, 2807, 2808, 2809, 2810, 2811, 2812, 2813, 2814, 2815, 2816, 2817, 2818, 2819, 2820, 2821, 2822, 2823, 2824, 2825, 2826, 2827, 2828, 2829, 2830, 2831, 2832, 2833, 2834, 2835, 2836, 2837, 2838, 2839, 2840, 2841, 2842, 2843, 2844, 2845, 2846, 2847, 2848, 2849, 2850, 2851, 2852, 2853, 2854, 2855, 2856, 2857, 2858, 2859, 2860, 2861, 2862, 2863, 2864, 2865, 2866, 2867, 2868, 2869, 2870, 2871, 2872, 2873, 2874, 2875, 2876, 2877, 2878, 2879, 2880, 2881, 2882, 2883, 2884, 2885, 2886, 2887, 2888, 2889, 2890, 2891, 2892, 2893, 2894, 2895, 2896, 2897, 2898, 2899, 2900, 2901, 2902, 2903, 2904, 2905, 2906, 2907, 2908, 2909, 2910, 2911, 2912, 2913, 2914, 2915, 2916, 2917, 2918, 2919, 2920, 2921, 2922, 2923, 2924, 2925, 2926, 2927, 2928, 2929, 2930, 2931, 2932, 2933, 2934, 2935, 2936, 2937, 2938, 2939, 2940, 2941, 2942, 2943, 2944, 2945, 2946, 2947, 2948, 2949, 2950, 2951, 2952, 2953, 2954, 2955, 2956, 2957, 2958, 2959, 2960, 2961, 2962, 2963, 2964, 2965, 2966, 2967, 2968, 2969, 2970, 2971, 2972, 2973, 2974, 2975, 2976, 2977, 2978, 2979, 2980, 2981, 2982, 2983, 2984, 2985, 2986, 2987, 2988, 2989, 2990, 2991, 2992, 2993, 2994, 2995, 2996, 2997, 2998, 2999, 3000, 3001, 3002, 3003, 3004, 3005, 3006, 3007, 3008, 3009, 3010, 3011, 3012, 3013, 3014, 3015, 3016, 3017, 3018, 3019, 3020, 3021, 3022, 3023, 3024, 3025, 3026, 3027, 3028, 3029, 3030, 3031, 3032, 3033, 3034, 3035, 3036, 3037, 3038, 3039, 3040, 3041, 3042, 3043, 3044, 3045, 3046, 3047, 3048, 3049, 3050, 3051, 3052, 3053, 3054, 3055, 3056, 3057, 3058, 3059, 3060, 3061, 3062, 3063, 3064, 3065, 3066, 3067, 3068, 3069, 3070, 3071, 3072, 3073, 3074, 3075, 3076, 3077, 3078, 3079, 3080, 3081, 3082, 3083, 3084, 3085, 3086, 3087, 3088, 3089, 3090, 3091, 3092, 3093, 3094, 3095, 3096, 3097, 3098, 3099, 3100, 3101, 3102, 3103, 3104, 3105, 3106, 3107, 3108, 3109, 3110, 3111, 3112, 3113, 3114, 3115, 3116, 3117, 3118, 3119, 3120, 3121, 3122, 3123, 3124, 3125, 3126, 3127, 3128, 3129, 3130, 3131, 3132, 3133, 3134, 3135, 3136, 3137, 3138, 3139, 3140, 3141, 3142, 3143, 3144, 3145, 3146, 3147, 3148, 3149, 3150, 3151, 3152, 3153, 3154, 3155, 3156, 3157, 3158, 3159, 3160, 3161, 3162, 3163, 3164, 3165, 3166, 3167, 3168, 3169, 3170, 3171, 3172, 3173, 3174, 3175, 3176, 3177, 3178, 3179, 3180, 3181, 3182, 3183, 3184, 3185, 3186, 3187, 3188, 3189, 3190, 3191, 3192, 3193, 3194, 3195, 3196, 3197, 3198, 3199, 3200, 3201, 3202, 3203, 3204, 3205, 3206, 3207, 3208, 3209, 3210, 3211, 3212, 3213, 3214, 3215, 3216, 3217, 3218, 3219, 3220, 3221, 3222, 3223, 3224, 3225, 3226, 3227, 3228, 3229, 3230, 3231, 3232, 3233, 3234, 3235, 3236, 3237, 3238, 3239, 3240, 3241, 3242, 3243, 3244, 3245, 3246, 3247, 3248, 3249, 3250, 3251, 3252, 3253, 3254, 3255, 3256, 3257, 3258, 3259, 3260, 3261, 3262, 3263, 3264, 3265, 3266, 3267, 3268, 3269, 3270, 3271, 3272, 3273, 3274, 3275, 3276, 3277, 3278, 3279, 3280, 3281, 3282, 3283, 3284, 3285, 3286, 3287, 3288, 3289, 3290, 3291, 3292, 3293, 3294, 3295, 3296, 3297, 3298, 3299, 3300, 3301, 3302, 3303, 3304, 3305, 3306, 3307, 3308, 3309, 3310, 3311, 3312, 3313, 3314, 3315, 3316, 3317, 3318, 3319, 3320, 3321, 3322, 3323, 3324, 3325, 3326, 3327, 3328, 3329, 3330, 3331, 3332, 3333, 3334, 3335, 3336, 3337, 3338, 3339, 3340, 3341, 3342, 3343, 3344, 3345, 3346, 3347, 3348, 3349, 3350, 3351, 3352, 3353, 3354, 3355, 3356, 3357, 3358, 3359, 3360, 3361, 3362, 3363, 3364, 3365, 3366, 3367, 3368, 3369, 3370, 3371, 3372, 3373, 3374, 3375, 3376, 3377, 3378, 3379, 3380, 3381, 3382, 3383, 3384, 3385, 3386, 3387, 3388, 3389, 3390, 3391, 3392, 3393, 3394, 3395, 3396, 3397, 3398, 3399, 3400, 3401, 3402, 3403, 3404, 3405, 3406, 3407, 3408, 3409, 3410, 3411, 3412, 3413, 3414, 3415, 3416, 3417, 3418, 3419, 3420, 3421, 3422, 3423, 3424, 3425, 3426, 3427, 3428, 3429, 3430, 3431, 3432, 3433, 3434, 3435, 3436, 3437, 3438, 3439, 3440, 3441, 3442, 3443, 3444, 3445, 3446, 3447, 3448, 3449, 3450, 3451, 3452, 3453, 3454, 3455, 3456, 3457, 3458, 3459, 3460, 3461, 3462, 3463, 3464, 3465, 3466, 3467, 3468, 3469, 3470, 3471, 3472, 3473, 3474, 3475, 3476, 3477, 3478, 3479, 3480, 3481, 3482, 3483, 3484, 3485, 3486, 3487, 3488, 3489, 3490, 3491, 3492, 3493, 3494, 3495, 3496, 3497, 3498, 3499, 3500, 3501, 3502, 3503, 3504, 3505, 3506, 3507, 3508, 3509, 3510, 3511, 3512, 3513, 3514, 3515, 3516, 3517, 3518, 3519, 3520, 3521, 3522, 3523, 3524, 3525, 3526, 3527, 3528, 3529, 3530, 3531, 3532, 3533, 3534, 3535, 3536, 3537, 3538, 3539, 3540, 3541, 3542, 3543, 3544, 3545, 3546, 3547, 3548, 3549, 3550, 3551, 3552, 3553, 3554, 3555, 3556, 3557, 3558, 3559, 3560, 3561, 3562, 3563, 3564, 3565, 3566, 3567, 3568, 3569, 3570, 3571, 3572, 3573, 3574, 3575, 3576, 3577, 3578, 3579, 3580, 3581, 3582, 3583, 3584, 3585, 3586, 3587, 3588, 3589, 3590, 3591, 3592, 3593, 3594, 3595, 3596, 3597, 3598, 3599, 3600, 3601, 3602, 3603, 3604, 3605, 3606, 3607, 3608, 3609, 3610, 3611, 3612, 3613, 3614, 3615, 3616, 3617, 3618, 3619, 3620, 3621, 3622, 3623, 3624, 3625, 3626, 3627, 3628, 3629, 3630, 3631, 3632, 3633, 3634, 3635, 3636, 3637, 3638, 3639, 3640, 3641, 3642, 3643, 3644, 3645, 3646, 3647, 3648, 3649, 3650, 3651, 3652, 3653, 3654, 3655, 3656, 3657, 3658, 3659, 3660, 3661, 3662, 3663, 3664, 3665, 3666, 3667, 3668, 3669, 3670, 3671, 3672, 3673, 3674, 3675, 3676, 3677, 3678, 3679, 3680, 3681, 3682, 3683, 3684, 3685, 3686, 3687, 3688, 3689, 3690, 3691, 3692, 3693, 3694, 3695, 3696, 3697, 3698, 3699, 3700, 3701, 3702, 3703, 3704, 3705, 3706, 3707, 3708, 3709, 3710, 3711, 3712, 3713, 3714, 3715, 3716, 3717, 3718, 3719, 3720, 3721, 3722, 3723, 3724, 3725, 3726, 3727, 3728, 3729, 3730, 3731, 3732, 3733, 3734, 3735, 3736, 3737, 3738, 3739, 3740, 3741, 3742, 3743, 3744, 3745, 3746, 3747, 3748, 3749, 3750, 3751, 3752, 3753, 3754, 3755, 3756, 3757, 3758, 3759, 3760, 3761, 3762, 3763, 3764, 3765, 3766, 3767, 3768, 3769, 3770, 3771, 3772, 3773, 3774, 3775, 3776, 3777, 3778, 3779, 3780, 3781, 3782, 3783, 3784, 3785, 3786, 3787, 3788, 3789, 3790, 3791, 3792, 3793, 3794, 3795, 3796, 3797, 3798, 3799, 3800, 3801, 3802, 3803, 3804, 3805, 3806, 3807, 3808, 3809, 3810, 3811, 3812, 3813, 3814, 3815, 3816, 3817, 3818, 3819, 3820, 3821, 3822, 3823, 3824, 3825, 3826, 3827, 3828, 3829, 3830, 3831, 3832, 3833, 3834, 3835, 3836, 3837, 3838, 3839, 3840, 3841, 3842, 3843, 3844, 3845, 3846, 3847, 3848, 3849, 3850, 3851, 3852, 3853, 3854, 3855, 3856, 3857, 3858, 3859, 3860, 3861, 3862, 3863, 3864, 3865, 3866, 3867, 3868, 3869, 3870, 3871, 3872, 3873, 3874, 3875, 3876, 3877, 3878, 3879, 3880, 3881, 3882, 3883, 3884, 3885, 3886, 3887, 3888, 3889, 3890, 3891, 3892, 3893, 3894, 3895, 3896, 3897, 3898, 3899, 3900, 3901, 3902, 3903, 3904, 3905, 3906, 3907, 3908, 3909, 3910, 3911, 3912, 3913, 3914, 3915, 3916, 3917, 3918, 3919, 3920, 3921, 39

21. ábra. A munkanélküliségi ráta változásai 1990–2020 között a közép-kelet-európai országokban (%)

Forrás: Eurostat-adatok alapján készítette a szerző

Az államszocializmusban fenntartott teljes foglalkoztatottság az 1990-es évek elején mindenhol megszűnt. A nyílttá vált munkanélküliség tömeges és traumatikus élménnyé vált, még akkor is, ha ennek a mértéke és az időtartama az egyes országokban különböző volt. A foglalkoztatás és a munkanélküliség változását szemléltető ábrák azt is mutatják, hogy milyen időbeli eltolódások voltak a piacgazdasági átalakulás folyamatában az egyes közép-kelet-európai országok között.

A vagyoni és jövedelmi viszonyok megváltozásának következtében a társadalmi egyenlőtlenségek jelentősen és gyorsan növekedtek.⁴³⁸ Az piacgazdasági átalakulást megelőzően, 1989 előtt a jövedelemelosztás egyenlőtlensége Lengyelországban és Magyarországon volt a legnagyobb, és Csehországban, valamint Szlovákiában a legkisebb. A poszt-kommunista átmenet időszakában, 1996–1997-re az egyenlőtlenséget kifejező Gini-koefficiens mindegyik országban átlagosan 20–25 százalékkal

emelkedett 1989-hez képest, s ez a jövedelemegyenlőtlenségi szint állandósult a 2000-es évek elejére is. A közép-kelet-európai régióban ebben az időszakban végbement és általános trendnek mondható egyenlőtlenség-növekedést jól szemlélteti, hogy 1985 és 2015 között ebben a térségben nőtt legnagyobb ütemben Európában a társadalom felső 10 százalékának a teljes jövedelemből vett részesedése, azaz a leggazdagabb rétegek egyre nagyobb részt mondhatnak magukénak az egyes országok összjövedelméből.⁴³⁹

Korábban ismeretlen mértékű és igen látványos gazdagság mutatkozik az egyik oldalon, a másik oldalon pedig a korábban kevésbé szembeötlő szegénység elmélyült és láthatóbbá vált. Az államszocialista korszak végén és az új korszak kezdetén, az 1990-es években a közép-kelet-európai régió lakosai nagy többségének jóval alacsonyabb volt a reáljövedelme, mint az Európai Unió régi tagországai átlagáé, és nagy létszámú rétegeket sújtott a szegénység. Azóta – bármekkora változott is körülöttük a világ – a lakosság jelentős hányadának reáljövedelme változatlan maradt, sokan a szegények közül megrekedtek korábbi alacsony életszínvonalukon. Nem kevés azok száma, akik érezhetően csökkent. Nem biztos, hogy a romlást mindegyikükénél a rendszerváltás okozta, az viszont igen, hogy ez az 1990 óta eltelt időben ment végbe. Ők azok, akik egyértelműen és joggal a korszak veszteségeinek tekintik magukat. A vesztesek számát gyarapították azok, akik az egyes országokban tartósan ki-szorultak a munkaerőpiacról.⁴⁴⁰

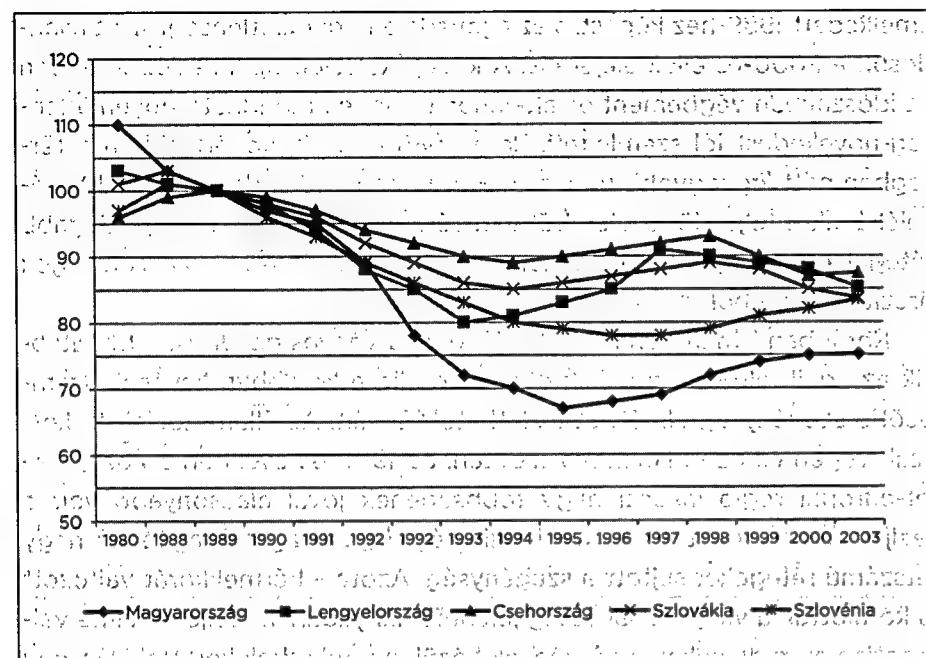
Az átmenet tényleges társadalmi árát jól mutatja a foglalkoztatottság csökkenése és a dinamikusan növekvő, relatíve magas szinten stagnáló munkanélküliség is. A foglalkoztatottság változása hosszabb távon meghatározta ezeknek az országoknak a társadalmi és gazdasági viszonyait is.

A tulajdonszerzésben eredményesen résztvevők, a vállalkozási lehetőségek megnyílásával élni tudók viszont történelmileg rövid idő alatt váltak az új felső és középosztályok, illetve a gazdasági és társadalmi elitek tagjaivá. Az 1989/1990-et követő évtizedekben mindegyik országban létrejött a nagy vagyonnal és befolyással rendelkező milliárdosok csoportja. 2021-ben a tíz leggazdagabb magyar együttes vagyona 9,8 milliárd, a tíz

⁴³⁹ Uo. 2021. 28.

⁴⁴⁰ Ladányi-Szelényi 2005.

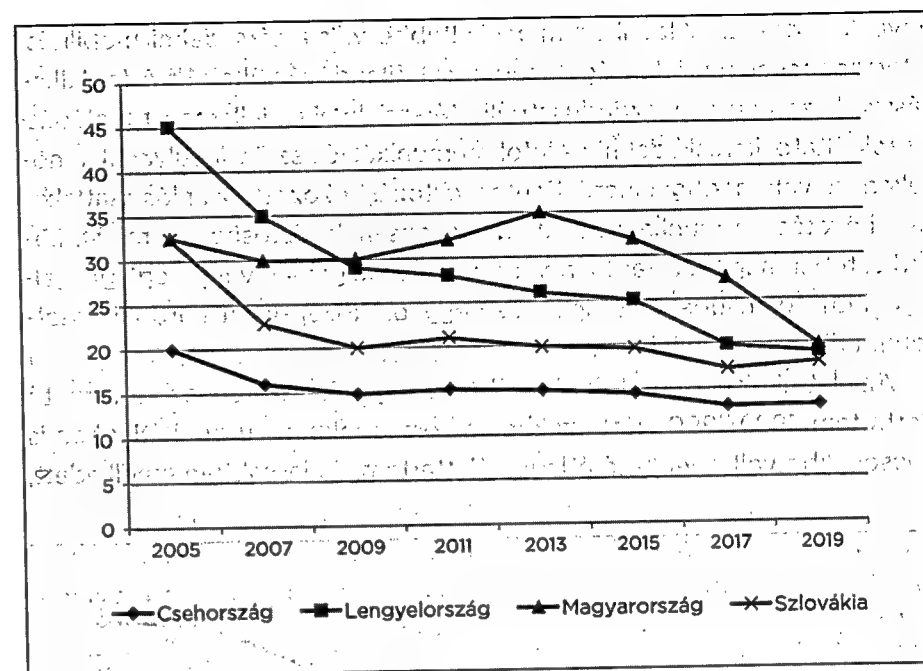

22. ábra. A foglalkoztatottság változásai Közép-Kelet-Európában (1980-2003 (1989=100))
 Forrás: Az ENSZ 2004-es európai gazdasági felmérésének adatai alapján és Eurostat-adatok alapján szerkesztette a szerző.

leggazdagabb lengyelé 24,2 milliárd, a tíz leggazdagabb cseh nagyvállalkozóé 52,5 milliárd, a tíz leggazdagabb szlováké pedig 9,4 milliárd dollár volt.

A gyors vagyonosodás mellett jellemző társadalmi folyamat volt a tömeges és tartós munkanélküliség és az ezzel együtt járó elszegényedés és deklaszálódás. Sokan elvesztették korábbi, ha alacsony szintű is, de viszonylag biztos megélhetésüket, és a marginalizált társadalmi rétegek tagjaivá váltak. 2005-ben a szegények aránya⁴⁴¹ az egyes társadalmakon belül Csehországban volt a legalacsonyabb, 10 százalék. Szlovákiában 13, Magyarországon 16, Lengyelországban pedig 19 százalék. 2018-ban a cseh szegénységi mutató 9, a szlovák 11, a magyar 12,3, a lengyel pedig

⁴⁴¹ Lelkes 2008.

23. ábra. A szegénységgel és társadalmi kirekesztődéssel fenyegetettek arányának változása a teljes népességen belül a közép-kelet-európai országokban 2005-2019 között (%)

Forrás: Eurostat 2021: People at risk of poverty or social exclusion. https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/sdg_01_10. alapján saját szerkesztés

15,6 százalék volt.⁴⁴² Vagyis ezen a téren is megfigyelhető volt egyfajta konszolidáció és javulás a 2000-es évek első évtizedeiben. Ezzel együtt is viszonylag magas a régió országaiban a szegény, marginalizált társadalmi csoportok aránya és létszáma, a 2010-es évek végén Magyarországon volt a legmagasabb, Csehországban a legalacsonyabb.⁴⁴³

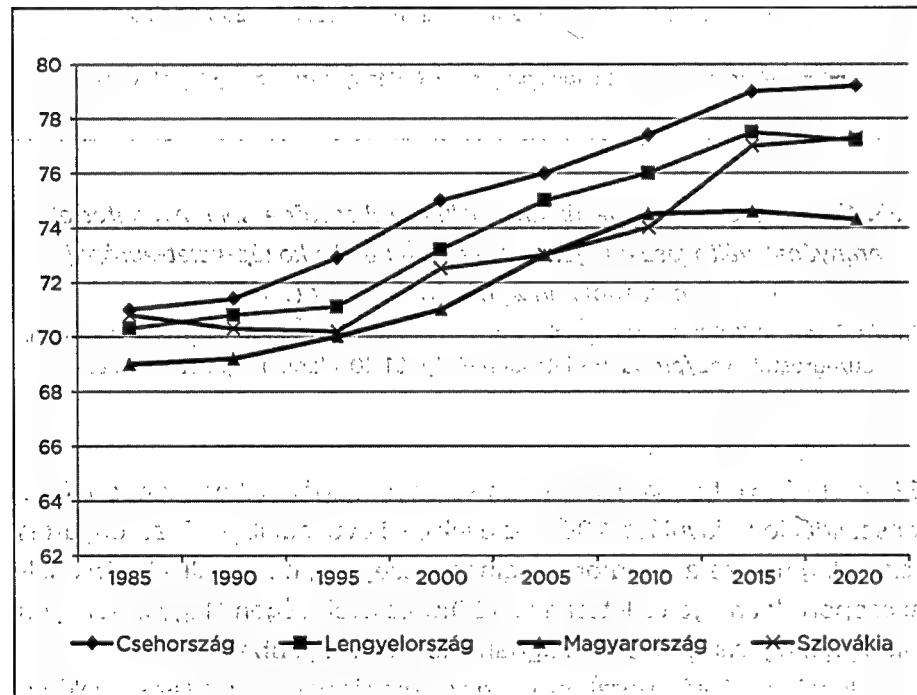
A legtöbb régiós posztkommunista országban, a 2000-es években lassan és fokozatosan konszolidálódtak a társadalmi viszonyok, eltérő mértékű és mérsékelt középosztályosodás is megfigyelhető volt. A gazdasági fejlődés sikerességének a függvényében alakultak a társadalmi

⁴⁴² Hogyan csökkentjük a szegénységet? 2021.

⁴⁴³ Vígvári 2022.

egyenlőtlenségek. Általában mérsékeltebbé vált a társadalmi mobilitás, a társadalmi egyenlőtlenségek nagyrészt állandóvá váltak.⁴⁴⁴ A foglalkozásszerkezetben a posztindusztriális társadalmakra jellemző tagolódás, a szolgáltató, kereskedelmi és infokommunikációs szektor súlyának a növekedése volt megfigyelhető. Fontos változást okozott az uniós csatlakozást követően a munkaerő szabad mozgásának biztosítása, aminek következtében nagy létszámban vándoroltak ideiglenes vagy végleges jelleggel Európa nyugati országaiba az egykori közép-kelet-európai posztkommunista országok lakói.

Az életminőség mutatóit vizsgálva az egyik fontos tényező a várható élettartam. 1989/1990 előtt ezekben az országokban európai átlagban is alacsonyabb volt a várható átlagos élettartam, és lassabban emelkedett,

24. ábra. A születéskor várható élettartam a közép-kelet-európai országokban 1985–2020 között

Forrás: Eurostat-adatbázis alapján saját szerkesztés

444 Saar-Trumm 2017.

mint Európa nyugati felében. A posztkommunista átmenettel együtt járó transzformációs válság gazdasági hanyatlása megállította a rendszerváltó országokban a születéskor várható élettartam növekedését. A posztkommunista átmenetet követően, a 2000-es években újra lassan és fokozatosan emelkedett a születéskor várható élettartam valamennyi országban, egészen a 2010-es évek közepéig, ekkortól stagnálás, illetve kisebb visszaesés volt megfigyelhető. Ez utóbbi Magyarországon volt jelentősebb. Ha az élettartam elérése vizsgálgatjuk mint egy lehetséges életminőség-mutató, akkor azt látjuk, hogy ez nagymértékben visszaesett a piacgazdasági átmenettel együtt járó transzformációs válság időszakában úgy, hogy az 1989/1990 előtti időszakban is magasabb volt az elégedetlenség szintje a régióban, mint Európa nyugati felén. Ebben minden bizonnyal szerepe volt a humán tőke le- és átértékelődésének, a növekvő társadalmi egyenlőtlenségnek, a közszolgáltatások színvonalromlásának, a növekvő és általános társadalmi bizonytalanságnak. A piaci viszonyok stabilizálódása, a gazdasági reorganizáció lezárulása következtében az ezredforduló után a csökkenő trendet lassan növekvő elégedettségi szint váltotta fel. Az 1989/1990-ben rendszert váltó országok boldogsági szintjei különböző dinamikával növekedtek 2002–2018 között. Amíg Magyarországon 2006–2010 között jelentősen csökkent az elégedettségi index, és csak 2016-ban haladta meg ismét a 2002-es szintet, addig Lengyelországban és Szlovákiában fokozatosan és folyamatosan emelkedett, Csehországban pedig kisebb stagnáló időszakok ellenére is nőtt, és 2018-ban a legmagasabb volt az elégedettek aránya a vizsgált négy országban. Az egyes országok, az egyes társadalmak sikere az átmenet során és azt követően több tényezőtől függött. Nyilván meghatározó volt a kiindulópont, fontos volt, hogy az államszocialista rendszerekre általában jellemző paternalista szocializáció mennyire befolyásolta a piaci viszonyokhoz való alkalmazkodást. Szintén fontos tényező volt, hogy az új politikai elitek mennyire rendelkeztek hosszabb távú stratégiával, ami meghatározta az egyes posztkommunista társadalmak adaptációs készségét is. Ugyancsak lényeges elemként kell megemlíteni az elkerülhetetlen adaptációs veszteségek társadalmi és politikai menedzselését is, hiszen egy relatíve alulmodernizált társadalmi és gazdasági helyzetből történő kilépés folyamatában a piaci rendszerre való átállás hatékonyságát és dinamikáját ez is alapvetően befolyásolta. Magyarország, a magyar

társadalom helyét és szerepét vizsgálva úgy tűnik, hogy a kezdeti sikeres adaptálódás a 2000-es évek elején lelassult, s a 2010-es években az Európai Unió nagyvonalú pénzügyi támogatása is csak arra volt elegendő, hogy az átalakulás egykori „bezzeg-országa” valahol a régiós országok modernizációs ranglistájának a középmezőnyében helyezkedjen el. A másik három visegrádi országban viszont az EU-s pénzügyi támogatások jóval kisebb veszteséggel és nagyobb hatékonysággal szolgálták a társadalmi és gazdasági viszonyok modernizálását.⁴⁴⁵

Az 1990 óta eltelt időszak során komoly társadalmi változások zajlottak Közép-Kelet-Európa országaiban. Az államszocialista korszak állam által vezérelt modernizációs kísérlete kimerült, a dinamikus fejlődés jövőre vonatkozó ígérete elvesztette realitását, a fokozatosan mélyülő hitelességi válság erodálta a rendszereket. A térség országai felcserélték az államszocialista rendszert, és két lépésben bevezették a nyugati politikai és gazdasági intézményrendszereket, ami egyfajta, az egyéni kreativitásra, a piacra, a versenyre és a szolidaritásra épülő modernizációs törekvés-ként is értelmezhető. Ennek az első lépése a piacgazdasági átmenet volt a rendszerváltás éveiben, a második a 2004-es EU-csatlakozás, ami teljes integrálódást tett lehetővé. A posztkommunista korszak transzformációs válsága, majd a felzárkózást lelassító 2008-as gazdasági válság ellenére a térség országainak – ha nem is egyforma mértékben, de – sok tekintetben sikerült csökkenteniük hátrányaikat a legfejlettebb EU-országokkal szemben. Nyilván sok feszültséggel járt a folyamat, a felzárkózás sem egyenletes, s az egyes országok is eltérő utakat a követtek a gyakorlatban.

Összegzés helyett

Bő három évtizeddel az 1989/1990-es politikai átmenet és Európa újraegyesülése után az is látható, hogy ha a vártnál nagyobb társadalmi és gazdasági költségek árán is, de az egykori szovjet blokk országai sikeresen váltottak politikai, gazdasági és társadalmi rendszert.⁴⁴⁶ A volt államszocialista régió egyes társadalmi és gazdasági reintegrálódtak a kontinens és a világ gazdaságába, s nem váltak tartósan gazdasági és

⁴⁴⁵ Szelényi I. (szerk.) 2019.

⁴⁴⁶ Kornai 2005.

társadalmi válságövezetekké, amiben nyilván annak is nagy szerepe volt, hogy a 2000-es években ezek az országok az Európai Unió tagjaivá váltak. Ugyanakkor ezek az országok csak kismértékben vagy nem tudtak kilépni a korábbi félperifériális helyzetükből, a változások nem hozták meg a Nyugathoz kívánt felzárkózást.⁴⁴⁷ Ugyanakkor az átmenet során kialakult és azt követően stabilizálódott új társadalmi és gazdasági viszonyok jelentős társadalmi egyenlőtlenségeket hoztak magukkal, mind-egyik visegrádi országban viszonylag sokan élnek kiszolgáltatottságban és anyagi nélkülözésben. Ez pedig erősítette a társadalmi bizonytalanság érzését is, ami növelte a populista ideológiák és politikák elfogadására való hajlandóságot.⁴⁴⁸

⁴⁴⁷ Berend T. 2009.

⁴⁴⁸ Részletesen lásd Vígvári 2022.

A magyarországi lakosságmozgás és településfejlesztés témájában a legutóbbi évtizedekben számos tanulmány és könyv jelent meg. Ezek közül kiemelkedő a Balogh László és Balogh Róbert szerkesztésében megjelent *Magyarországi lakosságmozgás és településfejlesztés* című kötet, amely a hazai és nemzetközi kutatások eredményeit gyűjti össze. A kötet a lakosságmozgás, a településfejlesztés, a migráció, a városi és vidéki fejlődés témáit tárgyalja. A szerzők a lakosságmozgás és településfejlesztés témájában a legutóbbi évtizedekben számos tanulmányt és könyvet publikáltak. Ezek közül kiemelkedő a Balogh László és Balogh Róbert szerkesztésében megjelent *Magyarországi lakosságmozgás és településfejlesztés* című kötet, amely a hazai és nemzetközi kutatások eredményeit gyűjti össze. A kötet a lakosságmozgás, a településfejlesztés, a migráció, a városi és vidéki fejlődés témáit tárgyalja.

A kötet a lakosságmozgás, a településfejlesztés, a migráció, a városi és vidéki fejlődés témáit tárgyalja. A szerzők a lakosságmozgás és településfejlesztés témájában a legutóbbi évtizedekben számos tanulmányt és könyvet publikáltak. Ezek közül kiemelkedő a Balogh László és Balogh Róbert szerkesztésében megjelent *Magyarországi lakosságmozgás és településfejlesztés* című kötet, amely a hazai és nemzetközi kutatások eredményeit gyűjti össze.

A kötet a lakosságmozgás, a településfejlesztés, a migráció, a városi és vidéki fejlődés témáit tárgyalja. A szerzők a lakosságmozgás és településfejlesztés témájában a legutóbbi évtizedekben számos tanulmányt és könyvet publikáltak. Ezek közül kiemelkedő a Balogh László és Balogh Róbert szerkesztésében megjelent *Magyarországi lakosságmozgás és településfejlesztés* című kötet, amely a hazai és nemzetközi kutatások eredményeit gyűjti össze.

A kötet a lakosságmozgás, a településfejlesztés, a migráció, a városi és vidéki fejlődés témáit tárgyalja. A szerzők a lakosságmozgás és településfejlesztés témájában a legutóbbi évtizedekben számos tanulmányt és könyvet publikáltak. Ezek közül kiemelkedő a Balogh László és Balogh Róbert szerkesztésében megjelent *Magyarországi lakosságmozgás és településfejlesztés* című kötet, amely a hazai és nemzetközi kutatások eredményeit gyűjti össze.

A kötet a lakosságmozgás, a településfejlesztés, a migráció, a városi és vidéki fejlődés témáit tárgyalja. A szerzők a lakosságmozgás és településfejlesztés témájában a legutóbbi évtizedekben számos tanulmányt és könyvet publikáltak. Ezek közül kiemelkedő a Balogh László és Balogh Róbert szerkesztésében megjelent *Magyarországi lakosságmozgás és településfejlesztés* című kötet, amely a hazai és nemzetközi kutatások eredményeit gyűjti össze.

A kötet a lakosságmozgás, a településfejlesztés, a migráció, a városi és vidéki fejlődés témáit tárgyalja. A szerzők a lakosságmozgás és településfejlesztés témájában a legutóbbi évtizedekben számos tanulmányt és könyvet publikáltak. Ezek közül kiemelkedő a Balogh László és Balogh Róbert szerkesztésében megjelent *Magyarországi lakosságmozgás és településfejlesztés* című kötet, amely a hazai és nemzetközi kutatások eredményeit gyűjti össze.

A kötet a lakosságmozgás, a településfejlesztés, a migráció, a városi és vidéki fejlődés témáit tárgyalja. A szerzők a lakosságmozgás és településfejlesztés témájában a legutóbbi évtizedekben számos tanulmányt és könyvet publikáltak. Ezek közül kiemelkedő a Balogh László és Balogh Róbert szerkesztésében megjelent *Magyarországi lakosságmozgás és településfejlesztés* című kötet, amely a hazai és nemzetközi kutatások eredményeit gyűjti össze.

A kötet a lakosságmozgás, a településfejlesztés, a migráció, a városi és vidéki fejlődés témáit tárgyalja. A szerzők a lakosságmozgás és településfejlesztés témájában a legutóbbi évtizedekben számos tanulmányt és könyvet publikáltak. Ezek közül kiemelkedő a Balogh László és Balogh Róbert szerkesztésében megjelent *Magyarországi lakosságmozgás és településfejlesztés* című kötet, amely a hazai és nemzetközi kutatások eredményeit gyűjti össze.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh L. 2012 Balogh László: *Kormányformák; választási rendszerek, választások Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, ELTE Eötvös, 2012.
- Balogh-Kovács 2022 Balogh, Karoliná - Kovács, Imre: Population Dynamics of the Hungarian Villages 1995-2016. *European Countryside*, Vol. 14 (2022) No. 4: 790-809.
- Balogh-Róbert 2010 Balogh Anikó - Róbert Péter: Foglalkozási mobilitás Magyarországon 1992-2007. In: Kolosi Tamás - Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest, TÁRKI, 2010, 46-65.
- Alabán 2020 Alabán Péter: *Egykor volt gyárváros... Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig*. Pécs, Kronosz, 2020.
- Andorka 1995 Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. *Statistikai Szemle*, 93. évf. (1995) 2. sz. 101-120.
- Andorka-Kolosi-Andorka Rudolf - Kolosi Tamás - Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1990*. Budapest, TÁRKI, 1990.
- Andorka-Spéder 1994 Andorka Rudolf - Spéder Zsolt: Szegénység a 90-es évek. In: Kolosi Tamás - Andorka Rudolf - Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1994*. Budapest, TÁRKI, 1994, 74-107.
- Árvay-Vértes 1993 Árvay János - Vértes András: *A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon 1980-1992*. Budapest, GKI, 1993.
- Ash 1989 Ash, Timothy Garton: *Revolution in Hungary and Poland*. New York, New York Reviews of Books, 1989. augusztus 17.
- Ash 2002 Ash, Timothy Garton: *The Polish Revolution: Solidarity*. New Haven, Yale University Press, 2002.
- Baán-Horváth 1994 Baán László - Horváth M. Tamás: A helyi önkormányzatok. In: Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Budapest, Osiris, 1994.
- Bafoil 2009 Bafoil, François: *Central and Eastern Europe: Europeanization and Social Change*. New York, Palgrave Macmillan, 2009.

- Bárdi 2013 Bárdi, Nándor: Different Images of the Future of the Hungarian Communities in Neighbouring Countries, 1989–2012. *European Review*, Vol. 21 (2013) No. 4. 530–552.
- Bárdi-Fedinec-Szarka 2011 Bárdi, Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (eds.): *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. (Atlantic Studies on Society in Change 138.) New York, Boulder Columbia University Press, 2011.
- Barta 2002 Barta Györgyi: Budapest és az agglomeráció gazdasági szerepkörének átalakulása. In: Sipos András (szerk.): *Az ötvenéves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás*. (Tanulmányok Budapest múltjából 30.) Budapest, Budapest Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, 2002, 201–217.
- Bartha E. 2011 Bartha Eszter: *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás után. Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan, 2011.
- Bartha E. 2013 Bartha Eszter: *Kelet-európai alternatívák a 20. és 21. században*. Budapest, Volos, 2013.
- Becker (ed.) 1997 Becker, Heinrich Best-Ulrike (ed.): *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*. Berlin, Springer, 1997.
- Békés 2000 Békés Csaba: Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere. In: Bozóki András (főszerk.): *A rendszerváltás foratókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. 7. kötet. *Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, Budapest, 2000, 792–825.
- Beluszky 1999 Beluszky Pál: *Magyarország településföldrajza*. Pécs, Dialog Campus, 1999.
- Bényei-Gurály-Győri-Mezei 2000 Bényei Zoltán – Gurály Zoltán – Győri Péter – Mezei György: Tíz év után. Gyorsjelentés a fővárosi hajléktalansokról. *Esély*, 11. évf. (2000) 1. sz. 62–95.
- Berend T. 2009 Berend T., Ivan: *From Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Berend T. 2016 Berend T., Ivan: *An Economic History of Twentieth-Century Europe Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge, Cambridge University Press, 2016.
- Bertraud 2006 Bertraud, Alain: The spatial structures of Central and Eastern European cities. In: Tsenkova, Sasha – Nedovic-Budic, Zorica (eds.): *The urban Mosaic of Post-Socialist Europe*. Heidelberg, Psychica Verlag, 91–110.
- Bihari 2006 Bihari Mihály: *A magyar politika 1944–2004*. Budapest, Osiris, 2006.
- Bihari-Lengyel et al. 1987 Bihari Mihály – Lengyel László et al.: *Fordulat és reform, 1987*. A *Medvetánc* 1987. 2. szám melléklete.
- Bozóki 2019 Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan, 2019.
- Bozóki-Hegedűs 2017 Bozóki András – Hegedűs Dániel: A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 26. évf. (2017) 2. sz. 7–32.
- Böcskei-Szabó (szerk.) 2018 Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóóságok. Parlamenti választás 2018*. Budapest, Napvilág – MTA TK Politikatudományi Intézet, 2018.
- Böcskei-Szabó (szerk.) 2022 Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.): *Az állandóság változása. Parlamenti választás 2022*. Budapest, Gondolat – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2022.
- Breitner 1999 Breitner Péter: A hajléktalanná válás lépcsőfokai. *Esély*, 10. évf. (1999) 1. sz. 84–108.
- Bruszt-Stark 2000 Bruszt László – Stark, David: A politikai játéktér újraformálódása Magyarországon. A konfrontáció politikájától a kompetíció politikájáig. In: Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás foratókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. 7. kötet. *Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000, 54–90.
- Bukodi 1995 Bukodi Erzsébet: A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb jellemzői. *Statistikai Szemle*, 73. évf. (1995) 4–5. sz. 324–339.
- Bukodi 1998 Bukodi Erzsébet: A tudományos elit anyagi és mobilitási viszonyai. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Ríport 1998*. Budapest, TÁRKI, 1998, 200–216.
- Bukodi 2006 Bukodi Erzsébet: Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In: Kovács Imre (szerk.): *Társadalmi metaszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2006, 109–160.
- Cerami-Vanhuysee (eds.) 2009 Cerami, Alfio – Vanhuysse, Peter (eds.): *Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2009.
- Cordell-Jajecznik (eds.) 2015 Cordell, Karl – Jajecznik, Konrad (eds.): *The Transformation of Nationalism in Central and Eastern Europe*. Warsaw, Warsaw University Press, 2015.
- Czakó-Giczi-Sik (szerk.) 2010 Czakó Ágnes – Giczi Johanna – Sik Endre (szerk.): *Piac, hely, kgst-piac, emberpiac*. Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar, 2010.

- Czike-Tausz (szerk.): Czike Klára – Tausz Katalin (szerk.): *Gyorsjelentés a szegénységről*. Budapest, Szociális Szakmai Szövetség, 1996.
- Csaba 1999 Csaba László: A rendszerváltozás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca? *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. (1999) 1. sz. 1-19.
- Csaba 2006 Csaba László: *A fölemelkedő Európa*. Budapest, Akadémiai, 2006.
- Cséfalvay 1999 Cséfalvay Zoltán: *Helyünk a nap alatt. Magyarország és Budapest a globalizáció korában*. Budapest, Kairosz, 1999.
- Csepeli 2002 Csepeli György: *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970-2002*. Budapest, Jószyk Műhely, 2002.
- Csepeli-Praszák – Murányi 2011 Csepeli György – Praszák Gergő – Murányi István: *Új tekinthetőség a mai Magyarországon*. Budapest, Apeiron, 2011.
- Csepeli-Závecz 1991 Csepeli György – Závecz Tibor: Pillantás az olvasztótéglák világából. *Társadalomkutatás*, 9. köt. (1991) 4. sz. 5-20.
- Cserti Csapó 2019 Cserti Csapó Tibor: Az uniós roma oktatáspolitikai tanulságok. *Educatio*, 28. évf. (2019) 1. sz. 58-74.
- Csitsi-Kovács 2000 Csitsi András – Kovács Imre: *A falusi társadalom alakulása a rendszerváltozás folyamán*. Budapest, 2000, kézirat.
- Csitsi-Kovács 2000 Csitsi András – Kovács Imre: *A terület és vidékfejlesztés rendszere az EU tagországaiban és Magyarországon*. Budapest, 2000, kézirat.
- Csizmadia 1995 Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék*. I-III. Budapest, T-Twins 1995.
- Dobos 2006 Dobos Balázs: A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek autonómiája. *Kisebbségkutatás*, 15. évf. (2006) 3. sz. 185-198.
- Dobos 2016 Dobos Balázs: The Minority Self-Governments in Hungary. In: Salat, Levente – Constantin, Sergiu – Osipov, Alexander – Székely, István Gergő (eds.): *Compendium Autonomy Arrangements in the World*. Bolzano, EURAC Research, 2016.
- Doktori 2011 A doktori fokozattal rendelkezők életpályája. *Statisztikai Tükör*, 5. évf. (2011) 19. sz. 1-3.
- Éber 2020 Éber Márk Áron: *A csepp. A magyar félperifériás társadalom osztályszerkezete*. Budapest, Napvilág, 2020.
- Egészségfelmérés 2009 Egészségfelmérés (ELEF), 2009. *Statisztikai Tükör*, 4. évf. (2010) 50. sz. 1-7.
- Egészségi állapotfelmérés 1994 *Egészségi állapotfelmérés, 1994. Életmód, kockázati tényezők*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1996.

- Elekes-Paksi 1996 Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála: A magyar lakosság italfogyasztási szokásai. In: Cserne István – Erdélyi István (szerk.): *Produktivitás, prevenció és alkoholproblémák*. Budapest, Mediconsult, 1996, 23-43.
- Enyedi 1998 Enyedi György: Transformation in Central European Post-socialist Cities. In: Enyedi, György (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest, Akadémiai, 9-34.
- Enyedi-Benoit 2011 Enyedi Zsolt – Benoit, Kenneth: Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal-jobb dimenzióban. In: Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2011, 17-42.
- Erős-Kovács-Lévai 1986 Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” *Medvetánc*, 6. évf. (1986) 4. sz. 7. évf. (1987) 1. sz. 129-145.
- Értékek 2013 *Értékek 2013. Bizalom, normakövetés, az állam szerepéről és a demokráciáról alkotott vélemények alakulása Magyarországon. A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei című kutatás 2013. évi hullámának elemzése*. Kutatásvezető: Tóth István György, összeállította: Keller Tamás. Budapest, TÁRKI, 2013.
- Fábián-Kolosi-Róbert 2000 Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter: Fogyasztás és életstílus. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2000*. Budapest, TÁRKI, 2000, 225-249.
- Fehér 2008 Fehér Boróka: Hajléktalan emberek Magyarországon 1989-től napjainkig. *Vigilia*, 73. évf. (2008) 6. sz. 402-410.
- Fehér 2011 Fehér Boróka: Understanding the Homeless Experience in Hungary Through a Narrative Approach. *European Journal of Homelessness*, Vol. 5 (2011) No. 1. 49-65.
- Ferge 1986 Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Magvető, 1986.
- Ferge 1996 Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás megítélése. *Szociológiai Szemle*, 6. évf. (1996) 1. sz. 51-74.
- Ferge 1999a Ferge Zsuzsa: Szociálpolitika 1988-1997. In: Kurtán Sándor et al. (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve I-II*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1999, I. 554-570.
- Ferge 1999b Ferge Zsuzsa: Az állami szociálpolitika változásának irányai a rendszerváltozás óta. In: Kulcsár Kálmán (szerk.): *Politika és társadalom 1989-1998*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1999.

- Fowler 2004 Fowler, Brigid: Nation, State, Europe and National Revival in Hungarian Party Politics: The Case of the Millennial Commemorations. *Europe-Asia Studies*, Vol. 56 (2004) No. 1. 57-83.
- Fried-Holka 2011 Fried Mónika - Holka Gyula: A társadalmi-gazdasági változások néhány vonása az elmúlt 20 évben (1989-2009). *Statisztikai Szemle*, 89. évf. (2011) 1. sz. 1-30.
- Furet 2000 Furet, François: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. századi kommunista ideológiáról*. Budapest, Európa, 2000.
- Füstös-Szakolczai 1994 Füstös László - Szakolczai Árpád: Az értékek változásai Magyarországon 1978-1993. *Szociológiai Szemle*, 4. évf. (1994) 1. sz. 57-90.
- Füstös-Szakolczai 1999 Füstös László - Szakolczai Árpád: Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977-1998). *Szociológiai Szemle*, 9. évf. (1999) 3. sz. 54-72.
- Füstös-Tárnok 2013 Füstös László - Tárnok Orsolya: *Értékváltozás Magyarországon 1978-2009: értékváltozás vagy értékválság?* Budapest, Present, 2013.
- Gábos-Szivós 2008 Gábos András - Szivós Péter: A gyermekkori háttér és az iskolázottság. In: Kolosi Tamás - Tóth István György: *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben. Kutatási jelentés a „Háztartások életút vizsgálata” (HÉV) alapján*. Budapest, TÁRKI, 2008, 121-134.
- Gál 1999/2009 Gál Róbert: *A magánnyugdíj-rendszer kialakulása Magyarországon. Kutatási zárójelentés*. Budapest, TÁRKI, 1999/2009.
- Gazsó-Laki 2004 Gazsó Ferenc - Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág, 2004.
- Gebethner 1997 Gebethner, Stanislaw: Free Elections and Political Parties in Transition to Democracy in Central and Southeastern Europe. *International Political Science Review*, Vol. 18. (1997) No. 4. 381-399.
- Gerő-Szabó 2020 Gerő Márton - Szabó Andrea: Struktúra és cselekvés: A politikai integráció mechanizmusai. In: Kovács Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont - Argumentum, 2020. 45-82.
- GfK Vásárlóerő 2013/2014 GfK Vásárlóerő-tanulmány 2013/2014. Budapest, GfK Hungária Kft., 2013.
- Gimes-Juhász-Kiss-Krekó-Somogyi 2008 Gimes Gergely - Juhász Attila - Kiss Kálmán - Krekó Péter - Somogyi Zoltán: *Látélet 2008. Kutatási összefoglaló az előítéletesség és intolerancia hazai helyzetéről*. Budapest, Political Capital, 2008.
- Gorlach-Starosta 2001 Gorlach, Krzysztof - Starosta, Pavel: De-peasantization or Re-peasantization?: Changing Rural Social Structures in Poland after World War II. In: Granberg, Leo - Kovach, Imre - Tovey, Hilary (eds.): *Europe's Green Ring*. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2001, 41-65.
- Gönczöl 1993 Gönczöl Katalin: A bűnözés társadalmi összefüggései. *Társadalmi Szemle*, 48. évf. (1993) 3. sz. 37-48.
- Grievesson et. al. 2019 Grievesson, Richard - Gligorov, Vladimir - Havlik, Peter - Hunya, Gábor - Pindyuk, Olga - Podkaminer, Leon - Richter, Sándor - Vidovic, Hermine: *Looking Back, Looking Forward: Central and Eastern Europe 30 Years After the Fall of the Berlin Wall*. Vienna, The Vienna Institute for International Economic Studies, 2019.
- Gyarmati 2013 Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Korunk*, 24. évf. (2013) 10. sz. 77-90.
- Győri 1990 Győri Péter: Gyorsjelentés a hajléktalanságról, Magyarországon, 1990. In: Kolosi Tamás - Andorka Rudolf - Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1990*. Budapest, TÁRKI, 1990, 430-446.
- Győri 2005 Győri Péter: Hajléktalanok - a szavak és számok hálójában. *Beszélő*, 10. évf. (2005) 3. sz. 62-69.
- Győri 2020 Győri Péter: Idősorok a hazai hajléktalanságról. In: Kolosi Tamás - Szelényi Iván - Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2020*. Budapest, TÁRKI, 2020. 332-357.
- Gyurgyík 2006 Gyurgyík László: *Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években*. Pozsony, Kalligram, 2006.
- Gyurgyík 2012 Gyurgyík László: Egy csökkenés anatómiája: A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai az 1990-es évektől napjainkig. *Kommentár*, 7. évf. (2012) 3. sz. 25-34.
- Habermas 1991 Habermas, Jürgen: Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó” forradalom és a baloldali gondolkodás megújításának szükségessége. *Világosság*, 32. évf. (1991) 2. sz. 104-117.
- Hajdú 2012 Hajdú Gábor: Bizalomhiány, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In: Kovács Imre - Dupcsik Csaba - P. Tóth Tamás - Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Argumentum - MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutató Intézet, 2012, 45-62.
- Hajnal-Susánszky-Szántó 2003 Hajnal Ágnes - Susánszky Éva - Szántó Zsuzsa: Öngyilkossági gondolat, kísérlet és életminőség felnőttek és serdülők között. In: Kopp Mária - Kovács Mónika-Erika

- Fowler 2004 Fowler, Brigid: Nation, State, Europe and National Revival in Hungarian Party Politics: The Case of the Millennium Commemorations. *Europe-Asia Studies*, Vol. 56 (2004) No. 1. 57-83.
- Fried-Holka 2011 Fried Mónika – Holka Gyula: A társadalmi-gazdasági változások néhány vonása az elmúlt 20 évben (1989-2009). *Statisztikai Szemle*, 89. évf. (2011) 1. sz. 1-30.
- Furet 2000 Furet, François: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. századi kommunista ideológiáról*. Budapest, Európa, 2000.
- Füstös-Szakolczai 1994 Füstös László – Szakolczai Árpád: Az értékek változásai Magyarországon 1978-1993. *Szociológiai Szemle*, 4. évf. (1994) 1. sz. 57-90.
- Füstös-Szakolczai 1999 Füstös László – Szakolczai Árpád: Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977-1998). *Szociológiai Szemle*, 9. évf. (1999) 3. sz. 54-72.
- Füstös-Tárnok 2013 Füstös László – Tárnok Orsolya: *Értékváltozás Magyarországon 1978-2009: értékváltozás vagy értékválság?* Budapest, Present, 2013.
- Gábos-Szivós 2008 Gábos András – Szivós Péter: A gyermekkori háttér és az iskolázottság. In: Kolosi Tamás – Tóth István György: *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben. Kutatási jelentés a „Háztartások életút vizsgálata” (HÉV) alapján*. Budapest, TÁRKI, 2008, 121-134.
- Gál 1999/2009 Gál Róbert: *A magánnyugdíj-rendszer kialakulása Magyarországon. Kutatási zárójelentés*. Budapest, TÁRKI, 1999/2009.
- Gazsó-Laki 2004 Gazsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág, 2004.
- Gebethner 1997 Gebethner, Stanislaw: Free Elections and Political Parties in Transition to Democracy in Central and Southeastern Europe. *International Political Science Review*, Vol. 18. (1997) No. 4. 381-399.
- Gerő-Szabó 2020 Gerő Márton – Szabó Andrea: Struktúra és cselekvés: A politikai integráció mechanizmusai. In: Kovács Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, 2020. 45-82.
- GfK Vásárlóerő-tanulmány 2013/2014 GfK Vásárlóerő-tanulmány 2013/2014. Budapest, GfK Hungária Kft., 2013.
- Gimes-Juhász-Kiss-Krekó-Somogyi 2008 Gimes Gergely – Juhász Attila – Kiss Kálmán – Krekó Péter – Somogyi Zoltán: *Láttelep 2008. Kutatási összefoglaló az előítéletesség és intolerancia hazai helyzetéről*. Budapest, Political Capital, 2008.

- Gorlach-Starosta 2001 Gorlach, Krzysztof – Starosta, Pavel: De-peasantization or Re-peasantization?: Changing Rural Social Structures in Poland after World War II. In: Granberg, Leo – Kovach, Imre – Tovey, Hilary (eds.): *Europe's Green Ring*. Aldershot-Burlington-Singapore-Sydney, Ashgate, 2001, 41-65.
- Gönczöl 1993 Gönczöl Katalin: A bűnözés társadalmi összefüggései. *Társadalmi Szemle*, 48. évf. (1993) 3. sz. 37-48.
- Grieverson et. al. 2019 Grieverson, Richard – Gligorov, Vladimir – Havlik, Peter – Hunya, Gábor – Pindyuk, Olga – Podkaminer, Leon – Richter, Sándor – Vidovic, Hermine: *Looking Back, Looking Forward: Central and Eastern Europe 30 Years After the Fall of the Berlin Wall*. Vienna, The Vienna Institute for International Economic Studies, 2019.
- Gyarmati 2013 Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Korunk*, 24. évf. (2013) 10. sz. 77-90.
- Győri 1990 Győri Péter: Gyorsjelentés a hajléktalanságról, Magyarországon, 1990. In: Kolosi Tamás – Andorka Rudolf – Vukobratovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1990*. Budapest, TÁRKI, 1990, 430-446.
- Győri 2005 Győri Péter: Hajléktalanok – a szavak és számok hálójában. *Beszélő*, 10. évf. (2005) 3. sz. 62-69.
- Győri 2020 Győri Péter: Idősorok a hazai hajléktalanságról. In: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2020*. Budapest, TÁRKI, 2020. 332-357.
- Gyurgyik 2006 Gyurgyik László: *Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években*. Pozsony, Kalligram, 2006.
- Gyurgyik 2012 Gyurgyik László: Egy csökkenés anatómiája: A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai az 1990-es évektől napjainkig. *Kommentár*, 7. évf. (2012) 3. sz. 25-34.
- Habermas 1991 Habermas, Jürgen: Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó” forradalom és a baloldali gondolkodás megújításának szükségessége. *Világosság*, 32. évf. (1991) 2. sz. 104-117.
- Hajdú 2012 Hajdú Gábor: Bizalomhiány, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In: Kovács Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutató Intézet, 2012, 45-62.
- Hajnal-Susánszky-Szántó 2003 Hajnal Ágnes – Susánszky Éva – Szántó Zsuzsa: Öngyilkossági gondolat, kísérlet és életminőség felnőttek és serdülők között. In: Kopp Mária – Kovács Mónika-Erika

- Hankiss Elemér (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest, Semmelweis Egyetem, 2003, 186–193.
- Hankiss 1979–2022 Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák*. Budapest, Magvető, 1979.
- Hankiss 1983 Hankiss Elemér: *Diagnózisok*. Budapest, Magvető, 1983.
- Hankiss 2002 Hankiss Elemér: *Új diagnózisok*. Budapest, Osiris, 2002.
- Harcza (szerk.) 2007 Harcza István (szerk.) *Társadalmi helyzetkép 2005*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2007.
- Harrison 2014 Harrison Mark: Communism and Economic Modernization. In: Smith, Stephen (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford, Oxford University Press, 2014.
- Havas-Kemény 1996 Havas Gábor – Kemény István: Cigánynak lenni. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest, TÁRKI, 1996, 352–380.
- Havrylyshyn 2020 Havrylyshyn, Oleh: Present at the Transition: An Inside Look at the Role of History, Politics, and Personalities in Post-Communist Countries. Cambridge, Cambridge University Press, 2020.
- Háztartások 2000 *A háztartások tartós javai*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2000.
- Heltai-Szakolczai 1989 Heltai Péter – Szakolczai Árpád: Erőltetett modernizáció és elhanyagolt tolerancia. *Valóság*, 32. évf. (1989) 4. sz. 35–47.
- Hobsbawm 1998 Hobsbawm, E. J.: *Szélsőségek kora*. Budapest, Pannonic, 1998.
- Hogyan csökkentünk a szegénységet? *Hogyan csökkentünk a szegénységet? Háttér tanulmány a jóléti juttatások rendszerének átalakításáról*. (Háttér tanulmány – 2021 No. 7.) Budapest, Egyensúly Intézet, 2021.
- Holmes 1997 Holmes, Leslie: *Post-communism: An Introduction*. Oxford, Polity Press, 1997.
- Horváth A. 2021 Horváth Attila: *A verseny változatai. A visegrádi országok pártrendszerei 1990–2020*. Budapest, Gondolat, 2021.
- Horváth S. 2012 Horváth Sándor: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest, Napvilág, 2012.
- Huszár Á. 2005 Huszár Ákos: Civil társadalom és kritikai elmélet. *Századvég, Új folyam* 36. (2005) 2. sz. 3–27.
- Huszár Á. 2019 Huszár Ákos: Osztálytársadalom-e a magyar társadalom? *Szociológiai Szemle*, 29. évf. (2019) 4. sz. 4–32.
- Huszár Á. 2022 Huszár Ákos: Osztályszerkezet és jövedelemeloszlás Magyarországon 1982 és 2019 között. In: Kolosi Tamás – Székelyi Iván – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2022*. Budapest, TÁRKI, 2022, 159–174.

- Huszár T. 2003 Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. I–II. Budapest, Szabad Tér – Kossuth, 2001–2003.
- Huszár-Kovách-Kristóf-Szabó 2020 Huszár Ákos – Kovách Imre – Kristóf Luca – Szabó Andrea: Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés. In: Kovách Imre (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest, Argumentum – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020, 11–44.
- Huszár-Sík-Nagy 2023 Huszár Ákos – Sík Endre – Nagy Réka Klára: A foglalkozások inkonzisztenciája – egy új, presztízsalapú tipológia felé. *Statisztikai Szemle*, 101. évf. (2023) 2. sz. 95–117.
- Ilonszki-Kurtán 2011 Ilonszki Gabriella – Kurtán Sándor: Látszat és valóság. A 2010-ben megválasztott parlamenti képviselők arcúlat. In: Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2011, 95–122.
- Ilonszki-Lengyel 2009 Ilonszki Gabriella – Lengyel György: Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 18. évf. (2009) 1. sz. 7–25.
- Inglot 2008 Inglot, Tomasz: *Welfare States in East-Central-Europe 1919–2004*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Inglot-Cristina-Szikra 2022 Inglot, Tomasz – Rat, Cristina – Szikra, Dorottya: *Mothers, Families or Children? Family Policy in Poland, Hungary, and Romania 1945–2020*. Pittsburgh (PA), University of Pittsburgh Press, 2022.
- Iványi 1997 Iványi Gábor: *Hajléktalanok*. Budapest, Sík, 1997.
- Izsák 2003 Izsák Éva: *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői*. Budapest, Napvilág, 2003.
- Jan 1999 Jan, Adam: *Social Cost of Transformation to a Market economy in Post-Socialist Countries*. London, Palgrave Macmillan, 1999.
- Jávor 1998 Jávor Kata: A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell átalakulása a nemi szerepre nevelésben (A varsányi példa). In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom XIX*. Budapest, Akadémiai, 1998, 172–189.
- Juhász 2007 Juhász Gábor: *Pénzképviselet – pártkasszákat titkai*. Budapest, Kisszakra Kiadóház, 2007.
- Juhász-Molnár 2018 Juhász Attila – Molnár Csaba: *Szolidaritás és jóléti szovinizmus a magyar társadalomban. Adalékok az Orbán-rezsim szociálpolitikájának a megértéséhez*. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung – Political Capital, 2018.

- Kádár-Gorbacsov 1992 Kádár János és M. Sz. Gorbacsov találkozója Moszkvában találkozó 1992. 1985. szeptember 25-én. *Jegyzőkönyv. Történelmi Szemle*, 34. évf. (1992) 1-2. sz. 133-151.
- Kaposi 2002 Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000*. Pécs, Dialóg Campus, 2002.
- Karácsony 2006 Karácsony Gergely: Árkok és légvárak. A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon. In: Karácsony Gergely (szerk.): *A 2006-os országgyűlési választások. Elemzések és adatok*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2006, 59-103.
- Keller 2008 Keller Tamás: *Fogyasztói szegmentáció*. Budapest, TÁRKI, 2008.
- Keller 2010 Keller Tamás: Magyarország a világ értéktérképén. In: Kolosi Tamás - Tóth István György (szerk.): *Magyarország a világ értéktérképén*. Budapest, TÁRKI, 2010, 227-253.
- Kemény 1976 Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete. In: Kemény István (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1976, 7-67.
- Kemény-Jankó-Lengyel 2004 Kemény István - Jankó Béla - Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Budapest, Gondolat - MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004.
- Kenney 2006 Kenney, Padriac: *The Burdens of Freedom: Eastern Europe since 1989*. Nova Scotia, Black Point, 2006.
- Kéri 2010 Kéri László: *A rendszerváltás krónikája 1988-2009*. Budapest, Kossuth, 2010.
- Kern-Szabó 2011 Kern Tamás - Szabó Andreea: A politikai közéleti részvétel alakulása, 2006-2010. In: Tardos Róbert - Enyedi Zsolt - Szabó Andreea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány - Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet, 2011, 17-56.
- Kertesi-Kézdi 2010 Kertesi Gábor - Kézdi Gábor: Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló az Educatio Életpálya-felmérésének 2006-2009 közötti hullámaiból. In: Kolosi Tamás - Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest, TÁRKI, 2010, 371-407.
- Kertesi-Kézdi 2011 Kertesi, Gábor - Kézdi, Gábor: Roma employment in Hungary: after the post-communist transition. *Economics of Transition*, Vol 19 (2011) No. 3. 563-610
- Kertesi-Varga 2005 Kertesi Gábor - Varga Julianna: Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. (2005). 7-8. sz. 633-662.
- Kis 2000 Kis János: Reform és forradalom között. In: Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás foratókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. 7. kötet. *Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 2000, 91-146.
- Kisdi-Kulcsár 1991 Kisdi János - Kulcsár Rózsa: A hatalom gazdasági elitje az elmúlt évtizedben. *Statistikai Szemle*, 69. évf. (1991) 10. sz. 789-797.
- Kiss-Barna 2012 Kiss Tamás - Barna Gergő: *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012.
- Kochanowski 2017 Kochanowski, Jerzy: *Trough the Back Door. Black Market in Poland, 1944-1989*. Frankfurt/Main - New York, Peter Lang, 2017.
- Kolodko 2000 Kolodko, Gregorz: *From Shock to Theraphy: The Political Economy of Postsocialist Transformation*. Oxford, Oxford University Press, 2000.
- Kolosi 2000 Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalmi szerkezeté*. Budapest, Osiris, 2000.
- Kolosi-Keller 2010 Kolosi Tamás - Keller Tamás: Kikristályosodó társadalom-szerkezet. In: Kolosi Tamás - Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest, TÁRKI, 2010, 105-138.
- Kolosi-Róbert 2004 Kolosi Tamás - Róbert Péter: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In: Kolosi Tamás - Tóth István György - Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Budapest, TÁRKI, 2004, 48-74.
- Kolosi-Sági 1997 Kolosi Tamás - Sági Matild: Az új tőkésosztály önképe, társadalmi megítélése. In: Hankiss Elemér - Matkó István (szerk.): *A tulajdon kötelez. Az új tőkésosztály társadalmi szerepéről*. Budapest, Figyelő, 1997, 61-88.
- Kolosi-Tóth 2000 Kolosi Tamás - Tóth István György: *A század- és rendszerváltás társadalmi*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2000.
- Kolosi-Tóth 2008 Kolosi Tamás - Tóth István György: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei - generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. In: Kolosi Tamás - Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. Budapest, TÁRKI, 2008, 15-45.
- Kolozsi 1992 Kolozsi Béla: *Deviancia*. Budapest, Gondolat, 1992.
- Kopp (szerk.) 2008 Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Budapest, Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet, 2008.

- Kopp-Kovács 2006: Kopp Mária – Kovács Mónika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest, Semmelweis, 2006.
- Kopp-Skrabski 1992: Kopp Mária – Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken Alapítvány, 1992.
- Kopp-Skrabski-Lőke-Szedmák 1996: Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor: A magyar lelkiállapot az átalakuló magyar társadalomban. *Századvég, Új folyam* 2. (1996) ősz, 87-102.
- Kornai 1993a: Kornai János: Transformational Recession: A General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development. *Economie Appliquée*, Vol. 46: (1993) No. 2. 181-227.
- Kornai 1993b: Kornai János: Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, 40. évf. (1993) 8. sz. 569-599.
- Kornai 1996a: Kornai János: *Vergődés és remény: gondolatok a gazdasági stabilizációról és a jóléti állam reformjáról*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1996.
- Kornai 1996b: Kornai János: Négy jellegzetesség – a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. I-II. *Közgazdasági Szemle*, 42. évf. (1995) 12. sz. 1097-1117.; *Közgazdasági Szemle*, 43. évf. (1996) 1. sz. 1-29.
- Kornai 2005: Kornai János: Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. (2005) 12. sz. 907-936.
- Kornai 2006: Kornai János: The Great Transformation of Central Eastern Europe. *Economics of Transition*, Vol. 14 (2006) No. 2. 207-244.
- Kornai 2007: Kornai János: Mit jelent a „rendszerátalakítás”? Kísérlet a fogalom tisztázására. *Közgazdasági Szemle*, 54. évf. (2007) 4. sz. 303-321.
- Kovács (szerk.) 2011: Kovács Imre (szerk.): *Elíttek a válság korában. Magyarországi elíttek és kisebbségi magyar elíttek*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum, 2011, 532.
- Kovács 2002: Kovács Imre: Szempontok a poszt szocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon. In: Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Debrecen, 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 2002, 389-414.

- Kovács 2013: Kovács Imre: *A vidék az ezredfordulón – A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest, Argumentum, 2013.
- Kovács-Granberg (eds.) 1998: Kovács, Imre – Granberg, Leo (eds.): *Actors on the changing European Countryside*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézet, 1998.
- Kovács-Kristóf 2012: Kovács Imre – Kristóf Luca: Elit és társadalmi integráció. In: Kovács Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Szociológiai Kutató Intézet, 2012, 30-44.
- Kovács-Kristóf-Lengyel 2006: Kovács Imre – Kristóf Luca – Lengyel György: Elit és társadalom a kilencvenes években. In: Kovács Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek: hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Szociológiai tanulmányok*. Budapest, Napvilág, 2006, 431-449.
- Kovács A. 2002: Kovács András: *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.
- Kovács A. 2004: Kovács András: *Jews and Jewry in Contemporary Hungary: Results of a Sociological Survey*. London, Institute for Jewish Policy Research, 2004.
- Kovács A. 2005: Kovács András: *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. Budapest, Polgart, 2005.
- Kovács A.-Barna 2017: Kovács András – Barna Ildikó (szerk.): *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben. Egy szociológiai kutatás eredményei*. Budapest, Szombat, 2018.
- Kovács É. 2012: Kovács Éva: A magyar történelmi kultúra helye Európában. In: Kovács Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet, 2012, 17-29.
- Kovács É.-Vajda 2002: Kovács Éva – Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.
- Kovács K. 2012: Kovács Katalin: Az egészségi állapot egyenlőtlenségei. In: Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2012. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet, 2012, 73-88.
- Kovács-Forrás-Bíró 2011: Kovács, András – Forrás-Bíró, András: *Jewish Life in Hungary: Achievements, Challenges and Priorities since the Collapse of Communism*. London, Institute for Jewish Policy Research, 2011.

- Kozák (szerk.) 1985 Kozák Gyula (szerk.): *Választási Almanach*. Budapest, AB Független Kiadó, 1985.
- Körösi (szerk.) 2015 Körösi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA TK Politikatudományi Intézet, 2015.
- Körösi 1998 Körösi András: *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris, 1998.
- Körösi-Bozóki-Schöpflin (eds.) 2016 Körösi, András – Bozóki, András – Schöpflin, George (eds.): *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*. New York – London, Bloomsbury, 2016.
- Körösi-Illés-Gyulai 2020 Körösi, András – Illés, Gábor – Gyulai, Attila: *The Orbán Regime: Plebiscitary Leader Democracy in the Making*. London, Routledge, 2020.
- Körösi 2015 Körösi István: Kelet-Közép-Európa felzárkózásának lehetősége és kilátásai az Európai Unióban. In: Katona Klára – Körösi István (szerk.): *Felzárkózás vagy lemaradás? A magyar gazdaság negyedszázaddal a rendszerváltás után*. Budapest, Pázmány Press, 2015, 159-176.
- Kristóf 2011 Kristóf Luca: *A magyar elitértelmiség reputációja*. PhD-értekezés. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 2011.
- Kristóf 2014 Kristóf Luca: De mi történt azután? Megszakítottság és folytonosság a magyar elitben 1988 és 2009 között. *Politikatudományi Szemle*, 23. évf. (2014) 1. sz. 7-26.
- Kristóf 2014 Kristóf Luca: *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. Budapest, L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.
- Kristóf 2021 Kristóf Luca: *Kultúrctatók. Kulturális elit és politika a mai Magyarországon*. Budapest, Gondolat – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2021.
- Kuczi 2006 Kuczi Tibor: Kisvállalkozók a magyar társadalomban. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2006.
- Kukorelli 1988 Kukorelli István: *Így választottunk... adalékok a választási reform és az 1985. évi általános választások történetéhez*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1988.
- Ladányi 2008 Ladányi János: *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Budapest, Új Mandátum, 2008.
- Ladányi 2012 Ladányi János: *Leselejtettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének változása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. Budapest, L'Harmattan, 2012.
- Ladányi-Szelényi 1997 Ladányi János – Szelényi Iván: Szuburbanizáció és gettósodás: Szociális, etnikai és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországon és Budapestjén. *Kritika*, 26. évf. (1997) 7. sz. 4-12.
- Ladányi-Szelényi 2004 Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történetei és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág, 2004.
- Ladányi-Szelényi 2005 Ladányi János – Szelényi Iván: Szegénység a posztkommunista átmeneti időszakban. *Az Elemző*, 1. évf. (2005) 2. sz. 123-140.
- Ladányi-Szelényi 2014 Ladányi János – Szelényi Iván: Posztkommunista neokonzervativizmus. *Élet és Irodalom*, 58. évf. (2014) 8. sz. 6.
- Ladányi-Virág 2009 Ladányi János – Virág Tünde: A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában. *Kritika*, 38. (2009) 7-8. 16-22.
- Laki 2006 Laki László: Rendszerváltások Magyarországon. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2006, 39-77.
- Laki 2009a Laki László: *A rendszerváltás avagy a „nagy átalakulás”*. Budapest, Napvilág, 2009.
- Laki 2009b Laki László: Modernizáció és rendszerváltások. In: Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve. Változások és válaszok*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézet – L'Harmattan, 2009, 229-249.
- Lakner 2005 Lakner Zoltán: *A megszakítottság folyamatossága. Változó prioritások a rendszerváltás utáni magyar szociálpolitikában*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2005.
- Lelkes 2008 Lelkes Orsolya: Szegénység az Európai Unió országaiban 2005-ben. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. Budapest, TÁRKI, 2008. 168-184.
- Lengyel 2007 Lengyel György: *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén*. Budapest, Akadémiai, 2007.
- Létminimum 2010 Létminimum 2010. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2011. június.
- Létminimum 2013 Létminimum 2013. *Statisztikai Tükör*, 2014. 53. sz. Budapest, 2014. június 6.
- Levitsky-Way 2012 Levitsky, Steven – Way, Lucan: *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

- Lichtenberger- Cséfalvay-Paal 1995 Magyar Statisztikai Évkönyv 1997 Magyar Statisztikai Évkönyv 2009 Magyar Statisztikai Évkönyv 2011 Magyar Statisztikai Évkönyv 2012 Magyar Statisztikai Évkönyv 2017 Magyar-Madlovics 2021 Magyarország 1989–2009 Magyarország 1996 Magyarország 2008 Magyarország 2009 Magyarország 2010 Magyarország 2011 Magyarország 2013 Magyarország 2021 Magyarország a XX. században 1997 Majtényi B.–Majtényi Gy. 2016 Mark-Bogdan-Rupprecht-Spaskova 2019
- Lichtenberger, Elisabeth – Cséfalvay Zoltán – Paal, Michaela: *Várospusztulás és felújítás Budapesten*. (Az átmenet trendjei 2.) Budapest, Magyar Trendkutató Központ, 1995.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1997*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1998.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 2009*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2010.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 2011*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2012.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 2012*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2013.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 2017*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2018.
- Magyar Bálint – Madlovics Bálint: *A posztkommunista rendszerek anatómiája. Egy fogalmi keret*. Budapest, Noran Libro, 2021.
- Magyarország 1989–2009. A változások tükrében*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2010.
- Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1996.
- Magyarország 2008*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2009.
- Magyarország 2009*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2010.
- Magyarország 2010*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2011.
- Magyarország 2011*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2012.
- Magyarország 2013*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2014.
- Magyarország 2021*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2022.
- Magyarország a XX. században*. II. kötet. *Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits, 1997.
- Majtényi Balázs – Majtényi György: *A Contemporary History of Exclusion: The Roma Issue in Hungary from 1945 to 2015*. Budapest, Central European University Press, 2016.
- Mark, James – Bogdan C., Jacob – Rupprecht, Tobias – Spaskova, Ljubica: 1989. *A global history of Eastern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2019.
- Medgyesi-Tóth 2020 Medgyesi Márton – Tóth István György: Kelet-Közép-Európa legújabb felzárkózási kísérlete: harminc évvel a rendszerváltások után. In: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2020*. Budapest, TÁRKI, 2020. 15–38.
- Medgyesi-Tóth 2021 Medgyesi, Márton – Tóth, István György: Income, Wealth, Employment, and Beyond Central and Eastern Europe. In: Fischer, Georg – Strauss, Robert (eds.): *Europe's Income, Wealth, Consumption, and Inequality*. Oxford, Oxford University Press, 2021.
- Melegh 2023 Melegh, Attila: *The Migration Turn and Eastern Europe: A Global Historical Sociological Analysis*. Cham, Palgrave Macmillan, 2023.
- Mészáros-Fóti 1996 Mészáros Árpád – Fóti János: A cigány népesség jellemzői Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 74. évf. (1996) 11. sz. 908–999.
- Mikrocenzus 1996a 1996. évi Mikrocenzus. A foglalkoztatottság alakulása 1980–1996. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1997.
- Mikrocenzus 1996b 1996. évi Mikrocenzus. A munkát keresők, munkanélküliek helyzete. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1997.
- Mikrocenzus 2005 2005. évi Mikrocenzus. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2005.
- Mikrocenzus, 2016a *Mikrocenzus 2016*. 13. kötet. *A foglalkozások presztízse*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2018.
- Mikrocenzus, 2016b *Mikrocenzus 2016*. 11. kötet. *Szubjektív jólét*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2018.
- Mikrocenzus, 2016c *Mikrocenzus 2016*. 12. kötet. *Nemzetiségi adatok*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2018.
- Morys (ed.) 2020. Morys, Matthias (ed.): *The Economic History of Central, East and South-East Europe 1800 to the Present*. London, Routledge, 2020.
- Munkaerőpiaci helyzetkép 2014–2018 *Munkaerőpiaci helyzetkép, 2014–2018*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2019.
- Muraközy 2008 Muraközy László: Magyarország felemelkedése és hanyatlása. *Közgazdasági Szemle*, 55. évf. (2008) 2. sz. 149–168.
- NAV Évkönyv 2021 *Nemzeti Adó- és Vámhivatal Évkönyv 2021. Tények, információk a Nemzeti Adó- és Vámhivatal szervezetéről és annak 2021-es tevékenységéről*. Budapest, Nemzeti Adó- és Vámhivatal, 2021.
- Népszámlálás 2001a *A 2001. évi népszámlálás*. 16. kötet. *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2004.
- Népszámlálás 2001b *A 2001. évi népszámlálás*. 5. kötet. *Vallási adatok*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2003.

- Népszámlálás 2001c A 2001. évi népszámlálás. 10. kötet. *Vallás és felekezet*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2013.
- Népszámlálás 2011a 2011. évi népszámlálás. 4. kötet. *Demográfiai adatok*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2013.
- Népszámlálás 2011b 2011. évi népszámlálás. 15. kötet. *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2015.
- Népszámlálás 2011c 2011. évi népszámlálás. 7. kötet. *Iskolázottsági adatok*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2013.
- Népszámlálás 2011d 2011. évi népszámlálás. 9. kötet. *Nemzetiségi adatok*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2014.
- Paksi 2003 Paksi Borbála: A felnőtt népesség droghasználata Magyarországon. *Addiktológia*, 2. évf. (2003) 1. sz. 24–53.
- Paksi–Arnold 2021 Paksi Borbála – Arnold Petra: Alkoholfogyasztás. In: Paksi Borbála – Demetrovics Zsolt (szerk.): *Addiktológiai problémák Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan, 2021, 106–143.
- Paksi–Pillók 2021 Paksi Borbála – Pillók Péter: Drogfogyasztás. In: Paksi Borbála – Demetrovics Zsolt (szerk.): *Addiktológiai problémák Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan, 2021, 62–105.
- Paksi–Szalma 2009 Paksi Veronika – Szalma Ivett: Mikor vállalunk gyermeket? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. *Szociológiai Szemle*, 19. évf. (2009) 3. sz. 92–115.
- Pálné Kovács 1996 Pálné Kovács Ilona: Helyi önkormányzatok és a végrehajtó hatalom. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1996.
- Pénzes–Pásztor–Tátrai–Pálóczi 2017 Péntes, János – Pásztor, István Zoltán – Tátrai, Patrik – Pálóczi, Ágnes: The number and spatial distribution of the Roma population in Hungary – in the light of different approaches. *Folia Geographica*, Vol. 58 (2017) No. 2. 35–53.
- Pénzes–Tátrai–Pásztor 2018 Péntes János – Tátrai Patrik – Pásztor István Zoltán: A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. (Changes in the Spatial Distribution of the Roma Population in Hungary During the Last Decades). *Területi Statisztika*, Vol. 58 (2018) 1. sz. 3–26.
- Pittaway 2012 Pittaway, Mark: A magyar munkásság és a rendszerváltás. In: Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Határon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére*. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Történeti Tanszék, 2012, 337–350.
- Pitti 1997 Pitti Zoltán: Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 52. évf. (1997) 8–9. sz. 16–31.

- Póczik 2013 Póczik Szilveszter: Történeti, társadalompolitikai és etikai megfontolások a „cigánybűnözés” fogalma kapcsán. *Magyar Rendészet*, 13. évf. (2013) 3–4. sz. 30–44.
- Pongrácz 2011 Pongrácz Tiborné: A demográfiai értékrend változásában szerepet játszó főbb népesedési folyamatok. In: Pongrácz Tiborné (szerk.): *Családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. (Kutatási Jelentések 91.) Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet, 2011. 17–35.
- Pongrácz 2012 Pongrácz Tiborné: Párkapcsolatok. In: Öri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2012. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézet, 2012, 11–29.
- Rainer (szerk.) 2005 Rainer M. János (szerk.): *A Monori Tanácskozás 1985. június 14–16*. Budapest, 1956-os Intézet, 2005.
- Rainer 1995 Rainer M. János: Rendszerváltás és a közelmúlt. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, Osiris – 1956-os Intézet, 1995, 338–347.
- Rainer 2010 Rainer M. János: Adalékok a (magyar) rendszerváltás fogalomtörténetéhez. In: Gerhard Péter – Koltai Gábor – Rácz Attila – V. László Zsófia (szerk.): *Rendszerváltás(ok) Magyarországon*. Budapest, Mundus Novus, 2010, 15–23.
- Rainer–Baráth (szerk.) 2000 Rainer M. János – Baráth Magdolna (szerk.): *Górbacsov tárgyalásai a magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból*. Budapest, 1956-os Intézet, 2000.
- Rétegződés 1984 Rétegződés, életkörülmények, életmód, 1984. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1985.
- Ripp 2006 Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, Napvilág, 2006.
- Ripp 2009 Ripp Zoltán: *Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései*. Budapest, Napvilág, 2009.
- Róbert 1999 Róbert Péter: Osztály és párt Magyarországon három választás után. *Politikatudományi Szemle*, 8. évf. (1999) 1. sz. 67–97.
- Róbert–Sági 1995 Róbert Péter – Sági Matild: A középrétegek helyzete és társadalmi identitása. In: Kovács Imre (szerk.): *Középosztályok nyomában*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézet, 1995, 11–56.
- Róbert–Valuch 2013 Róbert Péter – Valuch Tibor: Generációk a történelemben és a társadalomban. *Politikatudományi Szemle*, 22. évf. (2013) 4. sz. 116–139.

- Romsics 1999 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 1999.
- Saar-Trumm 2017 Saar, Ellu – Trumm, Avo: Social stratification and inequalities in Eastern and Central Europe. In: Vihalemm, Peeter – Masso, Anu – Operman, Signe: *The Routledge International Handbook of European Social Transformations*. London – New York, Routledge, 2017.
- Sági.é. n. Sági Matild: Társadalmi folyamatok a rendszerváltás után. <http://www.ofi.hu/tudastar/jelentes-magyar/tarsadalmi-folyamatok> (utolsó letöltés: 2018. október 21.)
- Sárközy 2011 Sárközy Tamás: A privatizáció modelljei Közép-Kelet-Európában. In: Láng István – Burucs Kornélia – Pannonhalmi Kálmán (szerk.): *Akadémia, a nemzet tanácsadója. Tanulmánykötet Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2011. 373–383.
- Sebők 2013 Sebők László: A magyarországi zsidóság a számok tükrében. Rubicon Online. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyarorszag_i_zsidok_a_szamok_tukreben/ (utolsó letöltés: 2018. július 16.)
- Sós 2010 Sós Károly Attila: *Politics and Policies in Post-Communist Transition. Primary and Secondary Privatisation in Central Europe and the Former Soviet Union*. Budapest – New York, CEU Press, 2010.
- Spéder 2006 Spéder Zsolt: Mintaváltás közben. A gyermekvállalás időzítése az életútban, különös tekintettel a szülő nők iskolai végzettségére és párkapcsolati státusára. *Demográfia*, 49. évf. (2006) 2–3. sz. 113–148.
- Stark 1995 Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 15.) Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1995.
- Stark 2002 Stark Tamás: Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között. In: Kovács András (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon: Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002, 101–127.
- Szabó I. 2013 Szabó Ildikó: Folyamatosságok a változásban: kontinuitások a rendszerváltás utáni politikai szocializáció mintáiban. *Metszetek*, 2. évf. (2013) 2–3. sz. 22–39.
- Szabó M. 2008 Szabó Máté: A tiltakozás kultúrája a magyar civil társadalomban. In: Csefkó Ferenc – Horváth Csaba (szerk.): *A demokrácia deficitje avagy a deficit hatalomgyakorlás*. Pécs, PTE ÁJK – Pécs-Baranyai Értelmiség Egyesület, 2008, 237–263.

- Szabó-Kern 2011 Szabó Andrea – Kern Tamás: A magyar fiatalok politikai aktivitása. In: Bauer Béla – Szabó Andrea: *Arctalan (?) nemzetek. Ifjúság 2000–2010*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 2011.
- Szakonyi (szerk.) 2003 *100 leggazdagabb magyar*. A Magyar Hírlap extra különlőnszáma, 2003. november. Szerkesztette: Szakonyi Péter.
- Szakonyi (szerk.) 2014 *A 100 leggazdagabb magyar 2014*. A Napi.hu kiadványa. Szerkesztette: Szakonyi Péter.
- Szalai E. 2006 Szalai Erzsébet: Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi új kapitalizmusban. In: Kovács Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok; individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2006, 349–374.
- Szalai J. 1990 Szalai Júlia: Néhány gondolat a szegénységről és a létmíniumról. In: Kolosi Tamás – Andorka Rudolf – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1990*. Budapest, TÁRKI, 1990, 418–429.
- Szalai J. 2002 Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 12. évf. (2002) 4. sz. 34–50.
- Szalai J. 2006 Szalai Júlia: Az állami „túl-elosztás” funkcióváltozásai. A jóléti redistribúció feletti társadalmi küzdelmek Magyarországon. Budapest, MTA doktori értekezés kézírata, 2006.
- Szalaiiné Homola (szerk.) 2008 Szalaiiné Homola Andrea (szerk.): *Az ismertté vált bűncselekmények és elkövetők Magyarországon*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2008.
- Székely 2008 Székely András: A vallásosság alakulása Magyarországon 1995–2006 között. A vallásosság összefüggései a gyermekszámmal: Vallásosság és lelki állapot. In: Köpp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Budapest, Semmelweis, 2008, 373–381.
- Szelényi I. 1996 Szelényi Iván: A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. *Magyar Tudomány*, 103/41. évf. (1996) 4. sz. 385–402.
- Szelényi I. 1996 Szelényi, Iván: Cities under Socialism – and After. In: Andrusz, Gregory – Harloe, Michael – Szelényi, Iván (eds.): *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Oxford, Blackwell Publishers, 1996, 286–317.
- Szelewa-Szikra 2022 Szelewa, Dorota – Szikra, Dorottya: Leave policies in populist and illiberal regimes: the cases of Hungary and Poland. In: Dobrotić, Ivana – Blum, Sonja – Kosłowski, Alison

- Ther 2013 Ther, Philipp: *Divergencia a konvergenciában. Gondolatok a kelet-európai átalakulások történetéhez. Aetas*, 28. évf. (2013) 4. sz. 5-21.
- Ther 2016a Ther, Philipp: *Europe since 1989. A History*. New Jersey, Princeton University Press, 2016.
- Ther 2016b Ther, Philipp: *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa*. Berlin, Suhrkamp, 2016.
- Thoma 1998 Thoma László: *A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988-1992*. Budapest, Villányi úti Konferencia Központ és Szabadegyetem Alapítvány, 1998.
- Tomka 2013 Tomka, Béla: *A Social History of Twentieth-Century Europe*. London - New York, Routledge, 2013.
- Tosics 2005 Tosics, Iván: *City Development in Central and Eastern Europe Since 1990: the Impact of Internal Forces*. In: Hamilton, F. E. Ian - Kaliopa Dimitrovska, Andrews - Pichler-Milanović, Nataša (eds): *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: towards globalization*. Tokyo
- Ujvári 2013 Ujvári, Zoltán (szerk.): *Research Handbook on Leave Policy Parenting and Social Inequalities in a Global Perspective*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2022, 100-114.
- Szikra 2020 Szikra, Dorottya: *Ideology or Pragmatism? Interpreting Social Policy Change under the „System of National Cooperation”*. In: Kovács, János Mátyás - Trencsényi, Balázs: *Brave New Hungary: Mapping the „System of National Cooperation”*. London, Lexington Books, 2020, 225-241.
- Szirmai 2004 Szirmai Viktória: *Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete*. *Szociológiai Szemle*, 14. évf. (2004) 4. sz. 3-25.
- Szívós-Tóth 2013 Szívós Péter - Tóth István György (szerk.): *Egyenlőtlenségek és polarizálódás a magyar társadalomban 2012*. (Társadalmi Monitor jelentések, 2012) Budapest, TÁRKI, 2013.
- Szociális Statisztikai Hivatal 2020 *Szociális Statisztikai Évkönyv 2020*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2021.
- Szombati 2018 Szombati, Kristóf: *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary*. New York - Oxford, Berghahn Books, 2018.
- TÁRKI 2009 TÁRKI: *Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest, TÁRKI, 2009. <https://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/>
- Társadalmi Helyzetkép 1996 *Társadalmi helyzetkép 1996*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1997.
- Tóth 2013 Tóth, András: *A kádárizmus bűvópatakaként való visszatérése a kádárizmus csődje után a munkaügyi kapcsolatok és a szakszervezeti érdekvédelem területén (1989-2013)*. *Metszetek*, 2. évf. (2013) 2-3. sz. 118-145.
- Tóth I. Gy. 1990 Tóth István György: *Társadalmi problémákra és a szociálpolitika vonatkozó vélemények a magyar társadalomban*. In: Kolosi Tamás - Andorka Rudolf - Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1990*. Budapest, TÁRKI, 1990, 447-474.
- Tóth I. Gy. 1994 Tóth István György: *A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében*. In: Kolosi Tamás - Andorka Rudolf - Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1994*. Budapest, TÁRKI, 1994, 107-136.
- Tóth I. Gy. 2009 Tóth István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet, és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában*. Budapest, TÁRKI, 2009.
- Tóth I. Gy. 2016a Tóth István György: *Középosztály(ok) Magyarországon és Európában*. In: Kolosi Tamás - Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest, TÁRKI 2016, 75-97.
- Tóth I. Gy. 2016b Tóth István György: *Róka fogtatcsuka. Miért gyenge és miért erős a magyar középosztály és mitől változhatna meg?* In: Morcsányi Géza - Tóth István György (szerk.): *A magyar polgár*. Budapest, Magvető-TÁRKI, 2016, 73-82.
- Tóth I. Gy. 2017 Tóth István György: *Turánbánya? Értékválasztások, beállítódások és az illiberalizmusra való fogadókészség Magyarországon*. In: Jakab András - Urbán László (szerk.): *Hegymenet: Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2017, 36-50.
- Tóth P. P. 1995 Tóth Pál Péter: *Magyarország új állampolgárai 1988-1992*. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, Osiris - 1956-os Intézet, 1995, 687-702.
- Tőkés 1998 Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom*. Budapest, Kosuth, 1998.
- Turk 2014 Turk, Ž. (2014). *Central and Eastern Europe in Transition: An Unfinished Process? European View*, Vol. 13 (2014) No. 2: 199-208.

- UNEP 2005 United Nations University Press, 2005.
- Ujvári 2013 Ujvári, Zoltán: *Research Handbook on Leave Policy Parenting and Social Inequalities in a Global Perspective*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2022, 100-114.
- Szikra 2020 Szikra, Dorottya: *Ideology or Pragmatism? Interpreting Social Policy Change under the „System of National Cooperation”*. In: Kovács, János Mátyás - Trencsényi, Balázs: *Brave New Hungary: Mapping the „System of National Cooperation”*. London, Lexington Books, 2020, 225-241.
- Szirmai 2004 Szirmai Viktória: *Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete*. *Szociológiai Szemle*, 14. évf. (2004) 4. sz. 3-25.
- Szívós-Tóth 2013 Szívós Péter - Tóth István György (szerk.): *Egyenlőtlenségek és polarizálódás a magyar társadalomban 2012*. (Társadalmi Monitor jelentések, 2012) Budapest, TÁRKI, 2013.
- Szociális Statisztikai Hivatal 2020 *Szociális Statisztikai Évkönyv 2020*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2021.
- Szombati 2018 Szombati, Kristóf: *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary*. New York - Oxford, Berghahn Books, 2018.
- TÁRKI 2009 TÁRKI: *Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest, TÁRKI, 2009. <https://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/>
- Társadalmi Helyzetkép 1996 *Társadalmi helyzetkép 1996*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1997.
- Tóth 2013 Tóth, András: *A kádárizmus bűvópatakaként való visszatérése a kádárizmus csődje után a munkaügyi kapcsolatok és a szakszervezeti érdekvédelem területén (1989-2013)*. *Metszetek*, 2. évf. (2013) 2-3. sz. 118-145.
- Tóth I. Gy. 1990 Tóth István György: *Társadalmi problémákra és a szociálpolitika vonatkozó vélemények a magyar társadalomban*. In: Kolosi Tamás - Andorka Rudolf - Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1990*. Budapest, TÁRKI, 1990, 447-474.
- Tóth I. Gy. 1994 Tóth István György: *A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében*. In: Kolosi Tamás - Andorka Rudolf - Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1994*. Budapest, TÁRKI, 1994, 107-136.
- Tóth I. Gy. 2009 Tóth István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet, és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában*. Budapest, TÁRKI, 2009.
- Tóth I. Gy. 2016a Tóth István György: *Középosztály(ok) Magyarországon és Európában*. In: Kolosi Tamás - Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest, TÁRKI 2016, 75-97.
- Tóth I. Gy. 2016b Tóth István György: *Róka fogtatcsuka. Miért gyenge és miért erős a magyar középosztály és mitől változhatna meg?* In: Morcsányi Géza - Tóth István György (szerk.): *A magyar polgár*. Budapest, Magvető-TÁRKI, 2016, 73-82.
- Tóth I. Gy. 2017 Tóth István György: *Turánbánya? Értékválasztások, beállítódások és az illiberalizmusra való fogadókészség Magyarországon*. In: Jakab András - Urbán László (szerk.): *Hegymenet: Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2017, 36-50.
- Tóth P. P. 1995 Tóth Pál Péter: *Magyarország új állampolgárai 1988-1992*. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, Osiris - 1956-os Intézet, 1995, 687-702.
- Tőkés 1998 Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom*. Budapest, Kosuth, 1998.
- Turk 2014 Turk, Ž. (2014). *Central and Eastern Europe in Transition: An Unfinished Process? European View*, Vol. 13 (2014) No. 2: 199-208.

- Unger 2018 Unger Anna (2018). A választás mint rendszerkarakterisztikus intézmény. *Fundamentum*, 22. évf. (2018) 2-3. sz. 5-16.
- Utasi 1987 Utasi Ágnes: Hajléktalanok, csavargók. In: Uő (szerk.): *Peremhelyzetek. Rétegződés-modell vizsgálat VIII.* Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1987, 181-213.
- Valuch 2001 Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris, 2001.
- Valuch 2007 Valuch Tibor: A nemzeti azonosságtudat néhány sajátossága Magyarországon 1945 után. In: Sutaj, Stefan – Szárka László (szerk.): *Regionálna a narodna identita v madarskej a slovenskej historii 18-20. storočia. – Regionális és nemzeti identitásformák a 18-20. századi magyar és szlovák történelemben.* Presov, Univerzum, 2007, 134-142.
- Valuch 2013 Valuch Tibor: „Ne szólj szám...” A politikai részvétel és a politikai aktivitás néhány sajátossága az ezredforduló Magyarországon. *Metszetek*, 2. évf. (2013) 2-3. sz. 146-156.
- Varga J. 2017 Varga Júlia: Foglalkozási mobilitás Magyarországon. In: Fazekas Károly – Köllő János (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör*, 2016. Budapest, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 2017, 160-168.
- Varga J. 2018 Varga, Júlia: Labour mobility in Hungary. In: Fazekas, Károly – Köllő, János (eds.): *The Hungarian Labour Market*, 2017. Budapest, Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, 2018, 158-166.
- Vásárhelyi 1992 Vásárhelyi Mária: „A puha diktatúra gondtalan évei” – a közgondolkodás néhány jellegzetessége. *Mozgó Világ*, 18. évf. (1992) 6. sz. 38-41.
- Vásárhelyi 2008 Vásárhelyi Mária: *Az ártatlanság kora. Előjáték a rendszer-váltáshoz.* Budapest, Kalligram, 2008.
- Vígvári 2022 Vígvári Gábor: Transzformáció és a populizmus a visegrádi országokban. *Közgazdasági Szemle*, 69. évf. (2022) 3. sz. 339-366.
- Virág 2006 Virág, Tünde: The regional ghetto. *Review of Sociology*, Vol. 12 (2006) No. 1. 51-70.
- Virág 2010 Virág Tünde: *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén.* Budapest, Akadémiai, 2010.
- Virág 2016 Virág, Tünde: Spatial consequences of urban policies. Forming a Roma ghetto. *Socio.hu*, Vol. 6 (2016) No. 4. 3-21.
- Vukovich 1996 Vukovich György: A magyar népesedéspolitika néhány vonatkozása. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896-1995).* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1996.

- Wirsching 2012 Wirsching, Andreas: *Der Preis der Freiheit. Geschichte Europas in unserer Zeit.* München, C. H. Beck, 2012.
- Zafir (szerk.) 1998 Zafir Mihály (szerk.): *Életszínvonal 1988-1997.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1998.
- Zakaria 1997 Zakaria, Fareed: The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, Vol. 76 (1997) No. 6. 22-43.
- Zakaria 2003 Zakaria, Fareed: *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad.* New York, W. W. Norton & Company Inc., 2003.

KÉPEK, ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

Képek

1. Forgalmellenőrzés a 84-es főúton, az osztrák határ előtt, 1980.
Szalay Zoltán felvétele. Fortepan / 199052 8
2. A vasfüggöny lebontása a magyar-osztrák határon; kamerák
keresztútjében; Szigetváry Zsolt felvétele (részlet). Fortepan /
152160 14
3. Kádár János és Grósz Károly a Parlamentben, 1988.
Bánkuti András felvétele. MNM Történeti Fényképtár, 96.342 20
4. A Szolidaritás szakszervezet tüntetése Gdańskban,
1989. február 12. MTI Fotó Külföldi Képszolgálat.
MTI Fotó / K_EPA19890213071 24
5. Az MSZMP-székház, a mai Képviselői Irodaház („Fehér Ház”) előtt,
gyászolók állnak sorban, hogy leróják kegyeletüket Kádár János
ravatalánál, 1989. július 13. Vímola Károly felvétele.
Fortepan / 250551 36
6. Fiatalkorú anya gyermekével a gödöllői leányanyaotthonban
2000 körül. Czagány Balázs felvétele. MNM Történeti Fényképtár
2024.191. 53
7. A koronavírus időszaka – idős asszony a Covid-osztályon, 2021.
Móricz-Sabján Simon felvétele. Magántulajdon. 58
8. Idős asszonyok Budapesten a Sírkert úton, 1996. Gulyás Miklós
felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2000.334 62
9. Fiatal anya sétál gyermekeivel egy babaváró támogatást hirdető
plakát mellett a Városligetben, Budapest, 2019. október 27.
Róka László felvétele. MTI Fotó / B_RKL20191027040 69
10. Megérkezett a nyugdíj, Óbuda, 1991. Karasz Lajos felvétele.
MNM Történeti Fényképtár 91.285. 71
11. Munkanélküliség elleni tüntetés Ózdon az 1990-es évek elején.
Felvégi Andrea felvétele. MNM Történeti Fényképtár TF_93_478 76

12. Az egykori Ózdi Kohászati Üzemek területe a Velence lakóteleppel 2024-ben. Pintér István felvétele. Magántulajdon.	78-79
13. Csepeli utcakép, 1995. Gy. Balázs Béla felvétele. Népszava, Sajtófotók, 1995. március 26.	80
14. Lakótelep, Budapest III. kerület Gyűrű utca, 1989. Umann Kornél felvétele. Fortepan / 28272	89
15. Anya gyermekeivel a Práter utcában, 1992. Hajtmanszki Zoltán felvétele. MNM Történeti Fényképtár 95.297	90
16. Délutáni csúcsforgalom Budapesten, 1984. Szalóki Zoltán felvétele. MNM Történeti Fényképtár 89.377	92
17. Társasházépítés 2000-ben. Beló / Népszava felvétele. Népszava, Sajtófotók, 2000. február 14.	96
18. Romániai menekültek öt éve élnek Magyarországon a csillebérci úttörőtáborban, 1992. Hajtmanszki Zoltán felvétele. MNM Történeti Fényképtár 92.118	101
19. Sürgősségi ellátás a Heim Pál Gyermekkorházban, 1984. Urbán Tamás felvétele. Fortepan / 125191	104
20. Idős házaspár a Budapesti Zsidó Hitközség (Síp utca 12.) székházának udvarán, 1990-ben. Erdei Katalin felvétele. Fortepan / 76263	110
21. Egykor Makón élők, onnan elűldözött zsidó-vallásúak és azok leszármazottai érkeztek Izraelből, az Egyesült Államokból a szent ünnepre nagyapáik, dédapáik sírjához, 1999. Németh György felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2001.400	114
22. Cigány kisgyermek, Kiskundorozsma, Árpá utca, cigánytelep, 1990. Urbán Tamás felvétele. Fortepan / 124644	118
23. Roma család pincelakásukban, 1992. Hajtmanszki Zoltán felvétele. MNM Történeti Fényképtár-TF_ME_II_B#95.284.#NF0018	121
24. Cigánygyerek iskolában, 1976. Révész Tamás felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2024.20.1.	123
25. Munkásnő egy szövőüzemben, 1986. Erdei Katalin felvétele. Fortepan / 76107	130
26. Alkalmi munkások sütik a szalonnát, 1995. Habik Csaba felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2002.195	150
27. Nagycsaládosok tiltakozása a Pénzügyminisztérium előtt, 1995. május 14. Habik Csaba felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2000.684	154
28. Szegénység – bélvárosi bérház Budapesten. Erdei Katalin felvétele. Fortepan / 76432	165
29. Az egykori salgótarjáni acélgyári lakótelep bérháza 2024-ben. A szerző felvétele. Magántulajdon	176
30. Az Országgyűlés kormányalakító ülése, 1990. május 22. Varga László felvétele. MTI Fotó / F_GAL19900522002	187

31. Obstrukció az országgyűlésben. Szél Bernadett, a Lehet Más a Politika társelnöke, 2018. december 12. Vörös Szilárd felvétele. Magántulajdon	194
32. Orbán Viktor miniszterelnök és Mészáros Lőrinc a lelátón. NB I: Mol Vidi FC-Puskás Akadémia 0-3, Székesfehérvár, Mol Aréna Sóstó, 2019. Túry Gergely felvétele. Magántulajdon	200
33. A Lehet Más a Jövő, az LMP ifjúsági szervezetének a CEU melletti szolidaritási tüntetése az egyetem Nádor utcai épülete előtt 2018. november 7-én. Kovács Tamás felvétele. MTI Fotó / D_AS20181107002	208
34. Új építésű lakópark 2000-ben. Szalmás Péter felvétele. Népszava, Sajtófotók, 2000. június 28.	221
35. Ételosztás karácsonykor a Városligetben, 2000 körül. Teknős Miklós felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2024.21.1.	224
36. Hajléktalan család a Szugló utcában, Budapest, 1998. Habik Csaba felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2000.672	228
37. Alsó társadalmi nyaralók, horgászházak, Zagyvaróna, 2024. A szerző felvétele. Magántulajdon	229
38. Viskólakás Nemetiben, 2024. A szerző felvétele. Magántulajdon.	230
39. Megkésett társadalmi reakció az átmenetben, a taxisblokádnak 1990 őszén. Záray Péter felvétele. Fortepan / 211986	232
40. Ellenzéki tüntetés Budapesten, 1988. március 15-én. Horváth Ernő felvétele. Fortepan / 162768	235
41. Nagy Imre és mártírtársai újratemetése, 1989. június 16. Prohászka Imre felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2024.24.1.	236
42. A Fidesz választási gyűlése a Kossuth téren, 2002. április 13. Sárközy György felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2002.512	241
43. Szakszervezeti aktivisták a több hétig tartó vasutassztrájk kezdetének előestéjén a Nyugati pályaudvaron, 2000. január 9. Habik Csaba felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2000.290	247
44. Antall József az országgyűlés ülésén, 1990. Prohászka Imre felvétele. MNM Történeti Fényképtár / 2024.25.1.	253
45. Orbán Viktor miniszterelnök beszámolója a kormány hároméves munkájáról, 2001. október 18. Sárközy György felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2002.8	255
46. Gyurcsány Ferenc az MSZP kongresszusán 2009-ben. Kovács Attila felvétele. MTI Fotó / D_TT20091212028	258
47. A 2022-es választási vereség értékelése ellenzéki pártok nélkül. Márki-Zay Péter, az összellenzék miniszterelnökljelöltje családjában, 2022. április 3. Mindenki Magyarországa Mozgalom felvétele. Magántulajdon	265
48. Utcaspró a pesti rakparton, 1990. Karasz Lajos felvétele. MNM Történeti Fényképtár 90.288	270

49. Összefirkált kormányzati kommunikációs plakát (Soros György, migráció); 2017. Fazekas István felvétele. Magántulajdon.	288
50. Körmenet Vácon, 1989. Vimola Károly felvétele.	296
51. II. János Pál pápa látogatása Magyarországon. Máriapócs, 1991. augusztus 16–20. Benkő Imre felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2000.278	297
52. A Fidesz népszavazási ügyfélszolgálat és kampányközpontja a Kossuth Lajos utcában, 2007. november 16. Bruzák Noémi felvétele. MTI Fotó / D_NOE20071116032	310
53. Idős, szegény asszony, 1989. Teknős Miklós felvétele. Népszava, Sajtófotók, 1989. június 28.	314
54. Tünetes asszony Budapesten, 1990-es évek eleje. Prohászka Imre felvétele. MNM Történeti Fényképtár / 2024.26.1.	316
55. Átmeneti szállás hajléktalanoknak egy csepeli szakmunkásképző tornatermében, 1989. december 14. Habik Csaba felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2000.299	325
56. Rákospalotai leánynevelő otthon, 1996. Gy. Balázs Béla felvétele. Népszava, Sajtófotók, 1996. február 13.	327
57. Részeg kerékpáros férfi a vasúti síneken, Szolnok, 1980. Katona László felvétele. MNM Történeti Fényképtár 99.13	336
58. Eszméletlen heroinista életéért küzdő mentősök, 2000 körül. Kertész Gábor felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2024.22.1.	340
59. Rabok a Váci Fegyház és Börtönben, 2000. július 31. Sopronyi Gyula felvétele. MNM Történeti Fényképtár 2024.23.1.	344
60. Budapest belvárosában négy személy életét veszítette, amikor 1998. július 2-án felrobbantottak egy autót az V. kerületi Aránykés utcában. Mihádák Zoltán felvétele. MTI Fotó / C_MII19980702031	346
61. Romániából érkezett menekültek, Penészlek, 1989. június 21. Oláh Tibor felvétele. MTI Fotó / F_OB19890621029	350
62. Menekültstátuszra várakozó keletnémet turisták táboroznak Budapesten az NSZK követsége mellett, 1989. augusztus. Tapolcsányi Éva felvétele. Népszava, Sajtófotók, 1989. augusztus 14.	355

Ábrák

1. 2009-ben jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul él, mint a kommunizmus alatt?	18
2. Az élve születések és az abortuszok változása 1985 és 2021 között	52
3. Élve születések és halálozások természetes szaporodás/fogyás 1980 és 2021 között (ezrelék)	54
4. Élve születések 1990–2021 között az anya családi állapota szerint	56
5. Az öngyilkosságok számának változása Magyarországon 1985 és 2021 között	59
6. A népesség megoszlása életkor és nemek szerint 1990-ben	63
7. A népesség megoszlása életkor és nemek szerint 2023-ban	63
8. A magyarországi zsidóság becsült minimális és maximális létszámának változása 1945 és 2015 között (anyai ágon való származás alapján)	112
9. Az iskolázottság változása 1989 és 2021 között (ezer fő)	141
10. A felsőoktatásban részt vevők számának alakulása 1989 és 2021 között (ezer fő)	142
11. A népesség megoszlása Magyarországon gazdasági aktivitás szerint, 1980–1996 között (százalék)	147
12. A magyar társadalom gazdasági aktivitásának változása 1980–2021 között (fő)	148
13. Reálkereset, reáljövedelem és reálnyugdíjak alakulása 1989–2009	155
14. Az anyagi siker, illetve a szegénység legfőbb oka (százalék)	277
15. Az érvényesüléssel kapcsolatos vélekedések 2009-ben	278
16. A cigány- és zsidóellenesek aránya a választókorú népességben 1993 és 2007 között (százalék)	285
17. Intolerancia 1995–2007	289
18. Az átmeneti szállásokon, éjjeli menedékhelyeken gondozottak száma Magyarországon 1993 és 2020 között (fő)	332
19. A vásárlóerő-paritáson számított, egy főre eső GDP változása 2000–2022 között a közép-kelet-európai országokban (USD)	362
20. A közép-kelet-európai országok népessége 1980–2020 között (millió fő)	365
21. A munkanélküliségi ráta változásai 1990–2020 között a közép-kelet-európai országokban (%)	368
22. A foglalkoztatottság változásai Közép-Kelet-Európában 1980–2003 (1989=100)	370
23. A szegénységgel és társadalmi kirekesztődéssel fenyegetettek arányának változása a teljes népességen belül a közép-kelet-európai országokban 2005–2019 között (%)	371
24. A születéskor várható élettartam a közép-kelet-európai országokban 1985–2020 között	372

Táblázatok

1. Fontosabb népmozgalmi mutatók változása 1980 és 2021 között	52
2. A népesség nemek szerinti aránya 1980-2021	64
3. A 15 éves és idősebb férfiak és nők családi állapot szerinti arányának alakulása, 1970-2020 (százalék)	66
4. A települések számának változása Magyarországon 1980 és 2022 között	85
5. A népesség megoszlása a településtípusok között 1980-2022 (százalékban)	87
6. A napi ingázók száma és nemenkénti aránya 1980 és 2017 között	99
7. Magyarország népességének nemzetiség szerint megoszlása 1980 és 2022 között (fő)	107
8. Az „Osztálylétszám 2014” kutatás rétegeinek legfontosabb, legjellemzőbb tulajdonságai	171
9. Az országgyűlési választások eredményei 1990 és 1998 között (százalékban)	254
10. Az országgyűlési választások részvételi arányai 1990 és 2010 között	256
11. A vallási hovatartozás és a vallásgyakorlás összefüggései Magyarországon 1992-ben (százalék)	298
12. A vallásgyakorlás szerinti megoszlás különböző életkorcsoportokban 1995, 2002, 2006 (százalék)	299
13. A népesség vallási, felekezeti megoszlásának változása 2001-2022 között (fő)	303
14. A társadalombiztosítási és szociális ellátásban részesülők számának változása 1980 és 2020 között	308
15. Az egyes szociális ellátások igénybevétele 2000 és 2020 között (fő)	309
16. A pénzbeli szociális ellátásban részesülők száma 1989-2012 között (ezer fő)	311
17. A bűnözés fontosabb adatai 1980-2020 között	342
18. Az ismertté vált bűncselekmények és bűnelkövetők 1989 és 2019 között	343

SUMMARY

The change of regime in Hungary in 1989/90, as part of the political transformation in (Central-Eastern) Europe, not only marked the failure of the state-led modernisation experiment, but also created the possibility of an exceptional social and economic transition. In the course of this process, the economic system which was based on the bureaucratic planned economic coordination of state socialism and state ownership was gradually transformed into a market economy defined by competition and private property. While the model of social organisation based on collectivism and dictatorship was replaced by a social organisation based on individualism, competition and solidarity, until the dictatorship was replaced by a democratic political system of multi-party parliamentarianism. These series of radical changes caused serious conflicts and exacted a very heavy social price. The so-called post-communist transformation crisis of the 1990s was parallel the de- and post-industrialisation of Hungary and Central and Eastern Europe, as well as the increasing globalisation of the countries of the region. These factors have determined the political, economic and social changes of the post-transition consolidation period in Hungary and Central and Eastern European countries in the early 21st century.

In this book I examine the social processes, effects and consequences of this radical regime change, focusing on the analysis of the Hungarian transformation, but also aiming at a comparative social history of Central and Eastern Europe. I will show the specific features of Hungarian society in the late state socialist period, at the end of the late Kádár era, and how it was similar or different from other Central and Eastern European countries. I seek to answer the following questions: what factors had a decisive influence on the social position and the change of position of individual people and groups in the process of transformation? What was

the role of politics in social change? How did the role of different types of capital change in the process of social transformation? What was the role of the socialisation mechanisms of the state socialist era, which were only partially renewed, in this process? How did social integration change during the transition to capitalism? Did Hungarian society become more integrated or disintegrated during/after the transition? What are the similarities and differences between the Hungarian, Polish, Czech and Slovak social transformations? How did the social and economic costs of the transition to a market economy influence social behaviour? What are the social background and consequences of the increased role and influence of populism in some countries of the region, which has caused lasting, systemic political, economic and social changes, especially in Hungary? How did the autocratic and strongly authoritarian social, economic and political relations emerge on the basis of populist political practices, which can be regarded as an illiberal system from the second half of the 2010s onwards?

After clarifying the conceptual issues and reviewing theoretical approaches and interpretations, in the first part of my book I will examine the demographic and temporal transformation of society, and then the spatiality of society, from changes in the settlement network, through spatial inequalities, to the question of social segregation. In the following chapters, I summarise the main structural changes in society, analyse issues of education, income and employment, and describe the composition and position of different social groups – elite, affluent, middle, lower and marginalised. In the third part of the book I analyse social conditions, political participation, values, mentality and social attitudes. In the concluding chapter I compare the main features of the transformation in Hungary with those in Central and Eastern Europe, especially Poland, the Czech Republic and Slovakia.

I aim to provide a more comprehensive picture of Hungarian society in the decades following the 1989/90 turnaround, looking at long-term trends in Central and Eastern Europe, from late state socialism, through post-communism, to the establishment and functioning of the illiberal system.

The analyses show that the success of Hungary and other Central and Eastern European countries and societies, during and after the transition, depended on several factors. Obviously, the initial situation was decisive. It is equally important to understand how the adaptation

to market conditions was influenced by the paternalistic habits and legacy of state socialism. A key factor was whether the new political elites had a longer-term strategy, which also determined the adaptability of each post-communist society. A crucial element was the social and political management of the inevitable losses of adaptation, because in the process of emerging from a relatively under-modernised social and economic situation, the efficiency and dynamics of the transition to a market system were also fundamentally affected. If we look at Hungary and the place and role of Hungarian society, we can see that the initial successful adaptation slowed down in the early 2000s. In the 2010s, even the generous financial support of the European Union was only enough to place the former 'exceptional country' of transformation somewhere in the middle of the modernisation ranking of the countries of the region. On the other hand, in the other three Visegrad countries, EU financial support has been far less costly and more effective in modernising social and economic conditions.

More than three decades after the political transition and the reunification of Europe in 1989/1990, it is also clear that the former Soviet bloc countries have successfully changed their political, economic and social systems, albeit at greater social and economic cost than expected. The societies and economies of the former state socialist region have been reintegrated into the continental and world economy and have not become permanent economic and social crisis zones, which was obviously due to large part to the fact that these countries became members of the European Union in the 2000s. At the same time, however, these countries have been able to emerge from their former semi-peripheral status only to a limited extent or not at all. The changes have not brought the desired catching-up with the West. The new social and economic conditions that emerged during the transition and subsequently stabilised have created significant social inequalities. In each of the Visegrad countries, relatively large numbers of people live in situations of vulnerability and material deprivation. This in turn has also reinforced the sense of social insecurity, which has strengthened the willingness to adopt populist ideologies and policies.

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja, amelynek tagjai közt találhatók a legjelentősebb magyar szakkiadók.

A Kronosz Kiadó könyveink elektronikus elérhetők, olvashatók és kereshetők

az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott

www.szaktars.hu adatbázisban

A Kronosz Kiadó a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

számbelileg és minőségileg is a legjelentősebb magyar szakkiadók között

KRONOSZ
KIADÓ

Kiadja a Kronosz Könyvkiadó Kft.

Felelős kiadó a Kronosz Kiadó ügyvezetője

Felelős szerkesztő Erőss Zsolt

Nyomdai munkák: Séd Nyomda, Szekszárd

A könyvben szereplő fotók készítőivel a rendelkezésre álló

elérhetőségeken felvettük a kapcsolatot, de a kötet nyomdába adásáig

a közlési engedélyek egy része nem érkezett vissza a kiadóhoz.

A megkereséseket várjuk a kiadó elérhetőségein.

www.kronoszkido.hu

Honnan jövünk, hol vagyunk most? Mi történt Magyarországon az emberekkel, hogyan változtak meg a magyar társadalmi viszonyok az elmúlt évtizedekben? Hogyan éltük át, hogyan éltük meg azt a korábban elképzelhetetlen társadalmi és gazdasági átalakulást, aminek lehetőségét az európai változások részeként az 1989/1990-es rendszerváltás teremtette meg?

Ki volt, maradt, lett szegény és miért? Ki volt gazdag az 1980-as években, ki vált azzá a rendszerváltást követő évtizedekben, hogyan és miért? Miért születik kevés gyermek Magyarországon? Ki hagyta el az országot, és ki érkezett ide? Hogyan és miért változott meg az egyes emberek, csoportok társadalmi helyzete a késő kádárizmustól az illiberalizmus rendszerré válásáig? Ki, hogyan és miért lehetett sikeres, ki vált vesztesévé az elmúlt évtizedek társadalmi változásainak? Milyen sajátosságai voltak a különböző társadalmi csoportok túlélési és alkalmazkodási stratégiáinak? Hogyan változtak a magyar társadalmi és politikai magatartásformák és a közgondolkodás a 20. század utolsó és a 21. század első évtizedeiben? Valóban velünk, bennünk van-e a „kádári kisember”? Mennyire volt sikeres a magyar társadalom alkalmazkodása a piaci viszonyokhoz, összehasonlítva a lengyel, a cseh és a szlovák társadalmi viszonyok változásaival?

A kérdések száma közelít a végtelenhez, ha valóban szeretnénk megérteni mindazokat a társadalmi helyzeteket és változásokat, amelyeket az 1980-as évektől napjainkig megéltünk. Ez a könyv szakszerűen és közérthetően próbál meg átfogó képet adni az Olvasónak az elmúlt négy évtized magyar társadalmáról.

6500 Ft

9 786156 604323